

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОКІПНЮК ВОЛОДИМИР ТАРАСОВИЧ

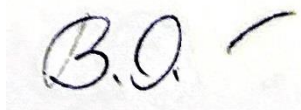
УДК 351.746.1 (477) «1929/1953»

**ДИСЕРТАЦІЯ
РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД
ПАНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1929–1953 рр.): ІСТОРИКО-
ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

В. Т. Окіпнюк

Науковий консультант **Ярмиш Олександр Назарович**

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
НАПрН України, заслужений юрист України

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): історико-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Національна академія Служби безпеки України, Київ, 2020. – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2020.

У дисертації сформульовано авторське визначення поняття «радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму» – це спеціальні державні структури СРСР і УРСР, які мали особливий порядок формування, організації, діяльності, підпорядкованості, підконтрольності та в різний час були наділені повноваженнями у сфері здійснення розвідувальної, контррозвідувальної, квазісудової діяльності, політичного розшуку, дізнання, слідства, охорони державних кордонів, державної таємниці, громадської безпеки та громадського порядку, забезпечення виконання покарань стосовно осіб, які були засуджені за вчинення «контрреволюційних злочинів».

Доведено, що під державним терором в період панування тоталітарного режиму в Україні слід розуміти систему репресивних заходів, які здійснювалися та забезпечувалися державною владою стосовно політичних противників, опозиціонерів й інших небезпечних для правлячого режиму осіб, мали неправовий характер, відзначалися масовими масштабами, спрямовувалися на фізичне знищення, позбавлення чи обмеження волі або інше суттєве порушення фундаментальних (основоположних) прав і свобод людини з метою залякування широких верств населення для утримання недемократичної влади та досягнення тотального контролю над суспільством.

Визначено з огляду на політико-правову еволюцію радянської системи владарювання власну авторську періодизацію розвитку радянських органів

державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму: перший етап (1929–1934 рр.), коли в умовах утвердження тоталітарного режиму внаслідок змін в організаційній структурі та повноваженнях оперативних і неоперативних підрозділів органів державної безпеки пріоритети в їхній діяльності були спрямовані на боротьбу з опозицією та «антирадянськими» настроями, здійснення політичних репресій, організацію «розкуркулення», голодомору, інших масових каральних заходів, встановлення контролю за фінансово-економічною сферою; другий етап (1934–1939 рр.), під час якого в процесі подальшого зміцнення тоталітарного режиму в складі організаційної структури НКВС відбувалася еволюція юридичного статусу та діяльності органів державної безпеки в напрямку централізації управління загальними та спеціалізованими контррозвідувальними структурами спецслужби для забезпечення масштабних репресивно-каральних акцій; третій етап (1939–1945 рр.), який відображав специфіку перетворень, що сталися в організації та діяльності органів державної безпеки в період Другої світової війни та режиму воєнного стану, зокрема структурне відокремлення від органів внутрішніх справ, зосередження на розвідувальній та контррозвідувальній роботі, а під час бойових дій – на диверсійній роботі в тилу противника та «очищенні» звільненої території від «зрадників» і «антирадянських елементів»; четвертий етап (1946–1953 рр.), який характеризується трансформацією органів державної безпеки у повоєнний час в умовах завершальної фази сталінщини та початку «холодної війни», коли повноваження органів МДБ УРСР були значно розширені, що супроводжувалося, з одного боку, активізацією традиційних напрямів діяльності у сфері захисту державної безпеки, з іншого, наділенням їх функціями, не властивими для спецслужб, зокрема у сфері охорони громадського порядку та боротьби із загальнокримінальною злочинністю.

Обґрунтовано, що створення єдиного централізованого організаційного механізму НКВС СРСР і НКВС УРСР, який забезпечував органам державної безпеки керівництво та контроль за сферою охорони громадського порядку, паспортною системою і системою виконання покарань, військовими формуваннями спеціального призначення, стало результатом комплексної, багатоетапної трансформації

державних «силових» структур, яка була здійснена радянським партійно-державним керівництвом упродовж 1930-1934 рр.

Встановлено, що система місцевих територіальних органів державної безпеки визначалася існуючим в УРСР адміністративно-територіальним поділом, а її базову ланку від 1934 р. становили обласні УНКВС–УНКДБ–УМДБ, у підпорядкуванні яких у різний час перебували міські, районні, окружні, повітові відділи, міські та районні відділення НКВС–НКДБ–МДБ, хоча в певні хронологічні періоди функціонували також екстериторіальні місцеві структури – оперативні сектори ДПУ (1930–1932 рр.), як регіональні органи, та оперативні групи НКВС–НКДБ–МДБ (1939 р. – у Західній Україні, у 1946 р. – на Закарпатті), як тимчасові утворення для організації постійної структури місцевого апарату.

Виявлено та розкрито особливості організації та діяльності впродовж 1943–1953 рр. відділів «Смерш» НКВС УРСР і відділів контррозвідки НКВС–МВС УРСР, які здійснювали функції військової контррозвідки в органах міліції, пожежної охорони, в інших воєнізованих формуваннях, військових частинах, закладах і установах НКВС–МВС, зокрема це відокремленість вказаних структур від інших органів військової контррозвідки та суворо централізована внутрішньовідомча підпорядкованість.

Доведено, що в процесі визначення юридичного статусу органів державної безпеки на транспорті радянська партійно-державна верхівка використала досвід жандармської залізничної поліції часів Російської імперії, закріпивши принцип функціональної багатоманітності цих спеціалізованих органів, який забезпечив поєднання ними повноваження у різних сферах діяльності (політичний розшук, охорона громадського порядку, боротьба із загальнокримінальною злочинністю, здійснення окремих соціально-економічних і загальногосподарських функцій).

Комплексно висвітлено розвиток юридичного статусу військ органів державної безпеки у період панування тоталітарного режиму з виділенням трьох етапів, зумовлених змінами у їх відомчій підпорядкованості: перший (1929–1934 рр.), на якому відбулося збільшення чисельності і розширення функцій військ, формування окремих видів внутрішніх військ, визначення принципів і засад їх взаємодії з

територіальними органами державної безпеки; другий етап (1934–1947 рр.) характеризувався виведенням військ з прямого підпорядкування органам державної безпеки та включенням їх в якості відокремлених структурних підрозділів до складу НКВС–МВС; третій період (1947–1953 рр.), коли з мотивів необхідності ліквідації українського національно-визвольного руху, а також забезпечення збереження державної таємниці та підтримання режиму «залізної завіси», було відновлено підпорядкованість органам державної безпеки військ спеціального призначення – внутрішніх, прикордонних і урядового зв'язку.

Виявлено, що намагання партійно-державного керівництва СРСР і МДБ СРСР у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. перетворити війська МДБ в Україні на зразкові, елітні військові підрозділи успіху не мали, рівень дисципліни, морально-психологічного стану та бойової готовності, залишалися низькими.

Проаналізовано відомчу нормативно-правову базу, яка регулювала процес формування кадрового складу радянських органів державної безпеки в Україні та практику її реалізації, що дало змогу визначити два основні шляхи кадрового поповнення спецслужби в цей час, пряме зарахування на посади і відбір до відомчих навчальних закладів з подальшим призначенням на посади, однак в обох випадках перевага надавалася, як правило, членами партії (комсомолу), політично відданими режиму, які пройшли процедуру спецперевірки та відповідали іншим вимогам (вік, стан здоров'я, рівень освіти, служба в армії тощо).

Встановлено, що система підготовки кадрів радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму носила жорстко централізований характер і представляла собою комплекс заходів, який включав навчання співробітників на потоках підготовки, перепідготовки, удосконалення діяльності оперативного складу відомчих навчальних закладів, в органах і підрозділах без відриву від служби, проходження вечірніх курсів із загальноосвітньої підготовки, заочне партійно-політичне навчання.

Проаналізовано як єдину систему механізм державного терору, його основні складові – ідеологічну, нормативну та інституційну, а саме ідеологічні настанови та політичні рішення вищого партійно-державного керівництва щодо проведення

репресій, акти кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства, спрямовані на їх реалізацію, а також мережу партійних структур і каральних органів (органи державної безпеки, суди, квазісудові установи, прокуратура), які були виконавцями злочинних рішень і норм репресивного законодавства.

Виділено основні форми квазісудової діяльності органів державної безпеки, серед яких делегування співробітників до складу спеціальних судів, пряме здійснення окремими структурними підрозділами квазісудових функцій, забезпечення діяльності «трійок» і «двійок», спрямування в адміністративному порядку справ, які розслідувалися органами державної безпеки УРСР, до позасудових установ СРСР.

Доведено, що державний контроль за органами ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ носив формальний характер і був фактично припинений, натомість контрольні функції партійних структур посилювалися та були поширені на діяльність, організаційну структуру та кадровий склад органів державної безпеки.

Встановлено, що основними формами партійного контролю за органами державної безпеки в досліджуваний період були: ознайомлення з документами та матеріалами про напрями роботи; заслуховування звітів про її результати; обстеження та перевірка підрозділів, попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної або слідчої діяльності; участь партійних працівників у комісіях з відбору на службу; погодження призначень в партійних органах на «номенклатурні посади»; звітування перед партійними органами про кадрову роботу та основні напрями агентурно-оперативної діяльності; організація в органах державної безпеки партійних і комсомольських осередків і їх підзвітність відповідним партійним і комсомольським структурам; партійно-політичне виховання особового складу органів державної безпеки; включення керівництва органів державної безпеки до складу відповідних партійних органів – ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У.

Вказано на те, що централізація органів прокуратури в загальносоюзному масштабі сприяла кадровому та організаційно-функціональному виокремленню прокурорського нагляду за органами державної безпеки від загальної системи

прокурорського нагляду, а також вихолощенню його змісту, коли він по суті втратив самостійний характер і перетворився на політичний інструмент в руках партійно-державної бюрократії для реагування лише на найбільш кричущі факти порушень законодавства.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення історико-теоретичних проблем генезису радянських спецслужб і правоохоронних органів в Україні, а також під час проведення науково-дослідних робіт з історії спецслужб у Національній академії Служби безпеки України; освітньому процесі, при викладанні таких навчальних дисциплін, як: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Теорія держави і права», «Історія розвідки та контррозвідки в Україні», «Історія України»; *правотворчій діяльності* – в процесі законопроектної роботи з розробки правових засад реформування Служби безпеки України.

Ключові слова: державна безпека, радянські органи державної безпеки в Україні, тоталітарний режим, державний терор, місцеві територіальні органи, військова контррозвідка, органи державної безпеки на транспорті, спецперевірка, захист державної таємниці, агентурно-оперативна та контррозвідувальна діяльність.

SUMMARY

Okipniuk V.T. Soviet state security organs in Ukraine during the domination of the totalitarian regime (1929-1953): historical and legal research. – Qualifying scientific work as the manuscript.

Thesis for a Doctor of Law Degree in Specialty 12.00.01 «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines» (081 – Law). – National Academy of Security Service of Ukraine, Kyiv, 2020. – Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, 2020.

In this dissertation the author defines the concept of "Soviet state security bodies in Ukraine under the rule of the totalitarian regime", these are special state structures of the USSR and the UkrSSR, which had a special order of formation, organization, activity, subordination, control and at different times were given powers in the sphere of intelligence, counterintelligence, quasi-judicial activity, political investigation, inquiry, investigation, enforcement of sentences against persons convicted of committing "counter-revolution" war crimes, state border protection, state secrets, public security and public order.

It has been proved that under the terror of the totalitarian regime in Ukraine, the system of repressive measures carried out and provided by the state against political opponents, oppositionists and other persons dangerous for the ruling regime are illegal, are marked by mass scale, aimed at physical destruction, deprivation or restriction of liberty, or other material violation of fundamental human rights and freedoms for the purpose of intimidation of the broad social strata of the population to retain undemocratic power and achieve total control over society.

In view of the political and legal evolution of the Soviet system of rule, the author determined his own periodization of the development of Soviet state security organs in Ukraine under the rule of the totalitarian regime: the first stage (1929-1934), when under conditions of the establishment of the totalitarian regime due to changes in the organizational structure and operational and non-operational units of state security bodies priorities in their activities were directed at combating the opposition and "anti-Soviet" sentiment, political repression and, the organization of "cannibalization" of famine and other mass punitive measures controlling the financial and economic sphere; the second stage (1934–1939), during which in the process of further strengthening of the totalitarian regime within the organizational structure of the NKVS, the evolution of the legal status and activities of the state security bodies in the direction of centralization of the control of the general and specialized counter-intelligence structures of the special service was ensured in order to certify large-scale repression and punitive measures; the third stage (1939-1945), which reflected the specifics of the changes that took place in the organization and activities of state security agencies during the Second World War and the martial law regime, in particular the structural separation from the internal affairs agencies, focusing on

intelligence and counterintelligence work, and during combat operations - on sabotage work in the rear of the enemy and "clearing" of liberated territory from "traitors" and "anti-Soviet elements"; the fourth stage (1946–1953), characterized by the transformation of state security agencies in the post-war period in the conditions of the final phase of Stalinism and the beginning of the Cold War, when the powers of the MGB authorities of the USSR were significantly expanded, which was accompanied, on the one hand, by the activation of traditional activities in the field of protection of the state security, and on the other hand, giving them functions that are not peculiar to the special services, in particular in the field of public order and combating general crime.

It is substantiated that the creation of a unified centralized organizational mechanism of the NKVS USSR and the NKVS of the UkrSSR, which provided the state security authorities with guidance and control over the public order, passport and punishment system, special-purpose military formations, was the result of a complex, multi-stage state formation structures implemented by the Soviet party-state leadership during 1930-1934.

It was established that the system of local territorial bodies of state security was determined by the existing administrative-territorial division in the USSR, and its base unit since 1934 was the regional UNKVS-UNKDB-UMDB, which at different times were located in city, district, county departments, the NKVS – NKDB – MDB city and district branches, although extraterritorial local structures, such as the DPU operational sectors (1930–1932), as regional bodies, and the NKVS – MDB operating groups (1939 - in By in 1946 - in Transcarpathia) as temporary entities for the organization of a permanent structure of the local apparatus.

The peculiarities of organization and activity of the Smersh divisions of the NKVD of the USSR and of the NKVD – MVS Counterintelligence Divisions during 1943–1953, which performed the functions of military counterintelligence in militia, fire protection, in other military units and establishments were revealed. The NKVS-MVS, in particular, is the separation of these structures from other counterintelligence bodies and a strictly centralized intra-agency subordination.

It is proved that in the process of determining the legal status of state security bodies in transport, the Soviet party-state leadership used the experience of the gendarme railway

police of the time of the Russian Empire, enshrining the principle of functional diversity of these specialized bodies, which ensured the combination of their powers in different spheres of activity, political protection order, the fight against crime, the implementation of certain socio-economic and economic functions.

The development of the legal status of state security forces during the rule of the totalitarian regime is comprehensively covered, with three stages caused by changes in their departmental subordination: the first (1929–1934), which saw an increase in the number and expansion of troops, the formation of certain types of internal troops, determination of principles and bases of their interaction with territorial bodies of state security; the second stage (1934–1947) was characterized by the withdrawal of troops from direct subordination to state security bodies and their inclusion as separate structural units in the NKVD- MVS; the third period (1947–1953), when due to the need to eliminate the Ukrainian national liberation movement, as well as to ensure the preservation of state secrets and maintain the "iron curtain" regime, the subordination was restored and forwarded to special forces - internal, border and government communication.

It is revealed that the efforts of the party-state leadership of the USSR and the MDB of the USSR in the second half of the 1940s - in the early 1950's to turn the MDB troops in Ukraine into exemplary, elite military units had no success, level of discipline, moral and psychological status and combat readiness remained low.

The departmental regulatory framework was analyzed, which regulated the process of formation of the personnel of the Soviet state security bodies in Ukraine and the practice of its implementation, which made it possible to identify two main ways of recruiting the special service at this time, direct enrollment in positions and selection to departmental educational institutions with subsequent but in both cases, preference was given, as a rule, to members of the party (Komsomol), politically loyal regime members, who had undergone special screening and met other requirements. health, education, army service, etc.

It was established that the system of training of the Soviet state security personnel in Ukraine during the domination of the totalitarian regime was rigidly centralized and represented a complex of measures, which included training of employees on the flows of training, retraining, improvement of the operational staff of departmental educational

establishments, in bodies and subdivisions, separation from service, passing evening courses in general education, part-time political studies.

The mechanism of state terror is analyzed as a single system, its main components are ideological, normative and institutional, namely ideological guidelines and political decisions of the top party-state leadership on repression, acts of criminal procedure and administrative legislation, aimed at their implementation, also a network of party structures and punitive bodies (state security bodies, courts, quasi-judicial institutions, prosecutor's offices) that were executors of criminal decisions and norms of repressive law violations.

The main forms of quasi-judicial activity of the state security bodies are distinguished, among them the delegation of staff to the special courts, the direct implementation by quasi-judicial functions of separate structural units, the provision of the activity of "triples" and "couples", the administrative order of cases investigated by the state security bodies of the extrajudicial institutions of the USSR.

It was proved that the state control over the bodies of the DPU-NKVS-NKDB-MDB was formal and was effectively terminated, but the control functions of the party structures were strengthened and extended to the activities, organizational structure and personnel of the state security bodies.

It was established that the main forms of party control over the state security bodies during the studied period were: familiarization with documents and materials on the directions of work; listening to reports of its results; inspection and verification of units, preliminary approval of draft orders of the People's Commissar (Minister) of state security on especially important issues of agent-operative or investigative activity; the participation of party workers in selection committees; approval of appointments in party bodies to "nomenclature posts"; reporting to the party bodies on personnel work and the main directions of agency-operative activity; organization in the state security bodies of party and Komsomol units and their accountability to the relevant party and Komsomol structures; party-political education of personnel of state security bodies; inclusion of the leadership of state security bodies in the composition of the relevant party bodies - the Central Committee of the VCP(b), the Central Committee of the CP(b)U, regional committees and district committees of the CP(b)U.

It is pointed out that the centralization of prosecutorial bodies on a nation-wide scale contributed to the personnel, organizational and functional separation of public prosecutors over state security bodies from the general prosecutorial oversight system, as well as emasculation of its contents when it essentially lost its independent character and became an instrument of its own party-state bureaucracy to respond only to the most blatant facts of violations of the law.

The practical significance of the obtained results is that they can be used in the educational process in teaching such disciplines as: "History of State and Law of Ukraine", "History of State and Law of Foreign Countries", "History of State and Law", "History of intelligence and counterintelligence in Ukraine", "History of Ukraine"; in research activities - for further development of historical and theoretical problems of the history of the state and law of Ukraine, in particular, for the further study of the genesis of Soviet special services and law enforcement agencies in Ukraine during the domination of the totalitarian regime, as well as during the conduct of research works on the history of special services at the National Academy of Security Service of Ukraine; in law enforcement activities - in the process of drafting legislation on the development of legal bases for reforming the Security Service of Ukraine.

Key words: *state security, Soviet state security organs in Ukraine, totalitarian regime, state terror, local territorial authorities, military counterintelligence, state security on transport, special inspection, protection of state secrets, agent-operative and counterintelligence activities.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.

Рецензії:

Гавриленко О.А. Перше узагальнююче історико-правове дослідження діяльності радянських органів державної безпеки в Україні доби тоталітаризму. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 1. С. 154–155.

Макарчук В. С. «Таємна» опора радянського тоталітарного режиму в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 445.

Усенко І. Б. Про органи безпеки Української РСР професійно, відкрито і зважено. *Правова держава*. 2020. Випуск 31. С. 684–686.

2. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. 2-ге вид., доопр. та доповн. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 390 с.

Одноосібний підрозділ у колективній монографії

3. Окіпнюк В. Т. Судові органи радянської України у міжвоєнний період (1922-1941 рр.). Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Київ: «Наукова думка», 2014. С. 387–409.

Статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, і в наукових періодичних виданнях інших держав

4. Окіпнюк В. Т. Деякі аспекти правозастосовної діяльності надзвичайних сесій судів УРСР у 1924–29 рр. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2009. № 4–5 (90–91). С. 31–37.

5. Окіпнюк В. Т. Земельна політика радянської влади у період колективізації і органи ДПУ УСРР. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Том 22 (61). №2. С. 64–72.

6. Окіпнюк В. Т. Судові органи Радянської України у механізмі державного терору (1929–1941 рр.). *Правова держава*. 2012. Випуск 23. С. 62–69.

7. Окіпнюк В. Т. Розвиток організаційно-штатної структури підрозділів прокуратури по нагляду за додержанням законів органами Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Збірник наук. праць. 2012. №1 (58). С. 107–115.

8. Окіпнюк В. Т. Спеціальні колегії судів у системі тоталітарної влади УСРР: юридичний аналіз діяльності у 1935–1936 рр. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. Випуск 56. С. 134–139.

9. Окіпнюк В. Т. Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів органів державної безпеки радянської України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2012. Вип.173. Ч.3. С. 27-35.

10. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні (1929–1941 роках): історико-правовий аналіз. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4 (38). С. 312–319.

11. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні у період Другої світової війни. *Історико-правовий часопис*. 2018. №1 (11). С. 24–30.

12. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах тоталітарного режиму: історико-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2 (24). С. 125–131.

13. Окіпнюк В. Т. Слідча діяльність органів державної безпеки УСРР (середина 1930-х – початок 1950-х років): історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 41–45.

14.Окіпнюк В.Т. Система подготовки кадров органов государственной безопасности УССР в довоенный период (1929–1939 гг.). *Право и политика*. 2018. № 3. С. 191–196.

15.Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання проведення слідчої діяльності органами державної безпеки УССР у період формування тоталітарного режиму (кінець 1920-х – середина 1930-х років). *Наука і правоохорона*. 2018. № 4. С. 270–276.

16.Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929–1939 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 54–59.

17.Окіпнюк В.Т. Организация обучения сотрудников органов МГБ УССР в послевоенный период. *Право и политика*. 2018. № 4. С. 132-137.

18.Окіпнюк В. Т. Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4 (6). С. 117–124.

19.Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні на початковому етапі «холодної війни» (1946–1953). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 7–13.

20.Окіпнюк В. Т. Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 роках. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 163–173.

21.Окіпнюк В. Т. Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 55–60.

22.Окіпнюк В. Т. Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР у період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 21–28.

23.Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49–56.

24. Окіпнюк В. Т. Органи государственной безопасности УССР в механизме «большого террора». *Право и Закон*. 2019. № 3. С. 213–218.

25. Окіпнюк В. Т. Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського тоталітарного режиму (1946–1953 рр.): історико-правове дослідження. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 38–51.

26. Окіпнюк В. Т. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 35–41.

27. Окіпнюк В. Органи государственной безопасности Молдавской автономии в составе УССР: историко-правовой анализ. *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2020. № 1/2. С. 77–80.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Окіпнюк В. Т. Позасудові репресії в УСРР 1922–1934 рр. *Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.). Вінниця, 2002. С. 56–61.

29. Окіпнюк В. Т. Юхим Давидович Елькін: сторінки біографії. *Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи*: матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права. Сімферополь, 2003. С. 164–167.

30. Окіпнюк В. Т. Проблеми юридичної підготовки співробітників Державного політичного управління УСРР. *Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи*: матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.). Київ, 2004. С. 170-173.

31. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці. *Історико-правові проблеми автономізму та федералізму*: матеріали Х-ї Міжнародної історико-правової конференції (м. Севастополь. – Сімферополь, 22-24 вересня 2003 року). Севастополь – Сімферополь, 2004. С. 243–246.

32. Окіпнюк В. Т. Особливості проведення українізації в органах ДПУ УСРР в другій половині 20-х рр. ХХ ст. *Етнонаціональні чинники в історії державно-*

правового будівництва: матеріали XII історико-правової конференції, (м. Бахчисарай, 10-13 вересня 2004 р.). Сімферополь, 2005. С. 373–376.

33. Окіпнюк В. Т. Проблема міграції в діяльності органів Державного політичного управління УСРР. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*: матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції, (м. Балаклава, 4-7 вересня 2005 р.). Сімферополь, 2006. С. 140–143.

34. Окіпнюк В. Т. Співвідношення корпоративних і правових норм у діяльності органів державної безпеки УСРР у 20–ті – 30–ті рр. XX ст. *Тези до XV історико-правової конференції присвяченої пам'яті професора К. Г. Федорова*, (м. Запоріжжя, 2–4 вересня 2006 р.). Запоріжжя, 2006. С. 89–91.

35. Окіпнюк В. Т. Поняття терористичного акта в радянському кримінальному законодавстві. *Державна політика у сфері запобігання тероризму: міжнародний досвід і його актуальність для України*: збірник матеріалів науково-практичної конференції. (м. Київ, 31 жовтня 2008 року). Київ, 2008. С. 153–157.

36. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання позабюджетного фінансування органів ДПУ УСРР. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення*: збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 червня 2010 року). Суми, 2010. С. 62–65.

37. Окіпнюк В. Т. Архівно-слідча справа О. О. Малиновського як історичне джерело. *Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність*. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 2010. С. 87–99.

38. Окіпнюк В. Т. Концепція «соціальної небезпечності особи» і радянська судова та адміністративна практика. *Поняття, терміни і категорії історико-правової науки*: матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Миколаїв, 23-26 квітня 2009 р.). Миколаїв, 2010. С. 179–183.

39. Окіпнюк В. Т. Особливості методології історико-правового дослідження радянських органів державної безпеки. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (м. Алушта, 24–26 вересня 2010 р.). Київ; Сімферополь, 2011. С. 318–322.

40. Окіпнюк В. Т. Діяльність спецколегій судів УСРР у 1935–36 рр.: історико-юридичний аналіз. *Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність*: матеріали XXIV Міжнародної історико-правової конференції (м. Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.). Львів, 2011. С. 336–341.

41. Окіпнюк В. Т. Участь органів ДПУ–НКВС УСРР у здійсненні судочинства в період становлення тоталітарного режиму. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку*: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.). Київ; Сімферополь, 2011. Ч.1. С. 302–306.

42. Окіпнюк В. Т. Відомчі підсобні господарства у системі фінансово-матеріального забезпечення органів НКВС УСРР у період становлення тоталітарного режиму. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин*: тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 червня 2011 року). Суми, 2011. С. 69–72.

43. Окіпнюк В. Т. Перебування О. О. Малиновського в Івановському таборі особливого призначення. *Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодення*: матеріали 1-го Міжнародного науково-практичного семінару. Острогоз, 2012. С. 117–121.

44. Окіпнюк В. Т. Система військ НКВС УСРР і Кримської АСРР у 1934 р. *Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність*: матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Одеса, 27–29 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 412–416.

45. Окіпнюк В. Т. Координація діяльності органів Державного політичного управління і Народного комісаріату закордонних справ УСРР (на початку 1920-х рр.). *Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах*: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції (м. Євпаторія 21–23 вересня 2012 р.). Київ; Сімферополь, 2012. Частина II. С. 114–118.

46. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки УСРР у 1930-ті роки. *Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності*

М. П. Драгоманова: матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції (м. Рівне, 13–16 червня 2013 р.). Київ, 2013. С. 340–344.

47. Окіпнюк В. Т. Особливості зовнішнього оформлення наказів НКВС УРСР у 1930-ті рр. *Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: історія та сучасність*: матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції (м. Феодосія 19-22 вересня 2013 р.). Київ; Сімферополь, 2013. С. 638-641.

48. Окіпнюк В. Т. Реформа каральних органів УСРР (1930-1934 рр.): причини, передумови, юридичний зміст, наслідки. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції*: матеріали круглого столу (м. Київ, 19 грудня 2013 р.). Київ, 2014. С. 134-156.

49. Окіпнюк В. Т. Діяльність позасудових органів в УРСР у 1930-ті рр. та проблема реалізації конституційних прав громадян. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід*: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції (м. Чернігів 4-6 липня 2014 р.). Київ, 2014. С. 225-228.

50. Окіпнюк В. Т. Юридичне оформлення створення органів НКВС УРСР в Західній Україні, Північній Буковині та Бессарабії. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі*: матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Берегове, 27–30 листопада 2014 р.). Київ–Ужгород, 2014. С. 322-325.

51. Окіпнюк В. Т. Нормативно-правове регулювання діяльності органів державної безпеки УРСР з обліку збитків, завданих нацистською окупацією. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми*: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (м. Полтава, 28–31 травня 2015р.). Київ–Полтава, 2015. С. 308-310.

52. Окіпнюк В. Т. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР як елемент системи масового порушення прав людини в УСРР. *Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей)*: матеріали XXXIII Міжнародної історико-правової конференції (с. Коблеве 17–20 вересня 2015р.). Херсон, 2015. С. 332–338.

53. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання створення місцевих територіальних органів НКДБ УРСР у 1941 році. *Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки*: матеріали XXXIV Міжнародної історико-правової конференції (м. Тисмениця, 27-29 травня 2016 р.). Київ–Херсон, 2016. С. 408-411.

54. Окіпнюк В. Т. Систематизація нормативних актів з питань порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР у середині 1940-х – першій половині 1950-х років. *Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) статуту Великого князівства Литовського*: матеріали XXXV Міжнародної історико-правової конференції (м. Дубно, 22–25 вересня 2016 р.). Київ–Херсон, 2016. С. 335-343.

55. Окіпнюк В. Т. Актуальні напрями вітчизняних історико-правових досліджень в умовах інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Концепція та методологія історії українського права*: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченого пам'яті професора Олександра Шевченка (м. Київ, 28 квітня 2017 року). Київ, 2017. С. 95-96.

56. Окіпнюк В. Т. Юридичне закріплення основних задач органів НКВС УРСР в Західній Україні на початку Другої світової війни. *Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.*: матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Дніпро, 1–4 червня 2017 р.). Київ–Херсон, 2017. С. 359–363.

57. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання боротьби радянських каральних органів з українським національно-визвольним рухом в Західній Україні в 1940-х роках. *Пам'ятки права як відображення історичних процесів і культури суспільства: до 500-річчя Реформації*: матеріали XXXVII Міжнародної історико-правової конференції (с. Колочава 14–17 вересня 2017 р.). Київ–Херсон, 2017. С. 269-276.

58. Окіпнюк В. Т. Права людини і діяльність радянських спецслужб в Україні: історико-правовий аналіз. *Верховенство права та місцеве самоврядування в Україні*. Наукові записки НаУКМА. Том 200. Юридичні науки. Київ, 2017. С. 122-124.

59. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання примусового виселення органами МДБ УРСР членів родин учасників українського національно-визвольного руху в

1948–1949 роках. *Західні та східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції 1–3 червня 2018 р., м. Вінниця. Київ–Херсон, 2018. С. 187–190.

60. Окіпнюк В. Т. Місцеві територіальні органи державної безпеки УРСР у 1943–1946 роках. *Місьцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки* : матеріали XXXIX Міжнародної історико-правової конференції, 2–3 листопада 2018 р., м. Львів. Київ–Херсон, 2018. С. 290–295.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

61. Окіпнюк В. Т. Каральні органи. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 43.

62. Окіпнюк В. Т. Кримінальний кодекс УСРР 1922. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403.

63. Окіпнюк В. Т. Кримінальний кодекс УСРР 1927. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403-404.

64. Окіпнюк В. Т. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 407.

65. Окіпнюк В. Т. Леплевський. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 474.

66. Окіпнюк В. Т. Правові основи забезпечення режиму таємності органами ДПУ УСРР (20-ті – початок 30-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. №2 (17). С. 316-325.

67. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки СРСР. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 55-56.

68. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки УРСР. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 56.

69. Окіпнюк В. Т. Особлива нарада. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 360–362.

70. Окіпнюк В. Т. Позасудові органи. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 612.

71. Окіпнюк В. Т. Політичний в'язень. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 633–634.

72. Окіпнюк В. Т. Реденс. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 258–259.

73. Окіпнюк В. Т. Сергієнко. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 474.

74. Окіпнюк В. Т. Смерш. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 535.

75. Окіпнюк В. Т. Трибунали військові. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 133–135.

76. Окіпнюк В. Т. «Трійка». Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 138–139.

77. Окіпнюк В. Т. Об'єднане державне політичне управління СРСР (ОДПУ СРСР). *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.* Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 445–446.

78. Окіпнюк В. Т. Особливі відділи. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.* Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 527–528.

79. Окіпнюк В. Т. Червоний терор. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т.* / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін. Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 1125.

80. Окіпнюк В. Т. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №2 (29). С. 120–134.

81. Окіпнюк В. Т. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934-1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. №1/2 (30/31). С. 292-310.

82. Окіпнюк В. Т. Конституція СРСР 1924. Енциклопедія історії України: У 8 томах / Рекол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2008. Т. 5. С. 86–89.

83. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД*. 2010. №.1 (34). С. 94-130.

84. Окіпнюк В. Т. Штатна структура і персональний склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920–1930–х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2 (37). С. 137–183.

85. Окіпнюк В. Т. Репресії. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-е вид перероб. і допов. Київ. 2012. С. 797.

86. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. В. Т. Окіпнюк. Київ: Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2015. 360 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	26
ВСТУП	30
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	48
1.1. Поняттєво-термінологічний апарат і методологія дослідження	48
1.2. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	59
Висновки до розділу 1	68
РОЗДІЛ 2. ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ	70
2.1. Передумови та основні етапи перетворень системи каральних органів СРСР і УСРР. Юридичне оформлення створення НКВС СРСР і УСРР	70
2.2. Розвиток юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки у період утвердження тоталітарного режиму (1929-1934 рр.)	80
2.3. Еволюція юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки на етапі подальшого зміцнення тоталітарного режиму (1934–1939 рр.)	103
2.4. Зміни у системі органів державної безпеки в період Другої світової війни та режиму воєнного стану (1939–1945 рр.)	121
2.5. Трансформація організації та діяльності органів державної безпеки у повоєнний час (1946–1953 рр.)	146
Висновки до розділу 2	182

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ	191
МІСЦЕВИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ І СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ	
ОРГАНІВ ТА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ	
3.1. Місцеві територіальні органи державної безпеки	191
3.2. Органи військової контррозвідки	204
3.3. Органи державної безпеки на транспорті	239
3.4. Війська органів державної безпеки	258
Висновки до розділу 3	267
РОЗДІЛ 4. КАДРОВИЙ СКЛАД ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ	
БЕЗПЕКИ	272
4.1. Система підбору та підготовки кадрів	272
4.2. Нормативне регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР	301
Висновки до розділу 4	323
РОЗДІЛ 5. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В СИСТЕМІ	
ТОТАЛІТАРНОГО ВЛАДАРЮВАННЯ	302
5.1. Механізм державного терору в системі тоталітарного владарювання	327
5.2. Квazісудова діяльність органів державної безпеки як вид державного терору	339
5.3. Державний і партійний контроль за органами державної безпеки	355
5.4. Стан прокурорського нагляду за діяльністю органів державної безпеки	373
Висновки до розділу 5	395
ВИСНОВКИ	402
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	419
ДОДАТКИ	456

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АГУ –	Адміністративно-господарське управління
АМСРР –	Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
АРСР –	Автономна Радянська Соціалістична Республіка
ВББ –	Відділ по боротьбі з бандитизмом
ВКП(б) –	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВКР –	Відділ контррозвідки
ВЛКСМ –	Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
ВМФ –	Військово-морський флот
ВПС –	Військово-повітряні сили
ВР –	Верховна Рада
ВС –	Верховний Суд
ВТК –	Внутрішні тюремні камери
ВЧК –	Всеросійська надзвичайна комісія
ГДА –	Галузевий державний архів
ГЕУ –	Головне економічне управління
ГТУ –	Головне транспортне управління
ГУДБ –	Головне управління державної безпеки
ГУКР –	Головне управління контррозвідки
ГУЛАГ –	Головне управління виправно-трудових таборів
ГУО –	Головне управління охорони
ГУРСМ –	Головне управління робітничо-селянської міліції
ДКО –	Державний комітет оборони
ДПУ –	Державне політичне управління
ДТВ –	Дорожньо-транспортний відділ
ЕКВ –	Економічний відділ
ЕКУ –	Економічне управління

ІНВ –	Іноземний відділ
ІНФВ –	Інформаційний відділ
КВО –	Київський військовий округ
КК –	Кримінальний кодекс
КОВО –	Київський особливий військовий округ
КП(б)У –	Комуністична партія (більшовиків) України
КПК –	Кримінально-процесуальний кодекс
КРВ –	Контррозвідальний відділ
ЛВО –	Львівський військовий округ
ЛКСМ –	Ленінський комуністичний союз молоді
МВС –	Міністерство внутрішніх справ
МППО –	Місцева протиповітряна оборона
МТС –	Машинно-тракторні станції
Нарком –	Народний комісар
Наркомат –	Народний комісаріат
Неп –	Нова економічна політика
НКВМС –	Народний комісаріат військових і морських справ
НКВМФ –	Народний комісаріат військово-морського флоту
НКВС –	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ –	Народний комісаріат державної безпеки
НКЗС –	Народний комісаріат закордонних справ
НКО –	Народний комісаріат оборони
НКФ –	Народний комісаріат фінансів
НКШС –	Народний комісаріат шляхів сполучення
НКЮ –	Народний комісаріат юстиції
НС –	Надзвичайні сесії
ОБ –	Оргбюро
Облвиконком –	Обласний виконавчий комітет
Облвідділ –	Обласний відділ

Облпрокуратура –	Обласна прокуратура
Облпрокурор –	Обласний прокурор
Облсуд –	Обласний суд
ОВ –	Особливі відділи
ОДПУ –	Об'єднане державне політичне управління
Окрвідділ –	Окружний відділ
ОКТВ –	Окружний транспортний відділ
Оперпункт –	Оперативний пункт
Оперсектор –	Оперативний сектор
ОСВ –	Обліково-статистичний відділ
Осоавіахім –	Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву
Особвідділення –	Особливі відділення
ПБ –	Політбюро
ПК –	Політконтроль
Політвідділ –	Політичний відділ
ПП –	Повноважне представництво
ППО –	Протиповітряна оборона
Райвідділ –	Районний відділ
Райвідділення –	Районне відділення
Райуповноважені –	Районні уповноважені
РКП(б) –	Російська Комуністична партія (більшовиків)
РМ –	Рада міністрів
РНК –	Рада народних комісарів
РСМ –	Робітничо-селянська міліція
РРФСР –	Російська радянська федеративна соціалістична республіка
РСФРР –	Російська соціалістична федеративна радянська республіка

РСЧА –	Робітничо-селянська Червона армія
РСЧФ –	Робітничо-селянський Червоний флот
СОУ –	Секретно-оперативне управління
СПВ –	Секретно-політичний відділ
Спецвідділ –	Спеціальний відділ
Спецколегія –	Спеціальна колегія
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних республік
ТВ –	Транспортний відділ
УББ –	Управління по боротьбі з бандитизмом
УВО –	Український військовий округ
УВТУ –	Управління виправно-трудових установ
УДБ –	Управління державної безпеки
УКР –	Управління контррозвідки
УМВС –	Управління Міністерства внутрішніх справ
УНКВС –	Управління Народного комісаріату внутрішніх справ
УО –	Український округ
УПВО –	Управління прикордонної і внутрішньої охорони
УПО ВДПУ –	Управління прикордонної охорони і військ ДПУ
УРСМ –	Управління робітничо-селянської міліції
УРСР –	Українська радянська соціалістична республіка
УСРР –	Українська соціалістична радянська республіка
ФВ –	Фінансовий відділ
Фельдзв'язок –	Фельд'єгерський зв'язок
ХВО –	Харківський військовий округ
ЦДАВО –	Центральний державний архів вищих органів влади та управління
ЦДАГО –	Центральний державний архів громадських об'єднань
ЦК –	Центральний комітет
ЧК –	Надзвичайна комісія

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі державно-правового розвитку України в умовах продовження «гібридної війни» проти нашої країни та загострення міжнародної обстановки нагальною проблемою є побудова ефективної системи забезпечення національної та державної безпеки. Реформування суб'єктів сектору безпеки України, насамперед Служби безпеки України, визначено керівництвом держави одним з пріоритетних напрямів діяльності. Головна мета змін – це функціональне, структурне та кадрове «перезавантаження» Служби безпеки України, позбавлення її від забюрократизованості, неповороткості, надмірної засекреченості, закритості від контролю з боку суспільства та інших рудиментів радянського минулого, перетворення на мобільну спецслужбу сучасного зразка, яка здатна вчасно реагувати на нові виклики та загрози національній і державній безпеці України та протидіяти їм.

З огляду на це, поряд з використанням новітніх зарубіжних підходів до реформування сектору безпеки, з метою глибокого розуміння причин та умов, що призвели до трагічних подій у вітчизняній історії, недопущення повторення помилок минулого в сучасному державному будівництві, потребує вивчення і врахування досвід функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму.

Діяльність радянських спецслужб пронизувала всі сфери державного та суспільного життя. В умовах недемократичного державно-політичного режиму це створювало підґрунтя для масового порушення прав людини. Радянські органи державної безпеки, з одного боку, виступали універсальним силовим засобом формування тоталітарної держави, з іншого боку, – самі були продуктом тоталітаризації державної влади. Тому їх розвиток і діяльність слід розглядати в тісному органічному взаємозв'язку з тими конкретно-історичними умовами, в яких еволюціонував весь партійно-державний механізм радянської України та СРСР.

Виходячи з цього, історико-правове осмислення ролі та місця радянських органів державної безпеки в системі тоталітарного владарювання, здійснення

всебічного аналізу їх юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності, виявлення закономірностей та особливостей еволюції цих державних інститутів у специфічних політико-правових реаліях, пов'язаних з функціонуванням в Україні тоталітарного режиму, має актуальний характер.

Дослідження вказаної проблематики має ґрунтуватись на глибокому, усесторонньому, неупередженому історико-юридичному аналізі ідеологічних настанов партійно-державного керівництва країни, нормативних і правозастосовних актів. Такий аналіз, з метою виявлення об'єктивної істини, має носити системний характер, тобто поширюватись на весь комплекс факторів, пов'язаних з функціонуванням тоталітарного режиму в Україні, – ідеологічну і політичну складові, інституційну основу, нормативну базу та правозастосовну практику.

Необхідність, в контексті означеної теми, осмислення власного минулого визнана і закріплена на державному рівні. Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України була прийнята низка нормативно-правових актів з питань реабілітації жертв політичних репресій, увічнення та вшанування пам'яті незаконно репресованих осіб, жертв і постраждалих від голодоморів та інших трагедій Українського народу, тобто від всіх форм державного терору, виконавцями якого були, насамперед, радянські органи державної безпеки (Закони України від 17.04.1991 р. «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», від 28.11.2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», від 9.04.2015 р. «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», Указ Президента України від 23.01.2009 р. №37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» та інші). Зазначено, що з метою всебічного, об'єктивного вивчення історії України ХХ ст., наукові установи і державні органи, у тому числі Служба безпеки України, мають забезпечити вивчення розсекречених архівних документів, проведення наукових досліджень, видання наукових праць, використання їх результатів у навчальних програмах закладів освіти.

З огляду на це, пропоноване дисертаційне дослідження, яке передбачає фундаментальну наукову розробку проблематики радянських органів державної безпеки в Україні доби панування тоталітарного режиму, має актуальний характер.

Його злободенність обумовлюється і тим, що, як виявилось, не існує вродженого імунітету чи «ідеального щеплення» від тоталітарного мислення. Про це, зокрема, свідчать матеріали соціологічних досліджень, проведених останнім часом в пострадянських країнах, в тому числі й в Україні. Вони виявили позитивне ставлення частини респондентів до Й. Сталіна, як «мудрого керівника», до ідеї диктатури, «твердої руки», «зразкового порядку», ідеалізації радянських органів державної безпеки, «героїчних чекістських традицій» тощо.

Водночас в соціальних мережах здійнялася хвиля ностальгії за СРСР, почалося вихваляння радянського минулого. На жаль, ця хвиля не оминула й багатьох українців. Показово, що під її пропагандистський вплив підпало й молоде покоління, народжене вже після проголошення незалежності України. За цих умов розкриття історичної правди про радянський тоталітарний режим і роль органів державної безпеки у його формуванні та підтриманні, має велике виховне значення.

Слід зазначити, що тема дослідження актуальна ще й через те, що в умовах тоталітаризму було накопичено відповідний історико-юридичний досвід функціонування силових структур. Він потребує опрацювання з метою можливого врахування при вирішенні проблем протидії «гібридній» війні, яка ведеться сьогодні РФ проти нашої держави в різних сферах (в тому числі в інформаційній).

Окремі проблеми організації та діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму розглядалися у працях вітчизняних та зарубіжних істориків і юристів. Зокрема, це роботи дослідників:

1) *радянського періоду*: Б. М. Бабія, Д. Л. Голінкова, В. Д. Голіченка, С. О. Голунського, Л. М. Гусєва, Д. С. Карева, Л. М. Маймескулова, В. П. Портнова, А. Л. Рівліна, А. Й. Рогожина, П. Г. Софінова, В. В. Сташиса, Д. С. Сусла та інших;

2) *сучасного періоду*:

а) зарубіжних науковців: Д. Баррона, О. В. Борисова, М. Г. Дєткова, Е. Еплблом, О. І. Кокуріна, А. І. Колпакіді, Р. Конквеста, О. Б. Мозохіна,

В. Ф. Некрасова, М. В. Петрова, О. М. Плеханова, Д. П. Прохорова, Л. П. Рассказова, К. В. Скоркіна, О. Г. Теплякова, О. М. Хлобустова та інших;

б) українських вчених: істориків: В. К. Барана, С. І. Білоконя, О. І. Божка, Д. В. Веденєєва, Т. В. Вронської, В. А. Греченка, В. М. Даниленка, В. А. Золотарьова, С. В. Кульчицького, С. П. Лясковської, І. Є. Ніколаєва, В. М. Нікольського, Р. Ю. Подкура, І. В. Терлецької, А. С. Чайковського, В. В. Ченцова, Ю. І. Шаповала, М. М. Шитюка та інших; юристів: О. П. Бенька, Б. В. Бернадського, І. Г. Біласа, Л. В. Бородича, О. М. Головка, О. М. Калюка, Я. Ю. Кондратьєва, В. В. Лемака, О. М. Мироненка, П. П. Михайленка, О. І. Олійника, В. Г. Пилипчука, В. І. Пристайка, В. В. Россіхіна, В. М. Чиснікова, І. Б. Усенка, О. М. Шармар, А. Є. Шевченка, Ю. С. Шемшученка, О. Н. Ярмиша.

Не зменшуючи важливості праць згаданих науковців, слід констатувати, що серед них переважають загальноісторичні роботи, які «вторгаються» у сферу історико-правової проблематики. В історико-правовій науці відсутнє комплексне дослідження проблеми функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму.

За роки незалежності, завдяки демократизації, змінам у законодавстві, спростився доступ до архівних матеріалів, що сприяло введенню до наукового обігу нових джерел з історії радянських органів державної безпеки в Україні. Незважаючи на це, актуальною залишається проблема їх спеціального прочитання, інтерпретації з точки зору історико-правового дослідження. «Відкриття» архівів створило додаткові можливості для подальших пошуків нових матеріалів, поповнення джерельної бази, її історико-правової обробки. Така робота була здійснена автором в межах розв'язання наукової проблеми дисертаційного дослідження.

Усе наведене вище дає підстави стверджувати про необхідність опрацювання з позицій сучасної правової науки історичного досвіду нормативного регулювання організації та діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до Основних напрямів наукових і науково-

технічних досліджень у системі Служби безпеки України, затверджених наказом ЦУ СБ України від 8 квітня 2017 р. № 209; планів наукової діяльності Національної академії Служби безпеки України та кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України за 2012–2020 рр.

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи полягає в тому, щоб на основі вивчення архівних матеріалів, історико-правової літератури, законодавчих і підзаконних актів, нормативних документів партійних органів СРСР і УРСР висвітлити юридичний статус, організаційну структуру та правозастосовну діяльність радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.), визначити їх роль і місце в системі тоталітарного владарювання.

Досягнення цієї мети потребує розв'язання таких *завдань*:

- визначити теоретико-методологічні засади, проаналізувати історіографію та охарактеризувати джерельну базу наукового дослідження;
- виявити причини, передумови, основні етапи та юридичний зміст трансформації каральних структур СРСР і УСРР у 1930–1934 рр.;
- виділити та охарактеризувати основні етапи еволюції радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму;
- виокремити особливості організації місцевих територіальних органів державної безпеки;
- з'ясувати специфіку юридичного статусу, організаційно-структурної побудови та підпорядкованості органів військової контррозвідки в Україні;
- розкрити функціональну та організаційно-структурну своєрідність органів державної безпеки на транспорті в Україні;
- висвітлити організаційно-правові засади функціонування військ, етапи їх розвитку в складі органів державної безпеки;
- визначити основні способи комплектування особового складу радянських органів державної безпеки та охарактеризувати процедуру підбору на службу;
- розглянути питання нормативного регулювання організації системи підготовки кадрів в органах державної безпеки;

- з'ясувати юридичну регламентацію порядку проходження служби в органах державної безпеки;
- охарактеризувати механізм державного терору, його складові елементи, роль у функціонуванні цього механізму органів державної безпеки;
- виявити основні форми квазісудової діяльності органів державної безпеки;
- висвітлити сутність і зміст державного та партійного контролю за органами державної безпеки його напрями, форми і методи;
- проаналізувати стан прокурорського нагляду за органами державної безпеки та визначити тенденції його розвитку в цей період.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що склалися за часів панування в Україні тоталітарного режиму в сфері організації та діяльності радянських органів державної безпеки.

Предметом дослідження є радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.).

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1929 р. до 1953 р., тобто весь період панування в Україні тоталітарного режиму, а саме від згорання нової економічної політики й проголошення тези про «загострення класової боротьби» і до смерті Й. Сталіна, головного творця і натхненника системи тоталітарного владарювання. Після цього розпочалися процеси поступового демонтажу сталінської моделі тоталітаризму.

Методи дослідження зумовлюються метою, специфікою об'єкта, предмета та завдань роботи. Ключову роль відіграє інтегративний підхід, який дає можливість досліджувати генезис та розвиток радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму як один з елементів партійно-державного механізму, в сукупності зв'язків з іншими каральними структурами, партійними та державними інституціями. Методологічну основу дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів.

Серед філософських підходів перевага була надана *діалектичному методу* наукового пізнання. Його використання дозволило розглянути організацію та діяльність радянських органів державної безпеки в Україні як частину загальної

системи тоталітарного владарювання, в розвитку, взаємозв'язку та взаємодії з іншими партійними, державними інститутами й суспільними явищами (розділи 2–5).

В роботі використано загальнонаукові методи. *Структурний метод* сприяв визначенню ролі органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР у забезпеченні державної безпеки, виявленню особливостей їх структурної побудови на території УРСР, зумовлених місцевими умовами та загальносоюзними тенденціями (розділи 2, 3). Застосування *функціонального методу* дало можливість з'ясувати функціональну відповідність органів державної безпеки та підпорядкованих їм військових формувань, виконанню завдань, поставлених перед ними партійними структурами на різних етапах еволюції тоталітарного режиму в Україні, визначити форми взаємодії з органами міліції, суду, прокуратури в проведенні репресивної діяльності (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 5.1, 5.2, 5.4). *Метод системного аналізу* дав змогу комплексно розглянути та визначити етапи трансформації радянських органів державної безпеки й інших каральних структур упродовж 1930–1934 рр. Системний підхід було застосовано в процесі дослідження механізму державного терору, питань підбору та підготовки кадрів, аналізу державного та партійного контролю, стану прокурорського нагляду за органами державної безпеки (підрозділи 2.1, 4.1, 5.1., 5.3, 5.4). *Історичний метод* допоміг здійснити аналіз перетворень системи каральних органів, факторів і передумов, які сприяли цьому, розвитку структурних підрозділів, напрямів їх діяльності, правового статусу особового складу, нормативного регулювання порядку проходження служби (розділи 2, 3, підрозділ 4.2). Для опрацювання джерельної бази наукового дослідження застосовувався *історіографічний метод* (розділ 1). Вивчення радянських органів державної безпеки в Україні як специфічного державного інституту забезпечив *інституційний метод*. Він дав змогу дослідити внутрішні механізми функціонування організаційної структури, здійснення повноважень, взаємодії та взаємовпливу політичних, ідеологічних, юридичних і організаційних факторів (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5). За допомогою *термінологічного методу* досліджено розвиток термінів «державна безпека», «радянські органи державної безпеки» «державний терор», «механізм державного терору», їх співвідношення та розуміння в досліджуваний період і на

сучасному етапі розвитку юридичної науки (підрозділи 1.1, 5.1). Смісл юридичних норм, які регулювали організацію та діяльність органів державної безпеки, допоміг виявити *метод герменевтики*. Це стосувалося також правозастосовних актів, які видавалися на виконання цих норм або з метою їх роз'яснення. Герменевтичний підхід сприяв пізнанню текстів архівних документів і матеріалів, монографічної літератури, іншої наукової продукції, дозволив здійснити їх аналіз і адекватну оцінки їх змісту (розділи 2, 3, 4, 5).

До спеціальних (конкретно-наукових) методів, які використовувалися в роботі, належать *формально-юридичний, історико-правовий, історико-порівняльний і порівняльно-правовий*. З їх допомогою вдалося розтлумачити поняття у сфері діяльності органів державної безпеки, які з часом змінювали свій внутрішній зміст, здійснити періодизацію предмета дослідження, виокремити чотири етапи в розвитку юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки, виявити закономірності, спільні ознаки та особливості їх функціонування на різних стадіях еволюції тоталітарної держави (розділи 1, 2, 5).

Емпіричну основу дисертації склали результати вивчення матеріалів фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Галузевого державного архіву Служби безпеки (ГДА СБ) України, Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ (ГДА МВС) України. До емпіричної бази належать законодавчі та підзаконні акти СРСР і УРСР, опубліковані в офіційних виданнях, нормативно-правові акти ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ, наркоматів (міністерств) СРСР і УРСР, публікації в періодичних виданнях досліджуваного часового відтинку, дисертації, автореферати, підручники, посібники, словники, енциклопедії, довідкова література, мемуари.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним історико-правовим дослідженням, у якому на основі вивчення архівних документів, праць науковців, публікацій у періодичних виданнях та інших джерел висвітлена наукова проблема, що полягає у розкритті юридичних засад функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період

панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). В рамках цієї проблематики досліджені різноманітні аспекти еволюції юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР, їх місцевих територіальних і спеціалізованих органів, військових формувань, специфіка кадрового забезпечення, контроль та нагляд за діяльністю органів державної безпеки, їх місце та роль у механізмі тоталітарного владарювання.

За результатами проведеної роботи обґрунтовано нові теоретичні положення, сформульовані висновки та пропозиції, які виносяться на захист:

вперше:

– встановлено, що поняття державної безпеки в нормативно-правових актах і юридичній літературі в період панування тоталітарного режиму в Україні чітко не розкривалося, тлумачилося занадто абстрактно, що створювало можливості для партійно-державного керівництва, виходячи з міркувань політичної доцільності, довільно розширювати повноваження органів державної безпеки;

– сформульовано авторське визначення поняття «радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму»: це спеціальні державні структури СРСР і УРСР, які мали особливий порядок формування, організації, діяльності, підпорядкованості, підконтрольності та в різний час були наділені повноваженнями у сфері здійснення розвідувальної, контррозвідувальної, квазісудової діяльності, політичного розшуку, дізнання, слідства, охорони державних кордонів, державної таємниці, громадської безпеки та громадського порядку, забезпечення виконання покарань стосовно осіб, які були засуджені за вчинення «контрреволюційних злочинів»;

– доведено, що під державним терором в період панування тоталітарного режиму в Україні слід розуміти систему репресивних заходів, які здійснювалися та забезпечувалися державною владою стосовно політичних противників, опозиціонерів й інших небезпечних для правлячого режиму осіб, мали неправовий характер, відзначалися масовими масштабами, спрямовувалися на фізичне знищення, позбавлення чи обмеження волі або інше суттєве порушення фундаментальних (основоположних) прав і свобод людини з метою залякування широких верств

населення для утримання недемократичної влади та досягнення тотального контролю над суспільством;

– визначено з огляду на політико-правову еволюцію радянської системи владарювання власну авторську періодизацію розвитку радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму: перший етап (1929–1934 рр.), коли в умовах утвердження тоталітарного режиму внаслідок змін в організаційній структурі та повноваженнях оперативних і неоперативних підрозділів органів державної безпеки пріоритети в їхній діяльності були спрямовані на боротьбу з опозицією та «антирадянськими» настроями, здійснення політичних репресій, організацію «розкуркулення», голодомору, інших масових каральних заходів, встановлення контролю за фінансово-економічною сферою; другий етап (1934–1939 рр.), під час якого в процесі подальшого зміцнення тоталітарного режиму в складі організаційної структури НКВС відбувалася еволюція юридичного статусу та діяльності органів державної безпеки в напрямку централізації управління загальними та спеціалізованими контррозвідувальними підрозділами для забезпечення масштабних репресивно-каральних акцій; третій етап (1939–1945 рр.), який відображав специфіку перетворень, що сталися в організації та діяльності органів державної безпеки в період Другої світової війни та режиму воєнного стану, зокрема структурне відокремлення від органів внутрішніх справ, зосередження на розвідувальній та контррозвідувальній роботі, а під час бойових дій – на диверсійній роботі в тилу противника та «очищенні» звільненої території від «зрадників» і «антирадянських елементів»; четвертий етап (1946–1953 рр.), який характеризується трансформацією органів державної безпеки у повоєнний час в умовах завершальної фази сталінщини та початку «холодної війни», коли повноваження органів МДБ УРСР були значно розширені, що супроводжувалося, з одного боку, активізацією традиційних напрямів діяльності у сфері захисту державної безпеки, з іншого, наділенням їх функціями, не властивими для спецслужб, зокрема у сфері охорони громадського порядку та боротьби із загальнокримінальною злочинністю;

– обґрунтовано, що створення єдиного централізованого організаційного механізму НКВС СРСР і НКВС УРСР, який забезпечував органам державної безпеки

керівництво та контроль за сферою охорони громадського порядку, паспортною системою і системою виконання покарань, військовими формуваннями спеціального призначення, стало результатом комплексної, багатоетапної трансформації державних «силових» структур, яка була здійснена радянським партійно-державним керівництвом упродовж 1930-1934 рр.;

– встановлено, що система місцевих територіальних органів державної безпеки визначалася існуючим в УРСР адміністративно-територіальним поділом, а її базову ланку від 1934 р. становили обласні УНКВС–УНКДБ–УМДБ, у підпорядкуванні яких у різний час перебували міські, районні, окружні, повітові відділи, міські та районні відділення НКВС–НКДБ–МДБ, хоча в певні хронологічні періоди функціонували також екстериторіальні місцеві структури – оперативні сектори ДПУ (1930–1932 рр.), як регіональні органи, та оперативні групи НКВС–НКДБ–МДБ (1939 р. – у Західній Україні, у 1946 р. – на Закарпатті), як тимчасові утворення для організації постійної структури місцевого апарату;

– виявлено та розкрито особливості організації та діяльності впродовж 1943–1953 рр. відділів «Смерш» НКВС УРСР і відділів контррозвідки НКВС–МВС УРСР, які здійснювали функції військової контррозвідки в органах міліції, пожежної охорони, в інших воєнізованих формуваннях, військових частинах, закладах і установах НКВС–МВС, зокрема це відокремленість вказаних структур від інших органів військової контррозвідки та централізована відомча підпорядкованість;

– доведено, що в процесі визначення юридичного статусу органів державної безпеки на транспорті радянська партійно-державна верхівка використала досвід жандармської залізничної поліції часів Російської імперії, закріпивши принцип функціональної багатоманітності цих спеціалізованих органів, який забезпечив поєднання ними повноважень у різних сферах діяльності (політичний розшук, охорона громадського порядку, боротьба із загальнокримінальною злочинністю, здійснення окремих соціально-економічних і загальногосподарських функцій);

– комплексно висвітлено розвиток юридичного статусу військ органів державної безпеки у період панування тоталітарного режиму, з виділенням трьох етапів, зумовлених змінами у їх відомчій підпорядкованості: перший (1929–1934 рр.),

на якому відбулося збільшення чисельності і розширення функцій військ, формування окремих видів внутрішніх військ, визначення принципів і засад їх взаємодії з територіальними органами державної безпеки; другий етап (1934–1947 рр.) характеризувався виведенням військ з прямого підпорядкування органам державної безпеки та включенням їх в якості відокремлених структурних підрозділів до складу НКВС–МВС; третій етап (1947–1953 рр.), коли з мотивів необхідності ліквідації українського національно-визвольного руху, а також забезпечення збереження державної таємниці та підтримання режиму «залізної завіси», було відновлено підпорядкованість органам державної безпеки військ спеціального призначення – внутрішніх, прикордонних і урядового зв'язку;

– виявлено, що намагання партійно-державного керівництва СРСР і МДБ СРСР у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. перетворити війська МДБ в Україні на зразкові, елітні військові підрозділи успіху не мали, рівні дисципліни, морально-психологічного стану та бойової готовності залишалися низькими;

– проаналізовано відомчу нормативно-правову базу, яка регулювала процес комплектування кадрового складу радянських органів державної безпеки в Україні та практику її реалізації, що дало змогу визначити два основні шляхи кадрового поповнення спецслужби в цей час (пряме зарахування на посади і відбір до відомчих навчальних закладів з подальшим призначенням на посади) однак в обох випадках перевага надавалася членами партії (комсомолу), політично відданим режиму, які пройшли процедуру спецперевірки та відповідали іншим вимогам (вік, стан здоров'я, рівень освіти, служба в армії тощо);

– встановлено, що система підготовки кадрів радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму носила жорстко централізований характер і представляла собою комплекс заходів, який включав навчання співробітників на потоках підготовки, перепідготовки, удосконалення діяльності оперативного складу відомчих навчальних закладів, в органах і підрозділах без відриву від служби, проходження вечірніх курсів із загальноосвітньої підготовки, заочне партійно-політичне навчання;

– проаналізовано як єдину систему механізм державного терору, його складові – політичну, ідеологічну, нормативну та інституційну, а саме ідеологічні настанови та політичні рішення вищого партійно-державного керівництва щодо проведення репресій, акти кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства, спрямовані на їх реалізацію, мережу партійних структур і каральних органів (органи державної безпеки, суди, квазісудові установи, прокуратура), які були виконавцями злочинних рішень і норм репресивного законодавства;

– виділено основні форми квазісудової діяльності органів державної безпеки: делегування співробітників до складу спеціальних судів, пряме здійснення окремими структурними підрозділами квазісудових функцій, забезпечення діяльності «трійок» і «двійок», спрямування в адміністративному порядку справ, які розслідувалися органами державної безпеки УРСР, до позасудових установ СРСР;

– доведено, що державний контроль за органами ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ носив формальний характер і був з часом фактично припинений, натомість контрольні функції партійних структур посилювалися та були поширені на діяльність, організаційну структуру та кадровий склад органів державної безпеки;

– встановлено, що основними формами партійного контролю за органами державної безпеки в досліджуваний період були: ознайомлення з документами та матеріалами про напрями роботи; заслуховування звітів про її результати; обстеження та перевірка підрозділів; попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної або слідчої діяльності; участь партійних функціонерів у комісіях з відбору на службу; погодження призначень в партійних органах на «номенклатурні посади»; звітування перед партійними органами про кадрову роботу та основні напрями агентурно-оперативної діяльності; організація в органах державної безпеки партійних і комсомольських осередків і їх підзвітність відповідним партійним і комсомольським структурам; партійно-політичне виховання особового складу; включення керівництва органів державної безпеки до складу відповідних партійних органів – ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У;

– вказано на те, що централізація органів прокуратури сприяла кадровому та організаційно-функціональному виокремленню прокурорського нагляду за органами державної безпеки від загальної системи прокурорського нагляду, вихолощенню його змісту, коли він втратив самостійний характер і перетворився на політичний інструмент в руках партійно-державної бюрократії для реагування лише на окремі найбільш кричущі факти порушень законодавства;

– введено до наукового обігу архівні документи та матеріали за темою дослідження, які раніше не були оприлюднені та не використовувалися в історико-правовій науці, по-новому переосмислено низку законодавчих і підзаконних актів, які регулювали організацію діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у досліджуваний період;

удосконалено:

– характеристику поняття тоталітарного режиму та його хронологічних рамок в Україні, а також партійно-державного механізму як організаційної основи тоталітарної системи владарювання;

– теоретичні положення щодо особливостей застосування спеціальних (конкретно-наукових) методів дослідження під час вивчення історії радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму;

– оцінку юридичної процедури скасування ОДПУ і ДПУ УСРР, яка передбачала припинення їх існування не внаслідок ліквідації, а шляхом введення до складу нових державних органів, якими стали НКВС СРСР і НКВС УСРР;

дістали подальшого розвитку:

– висвітлення нормативного регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки в досліджуваний період;

– характеристика правового статусу місцевих територіальних органів державної безпеки в період панування тоталітарного режиму;

– аналіз юридичного регулювання основних завдань органів державної безпеки в умовах початку Другої світової війни.

Практичне значення отриманих результатів. Сформульовані та викладені в дисертації положення, узагальнення, висновки та пропозиції мають як загальнотеоретичне, так і прикладне значення для розвитку історико-правової науки України загалом та історії спецслужб і правоохоронних органів, зокрема. Результати проведеного дослідження можуть бути використані у:

– *науково-дослідній діяльності* – як основа для подальшого розроблення історико-правових проблем генезису радянських спецслужб і правоохоронних органів в Україні, а також під час проведення науково-дослідних робіт з історії спецслужб у Національній академії Служби безпеки України (акт впровадження Національної академії Служби безпеки України від 21 січня 2020 р.);

– *освітньому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія розвідки та контррозвідки в Україні», «Історія України» (акт впровадження Національної академії Служби безпеки України від 9 січня 2020 р.).

– *правотворчій діяльності* – в процесі законопроектної роботи з розробки правових засад реформування Служби безпеки України (акт впровадження Центру забезпечення реформування СБУ (Офісу управління проектами) Апарату Голови Служби безпеки України від 28 січня 2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано дисертантом самостійно. Положення та висновки, які викладені в дисертації та складають її наукову новизну, розроблені автором особисто. У колективній монографії «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» внесок автора полягає у висвітленні в рамках одноосібного підрозділу проблеми взаємодії органів державної безпеки з судовими установами УРСР щодо здійснення державного терору в міжвоєнний період (1922-1941 рр.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення, рекомендації та висновки дисертаційної роботи були обговорені та схвалені на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України, де була виконана дисертація. Результати наукового дослідження були оприлюднені на 36 вітчизняних і міжнародних наукових форумах: «Політичні репресії на Поділлі в

XX столітті (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.); «Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи» (Феодосія, 15-18 вересня 2002 р.); «Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи» (Рівне, 6–8 червня 2003 р.); «Історико-правові проблеми автономізму та федералізму» (Севастополь, 22–24 вересня 2003 р.); «Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва» (Бахчисарай, 10-13 вересня 2004 р.); «Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти» (Балаклава, 4–7 вересня 2005 р.); «XV історико-правова конференція, присвячена пам'яті професора К. Г. Федорова» (Запоріжжя, 2–4 вересня 2006 р.); «Проблеми протидії злочинності: історико-правовий аспект» (Стерегущє, 13–17 вересня 2007 р.); «Державна політика у сфері запобігання тероризму: міжнародний досвід і його актуальність для України» (Київ, 31 жовтня 2008 р.); «Поняття, терміни і категорії історико-правової науки» (Миколаїв, 23–26 квітня 2009 р.); «Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність» (Рівне, 4–6 грудня 2008 р.); «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення» (Суми, 4–5 червня 2010 р.); «Методологічні проблеми історико-правових досліджень» (Алушта, 24–26 вересня 2010 р.); «Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність» (Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.); «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин» (Суми, 10–11 червня 2011 р.); «Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку» (Саки, 16–18 вересня 2011 р.); «Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодення» (Острог, 16 березня 2012 р.); «Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність» (Одеса, 27–29 квітня 2012 р.); «Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах» (Євпаторія, 21–23 вересня 2012 р.); «Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова» (Рівне, 13–16 червня 2013 р.); «Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: історія та сучасність» (Феодосія, 19–22 вересня 2013 р.); «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції» (Київ, 19 грудня 2013 р.); «Конституція і

державотворення: національні традиції та світовий досвід» (Чернігів, 4–6 липня 2014 р.); «Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі» (Берегове, 27–30 листопада 2014 р.); «Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми» (Полтава, 28–31 травня 2015 р.); «Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей)» (Коблеве, 17–20 вересня 2015 р.); «Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки» (Тисмениця, 27–29 травня 2016 р.); «Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) статуту Великого князівства Литовського» (Дубно, 22–25 вересня 2016 р.); «Концепція та методологія історії українського права» (Київ, 28 квітня 2017 р.); «Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки : до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.» (Дніпро, 1–4 червня 2017 р.); «Пам'ятки права як відображення історичних процесів і культури суспільства: до 500-річчя Реформації» (Колочава, 14–17 вересня 2017 р.); «Верховенство права та місцеве самоврядування в Україні» (Київ, 16 грудня 2016 р.); «Західні та східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки» (Вінниця, 1–3 червня 2018 р.); «Місьцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки» (Львів, 2–3 листопада 2018 р.); «Українське правознавство в антропологічному вимірі та європейському правовому просторі: історія, сучасність, перспективи» (Умань, 30 травня – 3 червня 2019 р.) ; «Феномен українського права: історичні витоки та сучасна парадигма» (Глухів, 7–10 листопада 2019 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення, висновки та узагальнення дисертації знайшли відображення в 2 одноосібних монографіях, одноосібному підрозділі колективної монографії, 24 наукових статтях (20 з яких опубліковані у фахових виданнях України в галузі юридичних наук і 4 – в наукових періодичних виданнях інших держав), 33 працях апробаційного характеру, а також у 26 працях, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Праця містить анотації українською та англійською мовами, список публікацій здобувача за темою дисертації, вступ, п'ять

розділів, які охоплюють 17 підрозділів, висновки, список використаних джерел (539 найменувань на 37 сторінках), а також додатки (на 20 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 475 сторінок, з яких основний текст – 389 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняттєво-термінологічний апарат і методологія дослідження

Історико-правове дослідження такого складного інституту, яким були радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму, потребує належного опрацювання поняттєво-термінологічного апарату.

Насамперед, важливе значення для комплексного розкриття обраної теми має визначення поняття «радянські органи державної безпеки». Цей термін почав активно використовуватися в юридичних актах і офіційному листуванні та діловодстві партійно-державного апарату СРСР і УРСР з середини 1930-х рр., після перетворення ОДПУ та ДПУ УСРР в НКВС СРСР і НКВС УСРР. У складі вказаних наркоматів були створені відповідно ГУДБ і УДБ. Вперше радянські спеціальні державні структури отримали офіційну назву – органи державної безпеки. До складу ГУДБ і УДБ увійшли колишні оперативні підрозділи ОДПУ та ДПУ.

Незважаючи на офіційне застосування терміну «державна безпека», це поняття в законодавстві тривалий час не розкривалося. Можемо припустити, що це було результатом усвідомленої політики, яку проводило партійно-державне керівництво країни в цей час. Відсутність у досліджуваній період чіткого юридичного визначення поняття державної безпеки давало змогу його розширеного тлумачення, виходячи з питань політичної доцільності, а відтак і фактично необмеженого розширення компетенції органів державної безпеки для проведення в країні масштабних репресій.

З прийняттям Конституції СРСР 1936 р. в статті 14 зазначалося, що охорона державної безпеки належить до відома СРСР в особі вищих органів державної влади та управління. Відповідно до вказаної норми в юридичних довідкових виданнях періоду панування тоталітарного режиму термін «державна безпека» формулювався дуже абстрактно, зокрема як система заходів, спрямованих на охорону політичної та економічної основ СРСР і його державних кордонів [532, с. 114; 533, с. 175–176]. І лише згодом, у 1960-ті – 1980-ті рр., це поняття було розгорнуто та деталізовано.

Охорону державної безпеки почали розглядати як «сукупність заходів з попередження, розкриття та припинення ворожої діяльності імперіалістичних держав, їх розвідок і агентури, а також антирадянських елементів всередині країни, спрямованої на підриг або ослаблення радянської влади, державної незалежності, територіальної цілісності та недоторканності, військової та економічної могутності СРСР» [401, с. 91]. Було вдосконалено й поняття державної безпеки. Під ним розуміли стан міцності, непохитності та непорушності суспільного та державного ладу СРСР в умовах існування як внутрішніх, так і зовнішніх «класово ворожих» сил, здатність радянської держави протистояти «підригній діяльності зовнішніх і внутрішніх ворогів» [267, с. 72–73].

Отже, виходячи з вищезазначеного під радянськими органами державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму слід розуміти державні структури СРСР і УРСР, на які у різний час покладалося виконання функцій розвідки, контррозвідки, політичного розшуку, дізнання, слідства, здійснення квазісудової діяльності, забезпечення виконання покарань стосовно осіб, які були засудженні за вчинення «контрреволюційних злочинів», охорони державних кордонів, державної таємниці, громадської безпеки та громадського порядку. Вони мали особливий порядок формування, специфіку організації та нормативного регулювання правозастосовної діяльності, особливу систему підпорядкованості та підконтрольності.

З огляду на тему дослідження та її хронологічні рамки, потребує роз'яснення також поняття «тоталітарний режим». Слід враховувати, що воно сьогодні по різному розуміється науковцями. Відрізняються як сутнісні характеристики, так і хронологічні межі існування в Україні цього державно-політичного режиму. Вітчизняні дослідники характеризуючи систему владарювання, яка функціонувала в Україні у період 1929–1953 рр. використовують різні терміни – сталінщина, радянський тоталітаризм, репресивно-каральна, партійно-радянська система тощо [400; 228; 226; 9; 10; 269; 270; 397]. Однак серед визначальних рис цієї системи владарювання всі вони вказують державний терор як основний елемент і метод здійснення недемократичної влади.

Під державним терором в період панування тоталітарного режиму в Україні слід розуміти систему каральних, насильницьких заходів, які здійснюються та забезпечуються державною владою стосовно політичних противників, опозиціонерів й інших небезпечних для правлячого режиму осіб, мають неправовий характер, відзначаються масовими масштабами, спрямовані на фізичне знищення, позбавлення чи обмеження волі або інше суттєве порушення фундаментальних (основоположних) прав і свобод людини з метою залякування широких соціальних верств населення і досягнення тотального контролю над суспільством для утримання недемократичної влади.

Найголовнішими ознаками державного терору є, насамперед, те, що це не просто окремі розрізнені і не взаємозв'язані заходи, а певна система таких заходів, які свідомо і цілеспрямовано здійснюються, підтримуються та забезпечуються державою. Тобто державний терор є результатом не свавілля окремих чиновників, а планомірної та організованої діяльності держави з масового порушення прав людини з метою формування атмосфери страху в суспільстві для утвердження та зміцнення недемократичної влади [302; с. 163].

С. В. Кульчицький, характеризуючи особливості партійно-радянської системи влади, вважав її новим цивілізаційним явищем, наголошував, що влада зосереджувалась в руках обмеженого кола вищих функціонерів і вождів. Формування такої системи сприяло внутрішній трансформації самої комуністичної партії. РКП(б), на думку дослідника, втратила ознаки політичної партії і перетворилась на «нервовий вузол могутньої силової структури». Водночас, партійною верхівкою усвідомлювалась небажаність повного злиття партійних і державних органів, а у відносинах останніх запроваджувався принцип – керувати, але не замінити. Саме тому набула поширення практика обіймання вищими партійними функціонерами вищих державних посад [269, с. 63–65].

Справді, у 1920–1950-ті рр. у СРСР та УРСР, був сформований своєрідний, по своєму унікальний, різновид системи тоталітарної влади, яку влучно позначають терміном партійно-радянська. Слід відзначити, що роль комуністичної партії у політичній системі радянського суспільства була юридично закріплена не відразу.

Так, у Конституціях УСРР 1919 і 1929 рр. детально виписувались основи організації радянського державного апарату в центрі та на місцях, натомість жодним чином не згадувалось про РКП(б) чи КП(б)У, їх статус, повноваження, функції тощо. Лише у ст. 125 Конституції УРСР 1937 р., яка слідом за Конституцією СРСР 1936р. формально закріпила побудову основ соціалізму, КП(б)У визначалась передовим загоном трудящих у їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу та ядром всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних.

Організаційну основу тоталітарної системи владарювання в Україні становив партійно-радянський механізм. На наш погляд, це сукупність партійних, державних та одержавлених і «опартійнених» громадських організацій (ВЛКСМ, профспілки, Осоавіахім і т.д.), які перебуваючи в ієрархічному підпорядкуванні та взаємозв'язку, були спрямовані на виконання завдань і функцій радянської тоталітарної держави. У цьому механізмі партійні організації відігравали домінуючу роль по відношенню до державних органів.

Структура партійно-державного механізму була складною та багаторівневою, характеризувалася процесами взаємопроникнення та взаємовпливу суб'єктів. Верхній рівень становили вищі партійні та державні органи, державні підприємства й установи СРСР, середній рівень – вищі партійні та державні органи, державні підприємства й установи УРСР і нижній рівень – місцеві партійні та державні органи, місцеві осередки державних підприємств і установ.

Представники радянської історико-правової науки, як і певна частина сучасних дослідників, розглядали хронологічні межі тоталітарного режиму в Україні дещо звужено, зводячи їх по суті лише до періоду сталінщини. Однак, більш вдалою у цьому питанні, на наш погляд, видається позиція, висловлена В. А. Греченком і О. Н. Ярмишем у спільній праці «Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.)». Вказані науковці пропонують новий підхід, який розширено тлумачить хронологічні рамки існування тоталітарної системи в Україні. Зокрема, вони вважають, що «радянський тоталітаризм» бере свій початок в Україні від моменту завершення Української національної революції та початку непу в 1921 р. і продовжується до падіння СРСР і проголошення незалежності України в 1991 р. У

зв'язку з цим, виділяються три періоди – раннього (1921–1929 рр.), зрілого (1929–1953 рр.) і пізнього (1953–1991 рр.) тоталітаризму [228, с. 5].

Будучи загалом солідарним з цією позицією, в той же час, можна дещо модернізувати запропоновану періодизацію радянського тоталітаризму. Зокрема, розширити початкову межу першого періоду 1917 р., тобто часом появи в Україні перших радянських державних структур. Перший період (1917–1929 рр.) назвати періодом зародження та формування радянського тоталітарного режиму, другий (1929–1953 рр.) – періодом панування (найвищого піднесення, апогею) тоталітарного режиму або періодом сталінщини та третій (1953–1985 рр.) – періодом кризи та розкладу, визначивши його крайньою хронологічною межею рік початку «перебудови» в СРСР.

З огляду на зазначене вище, в рамках нашого дослідження під періодом панування тоталітарного режиму в Україні розуміється етап розвитку радянської партійно-державної системи в хронологічних межах 1929–1953 рр., тобто період утвердження та зміцнення в СРСР і УРСР режиму особистої влади Й. В. Сталіна та пов'язаних з цим змін в організації державного ладу та правової системи.

У свою чергу, період панування тоталітарного режиму включає, як нам вбачається, чотири етапи. Перший етап (1929–1934 рр.) можна вважати періодом утвердження сталінського режиму, коли розпочалися сталінська «революція зверху», «великий перелом», які супроводжувалися кардинальною трансформацією політичної, соціально-економічної та державно-правової системи радянської країни.

На другому етапі (1934–1939 рр.) відбувалося подальше зміцнення тоталітарного режиму в Україні. В цей час на повну силу розкручується маховик політичних репресій, працює механізм державного терору. Партійно-державний диктат над суспільством стає тотальним.

Третій етап (1939–1945 рр.) пов'язаний з функціонуванням тоталітарної системи в умовах Другої світової війни та режиму воєнного стану. За цих обставин було здійснено реорганізацію державного апарату СРСР і УРСР на воєнний лад, закріплено централізацію в державному управлінні, внесено зміни до законодавства щодо посилення репресивної діяльності всіх каральних структур.

Четвертий етап (1946–1953 рр.) в розвитку тоталітарного режиму характеризувався змінами на внутрішній і зовнішній арені, початком «холодної війни» та формуванням системи «залізної завіси».

Відповідно до цих етапів варто, на наш погляд, характеризувати й розвиток органів державної безпеки.

Якість будь-якого наукового дослідження, в тому числі й історико-правового, залежить, окрім іншого, ще й від ступеня досконалості методологічного інструментарію. У процесі дослідження юридичного статусу і правозастосовної діяльності радянських органів державної безпеки, як і в процесі дослідження інших державно-правових інститутів або явищ, використовується весь наявний методологічний арсенал, тобто комплекс філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціальних методів юридичної науки.

Останнім часом в історико-правовій науці витребуваним стає інтегративний підхід у дослідженні історико-правових явищ, який утворює методологічну основу сучасних історико-правових монографічних і дисертаційних праць. На думку В. Є. Кириченка, неможливо лише одним методом охопити предмет будь-якого історико-правового дослідження. Попри наявність різноманітних підходів до класифікації методів наукового пізнання (тритрівнева, дворівнева системи поділу, класифікація методів пізнання в залежності від широти їх застосування тощо) всі вони ґрунтуються на філософському принципі методологічного плюралізму. А оскільки історико-правове пізнання за своєю сутністю є інтегративним, то і досліджувати предмет історико-правової науки, як слушно зазначає автор, потрібно за допомогою різних методів. Це дасть змогу порівнювати отримані результати, розглядати предмет історико-правового дослідження з різних точок зору, виявляти закономірності та уникати однобічності отриманих висновків [257, с. 50–54].

Філософські та загальнонаукові методи наукового пізнання є, як правило, універсальними для всіх наук. Але й вони мають свою специфіку застосування в процесі дослідження радянських органів державної безпеки періоду панування тоталітарного режиму. Зокрема, серед філософських методів використано діалектичний метод. Завдяки цьому юридичний статус, організаційна структура та

правозастосована діяльність радянських органів державної безпеки розглянуті в розвитку та взаємозв'язку з іншими елементами партійно-державного механізму як організаційної складової системи тоталітарного владарювання в період 1929–1953 рр.

В дисертаційній роботі використано такі загальнонаукові методи, як структурний, функціональний, метод системного аналізу, історичний, історіографічний, інституційний, термінологічний, метод герменевтики та інші. Вказані методи дозволили охопити в ході наукових пошуків якомога більше коло джерел, які, на перший погляд безпосередньо не пов'язані з історією органів державної безпеки, забезпечити дотримання принципів об'єктивності та плюралізму у науковому дослідженні, провести аналіз джерельної бази, вивчити роль органів державної безпеки в інституційному механізмі партійно-радянської системи періоду панування тоталітарного режиму в Україні, дослідити розвиток спеціальної термінології в галузі охорони державної безпеки тощо.

Визначенню місця та ролі органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР у забезпеченні державної безпеки, виявленню особливостей їх структурної побудови на території УРСР, зумовлених місцевими умовами та загальносоюзними тенденціями сприяв *структурний метод*.

Метод *функціонального аналізу* дав можливість проаналізувати функціональну відповідність загальних і спеціалізованих органів державної безпеки та підпорядкованих їм військових формувань, виконанню завдань, поставлених перед ними партійними структурами на різних етапах еволюції тоталітарного режиму в Україні, визначити форми взаємодії з органами міліції, суду, прокуратури в проведенні репресивної діяльності.

Системний підхід як основа методу системного аналізу дозволив комплексно розкрити процеси трансформації радянських органів державної безпеки та інших каральних структур упродовж 1930–1934 рр., встановити етапи перетворень, які завершилися створенням НКВС СРСР і НКВС УСРР, дослідити питання функціонування механізму державного терору, підбору та підготовки кадрів органів державної безпеки, аналізу організації державного та партійного контролю, стану

прокурорського нагляду за радянськими спецслужбами в Україні в досліджуваний період.

За допомогою *історичного методу* здійснено аналіз процесів перетворень системи каральних органів СРСР і УРСР у досліджуваний період, факторів і передумови, які сприяли цьому, визначити організацію та функціонування структурних підрозділів, основні напрями їх діяльності, правовий статус особового складу, нормативне регулювання порядку проходження ним служби.

Для опрацювання джерельної бази наукового дослідження радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму застосовувався *історіографічний метод*.

Дослідити внутрішні механізми функціонування організаційної структури, здійснення повноважень радянських органів державної безпеки як єдиного специфічного державного інституту в період панування тоталітарного режиму, взаємодії та взаємовпливу політичних, ідеологічних, юридичних і організаційних елементів дав змогу *інституційний метод*.

Термінологічний метод забезпечив вивчення генезису термінів «державна безпека», «охорона державної безпеки», «радянські органи державної безпеки» «державний терор», «механізм державного терору», їх співвідношення та розуміння в досліджуваний період і на сучасному етапі розвитку юридичної науки.

Метод герменевтики допоміг виявити смисл юридичних норм, які регулювали організацію та діяльність радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму. Герменевтичний підхід був поширений також на роз'яснення правозастосовних актів, більш глибоке розуміння текстів архівних документів і матеріалів, монографій, інших наукових праць, дозволяв їх аналізувати і оцінювати їх зміст.

Найбільш повно інтегративний підхід виявляється на спеціально-юридичному рівні методологічної бази. Тому є потреба детальніше розглянути спеціальні або конкретно-наукові методи, специфіку їх використання у сфері історико-правових досліджень, зокрема, при вивченні такого особливого державного інституту, як радянські органи державної безпеки. Найважливішими спеціальними (конкретно-

науковими) методами дослідження, які використовуються в тому числі й історико-правовою наукою, традиційно вважають – формально-юридичний, історико-правовий, історико-порівняльний і порівняльно-правовий (два останні інколи вважають різновидами єдиного компаративного методу). Вказані методи мають певні особливості застосування під час дослідження історії органів державної безпеки. Зокрема, формально-юридичний метод дав змогу з'ясувати, розтлумачити певні поняття, які використовувалися у сфері діяльності органів державної безпеки і з часом змінювали свій внутрішній зміст. Наприклад, понятійний апарат і термінологія у сфері спеціальних методів роботи спецслужб – оперативна діяльність, розробка, розшук тощо. Формально-юридичний метод було використано в розділі 1 і 5 роботи в процесі визначення теоретичних засад дослідження, а також характеристики інституційно-нормативного механізму державного терору.

Крім цього, за допомогою формально-юридичного методу здійснювалося тлумачення змісту норм, які визначали юридичний статус органів державної безпеки. В такому сенсі він використовувався наскрізно в усіх розділах дослідження.

Історико-правовий метод передбачає періодизацію об'єкта та предмета дослідження, що, наприклад, дає змогу виявити етапи розвитку органів державної безпеки. Застосування історико-правового методу не можливо без конкретно-історичного підходу, який дає змогу розглядати державно-правових явищ в тому соціальному середовищі, в якому вони склалися і розвивалися. Останнє особливо важливо для правильного історико-правового аналізу юридичного статусу і правозастосовної діяльності органів державної безпеки, коли механічне перенесення сучасних оціночних підходів на проблеми діяльності радянських органів державної безпеки може ускладнити формулювання адекватних, об'єктивних та неупереджених висновків.

Саме така обумовленість історико-правового методу дала змогу автору виділити чотири етапи в розвитку юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму. Запропонована періодизація враховувала загальні зрушення в державно-

правовому та суспільно-політичному житті та специфіку трансформації юридичного статусу радянських органів державної безпеки в Україні.

Застосування порівняльно-правового методу створює можливість для виявлення загальних закономірностей і спільних ознак у розвитку органів державної безпеки в один і той же час, але в різних країнах (синхронне порівняння) або у різні часові періоди однієї історичної епохи (діахронне порівняння).

Вказані методи можна використовувати як на етапі пошуку та відбору фактичного матеріалу, так і вже у процесі безпосереднього юридичного аналізу органів державної безпеки в цілому, їх окремих структурних підрозділів, виявлення місця та ролі в системі державного механізму загалом і каральних органів, зокрема.

У даній роботі порівняльно-правовий метод (діахронне порівняння) використовувався в другому розділі під час історико-правового аналізу еволюції юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності радянських органів державної безпеки в Україні на різних етапах розвитку тоталітарного режиму.

Слід відзначити, що методологія історико-правового дослідження радянських органів державної безпеки, в першу чергу використання спеціальних (конкретно-наукових) методів, має певні особливості, які, на наш погляд, зумовлені низкою факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру.

Насамперед, особливістю джерельної бази, яка дає емпіричний матеріал для вивчення історії органів державної безпеки. Істориків права, в першу чергу, цікавлять відомчі нормативно-правові акти. Однак нормативно-правові акти органів державної безпеки радянської України збереглась лише частково. При цьому, значна частина цих актів мають, як правило, індивідуально-правовий характер (кадрові накази про призначення, звільнення, відрядження співробітників тощо), а не нормативно-правовий, що є менш цінним в процесі дослідження юридичного статусу органів державної безпеки. Водночас, у монографії вперше використано оригінальні нормативні акти ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР (накази, інструкції, циркуляри), які визначали юридичний статус окремих оперативних і неоперативних підрозділів, процесуальні аспекти діяльності органів державної безпеки УРСР тощо.

Має значення також пошук цих документів, оскільки в більш-менш систематизованому вигляді вони зберігаються тільки в ГДА СБ України (фонд 9 «Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ», 971 одиниця постійного зберігання), хоча і з наявністю певних хронологічних прогалин [36, с. 34]. Водночас, в ГДА МВС України, ЦДАГО України, ЦДАВО України та інших архівних установах, нормативні акти органів державної безпеки розпорошені по різних фондах і справах і їх узагальнення потребує значної дослідницької роботи.

Так само, зазначені вище моменти стосуються інших правових джерел – нормативно-правових актів, виданих вищими, центральними та місцевими органами державної влади, які стосувалися повноважень органів державної безпеки, матеріали правозастосовної практики, зокрема як самих органів державної безпеки, наприклад архівно-слідчі справи, так і вироки судових і позасудових органів, винесені у справах, провадження у яких вели органи державної безпеки.

Всі ці аспекти вимагають врахування в роботі дослідника, потребують комплексного підходу та використання всього спектру методологічного арсеналу.

Ще одним важливим фактором, який впливає на методологію історико-правового дослідження радянських органів державної безпеки, є особливість доступу до матеріалів, які характеризують юридичний статус і правозастосовну діяльність органів державної безпеки.

Зокрема, це стосується певних обмежень у доступі. Формально-юридично переважна більшість архівних матеріалів періоду ЧК–ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ обмежувальних грифів не мають, однак не всі вони, в силу різних причин, однаково доступні для дослідників.

Крім цього, в процесі дослідження джерел з історії органів державної безпеки слід враховувати і дотримуватися певних етичних норм, оскільки більшість правозастосовних актів, а також інших документів органів державної безпеки стосуються конкретних людей, інформації про їх особисте, сімейне життя, містять іншу інформацію приватного характеру.

1.2. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Історіографію дослідження за хронологічним критерієм можна поділити на дві категорії – праці дослідників радянського періоду і праці сучасних науковців.

У радянський період, в силу зрозумілих причин, юридичний статус, організаційна структура, діяльність, місце в системі державного апарату органів державної безпеки у відкритій науковій літературі, за винятком органів ЧК, практично не розглядалися або висвітлювалися лише фрагментарно в контексті інших наукових проблем. Наприклад, вивчення юридичних основ становлення та розвитку органів ВЧК–ВУЧК–ДПУ, їх структури, повноважень, окремих напрямів діяльності, місця в системі інших каральних структур, здійснювалося в працях Б. М. Бабія, Д. Л. Голінкова, В. Д. Голіченка, В. П. Портнова, Л. М. Маймескулова, А. Й. Рогожина, П. Г. Софінова, В. В. Сташиса та інших [428; 282; 398; 4; 271; 221; 222; 412; 27].

У роботах Д. С. Карєва, М. І. Савицького, С. О. Голунського, Л. М. Гусєва, А. Л. Рівліна, Д. С. Сусла характеризувалися питання здійснення прокурорського нагляду за органами державної безпеки, розкривалися проблеми відносин органів ДПУ–НКВС УРСР з судовими установами республіки, їх роль у функціонуванні надзвичайних сесій і спец колегій [432; 224; 255; 250; 407].

Натомість в системі закритих навчальних закладів КДБ СРСР у цей період докладно досліджувалася проблематика становлення та розвитку основних напрямів оперативної діяльності органів державної безпеки СРСР. Проводилися дисертаційні дослідження, було видано низку підручників, посібників, збірників документів. Однак ці видання мали відповідний гриф обмеження доступу і широкому загалу науковців у той час не були відомі. У цих роботах розкривалися також деякі питання юридичного статусу та діяльності радянських органів державної безпеки. Однак вони стали доступними для широкого кола дослідників тільки з проголошенням незалежності України після їх розсекречення відповідно до чинного законодавства [232; 253; 252; 422; 427; 399].

В незалежній Україні дослідження з проблематики радянських органів державної безпеки значно активізувалися. Цьому немалою мірою сприяв процес

«відкриття» раніше недоступних для широкого дослідницького загалу відомчих архівів, насамперед, колишнього КДБ УРСР і його регіональних підрозділів, а також «закритих» фондів інших державних архівних установ. Сплеск наукового та суспільного інтересу до теми політичних репресій, намагання дослідників ввести до наукового обігу якомога більше щойно віднайдених архівних документів привели до появи великої кількості публікацій. Треба віддати належне авторам цих праць, які сміливо бралися за висвітлення різнопланових, суперечливих і складних проблем, в тому числі з історії радянських органів державної безпеки. Однак ці роботи мали «різнокаліберний» характер, не завжди відзначалися глибоким аналізом викладеного матеріалу. Лише згодом з'явилася тенденція до системності у вивченні вказаної проблематики та її ґрунтовної джерелознавчої розробки.

На теперішній час накопичено значний масив літератури з проблем організації та діяльності органів державної безпеки в період панування тоталітарного режиму, в зв'язку з чим, історіографію предмету дослідження, на перший погляд, можна було б вважати доволі репрезентативною. Однак, як свідчить подальший аналіз, ґрунтовних історико-правових досліджень у загальній масі, обмаль, а комплексних праць, які б охоплювали весь хронологічний період панування в Україні тоталітарного режиму та поєднували б теоретико-правову та історико-правову складову, практично не має.

За змістовно-тематичним критерієм сучасні праці з досліджуваної проблематики можна поділити на кілька груп.

Першу групу становлять дослідження, в тому числі джерелознавчого характеру, які висвітлюють роль органів державної безпеки у функціонуванні механізму політичних репресій в Україні, різноманітні напрями репресивної діяльності радянських спецслужб, здійснення державного терору, організації примусових виселень, масових депортацій тощо. Базовий характер серед них має колективна праця «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси» та роботи В. К. Барана, С. І. Білоконя, Т. В. Вронської, С. В. Кульчицького, О. Б. Мозохина, Й. Е. Надольського, І. Є. Ніколаєва, В. М. Нікольського, Н. В. Платонової, Р. Ю. Подкура, Е. П. Петровського, В. В. Токарського, В. В. Ченцова, М. М. Шитюка та інших, в яких розкривається загальний механізм,

регіональні особливості, соціальна спрямованість та інші аспекти здійснення репресій органами державної безпеки в період тоталітарного режиму [270; 396; 290; 531; 33; 31; 289; 394; 393; 11; 12; 520; 386; 230; 23; 5; 32; 389; 390; 287; 413]. Це, переважно, праці вітчизняних і зарубіжних істориків. Їх докладний історіографічний аналіз здійснено І. В. Терлецькою [434].

Що ж стосується історико-правових досліджень, які мають комплексний характер і присвячені загальним питанням здійснення державного терору в Україні, юридичному регулюванню масових політичних репресій, аналізу їх політико-юридичного обґрунтування, то вони здійснювалися І. Г. Біласом, О. П. Беньком, О. М. Головком, В. А. Греченком, О. М. Мироненком, І. Б. Усенком, Ю. С. Шемшученком, О. Н. Ярмишем [235; 9; 10; 445; 6; 400; 223; 226; 227; 228]. Найбільш важливими та концептуальними серед них є колективні праці «Жертви репресій» і «Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941)», а також роботи В. А. Греченка, О. М. Головка та О. Н. Ярмиша.

У роботах О. М. Мироненка, О. П. Бенька, І. Г. Біласа основна увага приділялася аналізу правових основ діяльності органів ДПУ УСРР і НКВС УРСР на тлі трансформації правоохоронної системи в каральну в період непу, утвердження та подальшого зміцнення тоталітаризму. Тенденції розвитку юридичного статусу і основні напрями правозастосовної діяльності органів ДПУ–НКВС УРСР спеціально досліджувалися в роботах І. Б. Усенка.

Серед узагальнюючих історико-правових праць, які комплексно розкривали юридичні питання організації та діяльності радянських органів державної безпеки, їх роль і місце в системі тоталітарного владарювання, в тому числі у функціонуванні механізму державного терору, слід відзначити роботи О. І. Олійника-Л. П. Рассказова, власну монографію «Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження», а також інші авторські праці, в яких досліджувалася проблематика державного терору та його механізму в період панування тоталітарного режиму в Україні [322; 379; 406; 363; 364; 300; 323].

До другої групи праць, які мають важливе значення для вивчення органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ, належать взаємопов'язані між собою дослідження вітчизняних і

зарубіжних науковців щодо формування та розвитку організаційної структури радянських органів державної безпеки та вивчення їх кадрового складу. У роботах О. І. Кокуріна, М. В. Петрова, К. В. Скоркіна, М. Л. Серякова, А. І. Колпакіді, О. М. Хлобустова та інших на основі відповідної нормативної бази не тільки детально висвітлено еволюцію організаційної структури ВЧК–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МВС–МДБ, але й наведено послужні списки та біографічні дані співробітників цих органів [275; 278; 384; 385; 263; 446; 1; 429].

У свою чергу, в історико-біографічних працях вітчизняних дослідників В. А. Золотарьова, В. І. Пристайка, В. М. Чиснікова, Ю. І. Шаповала та інших крізь призму персоналій керівного складу органів державної безпеки, розглядається організаційна побудова і розвиток окремих структурних підрозділів ДПУ–НКВС [402; 403; 526; 404; 244; 245; 525; 246; 443; 272; 523].

Наявність тісного зв'язку між вказаними напрямками наукових пошуків зумовлена близькістю предмету дослідження, оскільки організаційний механізм державного органу функціонує тільки завдяки кадровому складу, а організаційна структура використовується людьми і завжди має «персональне обличчя». Однак, у вказаних працях не досліджувалися історико-правові аспекти взаємозв'язку між організаційною структурою і юридичним статусом органів державної безпеки.

Третя група, праць, які використовувалися в монографії, це роботи, що висвітлюють роль органів державної безпеки в здійсненні завдань тоталітарної держави в різних сферах суспільного і державного життя, забезпеченні захисту державної таємниці, проведення цензурної діяльності, так званого політичного контролю, протидії «економічній контрреволюції» та іншим злочинам економічного характеру, розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної діяльності у воєнний час тощо. Зазначені проблеми досліджувалися Д. В. Веденєєвим, В. П. Ворожком, С. П. Ляковською, О. Б. Мозохіним, Д. А. Пащенко, О. М. Шармар, А. Є. Шевченком [21; 22; 527; 279; 278; 29; 528; 249; 286].

Четверта історіографічна група, об'єднує дослідження, присвячені еволюції юридичного статусу спеціалізованих підрозділів і військових формувань системи державної безпеки, зокрема зовнішньої розвідки, військової контррозвідки,

транспортних органів ДПУ–ОДПУ–НКВС, внутрішніх та прикордонних військ ДПУ–ОДПУ–НКВС–МДБ. Ця проблематика характеризувалися у працях М. Г. Деткова, О. І. Божка, Л. В. Бородича, О. В. Борисова, О. М. Калюка, А. І. Колпакіді, В. Ф. Некрасова, В. Г. Пилипчука, Д. П. Прохорова, А. Є. Шевченка [14; 254; 13; 529; 530; 387; 388; 261; 262; 383].

До п'ятої групи можна віднести дослідження, в яких розкриваються особливості та специфіка здійснення прокурорського нагляду за діяльністю радянських органів державної безпеки. Спеціальні роботи з цієї проблематики були видані Л. М. Маймескуловим, Д. А. Тихоненковим, С. А. Черниченком. В роботах, В. Г. Клочкова, В. В. Мурзи, В. В. Сухоноса, О.І. Шабаліної, Д. Т. Яковенка питання прокурорського нагляду за органами державної безпеки розглядалися лише опосередковано, в рамках загальних питань діяльності органів прокуратури [535; 436; 288; 524; 281; 522; 433; 258].

Шоста група включає роботи, які висвітлюють окремі аспекти еволюції юридичного статусу органів державної безпеки в контексті розвитку кримінального законодавства УСРР і СРСР, характеризують особливості їх відносин з іншими каральними структурами, зокрема органами міліції. Це праці Д. В. Галкіна, Я. Ю. Кондратьєва, П. П. Михайленка, А. П. Тимченка та інших [35; 251; 284; 285; 435]. В контексті загальних, в тому числі політико-правових аспектів, організації ГУЛАГ Г. М. Івановою здійснювалося вивчення функцій органів державної безпеки з виконання покарань. В рамках дослідження історії пенітенціарної системи України В. В. Россініним вивчалася специфіка функціонування місць позбавлення волі, підпорядкованих органам державної безпеки УРСР [247; 409].

До окремої історіографічної групи належать праці іноземних дослідників Д. Баррона, Р. Конквеста, Е. Епплбом та інших про діяльність радянських органів державної безпеки. В них висвітлено «зарубіжний» альтернативний погляд на процеси, які відбувалися в розвитку органів державної безпеки в період панування тоталітарного режиму[537; 264; 265; 233; 234; 539; 256; 538].

Джерельну базу дисертації становлять законодавчі акти СРСР і УРСР, підзаконні відомчі нормативні акти ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ СРСР і УРСР,

окремих наркоматів (міністерств) СРСР і деякі правозастосовні акти органів ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ.

Важливим джерелом для вивчення функцій і структури органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ, засобів і методів їх діяльності є мемуари співробітників цих органів, хоча вони потребують критичного аналізу, з огляду на суб'єктивність поглядів авторів [430; 431; 2; 34].

До джерел дослідження належать періодичні та довідкові видання, збірники документів, що висвітлюють різноманітні аспекти діяльності органів та військ ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ [392; 274; 405; 381; 382; 229].

З-поміж збірників документів заслуговують на увагу, насамперед, видання «Луб'янка. Сталін і ВЧК–ДПУ–ОДПУ–НКВС...», «Луб'янка. Сталін і Головне управління держбезпеки НКВД...» і «Політбюро і органи державної безпеки». Упорядники опублікували документи вищих партійних і державних органів СРСР, які визначали повноваження органів державної безпеки, регулювали їх організаційну структуру та найважливіші напрями діяльності в період тоталітарного режиму [276; 277; 395].

Значний інтерес представляють багатотомні документальні видання «Радянське село очима ВЧК–ОДПУ–НКВС», «Трагедія радянського села. Колективізація і розкуркулення» та інші. В них містяться важливі для теми монографічного дослідження першоджерела, нормативні акти та інформаційно-аналітичні документи, в яких відображена участь органів державної безпеки у проведенні репресій проти українського селянства [259; 260; 395; 423–426; 437–442].

Ще одну категорію документальних джерел, в яких висвітлюються масштабні репресивні акції радянських органів державної безпеки, матеріали відомчих оперативних нарад і партійних зборів доби тоталітаризму та архівно-слідчих справ репресованих співробітників каральних органів, становлять збірники «Великий терор в Україні. «Куркульська операція», «Відлуння Великого терору» та деякі інші [408; 18–20; 24–26].

Так само цінні матеріали з точки зору історико-правового дослідження розміщені у багатотомній науково-документальній серії видань «Реабілітовані

історією». В них відображено, насамперед, регіональні та місцеві особливості застосування репресивного законодавства органами державної безпеки та здійснення політичних репресій у період панування тоталітарного режиму в Україні.

У процесі роботи над монографією автором використано документи кількох галузевих і центральних державних архівних установ – ГДА СБ України, ЦДАГО України, ЦДАВО України, ГДА МВС України.

Найбільше використано в роботі архівних документів з фондів ГДА СБ України. Насамперед, це фонд № 9 «Нормативно-правові та розпорядчі документи ВНК–КДБ СРСР. ВУНК–КДБ УРСР, СНБУ–СБУ (1920)». Зокрема, це різні види відомчих нормативних актів ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ СРСР і УРСР (накази, інструкції, циркуляри, директиви, вказівки тощо), які визначали зміни в юридичному статусі, організаційній структурі, організаційно-нормативних формах і напрямках діяльності радянських органів державної безпеки в Україні.

Вперше введено до наукового обігу документи фонду № 23 ГДА СБ України «Особливі відділи НКВС–КДБ СРСР військових частин та з'єднань Київського військового округу (1942–1991)». У матеріалах архівних справ цього фонду містяться нормативні акти, інформаційно-аналітичні та статистичні документи (спецповідомлення, довідки, матеріали звітності, акти перевірок тощо) УКР «Смерш» НКО СРСР, ВКР НКО «Смерш» КВО та ХВО, УКР МДБ КВО і ХВО щодо основних напрямів діяльності органів військової контррозвідки на теренах УРСР у воєнний та повоєнний час (1943-1953 рр.), накази та вказівки ВКР НКВС–МВС СРСР «Смерш» щодо регулювання діяльності органів військової контррозвідки НКВС-МВС УРСР; звіти ВКР обласних УМВС УРСР, в яких відображено основні напрями діяльності обласних відділень контррозвідки у післявоєнний час.

Документи, які зберігаються у зазначеному фонді, дають також певний матеріал щодо форм партійного контролю за діяльністю органів державної безпеки, принципів партійності при підборі та подальшому просуванні по службі.

Також до наукового обігу вперше введено документи щодо юридичного статусу та правозастосовної діяльності органів державної безпеки на транспорті в Україні в період Другої світової війни та післявоєнний час. Це журнали реєстрації слідчих

справ і заарештованих, звіти про результати агентурно-оперативної та слідчої діяльності ТВ (Управління охорони) НКДБ–МДБ на Південно-Західній залізниці, які зберігаються у фонді № 21 ГДА СБ України «Транспортний відділ НКДБ СРСР – Управління охорони КДБ при РМ СРСР на Південно-Західній залізниці, м. Київ, 1943–1978», а також нормативні акти та звітні матеріали про агентурно-оперативну та слідчу діяльність водних відділів Дніпро-Двінського та Дніпровського басейнів, які містяться у фонді № 22 ГДА СБ України «Водний відділ НКДБ Дніпро-Двінського басейну – відділ КДБ при РМ СРСР на Дніпровському річковому басейні, м. Київ, (1944–1978)».

Цікавий нормативний матеріал зберігається у фонді № 3 «ЕКУ НКВС УРСР, 4 відділ УДБ НКВС УРСР, відділ «В» МДБ УРСР, відділ «О» МДБ УРСР, 5 управління НКДБ-КДБ при РМ УРСР, 7 управління МДБ УРСР, м. Київ (1935–1971)». Зокрема, це донесення в РНК УРСР по лінії роботи ЕКУ НКВС УРСР у 1941 р., доповідні записки про агентурно-оперативну роботу МДБ УРСР за лінією релігійних організацій, документи про оперативну обстановку та надзвичайні ситуації, антирадянські прояви тощо по лінії роботи 5-го управління МДБ УРСР, звітність за результатами роботи на адресу ЦК КП(б)У, МДБ СРСР і РМ УРСР у післявоєнний час.

З фонду № 16 ГДА СБ України «Секретаріат ДПУ УСРР – КДБ УРСР, м. Київ (1930–1991)» використано справи зі звітами про діяльність спецколегій ВС та облсудів УРСР у середні 1930-х рр. Крім цього, у фонді зберігаються документи нормативного характеру та відомчої аналітики.

Цікаві узагальнюючі матеріали про слідчу діяльність органів державної безпеки, а також роботу інспекції МДБ і УМДБ з розслідування злочинів, вчинених співробітниками, знаходяться у фондах № 7 «Слідча частина НКДБ УРСР – Слідчий відділ КДБ УРСР, м. Київ (1945–1991)» і № 17 «Інспекція МДБ УРСР – Інспекторське управління при Голові КДБ УРСР, м. Київ (1947–1991)».

Питання юридичного регулювання боротьби радянських органів державної безпеки з українським національно-визвольним рухом, зокрема з підпіллям ОУН–УПА, проведення контррозвідувальної діяльності досліджувалися в роботі на підставі

вивчення матеріалів фондів ГДА СБ України № 1 «2-ге управління НКДБ-КДБ УРСР, м. Харків, м. Київ» і № 2 «Управління боротьби з бандитизмом НКВС, Управління 2-Н та 4-е управління НКВС-КДБ УРСР, м. Київ (1943–1960)».

У матеріалах монографії використовувалися матеріали фондів № 13 «Друковані видання ВНК-КДБ СРСР, ВУНК-КЛБ УРСР (1917–1991)» і № 68 «Колекція друкованих видань СБ України (1992)», фонду № 6 «Фонд кримінальних справ на осіб, знятих з оперативного обліку МВС України (1919–2006)». В останньому зберігаються протоколи засідання «трійок» УНКВС за 1935–1938 рр.

Подальшого поглибленого опрацювання потребують також архівні документи органів державної безпеки з фондів ГДА СБ України № 4 «7-е управління НКДБ-МДБ УРСР, м. Київ (1944–1991)», № 8 «Відділ кадрів НКВС УРСР – Управління кадрів НКВС-КДБ УРСР, м. Київ (1936–1991)», № 10 «Відділ «А» НКВС – 10-й відділ КДБ УРСР, м. Київ (1939–1991)», № 20 «Внутрішня тюрма НКВС – слідчий ізолятор КДБ УРСР, м. Київ (1940–1991)», № 42 «Оперативно-статистична звітність ДПУ УСРР – КДБ УРСР (1927–1991)» і № 65 «Оперативно-розшукові справи ВУНК-КДБ УРСР (1919–1989)» та деяких інших фондів.

Значний масив джерел з проблематики монографічного дослідження знаходиться в фондах ЦДАГО України. Нами опрацьовано справи описів 6, 7, 16, 20, 23, 24 фонду № 1 ЦДАГО України, які містять протоколи засідань ПБ ЦК КП(б)У та інших вищих партійних інстанцій, що зберігалися в матеріалах так званої «особливої папки». Це рішення з найбільш важливих питань діяльності органів державної безпеки УРСР. У справах цього фонду осіли також звітні матеріали органів ДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ УРСР, документи про перевірки та обстеження роботи партійних осередків в каральних структурах, листування з приводу призначень на номенклатурні посади, переведень і звільнень співробітників тощо.

Архівні справи ЦДАВО України використовувалися під час роботи над проблематикою державного контролю та прокурорського нагляду за органами державної безпеки. Зокрема, це справи фондів № 1 «Верховна Рада України, м. м. Харків, Київ», № 8 «Міністерство юстиції України, м. Київ», № 24 «Верховний суд

України, м. Київ», № 183 «Південний районний комітет з регулювання перевезень, м. Харків», № 288 «Генеральна прокуратура, м. Київ» та деяких інших.

В роботі було використано також матеріали кількох фондів ГДА МВС України. В них були віднайдені нормативні акти ДПУ–НКВС, які регулювали діяльність каральних структур в боротьби з фальшуванням грошей, примусовим вилученням валюти, золота та інших цінностей. Окрім цього, на зберіганні в ГДА МВС України перебувають протоколи та матеріали засідань «Судової трійки» та Особливої наради ДПУ–НКВС УСРР, які аналізувалися в процесі дослідження форм квазісудової діяльності органів державної безпеки в досліджуваний хронологічний період.

Висновки до розділу 1.

Теоретико-методологічні засади, історіографія та джерельна база дослідження радянських органів державної безпеки в означений хронологічний період мають наступні особливості.

Державний терор у період панування тоталітарного режиму в Україні – це система карально-репресивних заходів, які здійснювалися та забезпечувалися державно-партійною верхівкою СРСР і УРСР. Вони мали неправовий характер, масові масштаби, передбачали суттєве порушення фундаментальних (основоположних) прав і свобод людини та були спрямовані на залякування широких мас населення з метою узурпації державно-владних повноважень.

Особливість методології історико-правового дослідження радянських органів державної безпеки зумовлена впливом низки суб'єктивних і об'єктивних факторів, пов'язаних зі специфікою предмета дослідження, переважно, його джерельної бази. Цю специфіку, яка стосується доступу до нормативних і правозастосовних актів радянських органів державної безпеки та їх використання, слід враховувати при застосуванні, насамперед, спеціальних методів історико-правового дослідження.

Історіографія дослідження поділяється на дві категорії – праці радянських дослідників і сучасні роботи. Радянська історіографія відзначалася недостатньою розробленістю проблеми у відкритій літературі. Втім історія розвитку основних

напрямів агентурно-оперативної діяльності радянських органів державної безпеки, в тому числі її окремі юридичні аспекти, було докладно досліджено в закритих навчальних закладах КДБ СРСР.

Сучасна наукова література попри її значний обсяг, тематичну різноманітність і залучення великої кількості нових архівних джерел, залишається переважно історичною за змістом. Комплексних історико-правових праць практично немає.

Джерельна база дослідження є репрезентативною. Її становлять, передусім, архівні фонди ГДА СБ України, ЦДАГО України, ЦДАВО України та ГДА МВС України, в яких зберігається великий масив політико-юридичних, нормативних і правозастосовних актів, що стосуються організації та діяльності радянських органів державної безпеки періоду 1929-1953 рр.

Даний розділ містить узагальнені результати наукових досліджень автора, представлені в опублікованих працях [296; 302; 307; 329; 330; 333; 335; 350; 352; 362].

РОЗДІЛ 2

ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Передумови та основні етапи перетворень системи каральних органів СРСР і УСРР. Юридичне оформлення створення НКВС СРСР і УСРР

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбулися кардинальні зрушення в соціально-економічному та державно-політичному розвитку СРСР і УСРР. Значних обертів у радянській державі набув процес утвердження тоталітарного режиму, який супроводжувався радикальними змінами в організації та функціонуванні як всього державного механізму загалом, так і його окремих ланок. Глибоких перетворень зазнала вибудована у період непу та курсу на «революційну законність» система правоохоронних органів, на які в умовах утвердження тоталітаризму партійно-державним керівництвом країни покладалися нові завдання щодо забезпечення репресивної спрямованості внутрішньополітичного курсу, придушення відкритих виступів та виявлення і знищення нелояльного до існуючого режиму населення.

Створення у липні 1934 р. НКВС СРСР і НКВС УСРР стало логічним завершенням проведеної партійно-державним керівництвом країни протягом 1930-34 рр. трансформації системи каральних органів. Вона була зумовлена низкою факторів соціально-економічного та державно-політичного характеру та мала юридичні й організаційні передумови, які сформувалися в процесі розвитку радянської держави починаючи з другої половини 1920-х рр.

Становлення юридичних передумов зміни каральних органів було пов'язано з прийняттям у 1927 р. КК та КПК УСРР, згідно з якими відбулося посилення репресивних функцій держави та значне звуження процесуальних гарантій особи.

Норми загальної частини КК УСРР 1927 р. розвивали і вдосконалювали інститут аналогії кримінального закону, зводили мету покарання винятково до захисту радянської держави від злочинних посягань, сам термін «покарання» був замінений терміном «міри соціального захисту».

Особлива частина КК УСРР 1927 р. характеризувалася необмеженим розширенням поняття контрреволюційного злочину, посиленням суворості кримінальних санкцій. Кількість складів злочинів, що передбачали смертну кару порівняно з попереднім КК УСРР 1922 р. зросла з 36 до 45.

Норми кодексу розвивали та удосконалювали концепцію соціальної небезпечності особи. Ст. 5 КК УСРР 1927 р. встановлювала, що відносно осіб, які представляють небезпеку за своїми зв'язками зі злочинним середовищем або за своєю злочинною діяльністю, застосовуються такі ж заходи соціального захисту, як і до тих осіб, які вчинили суспільно-небезпечні діяння. У ст. 33 замість розпливчастого формулювання про позбавлення соціально-небезпечних осіб права проживання у певній місцевості чітко визначався такий захід соціального захисту судово-виправного характеру як видалення на строк за межі УСРР або певної місцевості з поселенням у певній місцевості або без такого, із заборонаю проживання в певній місцевості або без такого. Даний захід відповідно до ст. 33 збільшувався до п'яти років і міг призначатися судом як самостійне, так і як додаткове покарання. КК УСРР 1927 р. на відміну від КК 1922 р. дозволив застосовувати щодо соціально-небезпечних осіб поряд з висланням і заслання [28, с. 23].

Однак найбільш неправовий характер мала ст. 34 КК УСРР 1927 р., яка дозволяла застосовувати вислання та заслання як до осіб, притягнених по справі, вина яких не була доказана, так і до тих осіб, які взагалі не притягалися до відповідальності за вчинення певного злочину, але вважалися соціально-небезпечними через свою колишню злочинну діяльність або зв'язок зі злочинним середовищем. Питання про застосування вислання або заслання відносно останньої категорії осіб мало порушуватися органами прокуратури [444].

Поряд з цим, у другій половині 1920-х рр. стрімко розширювалася сфера застосування вислання та заслання як форм адміністративної позасудової репресії, що знайшло відображення в діяльності Особливих нарад ДПУ УСРР та ОДПУ.

Юридичною основою для проведення перетворень системи каральних органів стали також постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 10 жовтня 1928 р. «Про уточнення функцій органів ДПУ і прокурорського нагляду у справах, що знаходяться в

провадженні ДПУ УСРР», «Положення про порядок розгляду справ у надзвичайних сесіях ВС УСРР, Головного Суду АМСРР та окружних судів УСРР» та «Про взаємовідносини органів ДПУ УСРР, прокурорського нагляду та суду» [322, с. 62–64].

Організаційними передумовами переформування системи каральних органів стали заходи щодо оперативного підпорядкування органів міліції і карного розшуку органам ДПУ у сфері боротьби з бандитизмом та застосування адміністративної репресії. Така практика була запроваджена з середини 1920-х рр. Напрацьовані форми оперативного керівництва органами охорони громадського порядку з боку органів державної безпеки – оперативні наради під керівництвом органів ДПУ, інструктажі оперативного та секретного складу міліції та карного розшуку, практичні вказівки з питань оперативного характеру, обстеження окружними відділами ДПУ стану роботи райвідділів міліції, спільне обговорення адміністративного заслання «кримінальних елементів» та інші, хоч і стосувалася тільки одного напрямку спільної діяльності вказаних структур, однак при проведенні змін 1930-34 рр. були поширені на всі інші сфери їхньої діяльності [339, с. 79–80].

Юридичні та організаційні передумови в сукупності формували нові принципи взаємовідносин між органами охорони громадського порядку та державної безпеки, відкривали шлях для владного свавілля, створювали «законні» механізми для масових неправомірних репресій, здійснення яких покладалося, у першу чергу, на органи державної безпеки. Це об'єктивно сприяло формуванню передумов до радикальної зміни державної правоохоронної сфери, яка була сформована у період непу та вже не відповідала новим завданням, які ставила перед нею партійно-державна верхівка [322, с. 231–232].

Перебудова системи каральних органів, яка юридично закріпила тоталітаризацію правоохоронної сфери та перетворення її у репресивно-каральну, здійснювалася у кілька етапів.

На першому етапі, який охоплює період 1930–1932 рр., відбулося оперативне підпорядкування органів міліції і карного розшуку органам державної безпеки, без офіційного включення їх у структуру апарату державної безпеки.

Безпосереднім початком реформи, відправною точкою, з якої розпочався процес зміни системи каральних органів, стала ліквідація у грудні 1930 р. НКВС УСРР. 28 грудня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили постанову «Про ліквідацію народного комісаріату внутрішніх справ УСРР», яка текстуально відтворювала загальносоюзну постанову «Про ліквідацію Народних комісаріатів внутрішніх справ союзних і автономних республік» від 15 грудня 1930 р.

Водночас були прийняті таємні постанови ЦВК і РНК СРСР «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та карного розшуку» від 15 грудня 1930 р. та ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок підпорядкування органів міліції та карного розшуку органам Державного політичного управління УСРР» від 29 грудня 1930 р. [182, арк. 28] В сукупності з відомчими актами ДПУ УСРР та ОДПУ, спільним наказом наркома внутрішніх справ і голови ДПУ УСРР № 64/225 про взаємовідносини між органами ДПУ та міліцією від 1 листопада 1930 р., наказами ДПУ УСРР № 8 від 6 січня 1931 р. «Про підпорядкування органів міліції та розшуку органам ДПУ УСРР» [182, арк. 25–27], № 43 від 18 лютого 1931 р., яким було оголошено до виконання наказ ОДПУ № 62 від 3 лютого 1931 р. «Про укомплектування органів міліції і карного розшуку співробітниками ОДПУ» [182, арк. 38], вони закріпили негласне підпорядкування міліції та карного розшуку органам державної безпеки.

На місцевому рівні підпорядкування органів міліції органам ДПУ виявилось у тому, що відповідно до наказу ДПУ УСРР № 182 від 17 червня 1932 р. начальників обласних управлінь РСМ було визначено заступниками начальників облвідділів ДПУ «по міліції» [183, арк. 79]. Підпорядкування органів міліції органам державної безпеки набувало гіпертрофованих форм. Так, райуповноваженим ДПУ по Сталіндорфському району Дніпропетровської області Клейнером працівники міліції використовувалися для виконання різноманітних завдань господарського характеру при місцевому апараті ДПУ: несення добових чергувань при комутаторі райапарату, прибирання приміщень, доставляння води, чистки зброї тощо [183, арк. 108].

Ліквідація НКВС УСРР поряд з таємним, негласним підпорядкуванням міліції та карного розшуку органам державної безпеки зафіксувала співіснування двох

паралельних систем виправних установ. Одна з них згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 28 грудня 1930 р. «Про ліквідацію народного комісаріату внутрішніх справ УСРР» була передана у підпорядкування НКЮ УСРР, інша, ГУЛАГ, не тільки перебувала та активно розвивалася у складі органів державної безпеки. Було законодавчо закріплено та організаційно сформовано самостійну відомчу систему виправно-трудоустанов у структурі органів державної безпеки.

На першому етапі переформування системи каральних органів набув подальшого розвитку принцип підпорядкування органам державної безпеки спеціальних військових формувань – внутрішніх та прикордонних військ. Він був притаманним радянській правоохоронній системі від самого початку її виникнення і не піддавався перегляду у 1920-ті рр. Система спеціальних військ, яка згодом увійшла до складу НКВС, розрослася, як чисельно, так і структурно. Було збільшено чисельність внутрішніх та прикордонних військ ДПУ–ОДПУ і значно розширено їх компетенцію, створено нові роди військ в системі ОДПУ – залізничні, ППО.

Другий етап перетворень (1932–1933 рр.) включав офіційне включення органів міліції і карного розшуку в організаційну систему органів державної безпеки, формування підконтрольної органам державної безпеки паспортної системи, яка обмежувала права громадян і вводила тотальний контроль за населенням країни.

Вказані заходи були закріплені двома постановами ЦВК і РНК СРСР від 27 грудня 1932 р., які затвердили «Положення про Головне управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ» та «Положення про паспорта». Цими положеннями було визначено, що ГУРСМ тепер функціонує при ОДПУ. На ГУРСМ при ОДПУ крім виконання функцій колишньої Головної інспекції по міліції та карного розшуку покладалося керівництво роботою, пов'язаною з організацією паспортної системи і прописки паспортів. Органи міліції та карного розшуку офіційно увійшли в організаційну структуру ОДПУ, а запроваджена паспортна системи формувалася і діяла під повним контролем органів державної безпеки.

На третьому, завершальному етапі змін, упродовж 1934 р. було об'єднано та централізовано всі організаційні ланки каральної системи. На 10 липня 1934 р. органам державної безпеки вже були підпорядковані – міліція та карний розшук,

паспортна система, частина виправно-трудоустанов, внутрішні, прикордонні та спеціальні війська. Створення НКВС лише завершило цей процес.

Політичне рішення про створення НКВС СРСР і введення до його складу ОДПУ було прийнято на засіданні ПБ ЦК ВКП(б) 20 лютого 1934 р. З урахуванням обміну думками доручалося заступнику голови ОДПУ Г. Г. Ягоді, секретарю ЦК ВКП(б) і 1-му секретарю Московського комітету партії Л. М. Кагановичу та 1-му заступнику голови РНК СРСР В. В. Куйбишеву узагальнити пропозиції щодо цього питання. У подальшому підготовкою проектів відповідних нормативно-правових актів мала займатись комісія на чолі з Л. М. Кагановичем, створена ПБ ЦК ВКП(б). У ході її роботи були розглянуті різні позиції, які висловлювалися заінтересованими відомствами – ОДПУ, Прокуратурою СРСР, НКЮ РСФРР. Основні суперечки точилися навколо питань пов'язаних, з позбавленням від позасудових повноважень, зокрема, ліквідацією «трійок» при ПП ОДПУ і Судової Колегії ОДПУ і з обсягом прокурорського нагляду за новоствореним НКВС СРСР [276, с. 486–489; 391].

Формально скасування ОДПУ та створення НКВС спрямовувалось на пом'якшення каральної політики держави, однак фактично, як уже неодноразово відзначалося в літературі, було лише приводом, для здійснення подальшого розширення позасудових повноважень каральних органів [400, с. 186].

Законодавче закріплення політичного рішення ПБ ЦК ВКП(б) відбулося 10 липня 1934 р. з виданням постанов ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» та «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами». Відповідно до ст. 4 постанови ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» у союзних республіках мали бути організовані НКВС, які б діяли на підставі Положення про НКВС СРСР, а в автономних республіках, краях і областях УНКВС. В розвиток цієї норми на підставі постанови ВУЦВК від 11 липня 1934 р. «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР» був організовано НКВС УСРР [285, с. 203–205].

При створенні як НКВС СРСР, так і НКВС УСРР ОДПУ і відповідно ДПУ УСРР не були ліквідовані. Вони вводились, як було зазначено в постановах від 10 і 11 липня

1934 р., до складу створених народних комісаріатів – загальносоюзного і республіканського. Тобто ОДПУ і ДПУ УСРР припинили існування не внаслідок ліквідації, а шляхом введення до складу нових державних органів, якими стали НКВС СРСР і НКВС УСРР відповідно. Застосування в процесі переформування такої юридичної конструкції забезпечувало збереження правонаступності між ОДПУ–ДПУ і НКВС і залишало формальну можливість розглядати НКВС як колишнє ОДПУ, фактично ототожнювати їх, що загалом було не зовсім правильним і не відповідало реальному стану речей. Такий висновок, до речі, можна зробити з аналізу перших нормативних актів, які регулювали діяльність НКВС, наприклад уже згаданої постанови «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами», де були зазначені справи, розслідування у яких вели органи НКВС СРСР, під якими розумілися суто підрозділи ГУДБ, тобто колишні органи ДПУ–ОДПУ.

Наказами ДПУ УСРР №394/54 та № 394/55 від 11 липня 1934 р. [187, арк. 68–70] було оголошено про призначення наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоди, його заступниками Я. С. Агранова і Г. Є. Прокоф'єва, а наркомом внутрішніх справ УСРР і його заступником відповідно – В. А. Балицького та З. Б. Кацнельсона.

У цей же день, 11 липня 1934 р., з'явився і перший наказ НКВС УСРР № 1, в якому колишній голова ДПУ УСРР В. А. Балицький заявляв про те, що він вступив до виконання обов'язків наркома внутрішніх справ УСРР [187, арк. 107]. Відповідно до наказу НКВС УСРР № 2 було призначено начальників восьми обласних УНКВС УСРР. Ці посади обійняли переважно керівники колишніх облвідділів ДПУ УСРР [187, арк. 108].

Аналогічна процедура застосовувалася щодо керівництва місцевих органів. 20 липня 1934 р. наказом НКВС УСРР № 17 було здійснено призначення колишніх начальників відділів облвідділів ДПУ, їх заступників, а також начальників місцевих органів і начальників польових особливих органів ДПУ на відповідні посади у місцевому апараті НКВС УСРР. Вони призначались начальниками та заступниками тих же відділів, але обласних УНКВС УСРР [187, арк. 111].

Паралельно відбувалося визначення структури центрального апарату НКВС УСРР. Згідно з наказом НКВС УСРР № 3 від 15 липня 1934 р. «Про організацію управлінь і відділів НКВС УСРР і про призначення по НКВС» [187, арк. 109] було створено п'ять управлінь – УДБ, УРСМ, УПВО, Управління пожежної охорони, АГУ і два відділи – відділ актів громадянського стану та ФВ, який було організовано на основі ФВ колишнього ДПУ УСРР.

У зв'язку зі створенням НКВС УСРР були ліквідовані «Судова трійка» при Колегії ДПУ УСРР (за деякими даними як «Судова трійка» при УДБ НКВС УСРР продовжувала діяти до кінця 1935 р.) [78–85; 462, арк. 18] та Управління справами ДПУ УСРР. ЕКУ ДПУ УСРР перейменовувалося в ЕКВ УДБ НКВС. При наркомі внутрішніх справ запроваджувалися посади секретаря та Особливоуповноваженого, які зайняли відповідно О. Г. Євгенєв та Н. Л. Рубінштейн.

Визначальною особливістю наказу НКВС УСРР № 3 було те, що ключові посади в центральному апараті НКВС УСРР зайняли колишні працівники ДПУ УСРР, тобто працівники органів державної безпеки. Начальником АГУ НКВС УСРР став Я. В. Письменний, начальником ФВ НКВС – Л. Г. Словінський, начальником УПВО – А. Г. Лепін. Показовим в цьому відношенні є і те, що О. Й. Броневой був призначений на посаду начальника відділу кадрів УДБ НКВС УСРР і одночасно виконував функції начальника сектору кадрів всього НКВС УСРР. На нього було покладено також формування відділу актів громадянського стану НКВС УСРР.

Прийнятий 19 липня 1934 р. наказ НКВС УСРР № 13 «Про організацію органів НКВС УСРР на місцях» [187, арк. 72–73 зв.] крім визначення системи місцевих органів НКВС докладно регламентував реорганізацію транспортних органів скасованого ДПУ УСРР. Місцеві органи ДПУ УСРР на залізничному, водному та безрейковому транспорті перейменовувалися відповідно до назв доріг і басейнів, що обслуговували, у ТВ, відділення та оперпункти УДБ НКВС УСРР. Останні централізовано, за лінійним принципом підпорядковувалися ТВ УДБ НКВС УСРР.

ОВ та особвідділення ДПУ УСРР при з'єднаннях і частинах РСЧА УВО перейменовувалися в ОВ і особвідділення УДБ НКВС УСРР з підпорядкуванням ОВ УДБ НКВС УСРР і ОВ УДБ обласних УНКВС за територіальним розташуванням.

На виконання постанови ВУЦВК від 11 липня 1934 р. «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР» було ліквідовано подвійність системи виправних установ і видано накази НКВС СРСР і УСРР, які врегулювали передачу виправно-трудоих установ від НКЮ до НКВС. Тепер вони перебували в структурі НКВС УСРР і під контролем органів державної безпеки. Зокрема, дитяча трудова комуна ДПУ УСРР ім. Ф. Е. Дзержинського, у Харкові та трудова комуна ім. В. А. Балицького у селі Балицькому Прилуцького району згідно з наказом НКВС УСРР № 53 від 31 липня 1934 р. були передані до складу НКВС УСРР і перейменовані у трудові комуни НКВС УСРР [187, арк. 117].

В розвиток наказу НКВС СРСР № 00112 від 29 жовтня 1934 р. «Про передачу виправно-трудоих установ НКЮ союзних республік у відання НКВС СРСР» було видано наказ НКВС УСРР № 481 від 9 листопада 1934 р. «Про порядок прийому виправно-трудоих установ НКЮ УСРР у відання НКВС УСРР» [187, арк. 166]. Передбачалося створення центральної та обласних комісій з прийому виправно-трудоих установ НКЮ. До складу центральної комісії входили заступник наркома внутрішніх справ З. Б. Кацнельсон (голова), заступник начальника АГУ НКВС УСРР Ю. Д. Елькін, виконуючий обов'язки начальника ФВ НКВС УСРР Ярошевський, начальник УВТУ НКЮ УСРР В. І. Олейник, виконуючий обов'язки начальника ОСВ НКВС УСРР Мунвез і начальник 2-го відділення відділу кадрів НКВС УСРР БухOVER. Обласні комісії склалися із заступника начальника обласного УНКВС (голова), начальників ФВ, ОСВ і відділу кадрів обласних УНКВС.

НКВС УСРР мав до 1 грудня 1934 р. прийняти з НКЮ наступні види виправно-трудоих установ – будинки ув'язнення, ізолятори, виправно-трудоі колонії, бюро примусових робіт зі всіма підсобними установами, підприємствами і особовим складом, а також ув'язнених осіб, особові справи, облікові та архівні матеріали, всі засоби, як основні, так і оборотні.

Згідно з наказом НКВС УСРР № 610 від 17 грудня 1934 р. «Про прийняття Управління виправно-трудоих установ НКЮ у відання НКВС УСРР» [187, арк. 194] робота центральної та обласних комісій НКВС УСРР була завершена. Тимчасове

виконання обов'язків начальника УВТУ НКВС УСРР було покладено на колишнього начальника цього управління в складі НКЮ УСРР В. І. Олейника.

Юридичний статус місць ув'язнення в системі НКВС УСРР закріпило Тимчасове положення про функції відділів місць ув'язнення обласних УНКВС УСРР і міських та районних апаратів НКВС за лінією місць ув'язнення, розроблене начальником УВТУ НКВС УСРР Я. К. Крауклісом і начальником відділу кадрів НКВС УСРР Я. В. Письменним та затвердженом наркомом внутрішніх справ УСРР В. А. Балицьким 29 грудня 1934 р. [187, арк. 212–213]

Місця ув'язнення в межах області перебували в підпорядкуванні відділу місць ув'язнення обласного УНКВС, який здійснював оперативне керівництво їх роботою за винятком виробничо-господарської та фінансової діяльності. Цими видами діяльності керувало Управління місць ув'язнення НКВС УСРР, а відділи місць ув'язнення обласних УНКВС здійснювали контрольно-інспекторські функції в порядку передбаченому особливою інструкцією.

Відділи місць ув'язнення обласних УНКВС склалися з чотирьох груп – оперативно-облікової, виправно-трудова робіт і фінансів, господарської, кадрової групи та старшого інспектора з культурно-виховної роботи [350, с. 48–49].

2.2. Розвиток юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки у період утвердження тоталітарного режиму (1929-1934 рр.)

Утвердження тоталітарного режиму в СРСР і УРСР супроводжувалося змінами в організації та повноваженнях органів державної безпеки. Відповідно до нових потреб відбулася реорганізація структури оперативних підрозділів, змінилися пріоритети в їх діяльності, посилилася єдиноначальність в управлінні.

З метою централізації оперативної роботи органів державної безпеки відповідно до наказу ОДПУ № 162/74 від 15 серпня 1928 р. про схему оперативного

підпорядкування було затверджено Положення про старшого оперативного начальника. Таким начальником в межах ПП ОДПУ вважався повноважний представник, а в губерніях (округах), де діяли кілька оперативних начальників, один з них, який призначався повноважним представником. Керівництво з боку старшого оперативного начальника органами державної безпеки на транспорті здійснювалося через відповідний ДТВ, який керував периферійними органами. В Україні це стосувалося лише ДТВ, розташованих у Дніпропетровську та Києві. Старшому оперативному начальнику належало право видачі ордерів на проведення обшуків, арештів і виїмок, візування оперативної звітності місцевих органів ОДПУ [253, с. 203–204].

У вересні 1930 р. відбулося злиття ОВ і КРВ у єдиний ОВ УВО і ДПУ УСРР із принципово новими функціями (докладніше дивись відповідний параграф роботи). Відповідно до наказу ОДПУ № 95/54 від 5 березня 1931 р. з метою посилення агентурно-оперативної роботи та покращення якості політичної інформації СВ та ІНФВ і ПК були злиті в СПВ [278, с. 532–534]. Очолив новий відділ Г. С. Люшков.

Реорганізація СВ і ІНФВ і ПК була викликана необхідністю усунення паралелізму в діяльності цих підрозділів, уникнення розриву між інформаційною роботою та оперативною реалізацією отриманої інформації. У той же час, в умовах встановлення в СРСР особистої влади Й. В. Сталіна, потрібно було сформувати підрозділ в системі органів державної безпеки, який би не тільки інформував партійно-радянське керівництво про стан держави, а й міг би швидко та ефективно винищувати реальних і «уявних» противників режиму. Виступаючи на оперативній нараді працівників СПВ ДПУ УСРР Г. С. Люшков наголосив, що основним завданням апарату СПВ має стати «... виявлення всіх ... контрреволюційних центрів і ліквідація їх у самому зародку, тобто своєчасно викривати та ліквідувати ...» [189, арк. 32, 34, 42].

Відповідно до функцій, визначених у директивних листах ОДПУ і голови ДПУ УСРР, СПВ ДПУ УСРР складався з чотирьох відділень. 1-е відділення («робітниче») займалось висвітленням стану робітничого середовища, проводило агентурно-оперативну роботу на підприємствах, у профспілкових організаціях, наркоматі праці

УСРР, стежило за окремими групами робітників – робітничою молоддю, іноземцями, які працювали в промисловості, робітниками з колишніх меншовиків і т. д. До відання 2-го відділення («українського») належала боротьба з українським національно-визвольним рухом. 3-є відділення («сільськогосподарське») мало боротися з «контрреволюційними елементами» і «куркулями», вести агентурно-оперативну роботу в колгоспах, радгоспах, МТС, у центральних державних органах, які були пов'язані з сільським господарством (наркомат земельних справ УСРР, Колгоспцентр, Трактороцентр і т. д.). Після злиття міліції з органами ДПУ 3-є відділення створило мережу спеціальних інформаторів в апараті міліції, проводило збір компрометуючих матеріалів, необхідних для «чисток» особового складу міліції тощо. 4-е відділення («церковно-монархічне») вело роботу в середовищі церковних організацій, займалося виявленням колишніх царських чиновників, працівників жандармських управлінь і охранки, «провокаторів», негласно контролювало стан центральних державних органів (ВУЦВК, РНК, наркоматів), відстежувало настрої, «неорганізованого» населення (частина інтелігенції, студентство, пенсіонери, непрацевдатні і т. д.) [189, арк. 10,15,18,23,27–30].

По суті СПВ став спеціалізованим органом політичного розшуку, основним інструментом партійно-радянського керівництва у боротьбі з опозиційними настроями та інакомисленням.

Поряд з цим було централізовано керівництво неоперативними відділами ДПУ УСРР. На підставі наказу ДПУ УСРР № 272 від 17 листопада 1931 р. на базі загального відділу ДПУ УСРР було організовано Управління справами ДПУ УСРР. До його складу увійшли господарський, санітарний, інженерно-будівельний, загальний відділи, відділ зв'язку, комендатура, господарська частина та санаторій ДПУ УСРР. Керівником Управління справами став Ю. Д. Елькін, його заступником Я. І. Райхштейн [182, арк. 147]. З 1 травня 1932 р. керівником Управління справами ДПУ УСРР було призначено Л. Г. Словінського [183, арк. 71].

Відповідно до наказу ДПУ УСРР № 90 від 10 квітня 1932 р., який було прийнято на підставі наказів ОДПУ № 615/335–1931 р. і № 229–1932 р., на Управління справами покладалося оформлення справ по державному забезпеченню

співробітників ДПУ, військ і міліції та їх родин, облік пенсіонерів органів державної безпеки та міліції. Ці функції вилучалися з відання відділу кадрів ДПУ УСРР і УРСМ. До штату Управління справами, натомість, була введена посада інспектора [182, арк. 44].

Фельд'єгерський корпус на підставі наказу ДПУ УСРР № 140 від 24 травня 1931 р. було реорганізовано у відділ зв'язку АОУ ДПУ УСРР, а його місцеві філії у відділення, команди та пункти зв'язку. Їх статус регулювало Положення про відділ зв'язку ДПУ та його підрозділи на місцях, затверджене цим же наказом [182, арк. 73–77].

За результатами наради начальників загальних відділів ДПУ УСРР 22 вересня 1933 р. ДПУ УСРР було видано наказ № 454 «Про роботу загальних відділів ДПУ», який визначив задачі цих структур в умовах утвердження тоталітарного режиму. Вони мали забезпечувати оперативну роботу органів ДПУ шляхом покращення матеріально-побутових умов співробітників, організації при органах ДПУ закритих кооперативів, господарських підприємств, радгоспів, підтримання функціонування фельд'єгерського та телеграфно-телефонного зв'язку, здійснення належної охорони приміщень органів ДПУ, утримання й охорони ув'язнених тощо [186, арк. 198–200]. Контроль за виконанням цього наказу здійснювало Управління справами ДПУ УСРР.

Згідно з наказом ДПУ УСРР № 233 від 27 травня 1933 р. при Колегії ДПУ УСРР на правах самостійного відділу було запроваджено посаду Особливоуповноваженого. До його повноважень належало проведення слідства у справах співробітників ДПУ УСРР, керівництво особливою інспекцією з розгляду скарг і заяв громадян та ув'язнених осіб, оперативне обслуговування підсобних господарських підприємств, які перебували у віданні ДПУ УСРР. Особливо уповноваженим при Колегії ДПУ УСРР було призначено Н. Л. Рубінштейна [186, арк. 168].

У 1931 р. відбулись зміни в керівництві ДПУ УСРР. 8 серпня 1931 р. на посаду голови ДПУ УСРР і командуючого військами ОДПУ в Україні вступив С. Ф. Реденс. Про це було видано наказ ДПУ УСРР № 194 [182, арк. 106].

На початку 1930-х років відбулися зміни в режимі роботи центрального апарату та місцевих органів ДПУ УСРР. Спочатку згідно з наказом ОДПУ № 224 від 11

жовтня 1929 р. «Про перехід на безперервний робочий тиждень» місцевим органам державної безпеки наказувалося встановити п'ятиденний робочий тиждень з 7 годинним робочим днем (4 дні роботи, один день – відпочинку) з системою щоденного почергового відпочинку. Внутрішній трудовий розпорядок при переході на безперервний робочий тиждень пропонувалося розробляти з урахуванням рекомендацій начальника організаційного відділу ОДПУ «До питання переходу на безперервний тиждень органів ОДПУ», зазначених у додатку до наказу № 224 [278, с. 496–504].

У зв'язку із загальними змінами законодавства в питаннях робочого часу та відпочинку, відповідно до наказу ДПУ УСРР № 288 від 2 грудня 1931 р. на органи державної безпеки була поширена дія постанови РНК УСРР від 28 листопада 1931 р. «Про безперервний виробничий тиждень в установах УСРР». Запроваджувався 6-денний робочий тиждень і чергування відповідальних працівників у вихідні дні [182, арк. 157].

Більше уваги стало приділятися питанням мобілізаційної роботи. Згідно з наказом ДПУ УСРР, виданим на підтвердження наказу ОДПУ № 803/435–1931 р., мобілізаційний відділ ДПУ УСРР було реорганізовано в мобілізаційну інспекцію. У складі відділу кадрів ДПУ УСРР було створено 5-те обліково-мобілізаційне відділення, а у складі УПО ДПУ УСРР – мобілізаційний відділ з організації мобілізаційної роботи в прикордонних загонах, військах і міліції [182, арк. 9].

Зміни, які відбулися в структурі оперативних і неоперативних органів державної безпеки наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., перетворили останні на потужний каральний механізм у руках партійно-державної верхівки СРСР.

Органи ДПУ почали використовуватись як основний засіб для ліквідації партійної опозиції. У нормативних актах ОДПУ та ДПУ УСРР було докладно проаналізована діяльність всіх опозиційних партійних груп і фракцій та визначено головні завдання і методи боротьби з нею. Зокрема, в інформаційному листі ОДПУ про стан і перспективи опозиційного руху від 15 червня 1928 р., циркулярі ОДПУ щодо роботи по висланих опозиціонерах від 12 травня 1928 р. і циркулярному листі ОДПУ № 33 від 21 лютого 1929 р. про боротьбу з троцькістською опозицією

визначалося, що основні задачі органів ОДПУ полягають у повній і найскорішій ліквідації всіх опозиційних течій, їх організаційних центрів, засобів зв'язку, кадрового потенціалу. Опозиційні фракції та групи розглядались як «антирадянські політичні організації». Тому до опозиціонерів було дозволено застосовувати такі ж заходи, як і по відношенню до представників антирадянських партій. Але їх масові арешти та висилки проводилися тільки з санкції ОДПУ або ПП ОДПУ [128, арк. 181–220, 255–264].

За клопотанням СВ ДПУ УСРР у лютому 1928 р. Особлива нарада при Колегії ОДПУ ухвалила постанову про висилку за межі УСРР строком на три роки 12 харківських опозиціонерів, а в березні 1928 р. на той же строк були вислані 10 київських опозиціонерів. Всього ж, за клопотаннями СВ ДПУ УСРР, в першому кварталі 1928 р. з УСРР була вислана 31 особа, 50% висланих становили колишні комсомольці та комуністи, які належали до опозиції [191, арк. 170, 306 зв.; 192, арк. 94–95].

Серед поточних завдань органів ОДПУ в сфері боротьби з опозицією виділялись наступні: виявлення агентурно-оперативним шляхом і за допомогою слідства опозиціонерів-підпільників у лавах ВКП(б), їх підпільних друкарень, попередження випадків виступів опозиціонерів на відкритих зборах і конференціях, ізоляція лідерів від рядових членів опозиції тощо. Арешти опозиціонерів-підпільників мали здійснюватись не органами міліції, а тільки оперативним апаратом ДПУ. Під час ведення слідства органи ДПУ практикували фабрикування доказів, штучно підводячи дії опозиції під ознаки контрреволюційних злочинів [191, арк. 211–212].

Поряд із проведенням репресій серед партійної опозиції органи державної безпеки посилили агентурно-оперативну роботу та каральні заходи стосовно членів колишніх небільшовицьких партій. Наказом ОДПУ від 30 листопада 1928 р. було затверджено та направлено у місцеві органи ОДПУ інформаційно-циркулярний лист № 31 про російську соціал-демократичну робітничу партію (меншовиків), згідно з яким пропонувалося активізувати агентурно-оперативну та карально-репресивну діяльність в середовищі колишніх членів цієї політичної організації [253, с. 218–225].

В умовах примусової колективізації особлива увага була прикута до колишніх соціалістів-революціонерів. У циркулярному листі ОДПУ № 36 про стан і діяльність партії соціалістів-революціонерів (правих) від 20 березня 1930 р. і прийнятому на його виконання циркулярі СОУ ДПУ УСРР № 130322 про роботу по есерах від 14 листопада 1930 р. визначалася низка заходів з виявлення та організації оперативного «висвітлення» й обліку колишніх есерів, особливо в органах наркомату земельних справ, кооперації, сільськогосподарських вищих навчальних закладах, інститутах народної освіти, використання для цього «старої» та знов завербованої агентури [128, арк. 276–303].

Водночас продовжувалася розпочата ще з середини 1920-х рр. діяльність органів державної безпеки з виявлення колишніх чинів царської адміністрації. Циркулярами СВ ОДПУ № 273008/4 від 28 листопада 1929 р. і СОУ ДПУ УСРР № 126522 від 3 листопада 1930 р. пропонувалося органам ДПУ покращити стан оперативного обліку цієї категорії осіб з метою проведення у подальшому арештів і притягнення їх до відповідальності за статтею 54¹³ КК УСРР [128, арк. 270–275, 304].

На початку 1930-х рр. в умовах загострення соціального протистояння були відновлені права органів державної безпеки щодо контролю за обігом вогнепальної зброї. Наказом ДПУ УСРР № 100 від 15 квітня 1931 р. було оголошено інструкцію «Про порядок видачі дозволів на придбання, носіння і зберігання вогнепальної зброї», згідно з якою вносилися зміни до наказу ДПУ УСРР № 342–1928 р. і параграфу 94 Положення про структуру, оперативні й адміністративні функції та права місцевих органів ДПУ УСРР [182, арк. 53–59].

Дозволи надавались оперсекторами, міськими й районними відділеннями та райуповноваженими ДПУ на такі види зброї як револьвери всіх систем (за винятком тих, які перебували на озброєнні Червоної армії), гвинтівки і карабіни неосновних зразків (окрім трьохлінійної гвинтівки, нагана та парабелума, які вважались основними зразками озброєння РСЧА), пістолети і дрібнокаліберна зброя. Дозволи на мисливську зброю продовжували видавати органи РСМ.

Право на цю зброю при досягненні 18-річного віку мали члени і кандидати у члени ВКП(б), співробітники державних установ, громадських і професійних

організацій, яким зброя була потрібна при здійсненні службових обов'язків (касири, скарбники, артільники, контролери, що супроводжували вантажі, завідувачі секретних частин), рабкори і сількори за клопотанням місцевих органів друку, громадяни, яким з поважних причин потрібна зброя.

Особливий порядок отримання дозволів на право придбання, носіння і зберігання вогнепальної зброї стосувався іноземців. На іноземців, які користувалися дипломатичним імунітетом, норми Положення не поширювалися. Канцелярські працівники дипломатичних установ і консульський персонал мали отримувати дозволи через НКЗС і його Уповноважених на місцях відповідно до правил, встановлених для іноземців. Для всіх інших іноземних громадян і підданих, які проживали в УСРР, технічного персоналу іноземних консульств порядок набуття, носіння та зберігання зброї встановлювався на рівні з громадянами СРСР. Військовослужбовці та начальницький склад РСЧА, які мали право носіння зброї на підставі окремих наказів, отримання дозволів не потребували.

Члени ВКП(б) і кандидати в члени ВКП(б) могли отримати не більше двох одиниць зброї, члени ВЛКСМ і безпартійні – одну. Особи, які отримували зброю, бралися на облік у місцевому органі ДПУ. У випадку зміни місця проживання вони мала її перереєструвати в іншому органі ДПУ. Після смерті власника зброя здавалася до місцевого органу ДПУ. Там же вели облік нагородної зброї. Списки вкраденої та загубленої зброї надсилалися до Комендатури ДПУ УСРР. За зберігання зброї без дозволу передбачалася кримінальна відповідальність.

Посилювався контроль з боку органів державної безпеки за зберіганням зброї в різних установах і організаціях, зокрема в Осоавіахімі. Це питання регулювалося наказом ОДПУ № 311/185 від 4 серпня 1931 р. «Про порядок відпускання, обліку, розшуку й зберігання зброї та нагляду за режимом охорони і збереження його організаціями Осоавіахіму», чинність якого в УСРР була підтверджена наказом ДПУ УСРР № 190 від 4 серпня 1931 р. [182, арк. 105]

Відповідно до наказів № № 223–1930 р., 252–1931 р. органи ДПУ мали право видавати дозволи на перевезення залізницями зброї, боєприпасів і вибухових речовин. Наказ ДПУ УСРР № 177 від 14 червня 1932 р. зобов'язував начальників

органів ДПУ підходити до цього відповідально, враховуючи забезпеченість вантажів, які перевозяться, сховищами, охороною та обліком. Список сховищ і баз зі зберігання зброї, боєприпасів і вибухових речовин мав бути наданий місцевими органами ДПУ до ОВ УВО, а перевірки їх стану проводилися щоквартально [183, арк. 76].

Каральні повноваження органів ДПУ в період утвердження тоталітарного режиму були спрямовані на забезпечення виконання планів державних хлібозаготівельних кампаній, виявлення осіб, які приховують хліб, застосування до них кримінальної та адміністративної репресії.

Вперше силові методи для вилучення у селянства хліба були застосовані під час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. Їх теоретично обґрунтував Й. В. Сталін [3, с. 110]. Відмова селян здавати хліб за державними цінами мала наслідком проведення масових обшуків для його конфіскації, позбавлення селян можливості отримувати товари в кооперативних товариствах тощо. За приховування зерна, за його скупку і продаж за підвищеними цінами встановлювалася кримінальна відповідальність за ст. 127 КК УСРР, а органам ДПУ дозволялося застосування так званого оперативного тиску, тобто масових арештів, адміністративної висилки і т. д. У 1929 р. у Миколаївському окрузі органами ДПУ адміністративному висланню була піддана група «хлібних спекулянтів млинарів» [259, с. 48]. Полтавський окрвідділ ДПУ в 1928–1929 рр. для забезпечення проведення хлібозаготівлі заарештував 657 «куркулів», середняків і торгівців. На 10 липня 1929 р. було закінчено слідство у 72 справах відносно 124 осіб. 59 справ на 99 осіб було спрямовано на розгляд Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР, а 13 справ на 25 осіб в НС [486, арк. 16–17, 51–55].

Дії селян, спрямовані проти здавання хліба, почали кваліфікуватися як контрреволюційні злочини. Згідно з циркуляром НКЮ УСРР № 473 /т.о. від 17 листопада 1929 р. підпал селянами власних будівель з метою ухилення від виконання зобов'язань зі здавання хліба, або підпал майна, яке було описане за те, що не здали хліб, вважалися такими, що містять ознаки контрреволюційних вчинків і мали кваліфікуватися за ст. 54⁹ КК УСРР як руйнування або пошкодження з контрреволюційною метою шляхом підпалу державного або громадського майна [457, арк. 29].

В сільській місцевості органи ДПУ почали розслідувати майже всі види загальнокримінальних злочинів (вбивства, нанесення тілесних ушкоджень тощо), якщо була підозра, що вони вчинені на класовій основі, тобто мають ознаки «куркульського тероризму». Співробітники ДПУ залучалися до з'ясування причин нещасних випадків, різних надзвичайних подій (пожежі, падіж худоби тощо). Відрядження з цією метою на село співробітників ДПУ фіксувалися в щоденних спецзведеннях ДПУ УСРР, які надсилалися до ЦК КП(б)У [488, арк. 163, 164].

Особливо інтенсивно застосування державного примусу під час хлібозаготівель відбувалося в період голодомору 1932–1933 рр. На підставі постанови ПБ ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. з метою виявлення «контрреволюційних центрів», які організовують «саботаж і зрив» хлібозаготівель, органами ДПУ у 243 районах УСРР було заплановано заарештувати 3425 осіб [406, с. 320–321]. Однак, заплановані показники були перевиконані. За період з 1 серпня по 1 листопада 1932 р. у зв'язку з хлібозаготівлями було заарештовано 5518 «куркулів» та осіб з «контрреволюційним минулим». За агітацію проти хлібозаготівель, «терор та підпали», «розкрадання, розбазарювання, приховування та спекуляцію» хлібом «Судовою трійкою» і Особливою нарадою при Колегії ДПУ УСРР було засуджено – 1108 осіб і судами НКЮ УСРР – 16781 особа. За нашими підрахунками серед видів покарань майже 68% становило ув'язнення до концтабору на строк від 3-х до 10-ти років, приблизно 29% – висилка, заслання та інші примусові заходи і трохи більше 3% – «вища міра соціального захисту» (розстріл) [406, с. 347–349].

Продовження роботи з подальшого викриття «контрреволюційних елементів», які зривають заходи радянської влади і партії на селі, було передбачено наказами ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. і 13 лютого 1933 р. та директивою заступника голови ОДПУ і начальника ЕКУ ОДПУ від 14 лютого 1933 р. Органи ДПУ УСРР мали забезпечити весняну сівбу та боротьбу з так званим повстанством. Потрібно було арештовувати організаторів «саботажу» сівби, боротися з ініціаторами і організаторами масових виїздів селян, виявляти прихований від здачі державі хліб і обліковувати його, контролювати збереження насінневих фондів, активізувати темпи

слідства по справах «контрреволюційних повстанських організацій», застосовуючи позасудову розправу [406, с. 511–519].

Для виявлення та вилучення організаторів зриву хлібозаготівель відповідно до постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. на органи ДПУ покладалася перевірка колгоспів тих сіл, які були занесені на «чорну дошку» [259, с. 563].

Під контролем ЕКВ місцевих органів ДПУ відповідно до наказу ДПУ УСРР № 388 від 11 грудня 1932 р. перебувала у цей період агентурно-оперативна та репресивна діяльність органів міліції щодо забезпечення проведення примусових хлібозаготівель [183, арк. 160].

Органи ДПУ у ході державних заготівельних кампаній мали забезпечувати і деякі позаекономічні заходи, які запроваджувалися партійно-державним керівництвом – заборону вільної торгівлі сільськогосподарською продукцією, боротьбу з «розкраданнями та спекуляцією хлібом», забезпечення збереження вилученого у селянства хліба від псування тощо [322, с. 68–69].

Оперативні заходи з обслуговування державних заготівельних кампаній постійно корегувалася. З прийняттям постанов РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 грудня 1932 р. і 19 січня 1933 р., якими у проведенні хлібо, масло і молокозаготівель була скасована система контрактації і вводилося обов'язкове виконання зобов'язань у порядку податку, зазнала змін і оперативна діяльність органів ОДПУ.

Нові завдання органів ОДПУ при проведенні хлібо, масло і молокозаготівель в цих умовах були визначені директивами начальника ЕКУ ОДПУ і начальника 6-го відділу ЕКУ ОДПУ від 9 липня 1933 р. Органи державної безпеки спрямовувалися на виявлення «контрреволюційних організацій», діяльність яких порушувала проведення державних заготівель. Актуальними завданнями залишалися попередження «саботажу» зобов'язань по здачі хліба, контроль за підготовкою колгоспів і одноосібних господарств до збору врожаю, боротьба з «розкраданням і розбазарюванням» хліба, молока і маслопродуктів, «чистка» контор «Заготзерна», організація активного агентурного обслуговування масло-молочних підприємств і споживчої кооперації. Органи ДПУ мали вивчати причини аварій обладнання у приймальній мережі, на молоко і маслозаводах для виявлення «шкідницьких дій»,

спрямованих на зрив заготівель. Інформація про хід оперативної роботи з обслуговування хлібозаготівельної кампанії надавалася до ЕКУ ОДПУ кожні 15 днів, а з обслуговування молоко і маслозаготівель – 5-го числа кожного місяця [220, арк. 53–68].

Органи державної безпеки, зокрема економічні підрозділи, здійснювали також агентурно-оперативне забезпечення діяльності господарств і заготівельних організацій щодо здачі державі м'яса, тютюну та махорки [322, с. 70–71].

На початку 1930 р. органи ДПУ УСРР були задіяні в акції масового виселення селянства у віддаленні райони СРСР, так званому розкуркуленні. Цей захід був спрямований на подолання спротиву селянства насильницькій колективізації та поповнення державного бюджету за рахунок привласнення державою майна заможної частини селянства. Згідно зі спільною директивою НКФ СРСР і ОДПУ гроші та інші накопичення «куркулів» перераховувалися на особливий поточний рахунок НКФ УСРР і Всеукраїнської контори Державного банку [489, арк. 23–24].

Підготовчі питання організації виселення «куркулів» та інших прошарків селян, незадоволених політикою колективізації, визначались у директивах ОДПУ № 775 і 776 від 18 і 23 січня 1930 р. [438, с. 134–135] На думку М. О. Івницького, ці акти були прийняті раніше ніж рішення ПБ ЦК ВКП(б) про виселення. Директиви ОДПУ зобов'язували керівництво ДПУ УСРР розробити план операції, передбачити комплекс заходів, необхідних для її проведення та успішного завершення [248, с. 108–109].

Була створена республіканська комісія для керівництва виселенням на чолі з генеральним секретарем ЦК КП(б)У С. В. Косіором у складі голови ДПУ УСРР В. А. Балицького, наркома юстиції і генерального прокурора УСРР В. І. Порайка, наркома землеробства М. Н. Демченка і секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева [260, с. 76].

Наказ ОДПУ № 44/21 від 2 лютого 1930 р. і низка, доданих до нього документів та інструкцій (про організаційну побудову операції, про роботу обліково-слідчих груп при збірних пунктах, транспортним органам ОДПУ та комендантам із супроводження ешелонів, форми особистої картки особи, яка виселяється, таблиць донесень про

проведення виселення та інших), визначили механізм застосування репресій до розкуркулених [248, с. 111–113, 134–136; 438, с. 17–18].

План масової операції з виселення «куркульства» був викладений у доповідній записці заступника ДПУ УСРР К. М. Карлсона. Спочатку мав висилатися «антирадянсько-куркульський і контрреволюційний актив», тобто ті селяни, відносно яких органи ДПУ вели агентурні розробки. Потім родини розстріляних, ув'язнених до концтаборів, висланих в адміністративному порядку «куркулів» і «контрреволюціонерів» (4 тис. родин). І в останню чергу висилалися «куркулі», які не виявляли спротиву заходам влади, але їх виселення було необхідно для забезпечення успішного проведення колективізації. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 42167 від 7 лютого 1930 р. слідство щодо заарештованих селян, які підлягали виселенню, проводилося прискореними темпами. Слідчі справи з санкції окружних прокурорів направлялися на розгляд «Судової трійки» при Колегії ДПУ УСРР.

Операція з виселення розпочалася у середині лютого 1930 р. у регіонах, які переходили на суцільну колективізацію, АМСРР і прикордонних округах [438, с. 115]. Про її проведення органи ДПУ УСРР надсилали довідки до ЦК КП(б)У. Планувалося виселення 40 тис. селянських родин. Згодом цифра була знижена до 20 тис.

Згідно з наказом ДПУ УСРР № 42167 від 7 лютого 1930 р. виселення «куркулів» належало до функцій «оперативних трійок» і оперативних груп ДПУ. «Оперативні трійки» створювалися під головуванням начальника окрвідділу ДПУ. До їх складу входив спеціальний співробітник, який інформував ДПУ УСРР про здійснені арешти та висилки. У підпорядкуванні «трійки» перебували слідча та інформаційна групи. «Оперативні трійки» розробляли докладний план проведення виселення, здійснювали організацію оперативних груп, брали участь у складанні та затвердженні списків на виселення, організували пересильні пунктів на залізничних станціях, контролювали настрої населення, готували озброєні загони з членів партії та комсомольців, забезпечували охорону важливих державних споруд і підприємств, вели посилений негласний контроль поштово-телеграфної кореспонденції. У розпорядженні «трійки» перебував мінімально необхідний збройний резерв із

співробітників ДПУ, військ ДПУ, Фельд'єгерського корпусу, загонів особливого призначення, мобілізованих членів партії та комсомольців. У випадку селянських повстань залучалися військові частини УВО [322, с. 74].

В районах створювалися оперативні групи на чолі з відповідальним співробітником ДПУ. До них входили уповноважений з агентури, уповноважений зі слідства та рядові співробітників. Начальнику оперативної групи підпорядковувалася райуповноважений окрвідділу ДПУ. Найважливішими повноваженнями оперативних груп було виявлення «антирадянських» і «контрреволюційних» тенденцій і виступів, висвітлення порушень у проведенні виселення, контроль за конфіскованим майном, вивчення настроїв допризовників, щоденне інформування «оперативної трійки» про події та настрої в районі, підготовку виселення і т. д.

На органи ДПУ покладалося технічне забезпечення виселення. Після затвердження списків селян, які підлягали виселенню, начальник оперативної групи направляв до відповідного села працівників. Вони доставляли селян на станцію «завантаження», яка була визначена «оперативною трійкою». Там організовувався пересильний пункт для тимчасового утримання тих, хто виселявся. Очолював його комендант із співробітників ДПУ, який підпорядковувалася «оперативній трійці». Він вів облік селян, які виселялися, перевіряв правомірність їх виселення.

На підставі директиви ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. та постанови ЦК КП(б)У від 23 січня 1933 р. [439, с. 634–635] з метою припинення під час голодомору 1932–33 рр. масового виїзду селян за межі України органи ДПУ забезпечували режим блокади охоплених голодом районів. Каральні структури забороняли сільрадам видавати довідки на право виїзду з сіл, виявляли через агентуру і сільський актив організаторів виїздів і здійснювали їх арешти, створювали «оперативні заслони» – спеціальні групи для затримання біглих селян тощо. За період з 23 січня по 2 лютого 1933 р. «оперативними заслонами» територіальних органів ДПУ УСРР було затримано 3 861 особа, з яких 3 521 були повернуті на попереднє місце проживання, а 340 осіб – заарештовано для подальшої висилки або ув'язнення у концтабори. За цей же час транспортними органами ДПУ на залізницях України було затримано 16 733 селянина [406, с. 498–501].

З метою «покрашення» роботи органів ДПУ УСРР, а фактично для посилення їх репресивної діяльності в умовах організованого тоталітарною владою голодомору, до УСРР були відряджені заступник голови ОДПУ В. А. Балицький, в якості «особливо уповноваженого ОДПУ на Україні», та начальник ОВ ОДПУ І. М. Леплевський. До виконання обов'язків В. А. Балицький і І. М. Леплевський приступили відповідно до наказу ДПУ УСРР № 369 від 4 грудня 1932 р. [183, арк. 155]

Важливим напрямом діяльності органів державної безпеки було посилення контролю за фінансово-економічною сферою, залученням іноземного капіталу, обігом валюти та дорогоцінних металів. Циркуляр ОДПУ № 16/ЕКУ від 25 січня 1929 р. штучно підводив офіційну діяльність на території СРСР іноземних фірм, торгових і комерційних організацій і представництв під поняття економічного шпигунства. Наказувалося посилити розробку представництв іноземних фірм, осіб, які перебували з ними в контакті, особливо зі співробітників радянських господарських органів і установ, проводити перевірку комерційної та технічної вигідності замовлених радянськими установами закордонних поставок тощо [253, с. 228–241].

Заборона вільної торгівлі валютою, золотом, іншими дорогоцінними металами призвела до «тінізації» процесів у цій сфері, появи «чорних бірж». З кінця 1920-х рр. економічні підрозділи ДПУ УСРР почали застосовувати адміністративно-репресивні заходи до підпільних торгівців валютою та власників дорогоцінних металів.

У 1930–1933 рр. валютними групами ЕКВ місцевих органів ДПУ була проведена низка масових операцій із вилучення у населення золота, валюти та інших цінностей. Операції були спрямовані проти «непманів», частини інтелігенції (лікарів, насамперед стоматологів, юристів, інженерів), а також тих осіб, у яких за кордоном залишалися грошові вклади в банках, нерухоме майно, спадок. Проти них порушували кримінальні справи за п. 12 ст. 59 КК УСРР, що розглядалися, як правило, в позасудовому порядку Особливою нарадою при Колегії ДПУ УСРР. Проведення операцій супроводжувалося масовим порушенням законодавства. Органи ЕКУ ДПУ УСРР застосовували санкціонований ЕКУ ОДПУ метод

«обережної викачки» валюти, коли на осіб здійснювався психологічний тиск і вони «добровільно» здавали валюту та цінності до органів ДПУ УСРР. Окрім цього, арешти осіб відбувалися без санкції прокурора, без складання постанов про обрання запобіжного заходу. Не додержувалися правила тримання під вартою та ведення слідства. Проводилися арешти осіб, у яких заборонялося вилучати валюту [322, с. 75–77].

Норми вилучення валюти встановлювалися ОДПУ, а ЕКУ ДПУ УСРР розподіляло визначену суму по регіонах УСРР. Так, в березні – квітні 1932 р. планувалося вилучити валюти на суму 1 млн. 205 тис крб., в другому півріччі 1932 р. – на 5 млн. крб., в 1933 р. – на 2,5 млн. крб. За невиконання норми вилучення валюти співробітники ДПУ підлягали дисциплінарній відповідальності [39, арк. 11, 40, 77–78].

Певними особливостями характеризувалася слідча діяльність органів державної безпеки УСРР. Після ліквідації слідчої частини, як окремого підрозділу в системі ДПУ, функції слідства здійснювали уповноважені відповідних оперативних підрозділів. Хоча згідно з КПК 1927 р. органи ДПУ визнавались лише органами дізнання, окремими нормативно-правовими актами вищих органів влади, зокрема постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10 жовтня 1928 р. «Про уточнення функцій органів ДПУ і прокурорського нагляду у справах, що знаходяться в провадженні ДПУ УСРР», їм надавалось право проводити також і попереднє слідство.

Хибна практика надання органам державної безпеки, на вилучення з норм КПК УСРР, права ведення попереднього слідства, продовжувалась і надалі. Наділення органів державної безпеки як органів дізнання обов'язком розслідування кримінальних справ свідчило про стирання відмінностей між дізнанням та попереднім слідством, сприяло спрощенню процесуальних форм досудового розслідування справ, що посилювало репресивну складову в їх діяльності.

Негативні тенденції у процесуальній діяльності органів державної безпеки посилилися у період масових репресій, які розпочалися з початком 1930-х рр. Проведення примусової колективізації супроводжувалося заходами з «ліквідації куркульства як класу», тобто масштабними арештами та депортаціями українського

селянства. Так, станом на 17 лютого 1930 р. органами ДПУ УСРР в рамках операції з виселення «куркулів» було заарештовано майже 15 тис. осіб [424, с. 190–191].

Переважна більшість справ арештованих осіб передавалась на розгляд позасудових органів – «Судової трійки» або Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР. Слідство велось з чисельними порушеннями норм процесуального законодавства та відомчих наказів ДПУ–ОДПУ. Обвинувачення у більшості справ, насамперед про вчинені терористичні акти, базувалось на неперевірених, непідтверджених даних які надавались свідками. Очних ставок свідків і обвинувачених не проводилось. Допити обвинувачених носили формальний характер, їх показання фіксувались у протоколах тенденційно, винятково з метою доказування винуватості особи. Відносно окремих заарештованих за основу обвинувачення бралась їх попередня діяльність, яка взагалі не містила складу злочину, а самі обвинувачення мали «відверто абсурдний» характер. Часто обвинувальні вирокі у справі не відповідали матеріалам слідства. Масового поширення набула практика безпідставних арештів.

Все це змусило керівництво ДПУ УСРР спільно з прокуратурою видати кілька нормативних актів, спрямованих на упорядкування провадження слідства органами державної безпеки та покращення прокурорського нагляду за цією діяльністю. Насамперед, це директиви ДПУ УСРР № 47206 від 18 лютого 1930 р., № 51296 «Про дефекти в слідчій роботі ДПУ» від 1 березня 1930 р., № 58485 від 20 березня 1930 р., № 63944 «Про дефекти в слідчій роботі» від 4 квітня 1930 р., циркулярний лист НКЮ УСРР № 53829 від 28 березня 1930 р. [186, арк. 41–47] Наказом ДПУ УСРР № 190 від 4 серпня 1931 р. була підтверджена чинність на території УСРР наказу ОДПУ № 364/212–1931 р. «Про дотримання нормальних строків слідства» [182, арк. 105]. Однак вказані акти, констатуючи факти масових необґрунтованих арештів та інші грубі порушення у провадженні слідства, вважали їх лише «огріхами», «помилками», «дефектами», «неправильними діями» в слідчій діяльності місцевих органів державної безпеки та орієнтували на подальше продовження незаконних репресій але з дотриманням «класового підходу» та врахуванням «соціальної належності» обвинуваченого при обранні до нього «заходів соціального захисту».

Тому зрозуміло, що зупинити вакханалію свавільних арештів і порушень у процесуальній діяльності органів державної безпеки вказані нормативні акти, звичайно, не могли. Репресії продовжувались. Так, внаслідок проведеної ДПУ УСРР в березні 1931 р. операції з «вилучення активних контрреволюційних елементів села» була заарештовано майже 19 тис. осіб. До початку червня цього ж року було заарештовано ще 35 тис. селян. А за період з 1 червня по 9 липня 1931 р. за межі УСРР було виселено 131 409 сільських жителів [424, с. 708–711].

Органи ДПУ УСРР на початку 1930-х рр. сфабрикували низку кримінальних справ проти української наукової та творчої інтелігенції, представників Української автокефальної православної церкви, колишніх членів українських соціалістичних партій, діячів Української Центральної Ради, Української Народної Республіки та інших категорій «неблагонадійних» і небезпечних для більшовицького режиму осіб – «Спілки визволення України» (1929–1930 рр.), «Промпартії» (1930 р.), «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України» (1930 р.), «Союзу визволення робітників і селян» (1930 р.), «Весна» (1930–1931 рр.), «Українського національного центру» (1930–1931 рр.), «Українського інженерного центру» (1930–1931 рр.), «Трудової селянської партії» (1931 р.), «Української військової організації» (1932–1933 рр.) тощо.

При цьому порушення процесуальних норм в процесі проведення слідства ставало масовим явищем. Наприклад, під час обстеження у грудні 1931 р. Одеським оперсектором ДПУ Березовського райапарату ДПУ було виявлено, що 50 підслідних осіб без будь-яких постанов і без оформлення слідчих справ були вислані на Урал [183, арк. 17]. У цей період в багатьох органах державної безпеки мали місце суттєві вади у провадженні слідства такі як: привласнення співробітниками органів державної безпеки матеріальних цінностей, вилучених під час обшуків, безперервні кілька добові допити заарештованих осіб, застосування до них фізичного насильства та інших недозволених методів ведення допитів, неналежне оформлення матеріалів слідчих справ тощо. Значна кількість співробітників органів державної безпеки притягалась за вчинення вказаних вище порушень до юридичної відповідальності [186, арк. 107, 113, 115, 145, 174, 175, 181; 183, арк. 128, 138–139, 152, 206].

Під час арештів і обшуків документи, відібрані у заарештованих осіб, жодним чином не фіксувались, зберігались без описів і через це часто втрачалися. Тому відповідно до наказу ОДПУ № 10–1932 р., оголошеного наказом ДПУ УСРР № 31 від 31 січня 1932 р., пропонувалось вилучені у заарештованих осіб особисті документи заносити в особливий опис, який разом з документами долучався окремим конвертом до матеріалів справи. У разі звільнення заарештованих документи мали відразу їм повертатись під розписку [183, арк. 16].

Заарештовані органами ДПУ особи часто навіть після винесення постанови про їх звільнення протягом тривалого час продовжували перебувати під вартою. З цього приводу ДПУ УСРР змушено було видати 10 серпня 1932 р. окремий наказ № 248, згідно з яким вимагало від місцевих органів ДПУ проводити звільнення таких осіб з місць попереднього ув'язнення не пізніше 24 годин з моменту отримання рішення [183, арк. 122].

З порушеннями при провадженні слідства в органах державної безпеки УСРР намагались боротися за рахунок зменшення кількості суб'єктів, які мали процесуальні повноваження щодо арештів і ведення слідства. Зокрема, відповідно до наказів ОДПУ № 380/с–1932 р., ДПУ УСРР № 142 від 25 травня і № 231 від 21 липня 1932 р. райуповноваженим ДПУ було заборонено право ведення слідства та здійснення арештів. Процесуальні повноваження, і, в першу чергу, проведення слідства за матеріалами агентурних розробок, повністю концентрувались в облвідділах і прикордонних загонах ДПУ. Райуповноважені могли лише виконувати завдання облвідділів або прикордонних загонів ДПУ в цих питаннях [183, арк. 111].

Катастрофічність ситуації, що склалася у сфері реалізації каральної політики, а відповідно й у здійсненні слідчої діяльності органів державної безпеки як її основних виконавців, змушено було визнати й вище партійно-державне керівництво СРСР. У виданій 8 травня 1933 р. інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зазначалось, що на селі продовжується практика «масових безладних арештів», заарештовують «... всі, кому тільки забажається і хто, власне кажучи не має жодного права арештовувати». Органи ОДПУ «... втрачають відчуття міри та часто провадять арешти без усяких підстав...» [439, с. 746–748].

У цих умовах, не відмовляючись загальною від «застосування масових виселень і гострих форм репресій», керівництво СРСР втім дещо обмежувало свавілля у сфері проведення арештів. Насамперед, заборонялося провадження арештів органами, які на це не були уповноважені законом. Арешти тепер могли здійснювати органи прокуратури, ОДПУ та начальники міліції. Останні мали право робити це тільки за погодженням з прокуратурою або райуповноваженим ОДПУ.

Органам ОДПУ для провадження арешту потрібно було отримати попередню згоду органів прокурорського нагляду по всіх справах, окрім справ про терористичні акти, вибухи, підпали, шпигунство, перебіжчиків, «політичний бандитизм» і «контрреволюційні антипартійні угруповання». Але розслідування саме цих категорій справ, як правило, й призводило до незаконних політичних репресій.

Заборонялося застосування арешту як запобіжного заходу за нетяжкі злочини. Дозволялося взяття під арешт в якості запобіжного заходу тільки стосовно осіб, які були обвинуваченими у справах про «контрреволюцію», «терористичні акти», «шкідництво», бандитизм і грабежі, шпигунство, перехід кордону та контрабанду, вбивства і тяжкі поранення, значні розкрадання та розтрати, професійну спекуляцію, валютчиків і фальшивомонетників, злісних хуліганів і професійних рецидивістів. Таким чином, застосування арешту як запобіжного заходу зберігалось майже у всіх справах, по яких вели попереднє слідство органи державної безпеки.

Інструкція від 8 травня 1933 р. внесла корективи в організацію слідчої діяльності органів ДПУ УСРР, зокрема щодо введення обов'язковості санкцій прокуратури на здійснення арештів. Однак, з цієї норми існували винятки, які практично нівелювали її чинність. Слід додати, що вказана інструкція констатувала масовий правовий нігілізм радянського державного і партійного апарату, відверте ігнорування ним норм кримінально-процесуального законодавства.

До того ж виданий на виконання постанови наказ ДПУ УСРР № 230 від 23 травня 1933 р. орієнтував органи державної безпеки не на пом'якшення каральної діяльності, а на покращення методів роботи з «ліквідації класового ворога на селі», нанесення по ньому «ударів більш влучних і організованих». З цієї метою наказувалось поглибити агентурну роботу по всіх напрямках [186, арк. 75–78].

На необхідності обов'язкового дотримання органами державної безпеки порядку провадження арештів, передбаченого інструкцією від 8 травня 1933 р., наголошувалось в наказі ДПУ УСРР № 499 «Про неприпустимість порушення порядку провадження арештів» від 21 жовтня 1933 р. Всі факти порушень цього порядку мали розслідуватись особливоуповноваженим при Колегії ДПУ УСРР [186, арк. 103].

Однак, як зазначалось у наказі ДПУ УСРР № 010 від 22 лютого 1934 р., у практиці діяльності органів державної безпеки УСРР продовжували фіксуватись грубі порушення «революційної законності» та невиконання інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. Недотримувались встановлені кримінально-процесуальним законодавством строки ведення слідства та тримання під вартою заарештованих осіб. Несвоєчасно подавались або взагалі не подавались клопотання про подовження строків ведення слідства в порядку наказу ОДПУ № 00367–1933 р. і директиви ДПУ УСРР № 224910 від 7 грудня 1934 р. Контроль за усуненням вказаних порушень керівництво ДПУ УСРР покладало на начальників місцевих органів ДПУ УСРР і начальника ОСВ ДПУ УСРР [186, арк. 1].

Крім цього, незважаючи на прийняття інструкції від 8 травня 1933 р., зберігалися певні особливості здійснення арештів і ведення слідства по окремих категоріях осіб. Насамперед, це стосувалось іноземців. Згідно з наказами ОДПУ № 68/24 від 5 квітня 1927 р., ДПУ УСРР № 148 від 7 травня 1927 р. і директивою ДПУ УСРР № 059269 від 24 червня 1927 р. іноземних підданих, переважно китайців, турків, латвійців, естонців та інших, які постійно займались контрабандою, дозволялось заарештовувати за умови обов'язкового попереднього погодження з КРВ ДПУ УСРР [186, арк. 9]. Так само на арешти та обшуки іноземних громадян органи державної безпеки відповідно до наказу ОДПУ № 112/46 від 7 червня 1928 р. мали попередньо запитувати вказівок КРВ ОДПУ. У випадку проведення термінових операцій стосовно іноземців КРВ ОДПУ й місцевий представник НКЗС мали повідомляти про це одночасно з початком їх провадження [253, с. 193–194]. А наказом ДПУ УСРР № 261 від 4 листопада 1931 р., яким підтверджувалась чинність на території УСРР циркуляру ОДПУ № 295/ГІМ «Про порядок арешту іноземно-

підданих» від 22 вересня 1931 р., всі затримання, арешти та обшуки цієї категорії осіб органи міліції не могли здійснювати без санкції органів ДПУ [182, арк. 142].

Наказом ДПУ УСРР № 215 від 11 липня 1932 р. було підтверджено до виконання на території УСРР наказу ОДПУ № 594/с «Про облік іноземних підданих, які піддаються органами ОДПУ арешту, затриманню та обшуку» від 25 червня 1932 р. На всіх іноземних підданих, щодо яких була порушена кримінальна справа, здійснено арешт або проведено обшук, мали бути оформлені та направлені до ОСВ і ІНВ ДПУ УСРР спеціальні анкети. Для проведення арешту іноземного підданого місцевим органам ДПУ потрібно було отримати санкцію ДПУ УСРР, надіславши до відповідного відділу ДПУ УСРР мотивовану доповідну записку [183, арк. 102].

Встановлювався особливий порядок ведення слідства відносно негласного апарату органів державної безпеки. Циркуляр ДПУ УСРР № 72047 «Про порядок ведення слідства у справах двійників» від 12 липня 1928 р. передбачав, що розгляд справ секретних співробітників ДПУ мав здійснюватись НС зі збереженням в таємниці належності особи до негласного апарату органів державної безпеки. Матеріали, які висвітлювали діяльність обвинуваченого за завданнями органів державної безпеки до обвинувального висновку не включались, а додавались до слідчої справи у формі секретного меморандуму [186, арк. 37].

Відповідно до наказу ОДПУ № 167/97–1931 р., циркулярів ОДПУ № 272 від 21 серпня 1931 р. і ДПУ УСРР № 72/орг. від 30 серпня 1931 р. арешти спеціалістів (інженерно-технічних працівників і агрономів), які працювали в промисловості та сільському господарстві, мали попередньо погоджуватися з ЕКУ ДПУ УСРР. Не пізніше 24 годин з моменту арешту спеціалістів місцеві органи ДПУ мали надіслати на них до ОСВ ДПУ УСРР анкети, за формою встановленою наказом ДПУ УСРР № 37–1932 р. На необхідності дотримання визначеної процедури додатково наголошував наказ ДПУ УСРР № 537 від 3 листопада 1933 р. [186, арк. 104]

Так само попередньої санкції з боку ДПУ УСРР, згодом НКВС УСРР, потребували арешти членів і кандидатів в члени ВКП(б). Цього вимагали циркуляри ОДПУ № 273/ОУ від 21 серпня 1932 р., ДПУ УСРР № 71/орг./97476 від 30 серпня 1931 р., наказ ДПУ УСРР № 37 від 8 лютого 1932 р. і директива ДПУ УСРР № 40 від

13 лютого 1934 р. За їх невиконання співробітники органів державної безпеки притягались до юридичної відповідальності [187, арк. 59–60, 148; 183, арк. 112, 118].

Норми, які регулювали провадження слідства в органах державної безпеки у період утвердження тоталітарного режиму були систематизовані в циркулярі ОДПУ № 24 «Про слідчу роботу» від 14 квітня 1934 р., який продовжував діяти й після ліквідації ДПУ УСРР і ОДПУ.

Органи державної безпеки здійснювали контроль за дотриманням режиму таємності в державних і партійних установах і організаціях. Їх повноваження визначались «Інструкцією з ведення таємного діловодства», яка була затверджена 30 травня 1928 р. начальником Спецвідділу ОДПУ зі всіма подальшими змінами і доповненнями, а також наказами ОДПУ СРСР №№429-1923 р., 102/50-1925 р., 98/39-1928 р., 397-1932 р. і циркулярами ОДПУ СРСР №№101645/с/5-1926 р., 108-1928 р., №№84/спец і 183/спец-1931 р.

Це був перший відомчий юридичний акт, який носив комплексний характер. Він складався з 8 розділів, які регулювали питання організації діяльності секретних і шифрувальних органів, здійснення секретного діловодства та листування, визначали порядок допуску осіб до роботи з секретними документами та здійснення інших заходів щодо захисту інформації з обмеженим доступом. До інструкції було додано 10 форм та зразок анкети на допуск до державної таємниці. Подальші інструкції у сфері захисту державної таємниці приймалися вже не у формі відомчих актів, а у формі постанови уряду СРСР [29, с. 84–86].

Утвердження тоталітарного режиму передбачало поширення контролю з боку органів державної безпеки на всі види комунікацій в середині країни. До новітніх технічних технологій, які почали використовуватися ще у 1920-ті роки, належали малопотужні радіотехнічні прилади, які забезпечували двосторонній радіозв'язок на коротких радіохвилях на далекі відстані. Тому з метою попередження використання короткохвильового зв'язку «для шпигунства та інших контрреволюційних цілей» передбачалося встановлення агентурного контролю за діяльністю радіолюбительських приймачів, офіційних прийомних і передавальних радіостанцій, виявлення та перехоплення роботи нелегальних радіостанцій. Здійснення цих заходів

згідно з наказом ОДПУ № 108/спец від 18 квітня 1928 р. покладалося спочатку на Спецвідділ ОДПУ і його місцеві структури [253, с. 189–192]. Після ліквідації ОДПУ та ДПУ УСРР – на Спецвідділ ГУДБ НКВС СРСР і УДБ НКВС УСРР.

2.3. Еволюція юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки на етапі подальшого зміцнення тоталітарного режиму (1934–1939 рр.)

Органи державної безпеки після створення у липні 1934 р. НКВС СРСР і НКВС УСРР стали складовою ланкою багатофункціонального за своєю природою наркомату, на який покладалося виконання і каральних, і народногосподарських функцій, зокрема, у галузі будівництва, стандартизації, геодезії та картографії, архівної справи тощо. Про це свідчить наявність у структурі НКВС СРСР таких підрозділів як відділ лісової охорони (29.11.1934–2.07.1936 рр.), Головне управління державної зйомки і картографії (15.06.1935–23.09.1938 рр.), Управління особливого будівництва (15.01.1936–11.04.1938 рр.), Головне управління шосейних доріг (з 3.03.1936 р.), Центральне (згодом Головне) управління мір та ваги (26.06.1936–5.09.1938 рр.), Головне управління будівництва на Дальній Півночі (з 4.03.1938 р.), Центральне (Головне) архівне управління (з 16.04.1938 р.) та деяких інших [385, с. 53–56].

Перші спроби використання керівництвом країни органів державної безпеки для вирішення питань господарського характеру, мали місце ще починаючи з другої половини 1920-х рр. Однак, якщо спочатку були задіяні лише оперативні (агентурні) та карально-репресивні (силові) можливості цих державних органів, то у період 1930-х рр. керівництво країни цим не обмежалося, підпорядкувавши органам державної безпеки, через апарат НКВС, окремі сфери господарської діяльності, тим самим посиливши державне регулювання економіки країни.

З огляду на багатофункціональність НКВС, діяльність із забезпечення державної безпеки здійснювали тільки ті підрозділи, які були певним чином

організаційно відокремлені та наділені спеціальними повноваженнями. До них, на наш погляд, належали ГУДБ та УДБ НКВС, а у періоди, коли ці управління були тимчасово ліквідовані або реорганізовані, також окремі так звані оперативно-чекістські відділи та управління – ГЕУ, ГТУ, спецвідділи тощо.

Будучи частиною апарату НКВС, ці підрозділи, однак, відігравали домінуючу роль і посідали особливе становище у його структурі. Вся структура апарату НКВС, у тому числі й адміністративно-господарські підрозділи, була орієнтована, передусім, на забезпечення потреб органів державної безпеки, а керівництво її ключовими ланками здійснювали, як правило, співробітники цих же органів.

З огляду на реорганізації апарату ГУДБ або загалом НКВС у розвитку організаційної структури органів державної безпеки можна виділити кілька етапів.

На першому з них, з липня 1934 р. до листопада 1936 р., після ліквідації ОДПУ і ДПУ УСРР органи державної безпеки організаційно були введені до складу ГУДБ НКВС СРСР, а на республіканському рівні – до УДБ НКВС УСРР.

У липні 1934 р. ГУДБ НКВС СРСР складалось з 9-ти відділів – ОВ (контррозвідка і боротьба з ворожими діями в армії і на флоті), СПВ (боротьба з ворожими політичними партіями і антирадянськими елементами), ЕКВ (боротьба з диверсіями і шкідництвом у народному господарстві), ІНВ (розвідка за кордоном), оперативного (охорона керівництва партії та уряду, обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), спецвідділу (шифрувальна робота, забезпечення секретності у відомствах), ТВ (боротьба зі «шкідництвом», диверсіями на транспорті), ОСВ (оперативний облік, статистика, архів), відділу кадрів [275, с. 12].

Аналогічною була структура УДБ НКВС УСРР. Відділи УДБ очолювали: ОВ – М. К. Александровський (20.07.1934–16.12.1936 рр.), СПВ – Б. В. Козельський (9.11.1934–2.01.1936 рр.), П. М. Рахліс (3.01.1936–01.1937 рр.), ЕКВ – С. С. Мазо (20.07.1934–16.10.1936 рр.), ІНВ – В. П. Карелін (15.07.1934–06.1935 рр.), А. В. Сапір (11.06.1935–21.12.1936 рр.), оперативний відділ – П. Г. Шостак-Соколов (15.07.1934–21.12.1936 рр.), ТВ – С. М. Цикліс (до 20.08.1934 р.), О. Й. Броневой (20.08.1934–9.03.1936 рр.), відділ кадрів – О. Й. Броневой (до 20.08.1934 р.) [526, с. 525, 490, 537, 511, 484, 547, 576, 569, 444].

Отже, на першому етапі загалом зберігалася, за винятком незначних змін, організаційна структура органів державної безпеки успадкована від колишнього ОДПУ–ДПУ. Вона забезпечувала перебування всіх підрозділів державної безпеки у складі тільки ГУДБ, а в союзних республіках – УДБ.

Під час другого етапу, з листопада 1936 р. до березня 1938 р., була проведена організаційна перебудова апарату ГУДБ НКВС, оптимізована внутрішня структура відповідно до потреб репресивної діяльності і дотримання вимог конспірації.

Організаційні зміни у структурі ГУДБ НКВС СРСР і УДБ НКВС УСРР запровадив наказ НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р. [385, с. 47–48]. Було ліквідовано ЕКВ і створено кілька нових відділів ГУДБ НКВС СРСР і УДБ НКВС УСРР – КРВ, відділ охорони і тюремний відділ. КРВ УДБ НКВС УСРР було сформовано тільки наприкінці грудня 1936 р. на базі ліквідованих ЕКВ, ІНВ і кількох відділень ОВ [244, с. 221].

Посади і співробітників для відділу охорони, який мав забезпечувати особисту безпеку вищого партійно-державного керівництва СРСР і союзних республік, було виділено з оперативного відділу. Тюремний відділ передали з АГУ НКВС СРСР до ГУДБ. ТВ було реорганізовано у відділ транспорту і зв'язку, ОСВ (з травня 1936 р. – обліково-архівний) – у обліково-реєстраційний відділ.

Ліквідація ЕКВ призвела до передачі частини повноважень органам міліції. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 140 від 16 березня 1937 р., виданого у розвиток наказу про скасування ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР, у складі ГУРСМ було організовано відділ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією, а в республіканських, крайових, обласних УРСМ і великих містах – відділи, відділення або групи. Комплектування цих підрозділів мало відбуватися в центрі за рахунок залучення складу 9-го відділення колишнього ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР, а на місцях – співробітників ЕКВ УДБ НКВС союзних республік, УНКВС країв, областей, секторів, окрвідділів і міськрайапаратів, які раніше займалися цією роботою у системі органів державної безпеки.

На міліцейські підрозділи покладалося здійснення оперативно-розшукової роботи і розслідування справ у сфері державної торгівлі, споживчої, промислової та

інвалідної кооперації, у системі заготівельних організацій і ошадкас, боротьба зі спекуляцією і фальшуванням грошей.

Повноваження відділів по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією відмежовувалися від повноважень органів державної безпеки. Якщо матеріали про розкрадання соціалістичної власності виявляли органи державної безпеки, вони передавали їх до відділів РСМ. Останні розслідували також дрібне шкідництво. Матеріали про «терористичні висловлювання», шпигунство, диверсію, «контрреволюційні групи», виявлені органами РСМ, підлягали передачі для провадження у відповідні відділи ГУДБ-УДБ [285, с. 290–291].

Згідно з наказом НКВС СРСР № 00411 від 25 грудня 1936 р. відділам ГУДБ НКВС СРСР для посилення конспірації була присвоєна спеціальна нумерація. Цей загальносоюзний акт було продубльовано в наказі НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 р. Відділи УДБ НКВС УРСР, відділи та відділення УДБ обласних УНКВС УРСР отримали наступну нумерацію: 1-й – відділ охорони, 2-й – оперативний, 3-й – контррозвідувальний, 4-й – секретно-політичний, 5-й – особливий, 6-й – відділ транспорту і зв'язку, 8-й – обліково-реєстраційний, 9-й – спеціальний. У структурі УДБ НКВС УРСР був відсутній 7-й – іноземний відділ, функціонування якого тепер передбачалось лише в ГУДБ НКВС СРСР [134, арк. 2–3].

Нову структурно-штатну побудову органів державної безпеки УРСР визначили накази НКВС СРСР № 00261-1937 р. і НКВС УРСР № 0096 від 26 травня 1937 р., якими було сформовано апарат контррозвідки в центрі і на місцях. 3-й відділ УДБ НКВС УРСР (119 штатних посад) очолював начальник, якому підпорядковувалися два заступники і помічник. Відділ складався з секретаріату та 14-ти відділень: 1-ше відділення – західне, 2-ге – східне, 3-тє – польське, 4-тє – середньоевропейське, 5-тє – українське, 6-тє – румунське, 7-е – для боротьби з білою та внутрішньою контрреволюцією, 8-е – для захисту оборонної промисловості, 9-тє – для захисту машинобудування, металургії та хімічної промисловості, 10-тє – для обслуговування вугільної, рудної промисловості та енергетики, 11-тє – легкої промисловості, 12-тє – сільськогосподарське, 13-тє – інформаційне, 14-тє – оперативно-облікове, до складу якого входила група закордонної техніки. Кількість штатних одиниць у відділеннях

становила від 4-х (східне та сільськогосподарське відділення) до 11-ти (польське) [134, арк. 279–281].

Структура 3-х відділів УДБ обласних УНКВС відповідала структурі 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, але кількість відділень була меншою. Це зумовлювалося тим, що в областях, як правило, кілька самостійних ліній контррозвідальної діяльності організаційно об'єднувались у межах одного відділення [322, с. 267–268].

В 3-х відділеннях окрвідділів, міськвідділів і райвідділень НКВС УРСР за ліквідацією ЕКВ та реорганізацією частини особвідділень було введено 254 посади, що забезпечило створення контррозвідальних структур на місцевому рівні.

Одночасно з формуванням апарату цивільної контррозвідки наказ НКВС УСРР № 0096 від 26 травня 1937 р. регулював реорганізацію 5-х (ОВ) відділів, а також органів державної безпеки на транспорті [134, арк. 321–331]. Завершилися організаційні зміни на цьому етапі зі створенням у серпні 1937 р. відповідно до наказу НКВС СРСР № 0464 12-го відділу ГУДБ НКВС (відділу оперативної техніки).

Отже, під час другого етапу, в результаті проведеного, переважно, протягом листопада 1936 р. – червня 1937 р. переформатування органів державної безпеки, збільшилася до 12 кількість відділів ГУДБ НКВС СРСР, була уточнена їх компетенція і структура, посилена конспірація в діяльності. За рахунок скасування економічних відділів, а в УРСР ще й іноземного відділу, було відновлено існування контррозвідки як окремого підрозділу в складі ГУДБ-УДБ НКВС, зменшено штати і змінено повноваження органів військової контррозвідки. Функціональних змін і змін у підпорядкованості зазнали транспортні органи державної безпеки.

На третьому етапі, з березня до вересня 1938 рр., відбулася реорганізація всього апарату НКВС СРСР, яка супроводжувалася ліквідацією ГУДБ. Органи державної безпеки вперше були влиті до загальної структури НКВС. При цьому, статус так званих оперативно-чекістських підрозділів (підрозділів органів державної безпеки) у структурі наркомату фактично підвищився, оскільки з одного ГУДБ, яке займалося забезпеченням державної безпеки, було створено сім підрозділів з аналогічними функціями – три управління і чотири самостійних відділи.

Рішення про ліквідацію ГУДБ і нову організаційну структуру НКВС СРСР було прийнято на засіданні ПБ ЦК ВКП(б) 28 березня 1938 р., а закріплено наказом НКВС СРСР № 00362 від 9 червня 1938 р. НКВС СРСР мав складатися з трьох управлінь: 1-го (УДБ), 2-го (управління ОВ), 3-го (управління транспорту і зв'язку), та чотирьох самостійних відділів – відділу оперативного обліку, реєстрації та статистики, відділу оперативної техніки, секретно-шифрувального відділу та тюремного відділу. Перші три відділи згідно з наказом НКВС СРСР № 00378 від 19 червня 1938 р. отримали назви відповідно 1-й, 2-й і 3-й спецвідділи НКВС СРСР [275, с. 19–20; 385, с. 48–50].

1-ше управління (УДБ) включало 9 відділів. Зберегли свою нумерацію відділ охорони, оперативний, КРВ та СПВ, які стали відповідно 1-м, 2-м, 3-м і 4-м відділами 1-го управління НКВС СРСР. ІНВ був перейменований у 5-й відділ 1-го управління. З метою оперативного обслуговування воєнізованих організацій, оборонної та інших галузей промисловості, торгівлі, заготівель і сільського господарства було створено чотири нових відділи – 6-й, 7-й, 8-й і 9-й.

2-ге управління (Управління ОВ) складалося з відділів, які обслуговували окремі роди та види військ. Функції цих відділів уточнив наказ НКВС СРСР № 00539 від 20 серпня 1938 р. [385, с. 49]

3-тє управління (управління транспорту і зв'язку) складалось з 4-х відділів – залізничного транспорту; водного транспорту; цивільного повітряного флоту, зв'язку і шосейно-дорожнього будівництва; оперативного відділу [385, с. 49–50].

На четвертому етапі, з вересня 1938 р. до вересня 1939 р., знову було відновлено існування ГУДБ. Спочатку, згідно з постановою ПБ ЦК ВКП(б) від 13 вересня 1938 р. замість трьох управлінь було створено три головних управління – державної безпеки (1-ше головне), економічне (2-ге головне) і транспортне (3-тє головне), а також головне тюремне управління. Кількість відділів 1-го головного управління скоротилась до семи, у зв'язку з чим змінилась нумерація деяких з них. Так, СПВ став 2-м відділом, колишнє 2-ге управління ОВ – 4-м (ОВ армії та флоту), а відновлений спеціальний відділ – 7-им відділом. У якості самостійних оперативно-чекістських підрозділів залишились, як і раніше, три спецвідділи НКВС СРСР [277, с. 548–549].

Подальшу реорганізацію структури НКВС СРСР закріпила постанова ПБ ЦК ВКП(б) від 23 вересня 1938 р. і наказ НКВС СРСР № 00641 від 29 вересня 1938 р. НКВС СРСР складався з 13 головних управлінь, чотири з яких мали забезпечувати державну безпеку, ГУДБ, ГЕУ, ГТУ і головне тюремне управління, а також 12-ти самостійних підрозділів, які не входили до управлінь. Серед них продовжували діяти три спецвідділи, які мали забезпечувати оперативну діяльність у сфері забезпечення державної безпеки.

Була встановлена структура створеного ГЕУ. Воно складалося з п'яти відділів: 1-й – оборонної промисловості, 2-й – важкої промисловості і машинобудування, 3-й – легкої, харчової, лісової і місцевої промисловості, 4-й – сільського господарства і заготівель і 5-й – торгівлі, кооперації і фінансів. ГТУ мало у своєму складі три відділи: 1-й – залізничного транспорту, 2-й – водного транспорту і 3-й – зв'язку, шосейно-дорожнього будівництва і цивільного повітряного флоту [277, с. 554–555].

Законодавчими актами Союзу РСР та КПК УСРР питання підслідності та подальшої підсудності справ органів НКВС були визначені лише у загальних рисах. Згідно з постановою ЦВК СРСР «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами» від 10 липня 1934 р. розслідувані органами НКВС справи про злочини державні (контрреволюційні і проти порядку управління), про злочини, вчинені на залізничному і водному транспорті, мали направлятися до спеціальних судових колегій, Воєнної колегії ВС СРСР, воєнних трибуналів округів, Транспортної і Водної колегії ВС СРСР і лінійних і водних судів.

Згадана постанова, упорядковуючи спрямування справ, жодним чином не обмежувала обсяг репресивних повноважень органів державної безпеки. Надходження справ, які розслідувалися органами державної безпеки, винятково до судових установ, тривало недовго. У 1935 р. були створені нові позасудові органи, «трійки», згодом «особливі трійки» при УНКВС союзних і автономних республік, країв і областей. Особлива нарада НКВС СРСР отримала право застосування позасудової адміністративної репресії – висилки, заслання та ув'язнення до виправно-трудових таборів строком до п'яти років та висилки за межі СРСР.

На етапі зміцнення тоталітарного режиму суттєво вплинуло на процесуальну діяльність органів державної безпеки запровадження постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. надзвичайного порядку судочинства у справах про терористичні акти. Слідство у них мало закінчуватись протягом 10 днів, обвинувальний висновок вручався звинуваченому за добу до розгляду справи у суді. Слухання справ проводилося без участі сторін, не допускалось касаційне оскарження вироків і подання клопотань про помилування. Вирок про смертну кару мав негайно виконуватися органами НКВС. У 1937 р. подібна процедура була поширена на розгляд справ про контрреволюційне шкідництво й диверсії. Зміни у кримінально-процесуальному законодавстві посилювали каральну спрямованість у діяльності органів державної безпеки та сприяли звуженню процесуальних гарантій громадян.

Після ліквідації ДПУ та створення НКВС продовжував діяти встановлений інструкцією від 8 травня 1933 р. порядок здійснення арештів органами державної безпеки. Інструкція була змінена з прийняттям 17 червня 1935 р. постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про порядок провадження арештів. Цей нормативний акт було оголошено до виконання спільним наказом НКВС і Прокурора СРСР № 00233 від 19 червня 1935 р. [130, арк. 56–56 зв.] Арешти по справам, які були у провадженні органів НКВС, могли провадитися лише з дозволу прокурора. Щодо певної категорії осіб крім санкції прокурора на здійснення арешту органам НКВС потрібно було отримати згоду державних або партійних органів. Якщо арешт застосовувався до членів ЦВК СРСР або союзних республік, керівних і кваліфікованих працівників наркоматів СРСР (інженерів, професорів, агрономів, лікарів), союзних республік або прирівняних до них центральних установ, військовослужбовців вищого, старшого та середнього начальницького складу РСЧА, членів ВКП(б), згоду мали надавати голови ЦВК СРСР або союзних республік, наркоми, секретарі відповідних комітетів ВКП(б), ЦК національних компартій або голова Комісії партійного контролю за належністю.

Ця постанова, ввівши деякі додаткові гарантії захисту для окремих категорій громадян переважно з числа партійної та державної номенклатури, певною мірою обмежила права органів НКВС на здійснення арештів, однак вона не змогла зупинити проведення масових репресій в країні.

Грубі порушення у процесуальній діяльності органів державної безпеки продовжувалися. У наказі НКВС УСРР № 580 «Про слідчу роботу» від 17 липня 1935 р. вкотре аналізувалися «недоліки» слідчої роботи, яка визначалася в якості «основного елементу оперативної чекістської роботи». До них належали: «безграмотність» допитів, грубі порушення процесуальних норм і порядку оформлення справ, «неохайність» і «неграмотність» складання обвинувальних висновків. Це призводило до того, що під час судового розгляду значна кількість слідчих справ, провадження у яких вели органи державної безпеки, припинялися, а в середньому до 40% підсудних звільнялися [188, арк. 78–84].

Кроком, спрямованим на зміни в юридичному регулюванні слідчої діяльності органів державної безпеки став наказ НКВС СРСР № 00321 «Про порушення елементарних основ слідчої роботи» від 15 серпня 1935 р. Було скасовано циркуляр ОДПУ № 24 «Про слідчу роботу» від 14 квітня 1934 р. і введено в дію нову інструкцію про порядок провадження слідства органами державної безпеки [130, арк. 73–98].

У наказі, попри його назву, наголошувалося не стільки на справжніх недоліках і вадах процесуальної діяльності органів державної безпеки, які мали місце у цей період (таких, як низька якість процесуальних документів, пов'язана з побудовою доказів на сфабрикованих оперативних матеріалах, особистому зізнанні обвинуваченого, отриманому із застосуванням психічного та фізичного впливу), скільки на відсутності цілеспрямованості слідства у «викритті» обвинуваченого, неналежному відображенні цього в протоколах допитів та інших слідчих дій.

Вимоги нового наказу орієнтували працівників органів державної безпеки не на пошук істини у процесі розслідування справи, а на здобуття у встановлені терміни доказів проти заарештованого, під страхом бути притягнутими до відповідальності за бездіяльність і незаконне утримання під вартою громадян СРСР.

Інструкція про порядок ведення слідства співробітниками ГУДБ та його місцевих органів, запроваджена наказом НКВС СРСР № 00321, складалася з 9 розділів. Вона залишалася документом, який визначав методику ведення слідчих дій і мав обвинувальну спрямованість. Інструкція виступала для каральних органів

своєрідною «методичкою» з доказування вини особи, практично не згадуючи про процесуальні гарантії обвинувачених [359, с. 41–42].

В органах державної безпеки УСРР відповідно до вказівки наркома внутрішніх справ до 15 грудня 1935 р. мало бути проведено вивчення наказу НКВС СРСР № 00321 і складання заліків. У встановлені НКВС УСРР терміни вказівка була виконана лише в кількох обласних УНКВС. Але й там заліки склав не весь оперативний склад. Тому наказом НКВС УСРР № 0013 від 20 січня 1936 р. додатково пропонувалося завершити роботу з вивчення наказу №00321, провести перевірку його знання особовим складом і надати до відділу кадрів НКВС УСРР доповідні записки та акти про прийняття заліків [184, арк. 4].

На безумовне дотримання співробітниками УДБ порядку провадження арештів щодо їх погодження з прокурорами був спрямований наказ НКВС УСРР № 0073 від 4 квітня 1936 р. Відповідальність за його виконання покладалася на начальників відділів УДБ НКВС УСРР і начальників обласних УНКВС, а контроль – на начальника ОСВ УДБ НКВС УСРР і місцеві апарати ОСВ [184, арк. 19–20].

У наказі НКВС УСРР № 00110 від 10 травня 1936 р. були підведені підсумки слідчої діяльності органів УДБ НКВС УСРР за перший квартал 1936 р. Органами державної безпеки за цей період в якості обвинувачених було притягнуто 5032 особи, з яких 1953 особи за обвинуваченням у вчиненні контрреволюційних злочинів, з них 1755 осіб заарештовано. Обвинувачені у вчиненні контрреволюційних злочинів становили не більше 40% від загальної кількості підслідних осіб. Значним був відсоток справ про посадові злочини та розкрадання (за законом від 7 серпня 1932 р. і ст. 170 КК УСРР 1927 р.). На підставі цього керівництво НКВС УСРР нагадувало начальникам органів державної безпеки, що «Управління Державної Безпеки в першу чергу – орган боротьби з контрреволюцією, що основним нашим завданням є – нанесення ударів по контрреволюції, диверсії та шпигунству» [184, арк. 36–37].

Аналіз слідчої діяльності свідчив також про збільшення у 1-му кварталі 1936 р. порівняно з 4-м кварталом 1935 р. кількості припинених органами державної безпеки слідчих справ до 16,7%. Після розгляду судовими установами було виправдано та припинено кримінальне переслідування щодо 874 осіб, що становило 15,2% від

загальної кількості осіб, справи яких було передано до суду. З урахуванням зазначених фактів наказувалося покращити ефективність слідчої діяльності та зменшити кількість, справ які припиняються органами державної безпеки. Встановлювався такий порядок припинення кримінального переслідування та звільнення з-під варти, при якому дозвіл на це в центральному апараті НКВС УСРР надавав особисто нарком внутрішніх справ або його заступник, а в обласних УНКВС – начальник облуправління. У випадку необґрунтованих арештів і припинення кримінального переслідування з вини оперативних працівників останні, відповідно до наказу НКВС СРСР № 00321, мали притягатися до відповідальності.

Стосовно порушень правил технічного оформлення слідчих справ, встановлених наказами ОДПУ № 544–1934 р., НКВС СРСР № 00321–1935 р. і НКВС УСРР № 580–1935 р., обліково-реєстраційним відділом НКВС УСРР 13 грудня 1936 р. було видано циркуляр № 23 «Про дефекти в слідсправах». Пропонувалося з матеріалів обшуку долучати до справи ті, які підтверджують обвинувачення, інші документи – повертати обвинуваченому під розписку після складення протоколу обшуку. У справах, які направлялися на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, паспорт, військовий і профспілковий квитки залишалися в обліково-реєстраційних відділеннях. Після винесення постанов про засудження ці документи передавалися до військових столів і профспілок для зняття засуджених осіб з обліку. Відділи УДБ обласних УНКВС мали обов'язково складати протокол про завершення слідства, який оголошувався обвинуваченому. До слідчих справ долучалися 4 завірені копії обвинувального висновку, меморандум (згідно з інструкцією ОСВ ГУДБ НКВС СРСР від 25 серпня 1935 р.) і по одному примірнику облікових карток [184, арк. 148–149].

Регулювання практично-прикладних аспектів слідчої діяльності здійснювалося окремими нормативними актами. 4 вересня 1935 р. було видано циркуляр ОСВ ГУДБ НКВС СРСР № 140 «Про порядок вилучення, зберігання та здавання партійних документів особами, притягнутими органами НКВС» [130, арк. 117–117 зв.]. Під час арешту членів і кандидатів у члени ВКП(б) і ВЛКСМ у них в обов'язковому порядку вилучалися партійні та комсомольські документи, які після завершення слідства мали здаватися секретарям відповідних райкомів ВКП(б) і ВЛКСМ.

Перевезення осіб, які перебували під слідством або були засуджені за вчинення особливо небезпечних державних злочинів, згідно з наказом НКВС СРСР № 00404 від 11 листопада 1935 р. мало відбуватися за мотивованими рапортами начальників відділів ГУДБ НКВС у камерах-вагонах або в окремих арештантських вагонах. Організація перевезення регулювалася відповідною інструкцією і покладалася на спеціальне відділення, яке було створене при секретарі наркома внутрішніх справ СРСР [130, арк. 182–184]. Наприклад, за порушення вимог наказу № 00404 у серпні 1936 р. на начальника УНКВС по Одеській області, начальника СПВ УНКВС по Одеській області та начальника конвою, командира відділення 229 конвойного полку, були накладені дисциплінарні стягнення [184, арк. 90].

Порядок оформлення протоколів допитів обвинувачених і свідків у справах про «контрреволюційну агітацію та пропаганду» деталізував наказ НКВС СРСР № 00245 від 20 липня 1936 р. Була підтверджена раніше встановлена заборона на дослівне відтворення в процесуальних документах «контрреволюційних висловлювань», які містили «наклепницькі» або «образливі» вислови, «антирадянські» анекдоти, нецензурну лайку на адресу «керівників партії та уряду». Їх можна було відтворювати у вигляді загальної характеристики змісту висловлювань без дослівної передачі. Такі вимоги відомчого наказу заплутували й без того не бездоганну слідчу діяльність органів державної безпеки [133, арк. 23].

Злиття оперативної та слідчої діяльності органів державної безпеки виявилось у веденні єдиних форм звітності для цих видів діяльності та офіційному запровадженні терміну «оперативно-слідча діяльність». Ці питання регулював наказ НКВС СРСР № 0087 «З оголошенням інструкції з ведення нової статистичної звітності про оперативно-слідчу роботу органів НКВС і про результати судової роботи по справах органів НКВС, які передаються в прокуратуру, суди та військові трибунали» від 21 вересня 1934 р. Його було скасовано з прийняттям наказу НКВС СРСР № 0026 «З оголошенням інструкції з ведення нової статистичної звітності з оперативно-слідчої роботи органів НКВС» від 21 січня 1936 р. [133, арк. 1–4]

Згідно з наказом НКВС УСРР № 00115 «Про введення єдиної системи оперативного діловодства в апаратах УДБ НКВС УСРР» від 17 травня 1936 р. слідчі

справи були включені до переліку видів оперативного діловодства органів УДБ НКВС поряд з такими видами справ як особові та робочі справи секретних співробітників, обліково-перевірочні справи на військовослужбовців РСЧА, справи-формуляри, агентурні, літерні та контрольні справи [184, арк. 39–44].

Відповідно до наказу НКВС СРСР № 00285 «Про облік слідчих справ, обвинувачених і засланих» від 5 серпня 1936 р. було введено в дію інструкцію про постановку оперативно-статистичного обліку слідчих справ і обвинувачених в органах ГУДБ [133, арк. 118–126]. Облік вели архівно-облікові відділи УДБ УНКВС республік, країв і областей. До слідчих справ мали долучатися такі матеріали: оригінал довідки на арешт; ордер на арешт; протокол обшуку та квитанція про здавання на зберігання речей, цінностей і зброї; анкета арештованого; довідка обліково-архівного відділку про наявність або відсутність інших справ на арештованого, які ведуться або зберігаються в архіві; пакет з вилученими під час обшуку документами та листуванням. Після реєстрації в обліково-архівному підрозділі справа надходила до відповідного відділу УДБ. Інструкцією вводилися наглядові справи. Вони були «дублікатами» слідчих справ і містили копії всіх процесуальних документів.

Зазначені нормативні акти намагалися впорядкувати застосування органами державної безпеки заходів державного примусу, але вони не змогли зменшити обсягу репресивної діяльності. Навпаки, масштабність і масовість незаконних репресій тільки зростали, досягнувши апогею в період «єжовщини».

Після цього «державне репресивне свавілля» на деякий час було призупинено. Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р. [277, с. 607–611] партійно-державне керівництво СРСР фактично визнавало функціонування в країні системи державного терору, яка реалізовувалася органами НКВС і прокуратури. Цю систему організованих і забезпечених тоталітарною державою репресивних заходів автори документу називали «великою роботою з розгрому ворогів народу та очищення СРСР». Вона виявлялася в проведенні масових арештів громадян за визначеними центральною владою «лімітами». Це супроводжувалося спрощеним порядком розслідування справ.

Слідчий обмежувався отриманням від обвинуваченого власного зізнання без підтвердження його вини іншими документальними даними – показами свідків, актами експертиз, речовими доказами і т. д. Мали місце грубі порушення кримінально-процесуального законодавства. Заарештованих осіб могли не допитувати впродовж тривалого часу – місяці й більше. Протоколи допиту або взагалі не велися, або склалися без врахування вимог КПК про дослівну фіксацію показань підслідного. До них не заносилась показання особи, які спростовували висунуте обвинувачення. Часто протокол допиту складався тільки після зізнання особи у вчиненні злочину. Слідчі справи оформлялися з порушеннями. До них долучалися чернетки процесуальних документів, не підписані протоколи допитів, не затверджені обвинувальні висновки, з виправленнями, написані олівцем [277, с. 607–608].

Розмах репресій змусив партійно-радянську верхівку послабити державний терор, докладніше врегулювати провадження арештів, слідства, здійснення прокурорського нагляду за діяльністю органів державної безпеки. Постановою від 17 листопада 1938 р. органам НКВС і прокуратури заборонялося проведення масових операцій з арештами та висланнями, крім виселень з прикордонної зони, рішення про які мали прийматися з дозволу РНК СРСР і ЦК ВКП(б) за поданням обкому, крайкому або ЦК національної компартії, погодженим з НКВС СРСР.

Були ліквідовані позасудові «трійки», на які у 1937–1938 рр. припала лєвова частка незаконно репресованих осіб. Тепер справи, які розслідувались органами НКВС мали надходити на розгляд судів або Особливої наради при НКВС СРСР.

Відновили функціонування слідчих підрозділів як окремих організаційних структур. В оперативних підрозділах НКВС запроваджувалися слідчі частини. Призначення на посаду слідчого здійснювалося в централізованому порядку згідно з наказами НКВС СРСР. Слідчі органів державної безпеки зосередилися на розслідуванні кримінальних справ, а оперативно-розшукова діяльність залишилася в компетенції співробітників оперативних підрозділів. 22 грудня 1938 р. згідно з наказом НКВС СРСР № 00813 була створена Слідча частина НКВС СРСР. У вересні 1939 р. її поділили на слідчу частину ГУДБ і слідчу частину ГЕУ [385, с. 50, 52].

Приймалися нормативні акти спрямовані на боротьбу з незаконними методами ведення слідства та покращення слідчої діяльності. За безпідставні арешти, незаконні методи допитів залізничників, інші суттєві порушення кримінально-процесуального законодавства до судової відповідальності згідно з наказом НКВС СРСР № 00102 від 31 січня 1939 р. були притягнені керівники та співробітники ДТВ НКВС Московсько-Київської залізниці [131, арк. 155–155 зв.].

Наказом НКВС СРСР і Прокурора СРСР № 00156 «Про заходи із забезпечення виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства»» від 20 лютого 1939 р. [131, с. 161–161 зв.] керівникам органів НКВС було вказано на необхідність кадрового зміцнення слідчих частин та усунення недоліків у слідчій роботі, пов'язаних з недотриманням вимог КПК. Працівники прокуратури мали сприяти органам НКВС у вирішенні проблемних питань, які виникали в процесі проведення слідства, а також посилити прокурорський нагляд і прискорити розгляд справ, які надходили з органів НКВС. Було скасовано наказ НКВС СРСР № 00701 від 23 жовтня 1938 р. про порядок подовження строків ведення слідства. У цих питаннях органи НКВС мали керуватися винятково нормами КПК.

Оголошена до виконання наказом НКВС СРСР № 00836 від 22 липня 1939 р. інструкція про порядок проведення операцій (обшуків, арештів) ГУДБ НКВС, яка складалася з 13 розділів і 58 пунктів, символізувала певну «лібералізацію» каральної політики [132, с. 28–35 зв.]. Вона докладно визначала процедуру проведення органами державної безпеки слідчих дій і деяких оперативних заходів. Арешт і обшук мали відбуватися на підставі ордеру, підписаного народним комісаром внутрішніх справ СРСР або його заступником, а на місцях – народними комісарами внутрішніх справ союзних і автономних республік, їх заступниками, начальниками або заступниками начальників відповідних органів НКВС. Для отримання ордеру органи НКВС готували постанови, які затверджувалися народними комісарами, їх заступниками, начальниками УНКВС. У постанові мала бути санкція прокурора на арешт, який, як правило, супроводжувався особистим обшуком, обшуком за місця проживання та роботи особи. Окремої санкції на проведення обшуку інструкцією не

передбачалося. Як основний підзаконний акт, що регулював діяльність органів НКВС–НКДБ–МДБ у сфері слідчої діяльності інструкція діяла до її скасування в 1946 р. [359, с. 44]

У період масових репресій середини 1930-х рр. кількість осіб, заарештованих органами державної безпеки, значно збільшилася. Тому виникла необхідність врегулювання юридичного статусу місць утримання заарештованих осіб, які перебували під слідством в органах державної безпеки. Наказом НКВС СРСР № 00112 від 15 березня 1937 р. було введено в дію Положення про тюрми ГУДБ НКВС СРСР для утримання підслідних і Правила внутрішнього розпорядку в тюрмах ГУДБ НКВС СРСР для підслідних [133, арк. 164–172].

Тюрми функціонували при НКВС СРСР і УНКВС республік, країв і областей для утримання осіб, які перебували під слідством і судом по справах ГУДБ (УДБ), з метою створення режиму повної ізоляції їх від зовнішнього світу. Тюрми перебували в підпорядкуванні 10-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Прийняття заарештованих відбувалося цілодобово на підставі ордеру органу НКВС, який мав право здійснювати арешти, або письмового розпорядження керівництва НКВС СРСР, ГУДБ НКВС СРСР, УНКВС республік, країв і областей. На заарештовану особу заводилася особова тюремна справа та заповнювалася облікова картка. Здійснювалися особистий обшук і обшук речей, санітарна обробка осіб. Допити заарештованих осіб та очні ставки проводилися в приміщенні тюрми у спеціально обладнаних ізольованих кімнатах або в приміщеннях відділів ГУДБ–УДБ, які вели справу. Після винесення судового вироку або рішення особливої наради при НКВС СРСР заарештованих осіб переводили у місця позбавлення волі або звільняли.

Режим утримання заарештованих в тюрмах був суворим. Вони позбавлялися можливості реалізації більшості конституційних прав. За порушення правил внутрішнього розпорядку тюрми до них могли бути застосовані такі дисциплінарні стягнення, як позбавлення прогулянок, переведення в одиночну камеру або в карцер на строк до 5 діб, заборона користування грошима, які є на рахунку заарештованого, та книгами з тюремної бібліотеки на строк до 15 діб. Зазначені покарання в разі «образливої словесної або письмової заяви» чи інших «образливих витівок»

заарештованого дозволялося збільшувати до 20 діб щодо позбавлення прогулянок і переведення у карцер, а щодо інших стягнень – до двох місяців. До заарештованих, які «бешкетували», могли застосувати гамівну сорочку [377, с. 118].

Згідно з наказом НКВС СРСР № 00839 від 28 липня 1939 р. було введено в дію нове Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних [181, арк. 154–182]. Внутрішній режим для заарештованих осіб став ще більш жорстким. Хоча Положення називалося про тюрми для утримання підслідних, але воно застосовувалось і до тимчасово затриманих осіб щодо яких не було санкції прокурора про обрання арешту як запобіжного заходу та відповідно й порушеної кримінальної справи. Особливості юридичного оформлення перебування у внутрішніх тюрмах органів державної безпеки цієї категорії осіб було визначено лише в 1944 р. з прийняттям Положення про внутрішні тюрми та ВТК НКДБ СРСР [377, с. 119].

На етапі зміцнення тоталітарного режиму упродовж 1930-х рр. продовжувала діяти Інструкція з ведення таємного діловодства 1928 р. та інші відомчі нормативні акти ОДПУ-НКВС. Керівництво органів державної безпеки УСРР намагалося забезпечити належний рівень охорони державної таємниці у власному відомстві. У лютому 1936 р. була проведена раптова перевірка зберігання секретних документів у відділах УДБ НКВС УСРР. Вона показала низький рівень організації цієї роботи. До керівного складу та співробітників УДБ НКВС УСРР, які не належним чином здійснювали свої обов'язки, було застосовано дисциплінарні стягнення [184, арк. 12–13].

Удосконалювалася система контролю з боку органів державної безпеки за радіочастотами, діяльністю радіостанцій. Відповідно до постанови РНК СРСР «Про радіоконтроль» від 28 серпня 1937 р., яка була оголошена наказом НКВС СРСР № 00573 від 9 вересня 1937 р., НКВС СРСР передали від наркомату зв'язку СРСР 22 контрольні радіостанції, 25 пеленгаторних пунктів і радіолабораторію. У 1937–1938 рр. планувалося побудувати 5 контрольних радіостанцій і 32 пеленгаторних пункти, оснастивши їх новітньою технічною апаратурою та укомплектувавши кваліфікованим особовим складом [131, арк. 125]. Наприклад, радіостанція НКДБ УРСР № 31 (Київ) була введена в експлуатацію у березні 1941 р. [148, арк. 134–135]

Після створення 12-го відділу ГУДБ НКВС і 12-х відділень УДБ НКВС питання радіоконтролю були віднесені до їх компетенції. Вони регулювалися низкою нормативних актів: наказами НКВС СРСР № 0118 від 7 жовтня 1937 р., № № 00685 і 00686 від 17 жовтня 1937 р. Останніми були оголошені дві інструкції – про порядок видачі дозволів на радіоустановку й допуск до радіороботи та про порядок обліку органами УДБ НКВС діючих секретних радянських радіостанцій [133, арк. 215–223].

Встановлювалося, що органи наркомату зв'язку могли видавати дозволи на радіоустановку та допуск до радіороботи з санкції 12-х відділів (відділень, груп) УДБ НКВС. Надання дозволів на радіоприймачі колективного користування, радіоприймачі окремих громадян в 100 км прикордонній зоні, любительські радіоприймачі іноземних громадян за межами прикордонної смуги здійснювали 12-ті відділи (відділення, групи) НКВС–УНКВС самостійно. Дозволи на радіоприймачі дипломатичних, концесійних й інших установ, любительські радіопередавачі, державні прийомно-передавальні станції надавалися 12-м відділом ГУДБ НКВС СРСР. Допуск до роботи завідувачів радіоустановок санкціонували місцеві 12-ті відділи (відділення, групи) УДБ після проведення спецперевірки.

Багато уваги в цей період приділялося роботі 1-го відділу УДБ НКВС УРСР, який займався охороною вищих партійних і державних функціонерів. Постановою ЦК КП(б)У від 28 вересня 1937 р. було затверджено виділення 786 954 карб. на утримання в 1937 р. охорони ЦК КП(б)У, ЦВК і РНК УРСР. Ці кошти покривалися за рахунок бюджетних асигнувань вказаних установ. Кошторис на утримання охорони включав утримання штату (зарплата, нарахування, грошова допомога, шляхові витрати, обмундирування), гуртожитків, навчально-просвітницькі витрати, спеціальні операційні витрати (канцелярські, телеграфні, телефонні), оперативні витрати, утримання автотранспорту. Окремий кошторис, в розмірі 219 546 карб., передбачався на охорону Київського обкому КП(б)У [471, арк. 69–71].

2.4. Зміни у системі органів державної безпеки в період Другої світової війни та режиму воєнного стану (1939-1945 рр.)

Відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа 17 вересня 1939 р. до Західної України були введені частини Червоної Армії. Паралельно з просуванням військ відбувалося розгортання діяльності радянських органів державної безпеки. Організацію цієї роботи регулювали директива наркома внутрішніх справ СРСР № 720 від 15 вересня 1939 р. [405, арк. 46–49] і наказ НКВС СРСР № 001124 «Про оперативно-чекістські заходи на Західній Україні» від 21 вересня 1939 р. [131, арк. 214–214 зв.]

Забезпечення виконання першочергових завдань з розгортання органів НКВС в Західній Україні покладалося на заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. М. Меркулова і наркома внутрішніх справ УРСР І. О. Серова. Тимчасовим центром розташування органів НКВС був Тернопіль. У подальшому передбачався переїзд до Львова зі збереженням у Тернополі необхідного апарату НКВС.

Зі співробітників НКВС СРСР відряджених для роботи в Західній Україні мали бути сформовані оперативні групи НКВС. Спочатку це було 270 оперативних співробітників. Згодом виділили ще 150. Дислокацію оперативних груп передбачалося встановити відповідно до існуючого адміністративно-територіального поділу західноукраїнських земель на воєводства, зосередивши у ключових населених пунктах. Керівники оперативних груп мали входити до складу створених по мірі просування військ тимчасових управлінь, діяти під керівництвом останніх і в тісному контакті з військовим командуванням.

Особлива увага зверталася на необхідність налагодження телеграфного зв'язку між Проскуровом, Тернополем, Львовом і всіма оперативними групами НКВС. Для цього наркомом внутрішніх справ СРСР до Тернополя та Львова була направлена група працівників 2-го спецвідділу НКВС СРСР з відповідною апаратурою. В. М. Меркулов та І. О. Серов були зобов'язані двічі на день телеграфно надавати наркомові внутрішніх справ СРСР інформацію про роботу оперативних груп НКВС.

До першочергових задач органів НКВС в Західній Україні було віднесено проведення низки заходів: захоплення ключових об'єктів (установ зв'язку, державних і приватних банків, казначейств і їхніх сховищ, друкарень, редакцій газет, складів паперу, державних архівів і архівів жандармерії та філіалів 2-го відділу Генштабу);

організація обліку та зберігання вилученої у населення вогнепальної зброї; сприяння командуванню військових частин РСЧА в питаннях супроводження військовополонених до прийомних пунктів.

Органи НКВС мали провести арешти державних чиновників, у першу чергу, керівників місцевої поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філіалів 2-го відділу Генштабу, представників польських урядових партій і підпільних українських організацій (Українського національно-демократичного об'єднання, ОУН, Української соціалістичної радикальної партії).

Планувалося поставити під контроль місцеві тюрми, ввівши до складу адміністрації співробітників НКВС, забезпечити охорону громадського порядку, безпеку важливих соціальних об'єктів (електростанцій, водопроводів, продовольчих складів, елеваторів, сховищ пального), роботу залізничного транспорту.

Важливим завданням органів НКВС в Західній Україні мало стати формування агентурної мережі серед колишніх державних службовців і політичних діячів, в редакціях засобів масової інформації, в селянських комітетах, на залізничному транспорті і т. д. Органи НКВС повинні були задіяти можливості агентури для підготовки та проведення так званих тимчасових Управлінь народних зборів, які мали легітимізувати радянський режим в Західній Україні [53, с. 359–363].

Першою організаційною формою радянських каральних органів в Західній Україні з початком Другої світової війни стали оперативні групи НКВС. У подальшому ці тимчасові організаційні структури були замінені на постійні. З листопада 1939 р. на приєднаних територіях була запроваджена система обласних УНКВС з підпорядкованими їм місцевими органами. Аналогічні процеси, пов'язані з розширенням мережі радянських каральних структур, відбувалися й у 1940 р. після включення до складу УРСР Бессарабії та Північної Буковини.

Якщо на початку формування каральних структур на західноукраїнських землях їх основною функцією був демонтаж попередніх владних режимів, то в подальшому – утвердження та зміцнення радянського тоталітарного режиму, яке супроводжувалося масовими політичними репресіями та масштабними депортаціями

населення. За підрахунками В. К. Барана та В. В. Токарського жертвами цих незаконних акцій стали більше 200 тис. осіб [5, с. 279–338].

Початок Другої світової війни призвів до чисельного зростання органів державної безпеки та їх структурно-функціональних змін, відокремлення від органів внутрішніх справ. Згідно з постановою ПБ ЦК ВКП(б) та указом Президії ВР СРСР від 3 лютого 1941 р. шляхом виділення зі складу НКВС СРСР було створено НКДБ СРСР. Його очолив колишній перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР і начальник ГУДБ НКВС СРСР В. М. Меркулов.

Положення про НКДБ СРСР затверджено не було. Його юридичний статус визначався постановою ПБ ЦК ВКП(б) від 3 лютого 1941 р. і директивою НКВС і НКДБ СРСР №782/Б/265/М від 1 березня 1941 р. До відання НКДБ СРСР належали: ведення розвідувальної роботи за кордоном, боротьба з «підривною, шпигунською, диверсійною та терористичною» діяльністю іноземних розвідок у межах СРСР, оперативна розробка та ліквідація залишків «антирадянських партій і контрреволюційних формувань» серед населення, в системі промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства, охорона керівників партії та уряду.

НКДБ СРСР складався із чотирьох управлінь – розвідувального, контррозвідувального, секретно-політичного, управління коменданта Московського Кремля, слідчої частини на правах управління і 7 самостійних відділів – охорони керівництва партії та уряду, обліково-статистичного, оперативного, оперативної техніки, шифрувального, відділу кадрів, та об'єднаного адміністративно-господарського і фінансового відділу. Структура та персональні призначення були юридично закріплені наказом НКДБ СРСР № 002 від 26 лютого 1941 р. [384, с. 21–23; 138, арк. 208–209]

Створення НКДБ СРСР мотивувалося необхідністю звільнення органів державної безпеки від невластивих їм функцій охорони громадського порядку та здійснення певних видів господарської діяльності, що на думку партійно-державного керівництва країни, мало сприяти покращенню та вдосконаленню розвідувальної та контррозвідувальної роботи. Роз'єднання НКВС СРСР на два наркомати, НКВС і НКДБ, було спрямовано на усунення гіперцентралізації каральної системи СРСР,

спрощення громіздкого апарату НКВС СРСР, забезпечення конкуренції між різноманітними каральними органами щодо інформування вищого партійного керівництва.

Аналогічні процеси відбувалися і в УРСР. Згідно з наказом НКДБ СРСР № 0010 від 26 лютого 1941 р. «Про організацію наркоматів державної безпеки в союзних і автономних республіках і управлінь НКДБ в краях і областях і призначення наркомів і начальників управлінь НКДБ» [138, арк. 210–212] наркомом державної безпеки УРСР було призначено майора державної безпеки П. Я. Мешика. Втім відповідний указ Президії ВР УРСР «Про поділ народного комісаріату внутрішніх справ УРСР» та про призначення П. Я. Мешика було видано лише 12 березня 1941 р. І тільки 21 березня 1941 р. ВР УРСР внесла відповідні зміни та доповнення до статей 45 і 48 Конституції УРСР. НКДБ УРСР визначався союзно-республіканським наркоматом, а нарком був введений до складу РНК УРСР.

Порядок здачі та прийняття матеріалів слідчого, агентурного провадження та архівних справ від підрозділів, які ліквідовувалися (ЕКУ, ТВ, водний відділ, ДТВ Південно-Західної залізниці), до новостворених (1-го, 2-го, 3-го управлінь і слідчої частини), регулював наказ НКДБ УРСР № 001 від 1 березня 1941 р. [148, арк. 1–4]

Згідно з наказами НКДБ СРСР № 225 і 226 від 28 травня 1941 р. заступником наркома державної безпеки УРСР з одночасним присвоєнням спеціального звання майора державної безпеки було призначено С. Р. Савченка. З 5 березня він, як начальник 1-го управління, виконував обов'язки заступника наркома [138, арк. 249–250; 148, арк. 133].

Структура та задачі НКДБ УРСР визначалися відповідно до структури та задач НКДБ СРСР. Штати НКДБ УРСР та його місцевих органів були оголошені наказом НКДБ УРСР № 0019 від 26 травня 1941 р. [148, арк. 49а–49г]

Після початку Другої світової війни, у зв'язку з приєднанням до СРСР і УРСР нових територій і формуванням на них радянських каральних структур, виникла потреба більш детального врегулювання діяльності внутрішніх тюрем органів державної безпеки. У цей час були прийняті окремі акти в розвиток і на зміну норм Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних 1939 р., які стосувались як

загальних питань внутрішнього режиму, так і особливостей його застосування для певних категорій підслідних. Це насамперед, наказ НКВС СРСР № 0411 від 14 грудня 1939 р., який регулював режим утримання ув'язнених і охорони тюрем [139, арк. 110–151], інструкція по санітарній службі тюрем НКВС Союзу РСР, оголошена наказом НКВС СРСР № 0457 від 23 жовтня 1940 р. [139, арк. 50–100] та інструкція про режим утримання неповнолітніх правопорушників у тюрмах НКВС для підслідних, введена в дію наказом НКВС СРСР № 0284 від 9 липня 1940 р. [139, арк. 37–40]

Відповідно до наказу НКВС СРСР № 001453 від 21 листопада 1940 р. до Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних 1939 р., було внесено зміни, зокрема розширено перелік дисциплінарних покарань за порушення тюремного режиму. Додавалися такі види як позачергове чергування з прибирання камери на строк до 7 діб, позбавлення права листування, побачень з рідними та отримання продуктових передач на строк до одного місяця та деякі інші. При накладенні дисциплінарного стягнення дозволялося застосування принципу колективної відповідальності, якщо співкамерники відмовлялися назвати порушника режиму [139, арк. 164–165].

Тюремний режим для неповнолітніх осіб, які потрапляли в тюрми НКВС для підслідних, був «частково пом'якшеним» порівняно з дорослими ув'язненими, а також передбачав проведення «культурно-виховної роботи». Проте у випадках злісного порушення неповнолітніми тюремного режиму та встановленого внутрішнього розпорядку до них могли бути застосовані досить суворі стягнення [377, с. 119–120].

Особливий статус, відмінний від внутрішніх тюрем і ВТК, мали слідчі ізолятори, які були створені відповідно до наказу НКВС СРСР № 001167 від 2 жовтня 1939 р. у виправно-трудових таборах НКВС СРСР [131, арк. 216–219]. Вони підпорядковувалися 3-м відділам таборів НКВС. Там утримувалися ув'язнені, які перебували під слідством та засуджені, вирок яких був оскаржений у касаційному порядку. Внутрішній режим був подібним до режиму внутрішніх тюрем і ВТК.

Наказом НКВС СРСР № 001477 від 14 грудня 1939 р. було оголошено Положення про тюрми ГУДБ НКВС СРСР для утримання засуджених» [181, арк. 298–

312]. Ці тюрми, на відміну від внутрішніх тюрем ГУДБ, були установами відбування покарання тюремного типу для осіб, стосовно яких уже вступили в силу обвинувальні вироки.

Після створення НКДБ СРСР і УРСР відбулися зміни в підпорядкованості тюрем органів державної безпеки для утримання підслідних. Спільним наказом НКДБ СРСР і НКВС СРСР № 03/0115 від 6 березня 1941 р. з відання Тюремного управління НКВС СРСР і тюремних управлінь, відділів і відділень НКВС–УНКВС, окружних, міських і районних відділів НКВС внутрішні тюрми і ВТК було передано в підпорядкування 2-го відділу НКДБ СРСР і 2-х відділів НКДБ–УНКДБ [139, арк. 176].

В розвиток цього загальносоюзного акта 12 березня 1941 р. було прийнято спільний наказ НКДБ і НКВС УРСР № 002/0040. До відання НКДБ УРСР перейшли внутрішня тюрма НКВС УРСР, 13 внутрішніх тюрем і 5 ВТК обласних УНКВС, міських і районних відділів НКВС. Прийом-передачу мали здійснити центральна та обласні міжвідомчі комісії до 30 березня 1941 р. [148, арк. 5–8]

Наступним спільним наказом НКВС СРСР і НКДБ СРСР № 108/25 від 20 травня 1941 р. було врегульовано взаємовідносини органів НКВС і НКДБ на місцях у питаннях утримання ув'язнених у тюрмах. У тих містах, де органи НКДБ не мали внутрішніх тюрем або ВТК, заарештовані, які проходили по справах НКДБ, мали прийматися в тюрми НКВС з дотриманням для них умов ізоляції, передбачених наказом НКВС СРСР № 00839 від 28 липня 1939 р. Тюрми НКВС були зобов'язані приймати заарештованих органами НКДБ осіб і в тих містах, де функціонували внутрішні тюрми і ВТК НКДБ, якщо останні були переповнені і не могли вмістити всю кількість затриманих. Водночас, з тюрем НКВС до внутрішніх тюрем і ВТК НКДБ могли передаватися особи засуджені до вищої міри покарання, якщо для їх утримання в загальних тюрмах не було створено належних умов. Порядок конвоювання заарештованих на допити, судові засідання, відправлення в табори після засудження встановлювався за погодженням керівництва органів НКВС і НКДБ. Продовольче та речове забезпечення осіб, які утримувались у внутрішніх тюрмах і ВТК НКДБ, тимчасово здійснювалося через тюремні управління, відділи, відділення

НКВС–УНКВС. Процедура утримання заарештованих у тюрмах НКВС поширювалася на осіб, які були затримані органами військової контррозвідки [139, арк. 177–178].

Багато уваги приділялося питанням охорони тюрем, попередженню втеч заарештованих з тюремних приміщень, з-під варти під час конвоювання до судових установ. Ці питання регулювалися наказами НКВС СРСР № 0411 від 14 грудня 1939 р., № 001288 від 26 жовтня 1939 р., циркуляром Головного тюремного управління НКВС СРСР № 109 від 21 квітня 1940 р, наказом НКДБ СРСР № 00215 від 31 травня 1941 р. «Про заходи по боротьбі з втечами ув'язнених з внутрішніх тюрем і внутрішніх тюремних камер і будівель НКДБ-УНКДБ». Відповідно до наказу НКДБ СРСР № 00204 від 28 травня 1941 р. вводився централізований облік у загальносоюзному масштабі заарештованих і ув'язнених осіб. Цей документ ігнорував принцип презумпції невинуватості, об'єднуючи в єдину систему реєстрацію різні категорії учасників кримінального процесу, як підозрюваних у вчиненні злочину, так і вже засуджених осіб [377, с. 121–122].

З початком радянсько-німецької війни та швидким наступом німецьких військ радянськими органами державної безпеки наприкінці червня – у липні 1941 р. були проведені масові знищення заарештованих і ув'язнених осіб у внутрішніх тюрмах і ВТК УНКДБ–УНКВС УРСР. На підставі наказів НКДБ СРСР № 2445/М і начальника тюремного управління УРСР від 23 червня 1941 р. тільки на території Західної України було вбито близько 24 тис. осіб. Розправи над евакуйованим ув'язненими відбувалися в пересильних тюрмах Умані, Києва та Харкова [231].

Більш актуальними у цей період стали питання охорони державної таємниці. Замість інструкції 1928 р. постановою РНК СРСР 2 січня 1940 р. була затверджена «Інструкція щодо ведення таємних і мобілізаційних робіт і діловодства в установах і підприємствах», оголошена наказом НКВС СРСР №0019 від 5 січня 1940 р. [136, арк. 158–192]

Інструкція передбачала створення в установах і на підприємствах за погодженням з 7-м відділом ГУДБ НКВС СРСР і 7-ми відділами УДБ НКВС союзних і автономних республік, країв і областей секретних і воєнних (мобілізаційних)

відділів. Вони мали забезпечувати збереження державної таємниці, організацію таємного діловодства, контроль за обігом таємних документів, облік осіб, які були допущені до роботи з таємними та мобілізаційними документами. Призначення, переведення або зняття з посад начальників цих відділів здійснювалося керівником тільки за згодою органу НКВС.

Керівництво, контроль, нагляд за роботою секретних і воєнних (мобілізаційних) відділів, збереженням державної таємниці, станом охорони та обладнання приміщень здійснювали 7-й відділ ГУДБ НКВС СРСР і відповідні відділи місцевих органів НКВС. Вони попередньо погоджували організацію курсів і навчання секретно-мобілізаційному діловодству, програми та викладацький склад [373, с. 126].

У додатку до наказу НКВС СРСР № 0019 було оголошено Перелік головних відомостей, які складають державну таємницю. Він стосувався сфери мобілізаційної підготовки, воєнних питань, оборонної промисловості й будівництва, промисловості й резервів, шляхів сполучення, цивільного повітряного флоту, протиповітряної оборони й воєнізованої охорони, фінансів, зовнішньої політики, картографії, геології, метрології, геології, винахідницької діяльності та інших питань [138, арк. 42–51].

Згідно з наказом НКВС УРСР № 041 від 26 листопада 1941 р. начальникам оперативних відділів органів НКВС УРСР дозволялося на об'єктах, які вони обслуговують, отримувати необхідну інформацію від начальників спецвідділів і секретних частин. Оперативні відділи, які не обслуговували об'єкти, надсилали доручення спецвідділам через 7 відділи (відділення) УДБ. Відвідувати спецвідділи і секретні частини підприємств і установ могли лише оперативні працівники, які обслуговували об'єкт або оперативні працівники 7 відділу (відділення) УДБ [146, арк. 20].

Наказ НКВС СРСР № 001569 «Про порядок ведення загального, таємного і цілком таємного діловодства в органах НКВС» [138, арк. 145–162] від 18 грудня 1940 р. поширював на органи, установи та підприємства, підвідомчі НКВС СРСР, дію інструкції з ведення таємних і мобілізаційних робіт і діловодства, затвердженої постановою РНК СРСР 2 січня 1940 р. Пункт 5 наказу визначав, що стосовно органів державної безпеки та їх адміністративного апарату, інструкція застосовується тільки

з дотриманням вимог «Техніки ведення загального діловодства в органах НКВС (державної безпеки)», затвердженої як додаток до наказу НКВС СРСР № 001569. Там зазначалося, що органи державної безпеки працюють в особливих умовах, які передбачають дотримання максимальної конспірації. Вхідна та вихідна кореспонденція, інші документи цих органів обробляються та зберігаються на рівні з таємними документами. Документи, які повністю або частково торкаються «оперативно-чекістських» питань вважаються цілком таємними [373, с. 127].

Початок німецько-радянської війни спричинив зміни в організації та діяльності органів державної безпеки. З мотивів необхідності максимальної централізації управління та з метою пристосування державного апарату до умов воєнного часу Указом Президії ВР СРСР від 20 липня 1941 р. НКДБ СРСР і НКВС СРСР були об'єднані у єдиний наркомат – НКВС СРСР. Відповідно до загальносоюзного законодавства НКДБ УРСР був злитий з НКВС УРСР. Фактично це відбулося на початку серпня 1941 р., тобто вже у період боїв за Київ. Об'єднаний НКВС УРСР очолив В. Т. Сергієнко, а заступником було призначено колишнього заступника наркома державної безпеки УРСР С. Р. Савченка.

Основна частина особового складу НКВС УРСР, яка залишилася в Києві, близько 800 співробітників, разом з наркомом В. Т. Сергієнком, опинилася в оточенні. Більшість із них загинула, пропала безвісті або потрапила у полон.

Менша частина апарату НКВС УРСР на чолі з С. Р. Савченком у вересні 1941 р. була евакуйована до Харкова. Згодом НКВС УРСР переїхав до Старобільська, далі до селища Мілового Ворошиловградської області. Тут особовий склад був задіяний в проведенні «оперативно-чекістських заходів» на території Харківської області. Організована на підставі наказу НКВС УРСР № 52 від 29 січня 1942 р. оперативна група під керівництвом заступника наркома Т. А. Строкача надавала практичну допомогу Харківському обласному УНКВС [152, арк. 13].

До Сталінграда, а згодом Енгельса наприкінці 1941 р. були передислоковані також радіостанції НКВС УРСР № 31 і 35 на чолі з начальником 2-го спецвідділу НКВС УРСР. Радіостанція №35 і частина співробітників радіостанції №31 залишилися у підпорядкуванні Сталінградського УНКВС [147, арк. 3–4].

Під керівництвом 4-го відділу НКВС УРСР 4 відділи УНКВС і оперативні групи при штабах армій намагалися розгорнути роботу з організації діяльності на окупованих територіях партизанських загонів, винищувальних і диверсійно-розвідувальних груп, на не окупованих – винищувальних батальйонів як оперативно-бойового резерву органів НКВС. Проводилися заходи із закладки радіостанцій на випадок відступу. Ця робота на початковому етапі була малоефективною. З більшістю залишених у тилу противника партизанських загонів зв'язку не підтримувалося, керівництво винищувальними батальйонами здійснювалося на низькому рівні і згодом вони були влиті в лави РСЧА.

Наприклад, УНКВС Сталінської області було залишено на окупованій території 166 партизанських загонів, з яких на початок 1942 р. уціліли 80. УНКВС намагалося встановити зв'язок з 21 загonom. Низькі результати в роботі мала оперативна група 4 відділу НКВС УРСР при штабі 38 армії. За 2,5 місяці діяльності вона перекинула за лінію фронту 4 диверсійні групи численністю 15 осіб і 2 розвідників. Контакт з партизанськими з'єднаннями встановлено не було [151, арк. 1–8, 11–14, 20–21]. Радіостанції, які були закладені на території Ворошиловградської області у грудні 1941 р., виявилися непридатними до використання [147, арк. 10–11].

Для забезпечення потреб «зафронтової роботи» при 4-му відділі НКВС УРСР організували школу, яка працювала за програмою короткострокових спецкурсів з підготовки радистів. Підсумкові заліки у курсантів були прийняті 10–11 лютого 1942 р., а новий набір здійснено у наприкінці березні цього ж року [151, арк. 9–10; 149, арк. 24].

З метою контролю та сприяння в роботі обласних управлінь, оперативних груп і районних органів НКВС згідно з наказом НКВС УРСР № 107/лс від 1 березня 1942 р. при наркомі була створена тимчасова інспекторська група. До неї увійшли 10 керівників обласних управлінь і райвідділів евакуйованих органів НКВС, які перебували в розпорядженні відділу кадрів НКВС УРСР [152, арк. 18–20].

НКВС УРСР намагався зміцнювати дисципліну. Так, в травні 1942 р. була оголошена навчальна тривога, яка показала незадовільний стан мобілізаційної готовності в НКВС УРСР. Наказом № 001 від 19 травня 1942 р. були намічені заходи

щодо усунення недоліків. За результатами перевірок агентурно-оперативної та контррозвідувальної роботи міськрайорганів НКВС Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей, тюрем і тюремних відділень УНКВС було встановлено суттєві прорахунки в цій роботі та згідно з наказами НКВС УРСР № 0020 від 5 березня, № 0040 від 28 квітня, № 0044 від 19 травня і № 0049 від 22 червня 1942 р. накладено адміністративні стягнення, в тому числі звільнення з посад [150, арк. 1–6, 8–24.; 151, арк. 30–34, 120–176, 199–205, 208–225].

Значна увага приділялася питанням дотримання співробітниками органів державної безпеки правил світломаскування. За їх порушення винні особи також притягалися до адміністративної відповідальності.

Особливо ретельно напередодні та в умовах воєнного часу радянські органи державної безпеки намагалися забезпечувати проведення державних свят, що передбачало активізацію негласного контролю за «антирадянськими елементами», збільшення арештів неблагонадійних осіб, посилення паспортного режиму, введення посиленних чергувань в органах і підрозділах, створення оперативних штабів. Видавалися відповідні накази та затверджувалися розгорнуті плани агентурно-оперативної роботи по кожному органу та підрозділам НКВС-УНКВС УРСР [148, арк. 18–23, 9–12; 150, арк. 57–71, 74–114; 158, арк. 28–42].

У липні 1942 р. НКВС УРСР було передислоковано до Ворошиловграда, де згідно з наказом НКВС УРСР № 4 від 7 липня особовий склад перевели на казармене становище. У серпні 1942 р. НКВС УРСР прибув до м. Енгельса Саратовської області РРФСР. Обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР до січня 1942 р. виконував С. Р. Савченко. Згодом після виходу з оточення до керівництва наркоматом повернувся В. Т. Сергієнко [152, арк. 40–42].

До виїзду з України центральний апарат НКВС УРСР складався з секретаріату, чотирьох оперативних управлінь, п'яти неоперативних – тюремного, УРСМ, трудових таборів і колоній, УПО та АГУ, трьох спецвідділів – 1-го, 2-го і 5-го, 1-го відділу, відділу кадрів, фінансового та фельдзв'язку [151, арк. 54].

В евакуації були переглянуті штати 1-го відділу НКВС УРСР, на який покладалася охорона вищих партійних функціонерів. Згідно з наказом НКВС УРСР

№ 0056 від 1 вересня 1942 р. було затверджено штат спецкоманди в складі 87 посад, з яких 81 належала до оперативного складу [151, арк. 232–233].

У зв'язку з переїздом ЦК КП(б)У і РНК УРСР з Саратова до Москви було видано розпорядження НКВС УРСР № 13 від 20 жовтня 1942 р. Ним передбачалося створення оперативної групи 1-го відділу НКВС УРСР у складі 45 осіб і 30 співробітників спецкоманди, та передислокацію їх з Саратова до Москви для особистої охорони членів ПБ ЦК КП(б)У. В Саратові залишалася оперативна група 1-го відділу НКВС УРСР у кількості 20 осіб для охорони тих членів ПБ ЦК КП(б)У, які прибували до міста у спецвідрядження [152, арк. 45].

З середин 1943 р. в Україні розпочалося відновлення діяльності радянських органів державної безпеки. На цей час вже відбулася реорганізація загальносоюзних структур. Відповідно до постанови ПБ ЦК ВКП(б) і указу Президії ВР СРСР від 14 квітня 1943 р. був створений НКДБ СРСР. Наркомом державної безпеки СРСР було призначено В. М. Меркулова. У постанові ПБ ЦК ВКП(б) від 14 квітня 1943 р. та затвердженому РНК СРСР 2 червня 1943 р. положенні про НКДБ СРСР визначалися його система, задачі та структура [384, с. 34].

До системи НКДБ СРСР входили НКДБ в союзних і автономних республіках і УНКДБ в кряях і областях. Повноваження НКДБ СРСР принципових змін не зазнали. На відміну від 1941 р. НКДБ СРСР у 1943 р. складався з шести управлінь, слідчої частини та п'яти самостійних відділів. До раніше існуючих 1-го розвідувального та 2-го контррозвідувального управлінь додавались 3-є транспортне управління, 4-те управління з проведення терористичних актів і диверсій у тилу противника. Шифрувальний відділ і відділ охорони були реорганізовані відповідно в 5-те шифрувально-дешифрувальне управління та 6-те управління охорони керівників партії та уряду. Ряд самостійних відділів НКДБ СРСР отримали кодовані назви. Колишні обліково-архівний відділ – відділ «А», оперативно-технічний – відділ «Б», військової цензури та перлюстрації кореспонденції – відділ «В». Новостворені відділи «С» (з 27 вересня 1945 р.) і «К» (з 15 листопада 1945 р.), які займалися збором і обробкою розвідувальної інформації щодо створення атомної бомби та оперативним

обслуговуванням об'єктів атомної промисловості [384, с. 35–36, 45–46, 49, 52–53, 55, 59–61].

На підставі рішень загальносоюзних органів у травні 1943 р. було відновлено існування НКДБ УРСР. Наказом НКДБ СРСР від 7 травня 1943 р. наркомом державної безпеки було призначено С. Р. Савченка. Це призначення було законодавчо закріплено указом Президії ВР УРСР лише 25 жовтня 1943 р. Структура та задачі НКДБ УРСР, як і раніше, мали відповідати загальносоюзним нормам і структурно-функціональній побудові НКДБ СРСР.

Фактично апарат НКДБ УРСР почав формуватися в червні 1943 р. на території Воронезької області РРФСР у м. Калач. З метою розподілення матеріальних і грошових цінностей, особового складу, господарського управління та фінансового відділу між НКВС і НКДБ УРСР відповідно до спільного наказу № 12 від 2 червня 1943 р., було створено спеціальну комісію. Вона мала вирішити питання розподілу: особового складу; діловодства; фінансів; адміністративних будівель, складів, інвентарю та устаткування, кінного складу, фуражу, обозного майна, озброєння, боєприпасів, військового обмундирування та спецодягу, всіх видів матеріалів; автотранспорту, гаражів, автомайстерень, запчастин і телефонного зв'язку [153, арк. 71–72].

В УРСР органи НКДБ УРСР почали працювати спочатку у формі оперативних груп. На їх базі в майбутньому формувалися органи НКДБ УРСР відповідно до структури визначеної ЦК ВКП(б) і згідно зі штатами затвердженим НКДБ СРСР.

Оперативні групи виводилися на лінію фронту, входили в населені пункти разом з військами або розвідувальними групами РСЧА. Це дало змогу захопити в окремих населених пунктах архіви розвідувальних і каральних органів нацистів, які використовувалися органами НКДБ УРСР для пошуку та виявлення колаборантів.

З липня по серпень 1943 р. центральний апарат НКДБ УРСР змінював дислокацію: Калач Воронезької області РРФСР, село Нікольське Ворошиловградської області, Старобільськ, Куп'янськ. З вересня 1943 р. протягом 4–5 місяців перебував у Харкові. В лютому – березні 1944 р. переїхав до Києва [500, арк. 1–2; 502, арк. 6].

У 1943 р. наказами НКВС УРСР № 003 від 1 липня та № 006 від 23 вересня 1943 р. були затверджені тимчасові штатний розклад і штат центрального апарату НКДБ УРСР і 8 обласних УНКДБ, а № 0014 від 20 жовтня 1943 р. – постійний штатний розклад центрального апарату НКДБ УРСР [157, арк. 25, 31; 158, арк. 20]. На момент створення НКДБ УРСР налічував 2398 осіб особового складу. В оперативних відділах і управліннях працювали 1771 особа і в адміністративно-господарських апаратах – 627 осіб [500, арк. 3; 502, арк. 2].

У період Другої світової війни слідчу діяльність органів державної безпеки продовжували регулювати нормативні акти, прийняті ще у довоєнний час. Основною була інструкція про порядок проведення операцій (обшуків, арештів) ГУДБ НКВС, оголошена наказом НКВС СРСР № 00836 від 22 липня 1939 р.

Для проведення слідства щодо вивезених до РРФСР заарештованих створювалися слідчі групи НКВС УРСР, які працювали в Татарській АРСР у складі 46 осіб (наказ НКВС УРСР № 009 від 15 серпня 1942 р.) [150, арк. 25–30] і в Саратовській області у складі 160 осіб (наказ НКВС УРСР № 44 від 25 березня 1943 р.) [153, арк. 61].

Повернення радянських владних структур в Україну супроводжувалося «очисткою звільнених територій», тобто пошуками колаборантів й «іншого антирадянського елемента». Відбувалося розмежування повноважень у цій сфері органів НКВС і НКДБ. Відповідно до директиви НКВС УРСР № 8 від 16 вересня 1943 р. органам НКВС наказувалося осіб, які підозрювалися у «зраді батьківщині», пособництві окупаційній адміністрації або перебуванні в агентурному апараті німецьких розвідувальних структур, передавати до органів НКДБ без оформлення арешту та проведення слідчих дій. Дозволялося лише здійснення особистого обшуку, складання протоколу затримання та проведення короткого первинного допиту. Ця категорія осіб належала до виняткової підслідності органів НКДБ [155, арк. 3–5].

Циркуляром № 16 від 8 жовтня 1943 р. НКВС УРСР доводила до обласних УНКВС, що робота з виявлення колаборантів має відбуватися в тісному контакті з органами НКДБ. При цьому, до компетенції органів НКВС належало проведення

слідства щодо поліцейських. Закінчені слідством справи направлялися на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР [155, арк. 12–13].

Згодом були видані спільні директиви НКВС СРСР і НКДБ СРСР № 494/94 від 11 жовтня 1943 р. «Про порядок проведення арештів в районах звільнених від німецько-фашистських загарбників, поліцейських, сільських старост й інших ставлеників і пособників окупантів» і № 31/сн/586/гб від 3 листопада 1943 р. Згідно з ними для фільтрації осіб, які служили в окупаційній поліції, було створено спеціальний табір НКВС УРСР № 258 в Харкові, куди органи НКВС і НКДБ мали направляти затриманих осіб [155, арк. 24–25]. Документальне оформлення цього процесу визначав циркуляр НКДБ СРСР № 124 від 9 грудня 1943 р. [159, арк. 13]

Органи НКВС і НКДБ мали спільно обстежувати внутрішні тюрми нацистських каральних органів. На це орієнтувала директива НКВС УРСР і НКДБ УРСР № 1040/сн і 749/гб від 6 грудня 1943 р. [155, арк. 36–37] Керівництво НКВС СРСР і НКДБ СРСР покладало спільну відповідальність на підпорядковані органи щодо організації пошуку парашутистів і диверсантів, закинутих через лінію фронту. Органи НКВС мали після затримання передавати їх до органів «Смерш» або НКДБ. На цьому наголошували директиви НКВС і НКДБ СРСР № 664 від 11 грудня 1943 р. і НКВС УРСР № 54 від 14 грудня 1943 р. [155, арк. 41–46]

З метою регулярного інформування НКДБ СРСР та інших загальносоюзних структур про оперативну діяльність органів НКДБ УРСР на звільнених територіях при 2-му управлінні НКДБ УРСР була створена інформаційна група. Вона аналізувала оперативну та слідчу практику УНКДБ, керувала інформаційною роботою місцевих органів НКДБ, складенням звітності для НКДБ СРСР про проведені арешти з класифікацією за їх «забарвленням» [156, арк. 10–11].

Місцеві органи НКДБ мали подавати 5-денні зведення про «хід очистки звільненої території від агентури противника і зрадників», місячні доповідні записки та огляди про «розкриті антирадянські організації й групи» [156, арк. 19–25].

Перевірки слідчої роботи обласних УНКДБ, які проводилися у жовтні – грудні 1943 р., відзначали в якості недоліків повільність, низькі темпи ведення слідства щодо виявлення «агентури противника, зрадників і активних пособників німецьких

окупантів», неспроможність слідства добитися «зізнавальних показів про практичну зрадницьку діяльність». Вказувалося на те, що арешти органами НКДБ значної кількості осіб проводилися без оформлення слідчих справ, тобто з явними порушеннями процесуального законодавства та відомчих актів [158, арк. 13–16, 51–52]. Оперативні та слідчі підрозділи навіть не ставили до відома відповідні підрозділи «А» про здійснені арешти. Це призводило до розбіжностей у місячних статистичних даних, які подавалися до НКДБ УРСР по лінії 2-го управління та відділів «А» [158, арк. 17].

Відновлення діяльності в Україні радянських органів державної безпеки супроводжувалося поновленням місць утримання заарештованих і змінами в юридичному регулюванні їх функціонування. Наказ НКДБ СРСР № 00299 від 16 жовтня 1943 р. нагадував, що на всіх осіб, які були тимчасово затримані за підозрою у вчиненні злочину та перебували у внутрішніх тюрмах НКДБ СРСР і його місцевих органів, відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства протягом 48 год. з санкції відповідного прокурора мало бути оформлено арешт або проведено звільнення. В майбутньому прийняття тимчасово затриманих осіб до внутрішніх тюрем НКДБ СРСР, НКДБ союзних республік, УНКДБ, транспортних і водних відділів НКДБ дозволялося тільки за наказами наркомів внутрішніх справ і державної безпеки СРСР, за письмовим розпорядженням їх заступників, начальників ГУКР «Смерш» НКО і НКВМФ, наркомів державної безпеки союзних республік, начальників УНКДБ і їх заступників, а також начальників транспортних і водних відділів НКДБ і їх заступників [139, арк. 197].

Відповідно до наказу НКДБ СРСР № 00101 від 22 березня 1944 р. було затверджено Положення про внутрішні тюрми та ВТК НКДБ СРСР і Правила внутрішнього розпорядку для ув'язнених, які утримуються у тюрмах НКДБ [139, арк. 198–207]. Нове Положення в питаннях, що стосувались порядку прийняття, режиму утримання ув'язнених, охорони тюрем принципово не відрізнялось від попереднього, але в той же час мало певну новизну. Зокрема, чітко було виписано категорії осіб, які могли перебувати у внутрішніх тюрмах і ВТК НКДБ – підслідні ув'язнені органів НКДБ і засуджені особи, які були викликані з місць позбавлення

волі для проведення слідства по новій справі, додаткового розслідування або для оперативних потреб. Утримання у внутрішніх тюрмах НКДБ осіб, заарештованих органами НКВС, прокуратури та суду дозволялось у кожному окремому випадку з дозволу начальника органу НКДБ, при якому знаходилася внутрішня тюрма.

Серед інших новел Положення можна назвати окремий розділ, присвячений утриманню тимчасово затриманих осіб, норми якого ґрунтувались на вимогах кримінально-процесуального законодавства та згаданого раніше наказу НКДБ СРСР № 00299 від 16 жовтня 1943 р. Це напевне було пов'язано з тим, що у питаннях обрання запобіжних заходів щодо підозрюваних, як правильно зазначає Г. Я. Савчин, залишення на волі під заставу чи підписку про невиїзд органами слідства практично не застосовувалось [410].

Відповідний розділ Положення визначав статус ВТК, які створювалися для утримання підслідних осіб при окружних, міських і великих районних відділах НКДБ, при деяких транспортних і водних відділах НКДБ за умови відсутності в даній місцевості внутрішньої тюрми НКДБ або загальної тюрми НКВС.

Змінилася підпорядкованість внутрішніх тюрем і ВТК. Вони вважались самостійними структурними частинами органів НКДБ, які перебували під керівництвом начальника органу НКДБ і начальника відділу «А» НКДБ-УНКДБ. ВТК транспортних і водних відділів НКДБ підпорядковувалися 3-му управлінню НКДБ СРСР. Загальне керівництво тюрмами і ВТК в системі органів державної безпеки здійснював відділ «А» НКДБ СРСР, який розробляв інструкції з тюремної роботи та контролював їх застосування на місцях. Внутрішні тюрми поділялись в залежності від місця розташування на три категорії, а ВТК – на дві [377, с. 123].

У воєнний час органи державної безпеки УРСР контролювали дотримання режиму секретності та захист державної таємниці. Ці функції покладалися тепер на 5-ті відділи та відділення НКДБ і УНКДБ. Порядок організації їх роботи регулювали директиви НКВС–НКДБ СРСР № 232/3 від 11 травня 1943 р. і начальника 5-го управління НКДБ СРСР № 17 від 10 червня 1943 р. [141, арк. 9–10 зв.]

5-ті відділи та відділення НКДБ-УНКДБ здійснювали шифрувальний зв'язок, інструктування, інспектування та підготовку працівників, які вели шифрувальну

роботу в системі органів державної безпеки, «оперативно-чекістське обслуговування» секретних, мобілізаційних і шифрувальних органів від проникнення в них ворожої агентури та охорону державної та військової таємниці в державних органах, установах та підприємствах, а також перевірку й допуск осіб в цих інституціях до секретної, мобілізаційної та шифрувальної роботи.

В рамках «оперативно-чекістської роботи» 5-ті відділи та відділення наділялися функціями агентурного спостереження за збереженням державної й військової таємниці, за станом таємного діловодства, «агентурного висвітлення та розробки» особового складу секретних, мобілізаційних і шифрувальних органів установ і підприємств. До відання 5-х відділів та відділень належало здійснення офіційних обстежень і контрольних перевірок секретних, мобілізаційних і шифрувальних органів установ і підприємств, інструктування особового складу цих органів, погодження нормативних документів з питань секретного, мобілізаційного та шифрувального діловодства, які розроблялися установами та підприємствами, погодження призначень керівного складу секретних, мобілізаційних і шифрувальних органів в установах і на підприємствах.

5-ті відділи та відділення діяли в складі трьох відділень та груп відповідно. Перші займалися шифрувальною роботою, другі – охороною державної таємниці і треті – допуском осіб до секретної, мобілізаційної та шифрувальної роботи.

Нова інструкція з секретного діловодства в органах державної безпеки була оголошена наказом НКДБ СРСР № 00255 від 26 травня 1945 р. Передбачалося проведення перевірок наявності наказів і вказівок НКДБ–МДБ СРСР та стану їх обліку й зберігання [131, арк. 316–338].

Відповідальність за порушення законодавства у сфері захисту державної таємниці встановлювалася дисциплінарна та кримінальна. Остання могла накладатися в судовому і в позасудовому порядку. Норми кримінального законодавства відрізнялися суворістю, порушували загальні принципи права та носили антигуманний характер. Відповідно до Указу Президії ВР УРСР від 15 листопада 1943 р. № 160/40 вводилася кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці та за втрату документів, які містять державну таємницю не тільки

для осіб допущених до державної таємниці, але й для громадян, які допуску до секретів не мали, дізналися про таку інформацію від «секретоносіїв» і поширювали її далі. Таким особам загрожував трирічний термін ув'язнення [29, арк. 167–168].

У період війни суттєво активізувалася діяльність військової цензури. Її пункти, які підпорядковувалися відділу «В» НКДБ УРСР і відділенням «В» УНКДБ областей, здійснювали значний обсяг роботи. Наприклад, у червні 1943 р. Старобільським пунктом були перлюстровані 106 тис. 209 листів, а Ворошиловградським пунктом за першу половину того ж місяця – 105 тис. 52 листа. Робота військової цензури не була досконалою. Частим явищем були: затримка перевідправлення листів, відсутність обліку «контрреволюційного елемента», який виявлявся в процесі контролю поштово-телеграфної кореспонденції тощо [153, арк. 29–30].

На підставі спецзведення НКДБ УРСР №665/с від 16 квітня 1944 р. «Про німецьких пособників, які знаходяться на теперішній час на керівній роботі», складеного за даними військової цензури УНКДБ Харківської області, райкомаами КП(б)У протягом вересня – жовтня 1944 р. була проведена перевірка всіх керівних кадрів колгоспів і сільрад у Харківській області [490, арк. 5–9].

Взаємовідносини органів військової цензури та органів наркомату зв'язку з питань здійснення контролю телеграфної кореспонденції регулювалися інструкцією наркомату зв'язку та військової цензури № ЦВЦ-5092 від 30 травня 1943 р.

Діяльність військової цензури була поширена на радіотелеграфну кореспонденцію. Згідно з наказом НКДБ СРСР № 00180 від 9 квітня 1945 р. була затверджена інструкція про порядок контролю радіотелеграфної кореспонденції у воєнний час. Цей контроль повинні були здійснювати спеціальні пункти військової цензури НКДБ, які створювалися при дирекціях радіозв'язку та радіоцентрах. Вони перебували у підпорядкуванні відділів і відділень «В» НКДБ-УНКДБ та мали переглядати всі без винятку відкриті телеграми, які підлягали переданню по радіо [131, арк. 303–308].

Після закінчення Другої світової війни та скасування режиму воєнного стану на підставі постанови РНК СРСР «Про зміни в системі військової цензури поштово-телеграфної кореспонденції» було видано наказ НКДБ СРСР № 00466 від 22

листопада 1945 р. [131, арк. 350–351] Офіційна цензура міжнародного та внутрішнього листування цивільного населення з 1 січня 1946 р. була скасована. Натомість залишався негласний контроль цього листування. Його було покладено на відділи і відділення «В» НКДБ–УНКДБ і він здійснювався з дотриманням повної конспірації. Негласному контролю підлягала вся вихідна кореспонденція цивільного населення Західної України. Військова цензура продовжувала здійснюватися в повному обсязі щодо листування військовослужбовців Червоної армії та ВМФ.

Повернення в Україну вищих партійних органів супроводжувалося посиленням заходів з фізичної охорони партійних чиновників. Ці функції поклалися на 6-й відділ НКДБ УРСР (начальник – П. М. Простолупов). Відповідно до наказу НКДБ УРСР № 4 від 4 листопада 1943 р. начальник 6-го відділу призначався відповідальним за організацію особистої охорони членів ПБ ЦК КП(б)У під час проведення урочистого засідання присвяченого 26-й річниці революції, яке проводилося в Харкові. В підпорядкування 6-го відділу на цей період передавалося 20 оперативних співробітників УНКДБ Харківської області та 30 оперативників 5-го відділу 2-го управління НКДБ УРСР. Наркомом державної безпеки УРСР було затверджено план заходів, який включав посилення охорони трас, місць проживання, роботи та тимчасового перебування членів ПБ, контроль організацій і осіб, які допускалися на урочистості, посилення паспортного режиму, забезпечення протипожежних заходів, медичного обслуговування свята тощо [159, арк. 5–8].

За ініціативою начальника 6-го відділу НКДБ УРСР для посилення фізичної охорони М. С. Хрущова 19 лютого 1945 р. було прийнято рішення ЦК КП(б)У про виселення з району особливого обслуговування Києва «ворожого елемента». Адміністративне відселення мало бути застосовано до 192 осіб [497, арк. 21].

За період з 1944 по 1 жовтня 1945 рр. відділом охорони було забезпечено проведення більше 2000 заходів, здійснювалася постійна охорона урядових об'єктів у м. Києві, організована діяльність спецбази № 5 (радгосп «Круглик») і кравецької майстерні, які виконували побутове обслуговування членів ПБ ЦК ВКП(б), КП(б)У та членів їх сімей (пошив одягу, взуття тощо) [482, арк. 92].

Перевірка роботи 6-го відділу НКДБ УРСР, проведена НКДБ СРСР на початку 1945 р., виявила недоліки в організації охорони керівників партії та уряду УРСР. Усунення недоліків передбачав наказ НКДБ СРСР № 009 «Про результати перевірки та заходи з покращення роботи 6-го відділу НКДБ УРСР» від 5 січня 1945 р. [497, арк. 23–24]

До 6-го відділу НКДБ УРСР у травні 1945 р. було відібрано 190 осіб з частин КВО, 125 осіб призначили до вахтерської команди. Втім некомплект співробітників на 1 червня становив 275 осіб, з яких 191 співробітник відділу і 84 вахтери [506, арк. 32].

Важливим напрямом діяльності органів державної безпеки УРСР на останньому етапі війни стала боротьба з українським національно-визвольним рухом. З 1943-1944 рр., коли в Україні розпочався процес відновлення радянської тоталітарної системи, представники українського національно-визвольного руху виявилися єдиною організованою силою, яка реально протидіяла цьому процесу, особливо в Західній Україні. Тому партійно-державне керівництво СРСР і УРСР запровадило системний підхід у боротьбі з ОУН–УПА. Він передбачав комплекс політико-ідеологічних, пропагандистсько-агітаційних, репресивно-каральних і військових заходів, які спрямовувалися, координувалися і контролювалися партійними структурами. Юридичне регулювання забезпечували постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, відомчі нормативні акти НКДБ і НКВС СРСР і УРСР.

Партійні директиви зобов'язували посилювати «політичну роботу» серед населення, розвінчувати «злодіяння» українських націоналістів у засобах масової інформації як «агентів і пособників нацистів», піднімати проти них «лють народних мас». В офіційних партійних документах учасники націоналістичного підпілля йменувались не інакше як «українсько-німецькі націоналісти», «найлютіші вороги українського народу», «бандити» тощо. Вказані документи регламентували агентурно-оперативну та репресивно-каральну діяльність органів НКВС і НКДБ УРСР, зміст і напрями якої деталізувалася відомчими підзаконними актами.

Одними з перших партійних документів, які були спрямовані на посилення «політико-масової» роботи серед населення Західної України, ведення «наступальної

ідейно-політичної боротьби проти українсько-німецьких націоналістів» стали постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» і ЦК КП(б)У від 7 жовтня 1944 р. «Про заходи з виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27.09.1944 року» та резолюція листопадового Пленуму ЦК КП(б)У 1944 р. [273, с. 92–102]

Роль каральних органів у боротьбі з націоналістичним підпіллям була докладно визначена наказом НКВС і НКДБ СРСР № 001240/00380 від 9 жовтня 1944 р. «Про заходи щодо посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації збройних банд ОУН у західних областях Української РСР» [143, арк. 10–13]. Керівництво агентурно-оперативною роботою по боротьбі з ОУН–УПА було покладено на очільників НКВС УРСР. В УНКВС–УНКДБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей – на наркома внутрішніх справ УРСР В. С. Рясного, на допомогу якому призначалися нарком державної безпеки УРСР С. Р. Савченко і начальник прикордонних військ НКВС УО П. В. Бурмак. В УНКВС–УНКДБ Рівненської, Волинської і Тернопільської областей – на заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкача, допомогу якому мали надавати заступник наркома державної безпеки УРСР Д. І. Єсипенко і начальник внутрішніх військ НКВС УО М. П. Марченков.

В агентурно-оперативній сфері діяльність каральних органів спрямовувалась на виявлення та ліквідацію керівників національно-визвольного руху, сховищ зброї, боєприпасів, продовольства, техніки, ліній і засобів конспіративного зв'язку підпільників, забезпечення інформацією для успішного проведення «чекістсько-військових» операцій, своєчасне інформування ЦК КП(б)У та РНК УРСР про недоліки та прорахунки в діяльності місцевих партійних і радянських органів.

Були посилені репресивні заходи щодо членів сімей учасників національно-визвольного руху, стосовно повнолітніх членів сімей засуджених або заарештованих чи вбитих під час зіткнень оунівців на підставі директив НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. і № 130 від 7 квітня 1944 р. [142, арк. 187–189]

У підпорядкуванні наркома внутрішніх справ УРСР для збройної боротьби з ОУН–УПА перебували внутрішні війська НКВС: стрілецька дивізія, 8 стрілецьких

бригад, кавалерійський полк, на посилення яких з НКВС СРСР були виділені два стрілецькі полки та окремий стрілецький батальйон. Їх дислокацію в межах західних областей УРСР нарком міг змінювати самостійно.

ВББ НКВС УРСР реорганізували в Управління, райвідділення НКВС і НКДБ західних областей УРСР – в райвідділи з тимчасовим збільшенням штату. В райвідділах НКВС планувалося створити відділення по боротьбі з бандитизмом.

Для покращення агентурно-оперативної та слідчої роботи й зміцнення місцевого апарату каральних органів в Західну Україну були переведені 250 досвідчених оперативних працівників НКВС–НКДБ і 50 начальників райвідділів НКВС–НКДБ, створювалися слідчі груп з досвідчених слідчих НКВС і НКДБ.

Про результати боротьби з націоналістичним підпіллям нарком внутрішніх справ УРСР раз на 5 днів мав звітувати до НКВС СРСР та першого секретаря ЦК КП(б)У, а начальники УНКВС західних областей УРСР систематично інформувати перших секретарів відповідних обкомів КП(б)У.

Постанова ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України» [273, с. 119–124] наголошувала на необхідності участі у цьому партійних комітетів КП(б)У, НКДБ і НКВС УРСР, обласних УНКВС і УНКДБ, внутрішніх та прикордонних військ НКВС, місцевих радянських органів, кожного комуніста та комсомольця. Боротьба з «українсько-німецькими націоналістами» визначалася «найголовнішою та першочерговою справою більшовиків західних областей України».

В кожному населеному пункті каральні органи були зобов'язані створити розгалужену агентурну мережу з місцевих жителів «відданих» радянській владі та з колишніх учасників ОУН. Агентура мала орієнтуватися на виявлення організаційних оунівських центрів, місцезнаходження збройних загонів і їхні замисли. Співробітникам НКВС-НКДБ потрібно було систематично проводити з нею «політичне виховання» та навчання техніці агентурної роботи.

Органи НКВС мали провести у сільських місцевостях облік жителів у віці від 15 років, а органи НКДБ – посилити секретність при проведенні заходів по боротьбі

з підпіллям, активніше застосовувати висилку сімей підпільників, створити винищувальні батальйони з місцевого населення для боротьби з оунівцями тощо.

Постанову ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. було розіслано секретарям обкомів західних областей, НКВС і НКДБ УРСР. За дорученням М. С. Хрущова її довели членам бюро обкомів КП(б)У, начальникам УНКВС і УНКДБ, секретарям райкомів КП(б)У, начальникам райвідділів НКВС і НКДБ західних областей України [478, арк. 14, 17].

Подальші постанови ЦК КП(б)У, від 26 лютого, 24 липня, 30 жовтня, 27 листопада 1945 р., 6 лютого і 4 жовтня 1946 р., змін в організацію боротьби з українським національно-визвольним рухом не внесли. Вони розставляли акценти в діяльності суб'єктів, пропонували «поглибити», «посилити», «активізувати» певні заходи, встановлювали строки ліквідації озброєних загонів і підпілля ОУН–УПА. Керівництво боротьбою з оунівцями здійснювали партійні структури, серед каральних органів відповідальним за цю роботу були органи НКВС.

Постанови ЦК КП(б)У наголошували на необхідності покращення агентурної роботи. Так, у постанові ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 10.01.1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України»» [273, с. 136–145], аналізуючи недоліки щодо боротьби з націоналістами, партійне керівництво підкреслювало, що «... на даному етапі ... вирішальне значення набуває саме агентура». Органи НКВС і НКДБ мали розширювати агентурну мережу, покращувати її якість, активніше застосовувати агентурне проникнення до лав ОУН–УПА.

У зв'язку з тим, що націоналістичне підпілля змінило тактику боротьби і перейшло у глибоке підпілля, уникаючи відкритих бойових зіткнень, радянські каральні органи змінили тактику. Для ліквідації великих загонів ОУН–УПА передбачалося створення спеціальних рухомих бойових загонів з досвідчених розвідників, оперативників, партійних і радянських працівників. Ці загони мали, отримуючи агентурні дані, переслідувати оунівців до повного знищення. Для ліквідації незначних загонів ОУН–УПА потрібно було використовувати невеликі військові групи, до яких входили бійці винищувальних батальйонів з місцевого

населення. Для ліквідації керівників СБ ОУН та керівників ОУН планувалося створювати групи спеціального призначення з колишніх бійців підпілля, які прийшли з повинною до органів радянської влади. Діяльність таких спецгруп використовувалась і в подальшому.

Постанова ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р. [273, с. 169–177] з метою ускладнення виявлення націоналістичним підпіллям агентури НКВС–НКДБ, рекомендувала застосовувати практику виклику працівниками НКВС і НКДБ для бесід великої кількості жителів населених пунктів (не менше 50 осіб на день), пропонувати останнім співпрацю та надання допомоги органам. Це, на думку партійного керівництва, мало викликати недовіру та репресії з боку оунівців стосовно місцевого населення. Пропонувалося влаштовувати «приманки», тобто виїзди партійних або державних працівників чи автомобілів з цінним вантажем в небезпечні райони під контролем замаскованих «чекістсько-військових засідок», які б могли знищити нападників з числа націоналістичного підпілля.

Органи державної безпеки поряд з каральними та контррозвідувальними функціями здійснювали роботу з встановлення збитків, завданих нацистами. Її регулювала інструкція оголошена наказом НКДБ СРСР № 26 «Про облік збитку, завданого німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками підприємствам, господарствам і установам НКДБ СРСР» від 27 липня 1943 р. [318, с. 308–310]

Крім цього, органи НКВС займалися перевітками правильності та своєчасності здачі в прибуток держави трофейних і безгосподарних цінностей. З цією метою відповідно до наказу НКВС УРСР № 9 від 3 квітня 1943 р. була створена комісія під головуванням начальника 1-го управління НКВС СРСР. Вона проводила роботу керуючись наказами НКВС СРСР № 328 від 5 серпня 1942 р. і № 71 від 23 лютого 1943 р. [153, арк. 61]

Ці вимоги стосувалася й співробітників НКВС УРСР. Набута ними трофейна зброя, спорядження, взуття, обмундирування, підлягали реєстрації в господарському управлінні НКВС УРСР для отримання дозволу на право користування. Про це зазначав наказ НКВС УРСР № 4 від 23 березня 1943 р. [153, арк. 67]

2.5. Трансформація організації та діяльності органів державної безпеки у повоєнний час (1946–1953 рр.)

Після завершення Другої світової війни відбулися глибокі зміни у міжнародній обстановці. На тлі перемоги над нацизмом, створення ООН й інших міжнародних демократичних установ, гуманізації міжнародного законодавства, почалося формуванням антагоністичних військово-політичних блоків – СРСР і країн Варшавського договору, з одного боку, та США й НАТО, з іншого. Світ увійшов у фазу «холодної війни». Водночас внутрішня ситуація в СРСР у післявоєнний час жодної лібералізації не зазнала. Навпаки під приводом захисту від «імперіалістичної загрози» партійно-державне керівництво продовжувало політику придушення будь-яких спроб опору тоталітарному режиму, як явних, так і потенційних. Юридичний режим воєнного стану діяв на більшій частині України до 21 вересня 1945 р., а в західних областях – до 4 липня 1946 р. [236, арк. 409] Зазначені зовнішні та внутрішні фактори впливали на зміст діяльності органів державної безпеки.

На підставі постанови ВР СРСР від 15 березня 1946 р. про перетворення РНК СРСР на РМ СРСР та згідно з наказом МДБ СРСР № 00107 від 22 березня 1946 р. НКДБ СРСР був перейменований на МДБ СРСР. Перейменувань зазнали НКДБ УРСР і його місцеві органи. Були змінені зразки печаток органів МДБ, що зафіксував наказ МДБ СРСР № 00108 від тієї ж дати [140, арк. 56–66 зв.].

Наказом МДБ СРСР № 102 від 11 травня 1946 р. були оголошені Укази Президії ВР СРСР від 4 травня 1946 р. щодо звільнення від виконання обов'язків міністра державної безпеки СРСР В. М. Меркулова та призначення на цю посаду В. С. Абакумова, який раніше очолював ліквідований «Смерш». Було оновлено керівний склад МДБ СРСР. У наказі МДБ СРСР № 103 від 11 травня 1946 р. оголошено постанову РМ СРСР № 996 від 7 травня 1946 р., згідно з якою заступниками міністра державної безпеки СРСР були призначені С. І. Огольцов (із загальних питань), М. М. Селівановський, А. С. Блінов, М. К. Ковальчук, М. Г. Свінелупов (по кадрам) [144, арк. 8–10].

Керівництво МДБ УРСР на певний час залишилося без змін. Функції міністра державної безпеки продовжував виконувати колишній нарком С. Р. Савченко. Заступниками міністра були колишні заступники наркома – Л. І. Єсипенко, П. Г. Дроздецький (з 13.07.1946 р. – М. С. Поперека) та М. С. Ступницький (по кадрам). З 1947 р. була введена ще одна посада заступника міністра, яку обійняв В. О. Дроздов, що за сумісництвом очолив створене управління 2-Н [384, с. 343–346, 367, 708, 823].

Були розширені повноваження органів державної безпеки, що супроводжувалося організаційними змінами на підставі рішення ПБ ЦК ВКП(б) від 4 травня 1946 р. про нову структуру МДБ СРСР і його місцевих органів.

З ліквідацією «Смерш» до складу органів державної безпеки перейшла військова контррозвідка. З-му головному управлінню МДБ СРСР підпорядковували УКР МДБ військових округів, ВКР військових з'єднань, частин і установ.

На базі Транспортного управління МДБ СРСР було створено ГУО МДБ СРСР на залізничному та водному транспорті, яке сконцентрувало повноваження у сфері забезпечення державної безпеки, політичного розшуку та охорони громадського порядку на транспорті.

Для організації розшуку «державних злочинців» було створено 4 управління МДБ (розшукове) СРСР і УРСР. Воно мало здійснювати розшук осіб оголошених у всесоюзний розшук, агентури іноземних розвідок, осіб, які активно співробітничали з нацистами, осіб засуджених за державні злочини, які втекли з місць позбавлення волі, заслання чи вислання. Мережа 4-х відділів в обласних УМДБ УРСР була організована наприкінці 1946 р. Вони діяли з різною інтенсивністю. Так, наприклад за період з грудня 1946 р., тобто від моменту організації, по серпень 1947 р. 4-м відділом УМДБ Полтавської області було розшукано 366 осіб, з яких 99 агентів іноземних розвідувальних і контррозвідувальних органів і 267 інших «державних злочинців» [163, арк. 34–36]. Водночас, 4-й відділ УМДБ Житомирської області за 6 місяців 1947 р. розшукав і заарештував 51 «державного злочинця», 4-й відділ УМДБ Сумської області за перше півріччя 1947 р. – лише одну особу [162, арк. 70, 200].

За пропозицією 4 управління МДБ УРСР, висловленою в директиві МДБ УРСР № 39 від 17 травня 1949 р., місцевим органам рекомендувалося активніше використовувати для розшуку «державних злочинців» «розпізнавальну агентуру», практикуючи її систематичні рейдові відрядження районами області або за її межі. Цю категорію агентури наказувалося тримати під постійним контролем, перевіряти її надійність. Агентів, які працювали на режимних об'єктах і посадах, пов'язаних зі збереженням державної таємниці, великих грошових сум, вихованням молоді, наказувалося під слушним приводом переводити на іншу роботу [180, арк. 187–190].

З метою посилення контролю за політичними настроями населення, боротьби з «антирадянською проявами», виявлення авторів і розповсюджувачів антирадянських листів і анонімних документів, захисту державної таємниці, проведення оперативно-технічних заходів створили 5 управління МДБ (оперативне, секретно-політичне) СРСР і УРСР. Штат і структуру 5 управління МДБ УРСР було визначено 2 листопада 1946 р. згідно з наказом № 00497 МДБ СРСР. Начальником призначено Ф. А. Цветухіна [384, с. 53–55, 896].

Було відновлено переслідування колишніх учасників небільшовицьких партій і партійної опозиції. Згідно з вказівками МДБ УРСР від 28 травня 1947 р. і МДБ СРСР від 28 червня 1947 р. наказувалося активізувати агентурно-оперативну роботу по троцькістах, правих, меншовиках, есерах, анархістах, сіоністах. Пропонувалося «підняти» довоєнні оперативні обліки на учасників цих організацій і відновити зв'язок з агентурою, яка працювали по них [162, арк. 200, 204].

На пошук агентури іноземних спецслужб в середовищі національних меншин були спрямовані вказівки МДБ УРСР № 3342/с від 2 жовтня 1946 р. і № 22 від 3 січня 1947 р. Вони орієнтували органи державної безпеки на «розробку» польського націоналістичного підпілля в районах компактного проживання польського населення. Таке завдання ставилося перед УМДБ Житомирської області, в якій на той час мешкало близько 40 тис. поляків [162, арк. 199].

Значну активізацію роботи обласних УМДБ по «польській лінії» передбачала директива МДБ УРСР № 35 від 30 квітня 1949 р. Відзначалося, що в Україні проживало біля 250 тис. поляків і офіційно діяло 193 римо-католицьких громади.

Було встановлено 293 особи, які служили в армії Андерса. Переважна більшість з них вважалися органами МДБ агентами англійської та американської розвідки. Основними організаторами та натхненниками «націоналістичної» діяльності органи державної безпеки називали католицьке духівництво [180, арк. 163–171].

Особливу роль в діяльності органів державної безпеки займало агентурно-оперативне забезпечення виборів, які в умовах радянської тоталітарної дійсності були спрямовані на легітимізацію радянської тоталітарної системи, насамперед в західних регіонах України. Так, відповідно до директив МДБ УРСР № 1 від 6 січня і № 2 від 8 січня 1947 р. з метою недопущення зриву виборів до ВР УРСР, які були призначені на 9 лютого 1947 р., обласним УМДБ і ТВ МДБ пропонувалося посилити боротьбу з українським націоналістичним підпіллям, забезпечити безпеку кандидатів у депутати та членів виборчих комісій, попереджувати пошкодження виборчих діляниць і документації, виведення з ладу засобів зв'язку, протидіяти спробам «націоналістичної» пропаганди, «наклепницьким чуткам», які спрямовані на дискредитацію виборів тощо [165, арк. 1–15].

З 1947 р. МДБ УРСР звертається до місцевих органів з вимогою активізувати роботу з розшуку та виявлення агентури колишніх німецьких розвідувальних і контррозвідувальних органів, шкіл і курсів, які дислокувалися в Україні. У директиві МДБ УРСР № 4 від 9 січня 1947 р. наголошувалося на необхідності взяття на оперативний облік осіб, які підозрюються в тому, що вони були офіційними співробітниками або входили до складу агентурної мережі відповідних нацистських органів і шкіл та розробити агентурно-оперативні плани з розробки цих осіб. На німецькі органи розвідки, контррозвідки та їх школи пропонувалося завести відповідно до директиви НКДБ СРСР № 2/6/9410 від 31 липня 1943 р. літерні справи та скласти довідки про ці структури, списки виявлених співробітників і агентури [165, арк. 18–22].

Наприклад, УМДБ Житомирської області за перше півріччя 1947 р. було заарештовано 261 агента та пособника нацистів, але загалом робота за «німецькою лінією», згідно з результатами перевірки інспекції МДБ УРСР, вважалася незадовільною. УМДБ розроблялися лише 63 справи-формуляри [165, арк. 197, 199].

Згідно з директивою заступника міністра державної безпеки УРСР № 21 від 26 березня 1949 р. наказувалося активізувати роботу з виявлення агентури німецької таємної поліції Гехаймфельдполіцай, команди якої під час війни дислокувалися на території Харківської, Полтавської, Сталінської, Київської та інших областей УРСР. Про досягнуті результати начальники обласних УМДБ були зобов'язані інформувати МДБ УРСР у щомісячних звітах про агентурно-оперативну роботу [180, арк. 107–110].

Завдання аналогічного змісту стосувалися агентури країн союзників колишньої нацистської Німеччини. Так, директива МДБ СРСР № 26 від 9 квітня 1949 р. пропонувала обласним УМДБ УРСР встановити перебіжчиків-євреїв, які прибули в СРСР з Угорщини в період 1940–41 рр. за сприяння «Комітету допомоги євреям» і «розробляти» їх як можливу агентуру угорських розвідувальних органів [180, арк. 134–137].

Змінилося спрямування контррозвідувальної діяльності радянських органів державної безпеки. У новій зовнішньополітичній обстановці діяльність підрозділів 2-го управління (контррозвідувального) МДБ УРСР була зорієнтована на боротьбу, передусім, з американською, англійською та китайською розвідками.

Вперше на один шабель з розшуком нацистської агентури була поставлена боротьба з англійською розвідкою в циркулярі НКДБ СРСР № 115 від 30 жовтня 1945 р. «Про роботу англійської розвідки проти СРСР». Стверджувалося, що використовуючи розширення під час війни дипломатичних, військових, економічних і культурних зв'язків між двома країнами, Англія активізувала «шпигунську роботу». Документ за своїм змістом був пронизаний ідеологією «залізної завіси», яка формувалася в умовах «холодної війни», а органи державної безпеки були зобов'язані щомісячно доповідати про результати агентурно-оперативної роботи по боротьбі з англійською розвідкою [140, арк. 12–26].

У наказі МДБ СРСР № 0048 від 2 лютого 1947 р. «Про посилення контррозвідувальної роботи по боротьбі з агентурою американської та англійської розвідки» констатувалося, що основною задачею органів державної безпеки мала стати «боротьба з агентурою іноземних розвідок, передусім англійської й

американської». Пропонувалося організувати тотальний контроль за американцями й англійцями, які прибували в СРСР, а також за громадянами СРСР, які відвідували американське та англійське посольства, проводити перевірку репатріантів під кутом їх можливої належності до агентури розвідок цих країн, встановлювати зв'язки підпільних національно-визвольних формувань зі спецслужбами Англії та США [140, арк. 93–98].

На контроль за виконанням вимог наказу МДБ СРСР № 0048 були спрямовані перевірки агентурно-оперативної роботи обласних УМДБ, які проводилися бригадою інспекції МДБ УРСР упродовж 1947–48 рр. Так, при перевірці 2-го відділу УМДБ Сумської області зверталася увага на недостатню роботу з виявлення американської та англійської агентури серед репатріантів, які повернулися з американської та англійської зон окупації. Зазначалося, що це більше 12 тис. осіб, на яких було заведено лише 6 агентурних справ, 115 справ-формулярів і 18 попередніх агентурних розробок. Незадовільною була визнана робота 2-го відділу УМДБ Житомирської області, співробітники якого за 7 місяців 1947 р. не виявили жодного американського або англійського шпигуна. Втім на території області проживало більше 18 тис. репатріантів з американської та англійської зон окупації та особи, які в минулому мали американське громадянство, підтримували письмовий зв'язок із закордоном і відвідували посольства. Не була перебудована агентурно-оперативна робота відповідно до нових вимог в УМДБ Ізмаїльської та Харківської областей [162, арк. 69, 199; 163, арк. 113; 174, арк. 25].

В контексті протидії американській та англійській розвідкам розглядалася боротьба з китайськими розвідувальними органами уряду Чан Кай-ши. Відповідна директива МДБ СРСР № 80 від 12 грудня 1946 р. визначала ці структури як союзників американців і англійців і пропонувала застосовувати агентурне проникнення до китайських консульських установ, а також проводити активну агентурно-оперативну роботу серед переселенців з Китаю [140, арк. 88–92 зв.].

В розвиток загальносоюзних наказів щодо боротьби з американською, англійською та китайською розвідками були прийняті директиви МДБ УРСР № 3 і № 5 від 9 та 14 січня 1947 р. Органи державної безпеки були спрямовані на виявлення

зв'язків осіб, які повернулися до СРСР з американської або англійської зони окупації та підозрювалися у співпраці з іноземними спецслужбами. Обласні УМДБ мали встановити контроль за китайцями, іншими національностями, колишніми емігрантами, які прибули або мали споріднені зв'язки з Китаєм [165, арк. 16–17, 23–24].

З метою отримання даних про дислокацію, структуру, методи роботи, офіційний склад англійських і американських розвідувальних органів директивою МДБ УРСР № 15 від 28 січня 1947 р. пропонувалося використовувати під час допитів викритої агентури «Перелік питань», який був затверджений начальником 2-го управління МДБ УРСР [165, арк. 52–58].

Порівняно з шпигуноманією 1930-х рр. ситуація дещо заспокоїлася, але методи «вибивання» зізнань у заарештованих використовувалися й надалі. Продовжувала діяти вказівка ЦК ВКП(б) від 10 січня 1939 р. щодо застосування заходів фізичного впливу до «викритих слідством шпигунів, диверсантів, терористів й інших активних ворогів радянського народу» [278, с. 646].

У директиві МДБ УРСР № 14 від 28 січня 1947 р. відзначалося, що в окремих УМДБ стали на шлях «спрощеної, поверхової роботи» щодо виявлення та розшуку агентів англійської та американської розвідок, обмежуючись лише початковою інформацією, отриманою шляхом опитування репатріантів під час фільтрації. Ці відомості не перевірялися і в подальшому виявлялися самообмовами. Заарештовані особи в ході слідства відмовлялися від раніше даних показів [165, арк. 46–51].

Це не заважало керівництву МДБ УРСР розглядати колишніх репатріантів, що використовувалися в різних галузях промисловості СРСР, як потенційну агентуру та диверсантів американської розвідки, тільки через те, що вони перебували певний час в окупаційних зонах союзників по антигітлерівській коаліції. Директива МДБ УРСР № 4 від 17 січня 1949 р. вимагала «випадки технічних несправностей, аварій, шкідницьких актів, створення штучного браку, умисного невиконання технічних норм, а також прояву елементів саботажу» з боку колишніх репатріантів, які працювали на «вразливих ділянках промисловості державного значення» розглядати як «вірогідне виконання ними диверсійних завдань американської розвідки».

Можливою підривною діяльністю цих осіб слід було вважати також «заклики до саботажу, умисне невиконання розпоряджень адміністрації, які наносили шкоду народному господарству». Слідство у справах «американської агентури», яка була заарештована за «диверсійну діяльність» наказувалося вести «форсованими темпами». Особливу увагу рекомендувалося приділяти «викриттю» зв'язків «американських диверсантів» з підпіллям ОУН [180, арк. 10–13].

Потрібно було виявляти «англійських шпигунів» серед репатріантів, які повернулися з Англії, з так званих «де-голівських казарм» і «патріотичної школи». На це орієнтувала директива МДБ УРСР № 7 від 18 січня 1949 р. [180, арк. 37–39]

У директиві МДБ УРСР № 11 від 11 лютого 1949 р. відзначалося, що упродовж 1948 р. обласні УМДБ УРСР не виявили та не затримали жодного зв'язкового, які засилялися американською та англійською розвідкою до агентури з-поміж репатріантів. З метою пошуку зв'язкових іноземних спецслужб 2-гі відділи УМДБ областей були зобов'язані ввести спеціальний облік агентури іноземних розвідок, до якої була обумовлена явка останніх [180, арк. 45–47].

Окрему категорію осіб, які підлягали «агентурній розробці» з боку органів МДБ УРСР, становили відвідувачі американського, англійського та інших іноземних посольств і представництв. Це стосувалося осіб, які підозрювались у зв'язках з ОУН й іншими «антирадянськими організаціями». Директива МДБ УРСР № 6 від 17 січня 1949 р. пропонувала обласним УМДБ розглядати їх як «вірогідних зв'язкових» цих організацій із закордонними центрами та «можливу агентуру іноземних розвідок» [180, арк. 32–36].

Будь-які контакти радянських громадян з іноземцями або закордонними організаціями тлумачилися органами МДБ як «канали» для проведення розвідувальної діяльності. Директиви МДБ УРСР № 8 від 18 січня 1949 р. і № 12 від 16 лютого 1949 р. вимагали виявляти факти листування з радянськими громадянами колишніх військовополонених й інтернованих німців, які були відправлені на батьківщину, а також різноманітних комітетів допомоги, організованих у США та Канаді. Виявлених громадян потрібно було брати на оперативний облік та в «агентурну розробку» з метою «викриття агентури іноземних розвідок» і припинення

можливої передачі за кордон інформації, яка має «державну важливість». Використовувати ці контакти для «підстави» іноземним розвідувальним органам «перевіреної» агентури МДБ [180, арк. 40–41, 48–53].

Для протидії американській розвідці керівництво МДБ УРСР директивою № 28 від 9 квітня 1949 р. запропонувало «підняти» державні та відомчі оперативні архіви щодо діяльності в Україні в 1921–1923 рр. американської організації допомоги голодуючим «АРА». Колишніх службовців «АРА» розшукувати та «розробляти» як можливу американську агентуру [180, арк. 140–141].

Під приводом боротьби зі шпигунством і антирадянською діяльністю органи державної безпеки впроваджували політичні настанови партійно-державного керівництва СРСР щодо войовничого атеїзму, порушуючи права громадян на свободу совісті. Об'єктом агентурно-оперативної діяльності органів МДБ виступали як офіційні церковні організації, так і різноманітні організації християн протестантів: баптисти, п'ятидесятники та їх течії, зокрема так звані «смородинці». Вербування агентури в релігійному середовищі мало на меті поставити під контроль вказані нелегальні релігійні організації та протидіяти їх «підривній» діяльності [165, арк. 38–40; 178, арк. 170–173].

Відповідно до директив МДБ УРСР № 19 від 10 березня 1949 р. і МДБ СРСР № 48 від 2 вересня 1949 р. [180, арк. 103–104; 140, арк. 113–116] наказувалося посилити агентурно-оперативну роботу проти єговістів з метою виявлення «організованої ворожої роботи сектантів», розкриття «зв'язків із закордоном» і каналів проникнення в СРСР. Після завершення Другої світової війни органами МДБ в Україні були заарештовані учасники єговістської організації «Крайове бюро», вилучено три типографії, більше 30 тис. примірників релігійної літератури. Особи обвинувачувалися в проведенні «антирадянської» агітації, виступах проти політичних і господарських заходів ВКП(б) і радянського уряду, поширенні «провокаційних» чуток та залученні до нелегальних організацій нових членів.

Органам МДБ УРСР пропонувалося вжити заходів з виявлення агентурним шляхом серед репатріантів і переселенців, «емісарів» і осіб, які поширюють єговістське віровчення, брати їх у «активну агентурну розробку» та піддавати арешту.

Слідства у справах мало спрямовуватися на встановлення зв'язків цих осіб з нелегальними єговістськими формуваннями в Україні.

Для недопущення «антирадянської пропаганди» у дні релігійних свят органи державної безпеки намагалися організувати негласні чергування оперативного складу в місцях скупчення віруючих, застосовувати арешти до осіб, які поширювали «антирадянські» листівки або здійснювали відкриті «антирадянські» виступи [180, арк. 138–139].

Згідно з директивами МДБ УРСР № 10 від 16 січня 1946 р. і № 2 від 14 січня 1949 р. у випадку виїзду у відрядження до Києва агентури УМДБ з-поміж «церковних і сектантських авторитетів» останні мали провести обов'язкові зустрічі з працівниками відділу «О» МДБ УРСР і отримати від них інструктаж [180, арк. 3–4].

Після завершення Другої світової війни і скасування воєнного стану зберігалася стара система організації боротьби з українським націоналістичним підпіллям, при якій керівну роль відігравали органи МВС. Вона не дала бажаних результатів. Тому на підставі рішень ЦК ВКП(б) і постанови РНК СРСР № 101-48сс від 20 січня 1947 р. було прийнято спільний наказ МВС та МДБ СРСР № 0074/0029 від 21 січня 1947 р., згідно з яким УББ і внутрішні війська МВС переходили під юрисдикцію МДБ. Передача особового складу, агентурного апарату, справ оперативного обліку від ВББ УМВС і райвідділів МВС до УМДБ і райвідділів МДБ відбувалася впродовж лютого – червня 1947 р. [93–116] Цей процес регулювали директиви МДБ УРСР № 16 і 17 від 7 лютого 1947 р. [165, арк. 59–67]

Наказом МДБ УРСР № 0030 і 0034 від 15 лютого 1947 р. були встановлені тимчасові штати УББ МДБ УРСР і ВББ УМДБ західних областей УРСР [160, арк. 97, 102–185].

УББ МДБ УРСР складалось з 7 відділів і одного відділення при 97 штатних посадах. ВББ УМДБ західних областей і відділення по боротьбі з бандитизмом міських і районних відділів МДБ загалом налічували майже 1,5 штатних посад.

Однак, на підставі наказів МДБ УРСР № № 0059 і 0052 від 17 і 20 березня 1947 р., виданих на виконання наказу МДБ СРСР № 0093 від 2 березня 1947 р., тимчасові штати ВББ були скасовані. Боротьба з українським національно-

визвольним рухом покладалася на управління 2-Н МДБ УРСР, відділи 2-Н УМДБ областей і відділення 2-Н міськрайвідділів МДБ УРСР, які були організовані за новими збільшеними штатами на базі вже існуючих підрозділів 2-Н [160, арк. 219; 161, арк. 1–149].

Керував управлінням 2-Н МДБ УРСР заступник міністра державної безпеки УРСР В. О. Дроздов. Йому підпорядковувалися два заступники начальника управління. Управління складалося з секретаріату, 4-х відділів і відділення, яке керувало роботою винищувальних батальйонів. Загальна кількість посад – 115.

На 1-й відділ (26 посад), до якого входило 4 відділення, покладалася боротьба з керівними ланками українського націоналістичного підпілля. 1-ше відділення займалося «розробкою і ліквідацією» членів центрального Проводу ОУН і їх зв'язків з іноземними розвідувальними органами. 2-ге – «розробкою і ліквідацією» керівних ланок підпілля ОУН, 3-є – «розробкою і ліквідацією» інших підпільних націоналістичних течій (мельниківців, гетьманців, членів УЦК, УНРА, УНО та інших), 4-те відділення – організацією та використанням агентурно-бойових груп.

2-й відділ управління 2-Н (24 посади) вів боротьбу з українським націоналістичним підпіллям в різних областях України. Складався з 4-х відділень. Три з них поширювали свою діяльність на західні області УРСР і одне – на східні.

3-й відділ (15 посад) здійснював облік результатів оперативної роботи органів і військ МДБ у боротьбі з націоналістичним підпіллям.

4-й відділ (26 посад) забезпечував матеріально-технічне постачання, зв'язок і використання оперативної техніки органами МДБ.

У постанові ЦК КП(б)У від 5 квітня 1947 р. «Про посилення боротьби із залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» [273, с. 267-269] констатувалося, що передача функцій щодо боротьби з українськими націоналістами від МВС до МДБ затягнулася. Вважалося, що це стало, певною мірою, однією з причин погіршення стану боротьби з оунівцями.

Наказ МДБ СРСР № 00207 «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його збройними бандами в Українській РСР» від 22 квітня 1947 р. визначав, що основним засобом посилення боротьби з українськими націоналістами

має стати не метод «механічного збільшення числа військових операцій», а «корінне покращення якості агентурно-оперативної та слідчої роботи органів МДБ» [143, арк. 20–23].

Передбачалося посилити роботу агентури в націоналістичному середовищі та в населених пунктах, де підпільники мали підтримку та зв'язки, проводити нестандартні агентурні комбінації з ліквідації підпільних націоналістичних організацій та озброєних загонів, покращувати методи вербовки агентури та зв'язку з нею, зосередити увагу на агентурному проникненні до керівних органів оунівського підпілля, центрального, крайових та окружних проводів, з метою захоплення їх учасників або фізичного знищення.

Принципово новими завданнями органів МДБ були визначені: організація агентурної роботи в закордонних центрах українських націоналістів, які вважалися структурами, що керуються американською та англійською розвідками, встановлення контролю за їх зв'язками з підпіллям в Західній Україні, «чекістська» робота по уніатському духівництву, яке розглядалося як пособник націоналістів.

Для ліквідації центрального та крайових проводів ОУН наказ передбачав створення 6 оперативно-чекістських груп на чолі з керівниками УМДБ у Львові (дві групи), Станіславі, Тернополі, Рівному та Луцьку, а для ліквідації окружних та районних проводів ОУН – оперативних груп МДБ при обласних УМДБ.

Штат органів МДБ західних областей УРСР мали поповнити 200 досвідчених оперативних співробітників МДБ СРСР. Посилювалася військова складова. В розпорядження МДБ УРСР була передана 64-та стрілецька дивізія МДБ СРСР. При оперативних групах МДБ поряд з рухомими «чекістсько-військовими» загонами формувалися військові резерви для оперативного використання. Війська МДБ звільнялися від невластивих функцій з охорони промислових підприємств, покращувалося їх матеріально-технічне забезпечення тощо.

Постанова ЦК КП(б)У і РМ УРСР від 20 червня 1947 р. «Про поліпшення політичної та господарської роботи у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР» [273, с. 277–281] акцентувала увагу органів державної безпеки УРСР на необхідності зміни

тактики боротьби з українськими націоналістами, відходу від чисто військових засобів вирішення проблеми, використання більш гнучких оперативних методів. При цьому, мала посилюватися робота з «викриття» українських націоналістів «як ... ворогів і зрадників українського народу, як агентів іноземного імперіалізму і наймитів іноземних розвідок, які продаються будь-яким ворогам Радянського Союзу».

У постанові ЦК КП(б)У від 17 серпня 1947 р. «Про хід боротьби з залишками банд і підпіллям українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» [273, с. 284–286] партійне керівництво наголошувало на тому, що для припинення діяльності націоналістичного підпілля органам МДБ УРСР необхідно зосередити увагу на розшуку та ліквідації лідерів ОУН та осіб, які безпосередньо вчиняють замах на представників «партійно-радянського активу». Однак, при цьому констатувалося, що перебудова роботи органів МДБ, зміна тактики боротьби з націоналістами здійснюється дуже повільно, особливо в питаннях організації агентурної діяльності.

Для покращення агентурно-оперативної роботи органів МДБ західних областей УРСР з розробки та знищення членів центрального проводу ОУН постанова зобов'язувала здійснити низку заходів. Організувати міжобласну «оперативно-чекістську» групу та з метою конспірації перевести її на негласне становище. Продовжити практику функціонування міжобласних і міжрайонних рухомих «оперативно-чекістських» груп. Створити в кожній області Західної України оперативні сектори, які б здійснювали в найбільш небезпечних районах контроль за органами МДБ і координацію їх діяльності у питаннях боротьби з українськими націоналістами. Паралельно пропонувалось проводити процес «зміцнення» кадрового потенціалу органів МДБ західних областей УРСР за рахунок відбору та переведення досвідчених оперативних працівників з центрального апарату МДБ УРСР, обласних управлінь і міських відділів МДБ УРСР.

Для посилення пошуку оунівців-нелегалів у Львові відповідно до наказу МДБ УРСР № 00190 від 7 липня 1948 р. була організована оперативно-чекістська група у складі 6 оперативних працівників під керівництвом заступника начальника 2-го

відділу управління 2-Н МДБ УРСР. До складу цієї групи включалися три співробітники УМДБ Львівської області. Сприяння у пошукових заходах мали надавати райвідділи МДБ Львова [174, арк. 167–169].

З метою посилення тиску на українських націоналістів були збільшені штати підрозділів управління 2-Н МДБ УРСР, які відповідали за організацію та використання агентурно-бойових груп по керівним ланкам ОУН в центральному апараті МДБ УРСР і керівництво такими групами в УМДБ областей і міськрайорганах МДБ. Зазначені організаційно-штатні зміни закріпив наказ МДБ УРСР № 00313 від 15 вересня 1948 р. [176, арк. 5–7]

На підставі директиви МДБ УРСР № 22 від 25 березня 1949 р. агентурно-бойові групи при міськрайвідділах МДБ були розформовані. В подальшому агентурно-бойові групи, агенти-бойовики та фіктивні СБ ОУН могли використовуватися тільки відділами 2-Н обласних УМДБ. Їх перелік затверджувався МДБ УРСР. Чисельність агентурно-бойових груп не мала перевищувати 5-7 осіб, а їх діяльність перебувати під контролем спеціально закріпленого за групою оперативного працівника МДБ [180, арк. 111–112].

Наказом МДБ УРСР № 00338 від 23 жовтня 1948 р. було змінено функціональність відділень 2-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР. Тепер 1 відділення займалося розробкою та ліквідацією оунівського підпілля в Львівській та Дрогобицькій областях, а 3-є – в Станіславській, Чернівецькій і Закарпатській [176, арк. 51, 53].

Ще одним методом боротьби з українським національно-визвольним рухом стало застосування репресивних заходів проти членів сімей учасників цього руху [374, с. 187–190].

У грудні 1948 р. в МДБ СРСР були заслухані окремі начальники УМДБ, міських і районних відділів МДБ західних областей УРСР. За підсумками заслуховування було видано наказ МДБ СРСР № 00469 від 14 грудня 1948 р. «Про заходи з ліквідації українського націоналістичного підпілля та його терористичних банд в західних областях УРСР» [144, арк. 22–25]. Констатувалися недоліки, які мали місце у боротьбі з націоналістичним підпіллям. Насамперед, це слабка робота оперативного

складу органів МДБ західних областей УРСР з агентурою та інформаторами, відсутність конспірації, «засміченість агентурної мережі зрадниками». Крім цього, погано організована оперативна робота органів МДБ в обласних і районних центрах західних областей УРСР, особливо у Львові, де оунівці користувалися значною підтримкою населення, відсутність реальних результатів у роботі з ліквідації керівників ОУН і належного практичного керівництва оперативною діяльністю органів МДБ західних областей УРСР з боку МДБ УРСР.

Для вирішення цих проблем передбачалося покращити роботу органів МДБ з агентурою та інформаторами, розробляти та проводити агентурні комбінації, спрямовані на компрометацію лідерів ОУН, посилення взаємної недовіри в середовищі підпільників. Оперативні співробітники МДБ західних областей УРСР, задіяні в боротьбі з ОУН, мали бути звільнені від всіх інших видів роботи.

З метою проведення «чекістських» заходів з виявлення та ліквідації націоналістичного підпілля на території Львова, у складі УМДБ Львівської області було створено відділ 2-Н по місту Львову зі штатом 20 посад. Збільшено штати райвідділів міста на таку ж кількість посад, негласний штат 5-го відділу УМДБ Львівської області з розрахунку забезпечення 10 постів стеження. Ввели додаткові штати слідчих відділів УМДБ західних областей УРСР [174, арк. 132–138].

Директива МДБ СРСР № 58 від 9 листопада 1949 р. [143, арк. 22–25] орієнтувала органи МДБ зосередитися на здійсненні оперативних заходів з розкладання оунівського підпілля шляхом компрометації його лідерів та проведення ліквідації керівників СБ ОУН, «розробки» українських переселенців з Польщі та репатріантів, учнівської та студентської молоді, здійсненні більш чіткого розподілу функцій між оперативною групою МДБ УРСР, яка дислокується у Львові, та УМДБ західних областей.

Наприкінці 1949 р. керівництво МДБ УРСР намагалося покращити боротьбу з націоналістичним підпіллям за рахунок посилення взаємодії обласних УМДБ. З цією метою були видані накази МДБ УРСР № 00328 і 00333 від 10 і 18 жовтня 1949 р., згідно з якими для ліквідації збройних формувань ОУН-УПА регулювалася взаємодія

УМДБ Київської й Житомирської, Тернопільської, Рівненської та Кам'янець-Подільської областей [179, арк. 92–96, 104–109].

Боротьба з українськими націоналістами проводилася не тільки в західних областях України, але й на всій її території. Відповідно до вказівки МДБ УРСР від 17 травня 1948 р. відділи 2-Н за межами Західної України не створювалися, а керівництво цим напрямом здійснювали 2-гі відділи УМДБ областей [162, арк. 70].

Посилення ролі органів державної безпеки УРСР у боротьбі з націоналістичним підпільним рухом, основні зміни в напрямках і методах їхньої діяльності в цій сфері знайшли відповідне відображення в матеріалах відомчої звітності органів НКДБ-МДБ УРСР, які надсилались до НКДБ-МДБ СРСР [86–92].

З 1945 до середини 1947 р. це були щомісячні доповідні записки про агентурно-оперативну роботу за лінією ОУН-УПА, адресовані начальнику 2-го управління НКДБ-МДБ СРСР. Назви доповідних записок змінювалися. З лютого 1946 р. вони називались «довідні записки по боротьбі з оунівським підпіллям і бандами (залишками банд) УПА», з березня 1947 р. – «довідні записки про результати боротьби з оунівським підпіллям на території Української РСР». Ці документи формувалися на основі матеріалів, які надавалися до центрального апарату НКДБ-МДБ УРСР обласними УНКДБ-УМДБ.

У доповідних записках містився аналіз статистичних даних про «бандитсько-терористичні прояви» та «результати ліквідації оунівського підпілля» (кількість заарештованих і вбитих осіб, тих, які явилися з повинною, вилученої зброї і т. д.), характеристика агентурних справ на представників націоналістичного підпілля, найбільш успішних «чекістсько-військових операцій», діяльності агентурно-бойових груп, оперативних комбінацій з компрометації учасників ОУН-УПА, вербування агентури та проведення інших агентурно-оперативних заходів.

Після передання функцій щодо боротьби з українським націоналістичним підпіллям до органів державної безпеки відповідно до директиви МДБ УРСР № 8 від 17 січня 1947 р. було встановлено порядок звітності УМДБ за цією лінією роботи. До МДБ УРСР подавалися щомісячні доповідні записки про підсумки агентурно-оперативної та слідчої роботи. УМДБ західних областей були зобов'язані щоденно

повідомляти до МДБ УРСР про проведені протягом доби «чекістсько-військові операції», а УМДБ східних областей – про «націоналістичні прояви» та заходи, здійснені для їх ліквідації [165, арк. 27–32].

Директивою МДБ СРСР № 228 від 26 травня 1947 р. було введено нові форми звітності [90, арк. 102]. Замість доповідної записки з червня 1947 р. до Москви надсилався місячний «звіт про результати боротьби з націоналістичним підпіллям і його збройними бандами на території Української РСР», до якого долучалися місячні «оперативні зведення про націоналістичні формування та результати боротьби з ними в західних і східних областях Української РСР», а також доповідні записки УМДБ західних областей УРСР «про результати агентурно-оперативної роботи по боротьбі з націоналістичним підпіллям і його збройними бандами». Підготовка звітних матеріалів покладалась на Управління 2-Н МДБ УРСР [90, арк. 220, 222-381; 91–92].

Центральний апарат МДБ УРСР у січні – березні 1947 р. складався з управлінь 1-го (розвідувального), 2-го (контррозвідувального), 2-Н (боротьба з українським націоналістичним підпіллям), 4-го (розшукового) та 5-го (оперативного, секретно-політичного), АГУ, слідчої частини, відділів «А» (оперативний облік), «Б» (літерна техніка), «В» (перлюстрація кореспонденції), «О» (робота по релігійних організація і «сектантах»), «Р» (радіоконтррозвідка), 6-го (шифрувального-дешифрувального) відділу, секретаріату, ФВ, відділу кадрів, відділу охорони, тюремного відділу, відділень «К», урядового «ВЧ» зв'язку, внутрішньої тюрми, вахтерської команда та Управління внутрішніх військ МДБ УО. У складі центрального управління МДБ УРСР та обласних УМДБ були створені також відокремлені партійні комітети [160, арк. 231–234; 177, арк. 5,8].

З метою підвищення ролі служби зовнішнього спостереження та оперативної установки в діяльності органів державної безпеки згідно з наказом МДБ СРСР № 00293 від 10 вересня 1949 р. було створено окреме 7 управління МДБ СРСР і 7 відділи МДБ-УМДБ республік, країв і областей. Оперативні підрозділи, які раніше входили до складу 5 управління МДБ СРСР і 5-х відділів МДБ-УМДБ, були виділені в самостійну структуру. 7 управління та 7 відділи мали займатися тільки зовнішнім спостереженням та установкою, могли здійснювати арешти та обшуки, але

агентурних розробок не вели. Вони були зобов'язані передавати відповідну інформацію до оперативних підрозділів за лінією роботи [140, арк. 117–118].

З листопада 1949 р. у центральному апараті МДБ УРСР і окремих обласних УМДБ з метою захисту секретів в галузі розробки атомної зброї були створені відділення «Д».

Забезпечення органів МДБ та інших державних і партійних структур шифрувальним зв'язком покладалося на 6 відділ МДБ УРСР (начальник – С. С. Захаров) і 6-ті відділення та групи УМДБ. Ці підрозділи керувалися інструкцією з шифрувальної роботи, яка була оголошена наказом НКДБ СРСР № 00353 від 24 листопада 1943 р.

Згідно з наказом МДБ УРСР № 0094 від 19 травня 1947 р. начальникам УМДБ областей пропонувалося використовувати шифрувальний зв'язок тільки для ведення оперативного листування термінового характеру, оскільки його завантаження другорядною інформацією призвело до перевитрати державних коштів за 1946 і перше півріччя 1947 рр. в кілька сотень тисяч карбованців [161, арк. 267–269].

Проведена в липні 1948 р. перевірка зберігання, обліку та стану шифрувальної роботи органів МДБ УРСР показала серйозні порушення нормативних вимог, особливо в міських і районних органах МДБ. Для усунення виявлених недоліків було видано наказ МДБ УРСР № 00241 від 27 липня 1948 р. [175, арк. 82–84]

Функція шифрувальної та дешифрувальної роботи зберігалася за органами МДБ до 1949 р., поки відповідно до постанови РМ СРСР від 19 жовтня 1949 р. 6 управління МДБ СРСР і його місцеві структури не були передані до Головного управління спеціальної служби при ЦК ВКП(б) [384, с. 56].

У повоєнний час відповідно до наказу МДБ СРСР № 00123 від 4 квітня 1946 р. було прийнято нову інструкцію про порядок провадження операцій (обшуків, арештів). Вона принципово не відрізнялася від попередньої інструкції 1939 р. Разом з тим, в ній з'явилися і певні новації. Було уточнено положення про обов'язковість санкції прокурора при проведенні обшуків, що ще більше звужувало процесуальні гарантії заарештованих осіб. Додали норму, яка забороняла затримувати у приміщеннях, де проводиться арешт або обшук, партійну та державну номенклатуру

та представників дипломатичного корпусу іноземних держав, які там перебували або прибули в момент проведення вказаних заходів. Новелою стало внесення до інструкції норм про умови та порядок застосування зброї співробітниками органів державної безпеки, які проводять арешт. Деталізувалась процедура арешту особистого майна, зокрема наголошувалося, що вона здійснюється в рамках кримінального та кримінально-процесуального законодавства, а не відомчих інструкцій. Було визначено зміст понять «особисте майно», «речі загальносімейного користування» та інше, що унеможливило незаконне вилучення майна родичів заарештованого [359, с. 44].

Також у цей період були видані нові директиви МДБ СРСР № 71-1947 р. і № 16-1949 р., які регулювали облік і зберігання грошей і цінностей вилучених у заарештованих.

Негативною тенденцією, яка впливала на провадження слідства органами МДБ, стала практики наділення оперативних підрозділів УМДБ і міськрайвідділів МДБ правом ведення слідства. Так, наприклад, станом на березень 1947 р. у провадженні оперативних відділів УМДБ Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Дніпропетровської та Кам'янець-Подільської областей перебувало 63 слідчі справи на 75 осіб. В УМДБ Київської, Полтавської та Сумської областей більше половини слідчих справ вели міськрайвідділи. Мало місце провадження слідства й окремими оперативними управліннями МДБ УРСР. Директиви МДБ УРСР № 44 і 45 від 30 квітня 1947 р. визнавали факт низької якості розслідування у цих справах та вводили загальну заборону на таку практику в подальшому. Слідчі справи мали бути передані в слідчі відділи УМДБ, а в центральному апараті – в слідчу частину МДБ УРСР. Як виняток МДБ УРСР дозволялося ведення слідства по справах заарештованих за причетність до ОУН–УПА в міськрайорганах МДБ і слідчих групах УМДБ в районах західних областей, де були міжрайонні тюрми, а також в окремих міськрайвідділах МДБ центральних і східних областей [166, арк. 6–13].

Втім порушення законності при проведенні слідчої діяльності продовжувалися. Недотримувалися строки ведення слідства та тримання під вартою заарештованих, вимога щодо заборони ведення слідства райапаратами. Зокрема, в УМДБ Сумської

області з 34 слідчих справ на 52 заарештованих, 8 справ на 11 заарештованих вели міськрайоргани МДБ. Внаслідок неякісного та поверхового проведення слідчих дій значний відсоток справ судами та прокуратурою повертався на дослідження, припинявся або по них виносилися виправдувальні вироки. Так, за перше півріччя 1947 р. до УМДБ Житомирської області було повернуто на дослідження та припинено справи на 57 осіб, що становило більше 11% від загальної кількості заарештованих органами МДБ [162, арк. 71, 202].

Наприклад, відповідно до наказу МДБ УРСР № 00189 від 5 липня 1948 р. з метою усунення «недоліків» в оперативній та слідчій діяльності до УМДБ Тернопільської області була відряджена бригада МДБ УРСР на чолі із заступником міністра державної безпеки УРСР Д. І. Єсипенком. Вона мала надати допомогу УМДБ і міськрайорганам МДБ в організації агентурної та слідчої роботи, здійснити заходи з недопущення порушень «радянської законності» [174, арк. 165–166].

Черговим кроком партійно-державного керівництва, спрямованим на «покращення» слідчої роботи органів МДБ, було рішення ЦК ВКП(б) про перевірку діяльності слідчих апаратів. Про виявлені порушення міністр державної безпеки СРСР у червні 1947 р. доповідав Й. В. Сталіну. Для виправлення ситуації в липні цього ж року МДБ СРСР підготувало лист про практику ведення слідства в органах МДБ, який ліг в основу наказу МДБ СРСР № 00378 «Про покращення слідчої роботи в органах МДБ» від 24 липня 1947 р. [278, с. 643–647; 140, арк. 100–106]

Новий наказ знову, як і в 1930-ті рр., констатував, що «слідча робота в чекістських органах знаходиться в занедбаному стані». Мали місце «безпідставні арешти, викривлені методи ведення слідства, фальсифікація слідчих матеріалів і порушення радянських законів». Вся вина за це покладалася на «нечесних людей», які «продерлися» «на слідчу роботу в деякі МДБ-УМДБ» і «зневажаючи радянські закони заподіювали шкоду інтересам держави, ганьбили чекістські органи і заважали їх роботі». Пропонувалася низка заходів, які мали покращити слідчу діяльність органів державної безпеки, удосконалити методику проведення арештів, допитів, інших слідчих дій. Але всі вони були спрямовані, передусім, на посилення

обвинувальної спрямованості слідства, здобуття від обвинуваченого особистого зізнання з метою викриття його «злочинної» діяльності.

Новою вимогою з боку керівництва МДБ СРСР став перегляд кадрового складу слідчих підрозділів органів державної безпеки. Для підвищення політичного, культурного та загальноосвітнього рівня слідчих пропонувалося направляти їх на навчання до організованої в Москві 31 серпня 1946 р. школи з підготовки слідчих МДБ СРСР [399, с. 65]. Поряд з професійними якостями важливим критеріями придатності слідчого до роботи залишалися ідеологічні, а саме політична підготовленість і відданість режиму та «стійкість більшовика-чекіста».

На виконання наказу МДБ СРСР № 00378 була спрямована директива МДБ УРСР № 15 від 28 лютого 1949 р., в якій за результатами перевірки стану слідчої роботи в західних областях УРСР, зазначалося про виявлені численні факти порушень «радянського законодавства». Наприклад, упродовж 1948 р. через низьку якість слідства й оформлення матеріалів справ, які надсилалися на розгляд Особливої наради при МДБ СРСР, тільки по УМДБ західних областей УРСР було повернуто на дослідження 480 справ на 700 осіб [180, арк. 61–74]. Введений на підставі директиви МДБ УРСР № 112 від 18 грудня 1947 р. порядок звітності про стан слідчої діяльності УМДБ, передбачав аналіз якості розслідування справ, причин припинення або повернення справ на дослідження, формулювання пропозицій з покращення слідчої роботи [180, арк. 154–156].

Строки ведення слідства в органах державної безпеки продовжували порушуватися й в подальшому. В довідці заступника завідувача адміністративного відділу ЦК КП(б)У вказувалося, що протягом 3-го кварталу 1951 р. УМДБ західних областей УРСР у строки більше двох місяців було закінчено 33,4% справ, в 4-му кварталі – 40%, в 1-му кварталі 1952 р. – 42%. Зазначене впливало на якість слідчих матеріалів. Внаслідок неповноти розслідування різними судовими інстанціями було повернуто на дослідження в середньому до 9% справ [484, арк. 97–98].

Ще одна особливість слідчої діяльності була пов'язана з тим, що більшість закінчених органами МДБ слідчих справ направлялася в позасудовому порядку на розгляд Особливої наради МДБ СРСР. Наприклад, за період з 1 січня по 1 червня

1950 р. з 2498 закінчених слідчих справ органами МДБ західних областей УРСР у військові трибунали було направлено тільки 913 справ. Всі інші, а це більше 60%, були спрямовані через МДБ УРСР до Особливої наради МДБ СРСР [508, арк. 225].

Якість слідчих справ, які надходили на розгляд військових трибуналів, була на низькому рівні. За даними голови військового трибуналу військ МВС Київського округу з 1518 справ органів УМДБ 15 областей УРСР (крім західних), які були розглянуті військовими трибуналами округу за період з 1 липня 1949 р. по 1 квітня 1950 р., на дослідження було повернуто 196 справ, що становило майже 13% від загальної кількості справ. Слідчі органи не усували суперечностей в показах свідків і обвинувачених, ґрунтували обвинувачення на власному зізнанні особи, яке не підтверджувалося іншими доказами, або на неперевірених показах потерпілих чи сумнівних доказах, не враховували пом'якшуючі обставини щодо обвинувачених. Майже 60% справ в органах МДБ закінчувалися з порушенням двомісячного строку провадження попереднього слідства [508, арк. 241–261].

У повоєнний час діяли Положення про внутрішні тюрми та ВТК НКДБ СРСР і Правила внутрішнього розпорядку для ув'язнених, які утримуються у тюрмах НКДБ 1944 р. Водночас функціонування системи місць утримання затриманих і заарештованих в органах державної безпеки зазнали певних змін.

Відповідно до директиви МДБ УРСР № 23 від 17 лютого 1947 р. після створення тюремного відділу МДБ УРСР внутрішні тюрми та міжрайонні внутрішні тюрми були переведені з підпорядкування відділу «А» МДБ УРСР і відділів «А» УМДБ областей під керівництво помічників або заступників начальників УМДБ. Звітність, передбачена директивою МДБ СРСР № 79 від 2 грудня 1946 р. (листування, зведення про захворюваність і смертність ув'язнених, спецповідомлення про втечі та самогубства), мала направлятися до тюремного відділу МДБ УРСР. Інформація про втечі заарештованих паралельно передавалася через відділи «А» до 4-х відділів УМДБ для організації розшуку [165, арк. 98–99].

Було введено нові норми харчування ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКДБ-УНКДБ. Це затвердив наказ НКДБ СРСР № 00476 від 29 листопада 1945 р., яким було скасовано попередній наказ НКВС СРСР № 00660–1943 р. з цих питань. Окремі

норми забезпечення визначалися для різних категорій ув'язнених, встановлювалися норми пайка для осіб звільнених з тюрем [139, арк. 227–229а].

Однак, харчування ув'язнених і забезпечення їх елементарними санітарними засобами, наприклад милом, було у незадовільному стані. Подібні факти наводилися у циркулярі МДБ УРСР № 70 від 4 грудня 1948 р. Відповідальність за постачання внутрішніх тюрем всіма видами забезпечення покладалася на начальників адміністративно-господарських відділів обласних УМДБ [178, арк. 181–183].

Низка відомчих актів передбачала посилення охорони ув'язнених. Наказом МДБ СРСР № 003 від 4 січня 1947 р. та директивою МДБ УРСР № 12 від 20 січня 1947 р. була передбачена перевірка стану внутрішніх тюрем УМДБ, міжрайонних внутрішніх тюрем на предмет знання наглядацьким складом службових обов'язків, дотримання правил охорони, режиму утримання та ізоляції заарештованих і ув'язнених, які б унеможливили втечі. Цими актами заборонялося утримувати заарештованих в приміщеннях органів МДБ. Начальники міжрайвідділів МДБ були зобов'язані контролювати виконання наказу МДБ УРСР № 00243 від 28 вересня 1946 р. про посилення контролю за порядком утримання заарештованих органами МДБ в камерах попереднього ув'язнення органів МВС [165, арк. 41–42].

На виконання вимог наказу МДБ СРСР № 003 від 4 січня 1947 р. були спрямовані директиви МДБ УРСР № 41 і 43 від 6 і 8 травня 1947 р. Наводилася статистика втеч заарештованих і затриманих органами МДБ УРСР. Так, за період з 1 січня по 20 квітня 1947 р. з внутрішніх тюрем УМДБ УРСР, з приміщень міськрайорганів МДБ і під час конвоювання співробітниками МДБ заарештованих, втекло 32 особи. За той же період з камер попереднього утримання МВС УРСР – 15 заарештованих, які рахувались за органами МДБ УРСР. Керівництво МДБ наголошувало на посиленні охорони заарештованих, забороні їх утримання в приміщеннях органів МДБ і дотриманні встановленого 10-денного строку перебування заарештованих в камерах попереднього ув'язнення органів МВС.

Зверталася увага на недопущення використання підслідних заарештованих і осіб засуджених за контрреволюційні злочини на господарських роботах як на території внутрішніх тюрем УМДБ, так і за їх межами. Про втечі заарештованих з-під

варти органи МДБ мали в порядку директиви МДБ СРСР № 79 від 2 грудня 1946 р. негайно доповідати спецповідомленнями до МДБ УРСР [166, арк. 1–3].

Незважаючи на це встановлені норми порушувалися. З районних органів УМДБ Львівської області протягом 1948 р. втекло 17 заарештованих і затриманих осіб. У виданому з цього приводу наказі МДБ УРСР № 00354 від 28 жовтня 1948 р. повторно наголошувалося на необхідності категоричної заборони утримання заарештованих і тимчасово затриманих осіб в приміщеннях міськрайорганів МДБ, забезпеченні конвоювання заарештованих тільки досвідченими оперативними працівниками, встановленні контролю за порядком і строками утримання заарештованих в камерах попереднього затримання органів МВС, проведенні розслідування втеч заарештованих, вжиття рішучих заходів щодо їх розшуку, а також притягнення до відповідальності винних співробітників [176, арк. 76–78].

Однак, у листопаді 1948 р. знову були виявлені порушення правил охорони, утримання та ізоляції ув'язнених у внутрішній тюрмі УМДБ Рівненської області, які стосувалися осіб засуджених за побутові та посадові злочини [176, арк. 125–127].

Наказами МДБ СРСР № 00100 від 8 березня 1946 р. і МДБ УРСР № 0031 від 12 лютого 1946 р. було докладно врегульовано облік і зберігання зброї та боєприпасів у внутрішніх тюрмах МДБ. Перевірка стану внутрішніх тюрем МДБ УРСР на їх відповідність вимогам вказаних наказів була проведена у березні 1947 р. на підставі циркуляру МДБ УРСР № 19 від 10 лютого 1947 р. [165, арк. 71–72]

Наказом МДБ УРСР № 2 від 16 січня 1948 р. рекомендувалося заарештованих після завершення слідства та до розгляду їх справи в суді утримувати у внутрішній тюрмі МДБ УРСР. Це мало зазначатися в обвинувальних вироках [177, арк. 2].

Після завершення Другої світової війни та з початком «холодної війни» органи державної безпеки продовжували забезпечувати захист державної таємниці. Заходи у цій сфері стали більш жорсткими. Спочатку постановою РМ СРСР від 8 червня 1947 р. №2009 було прийнято відкритий перелік відомостей, які становлять державну таємницю та майже одночасно відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 9 червня 1947 р. посилено відповідальність за їх розголошення [29, с. 140–141]. Менше ніж за рік, згідно з постановою РМ СРСР від 1 березня 1948 р. № 535-204сс, було

затверджено цілком таємну загальнодержавну комплексну інструкцію із захисту державних секретів у СРСР і новий перелік відомостей, що становлять державну таємницю, який значно розширював попередній.

Він містив дані, які стосувалися питань мобілізації та резервів, відомостей воєнного та економічного (промисловість, корисні копалини, сільське господарство, транспорт і зв'язок) характеру, фінансів, зовнішньої політики і зовнішньої торгівлі, науки та техніки (відомості з питань атомної енергії, вітчизняної радіолокаційної та реактивної техніки, відомості про відкриття та винаходи, а також відомості у сфері картографії, геології, метрології, гідрології). Нову категорію державних секретів становили відомості про Арктику. Під засекречення підпадала інформація про спеціальні переселення в межах СРСР, про стан злочинності, надзвичайні події, крупні аварії та катастрофи, стихійні лиха, про народжуваність і смертність, масові отруєння, епідемічні захворювання населення, про загальну чисельність військовополонених, осіб, засуджених до відбування покарання та спецпереселенців тощо [143, арк. 26–35 зв.].

Інструкція 1948 р. складалася з 23 розділів, які визначали завдання секретних відділів (частин) на підприємствах, в установах і організаціях, їх підпорядкованість керівникам, допуск осіб до секретної роботи та секретних документів, порядок визначення ступеня секретності та ведення відповідного діловодства. До інструкції було додано 27 форм і анкета на оформлення допуску до державної таємниці [29, с. 143–145].

У 1948 р. відповідно до постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення пильності та нерозголошенням даних, що складають державну таємницю у друкованій продукції наукових установ і видавництв УРСР» та виданого Головлітом СРСР у 1949 р. «Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритому друці і на радіо» було визначено широке коло питань, які додатково вилучалися з відкритого інформаційного обігу [29, с. 174].

Захист державної таємниці набрав гіпертрофованих форм. Відповідно до директиви МДБ УРСР № 29 від 13 квітня 1949 р. збирання студентами під час проходження практики на промислових підприємствах і в сільських господарствах

відомостей про економічний стан районів, виробничі потужності МТС, колгоспів, підприємств та їх діяльність, кваліфікувалися як дії спрямовані на розголошення державної таємниці. У зв'язку з цим наказувалося посилити агентурно-оперативну роботу органів МДБ зі збереження державної таємниці у вищих навчальних закладах і науково-дослідних інститутах. Заборонити керівництву цих установ давати завдання студентам-практикантам щодо збирання відомостей, які не підлягають оголошенню, проведенню практики студентами на оборонних або режимних підприємствах без дозволу органів МДБ [180, арк. 142–145].

З 1946 р. захист державної таємниці було покладено на 5 управління МДБ СРСР і УРСР. Згідно з наказом МДБ СРСР № 00386 від 6 грудня 1949 р. «Про затвердження структури 5 Управління МДБ СРСР» функції з протидії агентурному проникненню розвідувальних органів противника в секретні та шифрувальні органи, контроль за збереженням державної таємниці, перевірку та допуск до секретних робіт в міністерствах, установах і організаціях покладалися на 4-й відділ цього управління. Відповідні зміни мали бути внесені до структури 5-х відділів МДБ-УМДБ республік, країв і областей [144, арк. 86–87 зв.].

Однією з форм внутрішнього контролю за дотриманням режиму секретності залишалася практика створення спеціальних відомчих комісій, які мали проводити перевірку стану зберігання в органах державної безпеки нормативних актів, які мали гриф секретності. Згідно з наказом МДБ УРСР № 00360 від 2 листопада 1948 р. протягом листопада–грудня 1948 р. у місцевих органах мали бути створені комісії для перевірки зберігання наказів і директив. Про результати перевірки вони були зобов'язані до 1 січня 1949 р. доповісти до МДБ УРСР [176, арк. 105].

Комісія з такими функціями, яка працювала на постійній основі, була створена в апараті УКР МДБ КВО на підставі наказу МДБ СРСР № 00687 від 13 вересня 1951 р. і відповідно до наказу начальника УКР МДБ КВО № 02 від 12 січня 1953 р. Вона проводила щоквартальні перевірки наявності наказів і вказівок МДБ СРСР і УКР КВО в секретаріаті, відділах і відділеннях управління округу [216, арк. 2].

Однак, випадки втрати секретних документів співробітниками органів державної безпеки продовжувалися. В УМДБ Закарпатської області за 1947 – першу

половину 1948 рр. мали місце 7 випадків втрати цілком таємних документів, один з яких стосувався 34-х цілком таємних наказів МДБ УРСР [175, арк. 60–61]. У жовтні 1948 р. в Оваднівському райвідділі УМДБ Волинської області була виявлена втрата 9 цілком таємних наказів НКДБ СРСР [176, арк. 105]. До 1 січня 1949 р. перевітками було виявлено втрату в УМДБ Волинської області ще 4, в УМДБ Рівненської області 21, в УМДБ Тернопільської області 12, в УМДБ Запорізької області 7 та УМДБ Харківської області 13 директив і наказів МДБ СРСР і УРСР. Основними причинами цього було порушення порядку обліку та зберігання наказів, правил ведення секретного діловодства, передбачених наказами МДБ СРСР № 00255 від 26 травня і № 00513 від 28 грудня 1945 р., директивами МДБ УРСР № 111 від 9 грудня 1947 р. і МДБ СРСР № 59 від 20 вересня 1948 р. [180, арк. 148–153]

В процесі розширення функцій органів державної безпеки з МВС було передано відділ урядового «ВЧ» зв'язку. Це закріпив наказ МВС і МДБ СРСР № 00897/00458 від 26 серпня 1947 р. Тимчасовий штат відділів, відділень і груп урядового «ВЧ» зв'язку МДБ УРСР, УМДБ областей і місцевих органів було затверджено наказом МДБ УРСР № 00250 від 12 вересня 1947 р. Він включав 308 посад. Найбільшу кількість штатних одиниць було передбачено у відділі урядового зв'язку МДБ УРСР і відділах УМДБ Львівської та Харківської областей – 49, 31 і 28 посад відповідно [163, арк. 80–89].

В умовах розформування підрозділів військової цензури, функції політичного контролю здійснювали підрозділи «В» МДБ УРСР. У 1946 р. була розроблена інструкція про роботу органів ПК. Відповідно до неї організувалася діяльність відділу «В» МДБ УРСР і відділів «В» обласних УМДБ УРСР. При перевірці місцевих апаратів ПК зверталася увага на необхідність дотримання порядку проведення заходів ПК. Заборонялося проводити перлюстрацію листів, які надсилалися на адресу членів уряду або посольств, затримувати понад встановлені строки відібрані для перлюстрації документи, пропонувалося посилити заходи конспірації щодо приміщень ПК, розташованих на поштових відділеннях. Завдання на проведення ПК мали даватися тільки на осіб, які заслуговували «оперативної уваги» і були причетні

до «антирадянської» діяльності. По завершенню тримісячного строку ці завдання оперуповноваженим потрібно було поновлювати [163, арк. 20–21; 180, арк. 100–102].

З приводу різних аспектів діяльності служби ПК була видана низка нормативних актів МДБ УРСР. Так, на припинення «балакучості» з боку працівників зв'язку з метою посилення конспірації служби ПК була спрямована директива МДБ УРСР № 38 від 29 квітня 1947 р. [165, арк. 175–176]

Наказ МДБ УРСР № 00367 від 24 грудня 1947 р. констатував, що у 3-му кварталі 1947 р. за допомогою співробітників відділу «В» МДБ УРСР і відділень «В» обласних УМДБ було виявлено 26 авторів «антирадянських» анонімок і листівок, розшукано 60 «державних злочинців», арештовано значну кількість «антирадянського елемента» [164, арк. 154–155].

Оперативно-технічні заходи за допомогою так званої літерної техніки здійснювали відділ «Б» МДБ УРСР і його відділення в обласних УМДБ, штати і функції яких визначалися відповідними наказами МДБ СРСР і УРСР [161, арк. 175–175 зв., 237–240].

Контроль з боку органів державної безпеки за населенням, як лояльним, так і нелояльним до влади, забезпечувався також за рахунок ведення оперативних обліків, які були зосереджені у відділі «А» МДБ УРСР і відділеннях «А» обласних УМДБ. Відповідно до наказу МДБ СРСР № 00347 від 9 вересня 1946 р. оперативні обліки були централізовані. Вводилися три види централізованого алфавітного та статистичного обліку: «антирадянського елемента», який проходив по всім видам агентурних розробок; інформаторів органів МДБ; резидентів і агентів, які перебували в діючій агентурній мережі. Облік останніх здійснювався не за прізвищами, а за оперативними псевдонімами [140, арк. 87].

В умовах України централізація оперативних обліків мала свою специфіку та спрямованість. Згідно з наказами МДБ УРСР № 00234 від 19 липня та № 00239 від 22 липня 1948 р. були запроваджені окремі централізовані обліки: агентури та інформаторів органів МДБ УРСР, які мали зв'язки серед «оунівських елементів» та картотеки й фотоальбоми «учасників націоналістичного підпілля». Порядок ведення таких картотек визначався відповідними інструкціями [175, арк. 51–59, 66–78].

Безумовну реалізацію вказаних наказів керівництво відділу «А» МДБ УРСР вимагало від місцевих органів, особливо західних областей УРСР. Наприклад, перевірки стану роботи відділень «А» УМДБ Тернопільської та Львівської областей, проведені впродовж 1947–1949 рр., показали суттєві недоліки в організації ведення оперативних обліків. Це стало підставою для застосування до їх керівників заходів адміністративного впливу [162, арк. 185–190; 171, арк. 99–100; 179, арк. 222–224].

Зрозуміло, що зазначені зміни системи обліку громадян в органах державної безпеки були спрямовані на «полегшення» пошуку «ворогів народу» та можливостей їх «агентурної розробки», а також формували контингенти потенційних жертв політичних репресій тоталітарного режиму.

Удосконалювалася радіоконтррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки. Вони намагалися встановити контроль за радіопростором. Відповідно до постанови РМ СРСР від 18 січня 1947 р. та виданої на її виконання директиви МДБ УРСР № 22 від 15 лютого 1947 р. обліку та реєстрації підлягали всі радянські радіостанції (військові, морські, річкові, спеціальні, цивільні тощо). Ця робота покладалася на начальників відділень «Р» УМДБ областей, а там, де такі відділень не було – на групи короткохвильовиків 2-х відділів УМДБ. Загальне керівництво здійснював відділ «Р» МДБ УРСР . [165, арк. 94–97].

Порядок реєстрації спеціальних секретних радіостанцій органів МДБ регулювала інструкція відділу «Р» № 25 про порядок реєстрації та обліку радіоданих радянських секретних радіостанцій органів МДБ, яка була затверджена заступником міністра державної безпеки СРСР 7 травня 1947 р. [140, арк. 99–99 зв.]

В умовах початку «холодної війни» органи МДБ посилили заходи з охорони вищих партійних і державних функціонерів. У квітні 1946 р. 6 управління МДБ СРСР з охорони керівників партії та уряду було реорганізовано в управління охорони № 1 і № 2. В МДБ УРСР 6-й відділ було перетворено на відділ охорони.

Охорона партійно-державного керівництва УРСР здійснювалася як на території СРСР, так і закордоном. Наприклад, за відповідними постановами ЦК КП(б)У були надані дозволи на здійснення співробітниками відділу охорони МДБ УРСР охоронних заходів щодо члена ПБ ЦК ВКП(б) М. С. Хрущова під час його виїзду в

червні 1946 р. до радянських окупаційних зон у Німеччині, Австрії й Угорщині та щодо члена ПБ ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського, який у серпні 1947 р. відвідав 2-гу сесію Генеральної Асамблеї ООН [480, арк. 129; 481, арк. 39, 48].

Поряд з охороною перших керівників відділ охорони продовжував здійснювати охорону приміщень вищих державних і партійних структур, шляхів руху транспорту партійних і урядових чиновників, замиської зони, об'єктів проведення урочистостей тощо. Наприклад, у березні 1947 р. було затверджено штат вахтерської команди відділу охорони МДБ УРСР з охорони будівель ЦК КП(б)У, РМ УРСР, Президії ВР УРСР, міністерства іноземних справ УРСР, ЦК ЛКСМ України та Київського обкому КП(б)У в кількості 266 посад. Охорона цих об'єктів здійснювалася за рахунок коштів вказаних організацій [160, арк. 191–192].

Відповідно до наказу МДБ УРСР № 00221 від 21 серпня 1947 р. були визначені важливі вахтерські пости з охорони будівлі МДБ УРСР [163, арк. 9].

На підставі наказів МДБ СРСР № 0066 від 12 лютого і МДБ УРСР № 0065 від 4 березня 1948 р. було оголошено новий штат відділу охорони МДБ УРСР. Відділ складався з секретаріату, групи фізичної та бойової підготовки, 5 відділень і включав 286 посад, з яких 283 негласного складу. Функції розподілялися наступним чином: 1-ше відділення (охорона членів ПБ ЦК КП(б)У та епізодична охорона), 2-ге (охорона трас), 3-тє (агентурне обслуговування об'єктів і епізодичних заходів), 4-тє (агентурне обслуговування трас) і 5-тє (господарське). Згідно з наказами МДБ УРСР № 0073 і 0080 від 9 березня 1948 р. була оголошена розстановка особового складу вахтерської команди та відділу охорони МДБ УРСР [173, арк. 103–109, 120, 122].

З метою посилення охорони членів ПБ ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в Києві та при спецвідрядженнях по Україні було видано наказ МДБ УРСР № 00246 від 2 серпня 1948 р., яким введено в дію спеціальну інструкцію по роботі служби охорони [175, арк. 92–98].

Особливість відділу охорони, його відмінність від інших підрозділів МДБ УРСР полягала у певній відокремленості від інших структур органів державної безпеки УРСР і специфічних умовах роботи. Штатна структура відділу визначалася напряму з Москви. Значна частина співробітників належала до негласного складу і не могла

виявляти свою належність до органів МДБ. На це у жовтні 1948 р., коли ПБ ЦК КП(б)У розглядало питання морально-політичного стану відділу, звертав увагу міністр державної безпеки УРСР С. Р. Савченко [482, арк. 49].

В діяльності відділу охорони МДБ УРСР мали місце порушення прав громадян. Так, у жовтні 1948 р. начальник відділу охорони МДБ УРСР заявляв про «засміченість» «антирадянським елементом» шляхів проїзду членів ПБ в Києві та за містом, у районах так званого особливого призначення. Він пропонував створити спеціальну комісію під головуванням прокурора УРСР для виселення з цих місцевостей щонайменше 7 424 осіб, які за матеріалами МВС і МДБ проходили як «антирадянській та кримінально-паразитуєчий елемент» [482, арк. 92].

Ще одним напрямом розширення повноважень органів державної безпеки була робота з гласного та негласного контролю за адміністративно-репресованими особами, особливо тими, які обвинувачувалися або підозрювалися в «антирадянській» діяльності. У 1948 р. була видана низка нормативних актів МВС і МДБ СРСР, які врегулювали передачу означених функцій від одного відомства до іншого. Першими стали накази МВС і МДБ СРСР № 00250/0099 «Про передання з МВС в МДБ СРСР роботи з адміністративно засланими та висланими за ворожу діяльність і антирадянські зв'язки» і № 00251/00100 «Про передання з МВС СРСР в МДБ СРСР чекістської роботи серед спецпоселенців» від 9 березня 1948 р. [139, арк. 267–268; 140, арк. 112–112 зв.] Вони були прийняті на виконання закритої постанови РМ СРСР № 418–161сс від 21 лютого 1948 р.

Органи МДБ мали право здійснювати гласний нагляд, «агентурне спостереження» і вести оперативний облік осіб, які були вислані або заслані за вчинення контрреволюційних злочинів, передбачених статтею 54 КК УРСР та відповідними статтями КК інших союзних республік, за «антирадянські» зв'язки і «антирадянське» минуле, як «соціально-небезпечні елементи», а також за участь у різноманітних «антипартійних» організаціях (троцькістів, зінов'євців, правих тощо). Всі інші категорії адміністративно-репресованих осіб, а саме члени сімей учасників підпільних національних рухів, репресованих народів (німців, кримських татар, чеченців тощо), осіб засуджених за співпрацю з нацистами та представники

різноманітних «соціально-ворожих елементів» (колишні торговці, поміщики, куркулі фабриканти тощо), які були вислані на спецпоселення, залишалися під контролем органів МВС. Але агентурно-оперативну роботу в середовищі останніх мали проводити органи МДБ. Основна мета цих заходів партійно-державної верхівки СРСР полягала в намаганні додатковими репресіями проти найближчого оточення зломити опір противників радянської влади, який вони чинили тоталітарній владі.

Наступним кроком стало створення відповідно до спільного наказу МВС, МДБ і Генерального Прокурора СРСР № 00279/00108/72сс від 16 березня 1948 р. особливих таборів і тюрем з суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців. До них належали засуджені до позбавлення волі «шпигуни, диверсанти, терористи, троцькісти, праві, меншовики, есери, анархісти, націоналісти, білоемігранти, учасники інших антирадянських організацій і груп», особи, які «становили небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю». Після відбуття покарання у таборах і тюрмах ці особи направлялися у заслання на поселення у відділені місцевості СРСР під нагляд органів МДБ [139, арк. 269–272].

Наказом МДБ СРСР № 00115 «Про організацію роботи із заслання, вислання та заслання на поселення» від 23 березня 1948 р. такими місцевостями було визначено райони Коліми, Дальньої Півночі, Краснодарського краю, Новосибірської області та Казахській РСР. Було встановлено 6-місячний строк впродовж якого органи МДБ мали переселити на ці території прийнятих від МВС осіб. Здійснення агентурно-оперативної роботи за засланими, висланими та засланими на поселення особами здійснювали 2-ге Головне управління та 5 управління МДБ СРСР згідно з їх лінією роботи, а контроль за гласним наглядом і підтриманням режиму в місцях відбування покарання – відділ «А» МДБ СРСР і його місцевий апарат [139, арк. 273–276].

Відповідно до спільної директиви МДБ, МВС і Генерального прокурора СРСР № 52/107/188сс від 18 серпня 1948 р. у випадку вчинення зазначеними вище категоріями осіб загальнокримінальних злочинів у період їх вислання, заслання на поселення чи перебування на свободі після звільнення, вони направлялися для відбуття покарання до особливих таборів і особливих тюрем МВС, а після цього підлягали заслання на поселення під нагляд органів МДБ [139, арк. 264–264 зв.].

Особливі табори МВС функціонували в умовах суворої конспірації. Для цього їм директивами МДБ СРСР № 39 від 5 червня 1948 р., № 3 від 11 січня 1949 р. і № 65 від 21 листопада 1949 р. присвоїли умовні назви. Особливий табір № 1 – «Мінеральний табір МВС», № 2 – «Гірський табір МВС», № 3 – «Дібровний табір МВС», № 4 – «Степовий табір МВС», № 5 – «Береговий табір МВС», № 6 – «Річковий табір МВС», № 7 – «Озерний табір МВС», № 8 – «Піщаний табір МВС» і № 9 – «Луговий табір МВС» [139, арк. 263–263 зв., 279].

Згідно з наказом МДБ СРСР № 00259 від 7 липня 1948 р. при особливих таборах і особливих тюрмах МВС було створено відділи (відділення) МДБ СРСР. На них покладалося проведення агентурно-оперативної та слідчої діяльності серед ув'язнених з метою припинення спроб займатися «антирадянською» роботою, виявлення їх зв'язків на свободі, а також виконання завдань органів МДБ щодо допитів ув'язнених, проведення очних ставок тощо [139, арк. 277–277 зв.]

Порядок оформлення і направлення засуджених в особливі табори і тюрми МВС визначала директива начальника відділу «А» МДБ СРСР № 29 від 22 квітня 1948 р. Направленню підлягали особи засуджені за антирадянські злочини та визнані соціально-небезпечними за антирадянські зв'язки та ворожу діяльність. На них складалися індивідуальні постанови, які долучалися до кримінальних справ [139, арк. 259–262].

В УРСР республіканська та обласні комісії з відбору ув'язнених, які підлягали переведенню в особливі табори та особливі тюрми МВС СРСР, були організовані відповідно до спільного наказу МВС УРСР, МДБ УРСР і Прокурора УРСР № 0097/00124/15-с від 17 квітня 1948 р. На них покладался перегляд особових справ осіб, засуджених за ст. 54 КК УРСР, і затвердження висновків щодо їх подальшого утримання як «особливо-небезпечних злочинців» [174, арк. 22–23].

Відповідно до постанови РМ СРСР від 14 липня 1950 р. з МВС СРСР до МДБ СРСР були передані всі спецпоселення, в яких мав бути організований більш суворий режим перебування політичних і кримінальних засланих і висланих осіб та спецпоселенців, а також боротьба з втечами та розшук втікачів. Від МВС УРСР до МДБ УРСР в рамках цієї постанови були передані розташовані в Західній Україні

збірні пункти для членів сімей членів ОУН–УПА, які направлялися на спецпоселення. По 2 пункти у Львівській, Станіславській і Тернопільській областях і по одному – в Рівненській, Волинській і Дрогобицькій, розраховані на прийняття більше 7,5 тис. осіб із загальним штатом співробітників у 82 особи [278, с. 647–651].

На підставі директиви МДБ СРСР і Прокуратури СРСР № 66/241сс від 26 жовтня 1948 р. на органи МДБ була покладена робота з виявлення й направлення у заслання та на поселення осіб, які відбули покарання за контрреволюційні злочини та були звільнені з місць позбавлення волі у післявоєнний час. Директива МДБ УРСР № 38 від 14 травня 1949 р. наказувала «мобілізувати для цієї мети весь оперативний склад УМДБ і міськрайорганів МДБ», організувати розшук цих осіб за місцем їх колишнього проживання або місцем проживання родичів, оголошувати їх у місцевий або всесоюзний розшук, здійснювати перегляд архівно-слідчих справ для встановлення осіб, які підпадають під дію директиви, проводити інші заходи [180, арк. 177–186].

У 1947 р. було здійснено підпорядкування МДБ СРСР і його місцевим органам військових формувань, які раніше перебували у віданні МВС СРСР – внутрішніх військ і військ урядового зв'язку.

Згідно з постановою РМ СРСР від 13 жовтня 1949 р. з МВС до МДБ були передані Головне управління прикордонних військ і Головне управління міліції. На органи державної безпеки були покладені функції з охорони державних кордонів і забезпечення громадської безпеки. Порядок передачі-прийняття, розподілу між відомствами особового складу, об'єктів, будівель, матеріально-технічних цінностей, проведення перевірок, ревізій стану архіву та оперативних обліків міліції та інших підрозділів і структур врегульовувала низка спільних наказів МВС і МДБ УРСР – № 00968/00334 від 17 жовтня, № 00350/00307 від 1 листопада, № 00351/00308 від 2 листопада 1949 р. і директив – № 53/653 і 55/659 від 28 жовтня 1949 р. Діяльність відповідних комісій, передбачених цими нормативними актами, мала бути завершена до початку грудня 1949 р. [179, арк. 147–149]

Передача міліції з МВС до МДБ, на думку В. А. Греченка та О. Н. Ярмиша, була кроком на зміцнення тоталітарного режиму в УРСР, який сприяв посиленню

централізації управління державою. Однак зміна підпорядкованості не вплинула на структуру та основні функції органів охорони громадського порядку [225, с. 34].

Органи МДБ УРСР забезпечували безпеку важливих народногосподарських комплексів, зокрема проводили «протидиверсійні» заходи на трасах газопроводу «Дашава-Київ». В рамках розробленого плану заходів з оперативного забезпечення цього газопроводу, який вводився в експлуатацію з 1 жовтня 1948 р., були задіяні райвідділи УМДБ Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей. Наказом МДБ УРСР № 00280 від 3 вересня 1948 р. начальникам УМДБ цих областей були надані конкретні вказівки щодо усунення недоліків, виявлених бригадою МДБ УРСР у цій сфері діяльності [175, арк. 166а–170].

Відповідно до директив МДБ УРСР № 39 від 30 червня 1948 р. і № 30 від 18 квітня 1949 р. місцеві органи МДБ УРСР повинні були виявляти та затримувати фальшивомонетників і осіб, які збували фальшиві гроші, інформуючи МДБ УРСР [180, арк. 146–147].

Органи МДБ УРСР залучалися до виконання різних поточних доручень партійно-державних інстанцій. Зокрема, постановою РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 27 листопада 1947 р. органам МВС і МДБ була доручена робота з охорона цінностей державного банку при їх перевезенні та в місцях зберігання на період діяльності створених у відділеннях державного банку виплатних пунктів. Спільний наказ МВС і МДБ УРСР № 00223/00343 від 29 листопада 1947 р., прийнятий на виконання цієї постанови, передбачав низку агентурно-оперативних заходів [163, арк. 99–105].

Як і в попередні періоди органи державної безпеки оперативними засобами забезпечували проведення різноманітних офіційних заходів, державних свят тощо. Для цього, як правило, вводилися додаткові чергування, створювалися оперативні штаби, оперативно-слідчі групи, в які залучались не тільки оперативні працівники, але представники військ органів державної безпеки, а з кінця 1949 р. – міліції. Так, у 1947 р. МДБ УРСР було видано накази № 0076 від 19 квітня, № 0081 від 25 квітня і № 00316 від 1 листопада, які передбачали створення оперативних штабів, склад оперативних і оперативно-слідчих груп та графік чергувань співробітників МДБ для забезпечення святкування 1 травня та чергових річниць більшовицької революції. У

діяльності цих структур тільки по центральному апарату МДБ УРСР щоразу були задіяні не менше 400 співробітників [161, арк. 180–198, 245; 164, арк. 31–39, 40–49]. Аналогічні за змістом накази про залучення особового складу МДБ УРСР до забезпечення державної безпеки у святкові дні видавалися в подальшому щорічно (в 1948–1949 рр.). Видавалися також окремі накази, які передбачали посилення комплексу агентурно-оперативних заходів для забезпечення проведення святкувань, демонстрацій тощо [180, арк. 129–133].

Система чергувань в органах державної безпеки вводилася і на період вихідних днів. Наприклад, відповідно до наказу МДБ УРСР № 00241 від 31 серпня 1947 р. для організації невідкладних оперативних заходів і вирішення інших питань агентурно-оперативної роботи напередодні та у вихідні дні вводився відповідальний черговий по МДБ УРСР. Він призначався з числа офіцерів, які займали посади від помічника начальника відділу і до начальника самостійного відділу МДБ УРСР, та напряду підпорядковувався міністру та заступникам міністра державної безпеки УРСР. Його діяльність регулювала спеціальна інструкція від 20 серпня 1947 р. підписана начальником секретаріату МДБ УРСР і затверджена міністром. Відповідальному черговому підлягали чергові по управлінням та відділам МДБ УРСР, окрім відділу охорони МДБ УРСР. Про всі важливі повідомлення або надзвичайні події, що трапилися, відповідальний черговий мав доповідати міністру, його заступникам і начальникам відповідних управлінь і відділів [163, арк. 59–66].

Відповідно до наказів МДБ СРСР № 00278 від 30 травня 1947 р. і МДБ УРСР № 00256 від 17 вересня 1947 р. була організована система МППО об'єктів МДБ УРСР, яку очолив помічник міністра державної безпеки УРСР І. І. Щукін. Через спеціально створений штаб МППО МДБ УРСР він мав здійснювати керівництво відповідними структурами в складі УМДБ областей [163, арк. 97].

Періодично проводилися перевірки результатів занять з бойової підготовки формувань МППО об'єктів МДБ УРСР. Так, перевірка одного з об'єктів МДБ УРСР проведена у серпні 1948 р. показала незадовільний стан у цих питаннях: неукомплектованість всіх підрозділів, відсутність регулярності проведення занять з бойової підготовки та слабку відвідуваність їх співробітниками [171, арк. 107–108].

Висновки до розділу 2.

Юридичний статус, організаційна структура та діяльність радянських органів державної безпеки в Україні в досліджуваний період характеризувалася наступним.

Протягом 1930-1934 рр. партійно-державним керівництвом СРСР і УРСР була здійснена комплексна трансформація органів державної безпеки, внутрішніх справ, органів виконання покарань та інших державних «силових» структур, наслідком якої стало перетворення правоохоронної системи країни в каральну, репресивну як за формою організації, так і за змістом діяльності.

Причини трансформації системи правоохоронних органів УСРР саме у цей хронологічний період були зумовлені, насамперед, політичними факторами, зокрема оформленням наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у СРСР режиму особистої влади Й. В. Сталіна, відходом від непу та принципів «революційної законності» і проголошенням курсу на «загострення класової боротьби», що свідчило про утвердження тоталітарного режиму в країні. Ці процеси призвели до різкого погіршення соціально-політичної та економічної ситуації в державі, відкритого соціального протистояння, значних людських жертв.

Організаційні та юридичні передумови проведення перетворень системи каральних органів УСРР сформувалися у другій половині 1920-х рр. і включали різноманітні заходи пов'язані, як з оперативним підпорядкуванням міліції та карного розшуку органам державної безпеки в окремих сферах діяльності, зокрема в боротьбі з бандитизмом, так і з юридичним розширенням матеріальних і процесуальних повноважень останніх.

Процес трансформації каральних органів включав три етапи. Під час першого (1930–32 рр.) після ліквідації у грудні 1930 р. НКВС УСРР згідно з таємними постановами ЦВК і РНК СРСР «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та карного розшуку» від 15 грудня 1930 р. та ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок підпорядкування органів міліції та карного розшуку органам Державного політичного управління УСРР» від 29 грудня 1930 р. відбулося негласне оперативне підпорядкування органів охорони громадського порядку органам державної безпеки.

Формальне перебування ГУРСМ УСРР при РНК УСРР було лише ширмою, яка мала приховати реальний механізм повного контролю органів державної безпеки за діяльністю міліції та карного розшуку.

Відбулося організаційне та юридичне оформлення системи виправно-трудогих установ, які були підпорядковані органам державної безпеки. Юридичний статус сумнозвісного ГУЛАГ закріпило затверджене РНК СРСР 7 квітня 1930 р. «Положення про виправно-трудогі табори», які мали перебувати у віданні ОДПУ. Органи державної безпеки зосередили у цей час керівництво спеціальним військовими формуваннями, внутрішніми та прикордонними військами, які зросли як кількісно, так і якісно.

На другому етапі трансформації (1932–33 рр.) після видання ЦВК і РНК СРСР постанови «Положення про Головне управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ СРСР» від 27 грудня 1932 р. підпорядкування органів міліції органам державної безпеки набуло вже офіційного характеру.

Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» від 27 грудня 1932 р. та аналогічної за змістом постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 31 грудня 1932 р., під контроль органів державної безпеки була поставлена вся робота щодо паспортизації населення.

Третій, завершальний етап змін пов'язаний зі створенням у липні 1934 р. НКВС СРСР і НКВС УСРР, що юридично закріпило гіперцентралізацію радянської системи силових органів та переродження їх у каральні структури. Видання 10 липня 1934 р. постанови ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» і 11 липня того ж року постанови ВУЦВК «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР», по суті, завершило перетворення каральної системи СРСР та УСРР, яке розпочалось наприкінці 1930 р. В рамках єдиного централізованого відомства були максимально сконцентровані всі силові та репресивні засоби контролю за суспільством.

Перетворення радянської каральної системи мали триваючий характер, відповідні етапи, на кожному з яких відбувалися зміни в організації діяльності та

підпорядкованості силових структур. Початком змін слід вважати кінець 1930 р., коли були скасовані республіканські НКВС, а завершенням – 1934 р., коли було створено НКВС СРСР і НКВС УСРР як невід’ємну складову загальносоюзного наркомату з принципово новими повноваженнями та структурою.

Сутність трансформації, що була здійснена партійно-радянським керівництвом країни протягом 1930–1934 рр., полягала в максимальній централізації в рамках єдиного організаційного механізму всіх державних органів, які були наділені правом застосування різноманітних форм державного примусу. Відбулося злиття в межах єдиної організаційної структури органів охорони громадського порядку, органів виконання покарань, військових формувань спеціального призначення та органів державної безпеки із забезпеченням в новій управлінській системі провідних позицій і керівної ролі співробітників державної безпеки.

Юридичне оформлення створення НКВС УСРР відбувалося на підставі загальносоюзних законодавчих і підзаконних відомчих нормативно-правових актів, якими визначалися найважливіші сфери організації діяльності відомства – загальна структура апарату та повноваження органів НКВС. Республіканські ж відомчі акти, регулювали тільки організаційно-штатні питання функціонування наркомату та його місцевих органів і лише в межах встановлених наказами НКВС СРСР.

Авторська періодизація радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму включає наступні етапи:

Перший етап (1929–1934 рр.) розвиток органів державної безпеки в умовах утвердження тоталітарного режиму. Другий етап (1934–1939 рр.) еволюція органів державної безпеки в період подальшого зміцнення тоталітарного режиму. Третій етап (1939–1945 рр.) перетворення органів державної безпеки в період Другої світової війни та режиму воєнного стану. Четвертий етап (1946–1953 рр.) трансформація органів державної безпеки у повоєнний час в умовах завершальної фази сталінщини та початку «холодної війни».

В період утвердження тоталітарного режиму (1929–1934 рр.) відбулися суттєві зміни в організації та діяльності органів державної безпеки. Були створені нові оперативні підрозділи – ОВ УВО ДПУ та СПВ ДПУ. Органи державної безпеки вели

боротьбу з опозицією в лавах ВКП(б) і КП(б)У, виявляли політично неблагонадійних осіб серед різних категорій населення, провели масові каральні акції в ході примусової колективізації та голодомору 1932–1933 рр., зокрема депортації так званих куркулів, придушення відкритих антирадянських виступів селянства, забезпечення вилучення хліба у селян, здійснення блокади українських сіл тощо.

Здійснювався контроль за розвитком фінансово-економічної сфери, особливо в питаннях залучення іноземного капіталу, стану обігу валюти та дорогоцінних металів. Все це супроводжувалося посиленням обвинувальної спрямованості дізнання, яке проводили органи державної безпеки. Проведення ними слідства дозволялось як виняток з процесуального законодавства окремими нормативними актами. Наділення органів державної безпеки як органів дізнання обов'язком розслідування кримінальних справ свідчило про стирання відмінностей між дізнанням та попереднім слідством, сприяло спрощенню процесуальних форм досудового розслідування справ, що посилювало репресивну складову в їх діяльності.

Явна політизація процесуальної діяльності органів державної безпеки на тлі відсутності справжнього прокурорського нагляду супроводжувалася масовими порушеннями прав людини та громадянина, насамперед на свободу та особисту недоторканність, нехтуванням основними процесуальними гарантіями громадян.

Органи державної безпеки забезпечували дотримання режиму таємності. У цей час було прийнято перший комплексний нормативний акт загального значення, який регулював питання організації діяльності у цій сфері, «Інструкцію з ведення таємного діловодства», затверджену 30 травня 1928 р. начальником Спецвідділу ОДПУ. Запроваджувався контроль за радіопростором. Здійснення цих заходів покладалося на Спецвідділ ОДПУ і його місцеві структури.

У період подальшого зміцнення тоталітарного режиму в 1934–1939 рр. у розвитку радянських органів державної безпеки відбулися наступні зміни:

– у липні 1934 – жовтні 1936 рр. органи державної безпеки організаційно перебували в рамках одного структурного підрозділу НКВС СРСР – ГУДБ, а в УСРР – відповідно УДБ НКВС УСРР. У організаційно-структурному відношенні органи

державної безпеки у цей час, за винятком незначних змін, наслідували попередника НКВС – ОДПУ і ДПУ союзних республік;

– у листопаді 1936 – лютому 1938 рр. в рамках ГУДБ була оптимізована та удосконалена структура органів державної безпеки з огляду на зміну їх функцій та напрямів репресивної діяльності, а також присвоєння їм відповідної нумерації з метою посилення конспірації. Централізовано управління органами державної безпеки на транспорті та органами військової контррозвідки;

– у березні – серпні 1938 р. було проведено кардинальну реорганізацію всього апарату НКВС, скасовано ГУДБ, а органи державної безпеки структурно розподілено на три управління та чотири самостійні відділи, які були напряму підпорядковані наркомун внутрішніх справ. Органи державної безпеки були безпосередньо влиті у загальну організаційну структуру НКВС. Їх статус підвищився, оскільки замість ГУДБ-УДБ було створено сім великих підрозділів з функціями забезпечення державної безпеки;

– у вересні 1938 – вересні 1939 рр. було відновлено існування ГУДБ. Крім цього, забезпечення державної безпеки покладалось ще на три головних управління – ГЕУ, ГТУ і головне тюремне управління та три спецвідділи, які діяли як самостійні підрозділи НКВС.

Реорганізації апарату НКВС СРСР і органів ГУДБ, які особливо активно проводилися протягом 1936–1938 рр., формально були зумовлені зміною керівництва НКВС СРСР і відповідно НКВС УРСР. Однак, фактично, причинами цього були більш глибокі фактори. По-перше, партійно-радянське керівництво і, насамперед Й. Сталін, намагались забезпечити максимальний контроль за кадровим складом органів державної безпеки шляхом постійного переміщення та ротації працівників, створенням атмосфери ворожості та недовіри. По-друге, структура органів державної безпеки пристосовувалася до змін у напрямках та ступені інтенсивності масових репресій. У функціональному відношенні органи державної безпеки в цей період якраз і займалися забезпеченням масштабних репресивно-каральних акцій.

Під час Другої світової війни та режиму воєнного стану розвиток юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності радянських органів державної безпеки в Україні характеризувався наступним:

– у 1939–1940 рр., зросла мережа радянських органів державної безпеки в Україні за рахунок розгортання місцевих територіальних і спеціалізованих структур на землях Західної України, Північної Буковини та Бессарабії, які були приєднані до УРСР. Основними напрямками діяльності радянських спецслужб при цьому були: демонтаж адміністративних структур попередніх владних режимів, формування розгалуженої агентурної мережі на приєднаних територіях, репресії та депортації «антирадянських елементів» та інших осіб, визнаних небезпечними новою владою, боротьба з українським національно-визвольним рухом;

– упродовж 1941–1943 рр., органи державної безпеки УРСР зазнали суттєвих структурно-функціональних змін. На початку 1941 р. радянські спецслужби були організаційно виділені зі складу НКВС в окремий наркомат – НКДБ. Партійно-державне керівництво намагалося позбавити органи державної безпеки від невластивих їм функцій і зосередити їх на розвідувальній і контррозвідувальній діяльності, організації боротьби з «антирадянськими елементами» всередині країни, охороні керівників партії та уряду;

– з початком бойових дій у липні – серпні 1941 р. органи державної безпеки і внутрішніх справ знову були організаційно об'єднані в єдиний НКВС, який функціонував до весни 1943 р. Основними напрямками діяльності в цей час були протидія спробам проникнення агентури противника в тиллові райони та її розшук, розвідувальна, диверсійна та контррозвідувальна діяльність за лінією фронту, співпраця з партизанським рухом, відновлення радянської каральної системи в Україні;

– у 1943–1945 рр., органи державної безпеки та внутрішніх справ знову були поділені на окремі наркомати. До відання НКДБ УРСР було віднесено: «очистка» території України від пособників нацистів, «зрадників», «антирадянських елементів», боротьба з ОУН–УПА, захист державної таємниці, проведення військової цензури, негласну перлюстрації кореспонденції, інших обмежувальних заходів, забезпечення

охорони вищих партійних чиновників. У період Другої світової війни органи державної безпеки здійснювали позасудової діяльності. Конституційні права та кримінально-процесуальні гарантії громадян в умовах воєнного часу були суттєво обмежені та систематично порушувалися.

У повоєнний час, на завершальному етапі сталінського тоталітарного режиму (1946–1953 рр.) в умовах початку «холодної війни» повноваження МДБ УРСР були значно розширені. Змінилися їх пріоритети. Насамперед, це протидія спецслужбам США, Англії та їх союзників по НАТО, боротьба з українським національно-визвольним рухом, підпільними релігійними організаціями, захист державної таємниці, розшук агентури колишніх нацистських каральних органів, охорона громадського порядку на транспорті, здійснення радіоконтррозвідувальних заходів, охорона державних кордонів і забезпечення громадської безпеки та спеціального урядового зв'язку. Це забезпечувалося різними формами та методами (політичний розшук, перлюстрація кореспонденції, зовнішнє спостереження й оперативна установка, утримання внутрішніх тюрем тощо).

У перші повоєнні роки головним суб'єктом у боротьбі з українськими націоналістами серед каральних структур визначались органи НКВС, а органи державної безпеки відігравали допоміжну роль. З 1947 р. відбулись зміни в організації боротьби з українським національно-визвольним рухом. Відповідальність за цю діяльність була покладена на органи МДБ. Основним методом діяльності був метод агентурного проникнення в лави націоналістичних організацій для їх внутрішнього розкладу та фізичного знищення лідерів національного спротиву.

У післявоєнний час внутрішні, прикордонні війська та війська урядового зв'язку були переведенні в підпорядкування органів державної безпеки.

Частина визначених вище напрямів діяльності вважалася традиційною для радянської спецслужби, але водночас органи МДБ УРСР були наділені багатьма не властивим їм функціями, що ускладнювало й без того значну завантаженість каральних структур.

Завдяки розширенню повноважень органи МДБ УРСР забезпечували в країні режим «залізної завіси» та розгорнули масштабні репресії.

Загальною рисою розвитку повноважень, організаційної структури і діяльності органів державної безпеки УРСР у період панування тоталітарного режиму слід уважати високу ступінь централізації при вирішенні найбільш важливих організаційно-штатних питань та визначенні функцій і компетенції. Така практика продовжувалась навіть незважаючи на те, що після прийняття Конституції УРСР 1937 р. НКВС–НКДБ–МДБ були віднесені до категорії союзно-республіканських наркоматів (міністерств).

Даний розділ містить узагальнені результати наукових досліджень автора, представлені в опублікованих працях [293; 295; 306; 310–314; 316–318; 322–326; 330; 334; 336; 337; 338; 343; 344; 350–354; 356; 359; 360; 366; 368; 370–375; 377; 378].

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ МІСЦЕВИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ І СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ОРГАНІВ ТА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ

3.1. Місцеві територіальні органи державної безпеки

На початок досліджуваного періоду систему місцевих територіальних органів становили окрввідділи ДПУ, юридичний статус яких визначався положенням про окрввідділи ДПУ УСРР, правилами про організацію, права та обов'язки окрввідділів ДПУ УСРР і взаємовідносини їх з іншими органами, які були затверджені з'їздом начальників органів ДПУ УСРР у червні 1925 р. [193, арк. 19–29], та постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про окружні відділи ДПУ» від 4 листопада 1925 р.

Відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округів та перехід на двохступеневу систему управління» від 2 вересня 1930 р. в УСРР замість округів було створено 503 окремі адміністративно-територіальні одиниці – АМСРР, 18 міст підпорядкованих центру та 484 райони, які поділялися на три категорії [459, арк. 27–30].

Нова система місцевих органів ДПУ УСРР мала включати районні та міські відділення ДПУ і райуповноважених ДПУ в невеликих районних центрах. Призначення та звільнення керівників цих органів здійснювалося за погодженням з Секретаріатом ЦК КП(б)У. 9 вересня 1930 р. на прохання ДПУ УСРР Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив список начальників 9 міських і 28 райвідділень. 12 листопада 1930 р. цей список був доповнений. Протягом листопада – грудня 1930 р. були погоджені кадрові питання стосовно ще одного начальника міського відділення та 8 райуповноважених [468, арк. 62, 66–67; 467, арк. 17, 32, 57; 469, арк. 66, 112].

ПБ ЦК КП(б)У 3 вересня 1930 р. погодилося з пропозицією Голови ДПУ УСРР В. А. Балицького про організацію поряд з міськими та районними відділеннями ДПУ 9 оперсекторів. Останні були введені в 9 з 18 міст, виділених постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. в окремі адміністративно-територіальні одиниці

підпорядковані центру: 1-й сектор (Харків), начальник – Я. К. Краукліс; 2-й (Сталіно), І. М. Блат; 3-й (Київ), В. Т. Іванов; 4-й (Дніпропетровськ), Ф. А. Леонюк; 5-й (Одеса), Ю. М. Перцов; 6-й (Вінниця), А. Г. Грозний; 7-й (Житомир), П. В. Семенов; 8-й (Полтава), А. Б. Розанов; 9-й (Суми), В. Я. Лєвоцький [466, арк. 70–71].

Нову організаційну структуру та функції місцевих територіальних органів державної безпеки закріпило Положення про структуру, оперативні й адміністративні функції та права місцевих органів ДПУ УСРР (секторів, міських і районних апаратів), яке було затверджене головою ДПУ УСРР у вересні 1930 р. [278, с. 505–522]

Зокрема в ньому визначалася структура секторних апаратів ДПУ, які складались з секретаріату, відділень контррозвідувального, секретного, інформаційного, економічного, обліково-статистичного та розвідувального (зовнішнього спостереження). У 3-му, 4-му, 6-му і 7-му секторах були додатково створені відділення по боротьбі з контрабандою, а в 5-му секторі – відділення ІНВ.

У містах УРСР, напряму підпорядкованих ВУЦВК, було створено міські відділення ДПУ, які обслуговували також приєднані до міста сільські райони. У містах, де були розташовані оперсектори ДПУ, міські відділення ДПУ не створювалися. В районах, в залежності від їх категорії, запроваджувалися райвідділення або райуповноважені ДПУ.

У Положенні докладно прописувалися функції секторів, міських і районних апаратів ДПУ за кожним напрямом агентурно-оперативної роботи. Визначалися також особливості реалізації адміністративних повноважень місцевих органів державної безпеки після скасування округів і переходу на двохступеневу систему управління, їх внутрішню підпорядкованість та субординацію, взаємовідносини з місцевими партійними та державними установами.

В розвиток Положення про структуру, оперативні й адміністративні функції та права місцевих органів ДПУ УСРР наказом ДПУ УСРР № 220 від 29 жовтня 1930 р. з метою здійснення належного оперативного керівництва місцевим апаратом оперсекторам ДПУ було надано право вирішувати перед ДПУ УСРР питання щодо

особового складу та штатів підпорядкованих їм міських, районних відділень і райуповноважених ДПУ [182, арк. 5].

Українські «чекісти» виявилися піонерами у питанні юридичного врегулювання діяльності нових організаційних форм місцевих органів державної безпеки, введених після адміністративно-територіальної реформи, оскільки на загальносоюзному рівні відповідні положення «Про оперативні сектори», «Про міські та районні відділення» та «Про районних уповноважених» були затверджені тільки в лютому 1931 р.

Весною 1931 р. відбулося розукрупнення місцевого апарату ДПУ УСРР. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 96 від 14 квітня 1931 р., виданим на підставі наказу ОДПУ № 159/95–1931 р., районні апарати, які налічували 3 посади, перейменовувалися в райвідділення, а райуповноважені – у начальників райвідділень. Так, у 9 оперсекторах, Молдавському відділі та 5 прикордонних загонах ДПУ УСРР загалом було сформовано 104 райвідділення ДПУ. Відповідні доповнення були внесені до наказу ДПУ УСРР № 202–1930 р. [182, арк. 51]

Перетворення райапаратів у райвідділення продовжувалися в подальшому. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 280 від 26 листопада 1931 р. Карлівський райапарат Полтавського оперсектору ДПУ УСРР після введення до його штату двох посад оперуповноважених було реорганізовано в Карлівське райвідділення ДПУ УСРР [182, арк. 148].

Після створення відповідно до постанови 4-ї сесії ВУЦВК від 9 лютого 1932 р. Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської областей і ліквідації в УСРР 9 районів, було видано наказ ДПУ УСРР № 40 «Про розформування оперативних секторів ДПУ і про організацію обласних відділів ДПУ» від 13 лютого 1932 р. [183, арк. 20–25]

Було розформовано всі оперсектори крім Донецького, а також 2 райвідділення та 6 райапаратів Донецького оперсектора ДПУ й один райапарат Київського оперсектора ДПУ. Створені облвідділи ДПУ очолили: Харківський – П. С. Мулявко, Київський – А. Б. Розанов, Дніпропетровський – Я. К. Краукліс, Одеський – Ю. М. Перцов, Вінницький – В. Я. Лєвоцький. Донецьким опересктором мав керувати М. М. Тимофєєв.

Замість Житомирського, Полтавського та Сумського оперсекторів були створені міськвідділення ДПУ, об'єднані з відповідними ОВ. Зміни в системі місцевих територіальних органів державної безпеки регулювались інструкціями «Про порядок ліквідації оперсекторів» і «Про порядок розформування райапаратів ДПУ». Юридичний статус облвідділів ДПУ визначався відповідним положенням, яке було закріплене наказом ОДПУ № 140/с від 14 лютого 1932 р. [385, с. 37]

На підставі наказу ДПУ УСРР № 108 від 29 квітня 1932 р., прийнятому в доповнення до наказу ДПУ УСРР № 40 від 13 лютого 1932 р., Молдавський відділ ДПУ було реорганізовано у Молдавський облвідділ ДПУ. Всі місцеві органи ДПУ, розташовані в межах АМСРР, переходили в підпорядкування Молдавського облвідділу. Секретно-оперативна частина 25 прикордонного загону була включена до штату відповідних оперативних відділень Молдавського облвідділу ДПУ. Начальник облвідділу за сумісництвом обіймав посаду начальника 25 прикордонного загону військ ДПУ. Ним було призначено Д. М. Соколинського. Молдавському облвідділу ДПУ в питаннях організації оперативної роботи підпорядковувався Рибницький прикордонний загін [183, арк. 53].

Зі створенням у липні та жовтні 1932 р. Донецької та Чернігівської областей було сформовано відповідно ще 2 облвідділи ДПУ УСРР. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 224 від 16 липня 1932 р., який було видано на виконання постанови ВУЦВК від 2 липня 1932 р. про організацію Донецької області та в розвиток наказу ДПУ УСРР № 40 від 13 лютого 1932 р., Донецький оперсектор ДПУ реорганізували в Донецький облвідділ ДПУ з поширенням на нього функцій, передбачених Положенням про облвідділи ДПУ. Начальником облвідділу було призначено колишнього начальника оперсектору М. М. Тимофєєва. В процесі реорганізації до створеного облвідділу були передані 13 райорганів Харківського облвідділу ДПУ та 5 райорганів Дніпропетровського облвідділу ДПУ [183, арк. 107].

На виконання постанови Президії ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. про створення на території УСРР Чернігівської області відповідно до наказу ДПУ УСРР № 321 від 17 жовтня 1932 р. було організовано Чернігівський облвідділ ДПУ, який об'єднали з ОВ 7 стрілецької дивізії. Начальником облвідділу було призначено В. О. Двінянінова.

У підпорядкуванні Чернігівського облвідділу ДПУ УСРР мало перебувати 36 райорганів згідно з кількістю визначених постановою ВУЦВК районів області. 9 райорганів ДПУ було передано до складу Київського та Харківського облвідділів ДПУ [183, арк. 146–147].

Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР тягнули зміни в системі місцевого апарату органів державної безпеки. Так, наприклад, на підставі постанов ВУЦВК і РНК УСРР від 4 квітня і 30 червня 1932 р. та згідно з наказами ДПУ УСРР № 96 від 16 квітня і № 200 від 30 червня 1932 р., після створення в УСРР 6 районів безпосередньо підпорядкованих центру та перетворення деяких районів на міськради, Горлівське, Риківське, Артемівське, Ворошилівське, Костянтинівське, Кадієвське, Краснолуцьке та Краматорське райвідділення ДПУ, були перейменовані у міськвідділення. Відповідно до наказів ДПУ УСРР № 50 від 21 лютого 1933 р. і № 312 від 14 липня 1933 р. у зв'язку зі створенням нових районів на території УСРР було загалом сформовано 7 райапаратів і одне райвідділення у складі Дніпропетровського, Донецького та Одеського облвідділів ДПУ [186, арк. 82, 117].

Збільшення штатів місцевих органів ДПУ відбулося з прийняттям наказу ОДПУ № 471/с–1932 р. про права та обов'язки знов організованих міськвідділів ДПУ. На підставі цього акта, чинність якого в УСРР була підтверджена наказом ДПУ УСРР № 186 від 17 червня 1932 р., Полтавське, Запорізьке, Криворізьке, Миколаївське, Луганське та Маріупольське міськвідділення були перетворені у міськвідділи. Начальниками призначені відповідно – А. Л. Терський, І. Г. Ленський, Р. Е. Штурм, А. Г. Ленський, В. І. Калін і С. С. Шатов [183, арк. 83].

З метою посилення керівництва віддаленими від облвідділу ДПУ райапаратами відповідно до наказу ДПУ УСРР № 316 від 14 липня 1933 р. у Старобільську було організовано міжрайонну оперативну групу ДПУ, якій підпорядкували Старобільське райвідділення ДПУ та 6 райапаратів [186, арк. 83].

Після створення НКВС УСРР система місцевих територіальних органів визначалася раніше згаданим наказом НКВС УСРР № 13 «Про організацію органів НКВС УСРР на місцях» від 19 липня 1934 р. [186, арк. 72–73 зв.], який було прийнято на підставі наказу НКВС СРСР № 001 «Про організацію органів НКВС на місцях» від

13 липня 1934 р. [37, арк. 8–9] Її становили сім обласних УНКВС, прирівняне до них УНКВС по АМСРР і Старобільський окрвдділ НКВС. У безпосередньому підпорядкуванні обласних УНКВС перебували шість міських відділів. У районах УСРР, де не було міських рад та міських районних рад, безпосередньо підпорядкованих області, організовувалися райвідділення НКВС УСРР. На начальників місцевих осередків НКВС покладалось безпосереднє виконання роботи по УДБ і їм підпорядковувалися начальники міських та районних управлінь міліції, апарат із запису актів громадянського стану та пожежної охорони [338, с. 129–130].

Цим наказом встановлювалася організаційна структура обласних УНКВС, які мали включати – два управління – УДБ і УРСМ, три відділи – відділ пожежної охорони, відділ актів громадянського стану та адміністративно-господарський відділ, а також інспекцію резервів. Крім цього, при обласних УНКВС по Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, а також у Криму створювалися інспекції прикордонної і внутрішньої охорони НКВС УСРР. Фінансові відділення та відділи кадрів колишніх облвідділів ДПУ реорганізовувалися у відповідні структурні одиниці обласних УНКВС. При цьому, як і в центральному апараті НКВС УСРР, відділи кадрів УДБ обласних УНКВС виконували також функції секторів кадрів при начальниках обласних УНКВС УСРР.

Так, наприклад, у липні 1934 р. УНКВС УСРР по Харківській області складалось з УДБ (поділялось на оперативний, секретно-політичний, особливий, іноземний, обліково-статистичний та спеціальний (з 1935 р.) відділи), УРСМ, інспекції резервів, відділу актів громадянського стану, відділу зв'язку, адміністративно-господарського відділу, ФВ, відділу пожежної охорони, комендатури, відділу місць ув'язнення та секретаріату [245, с. 178–179].

Крім міських і районних органів та обласних управлінь суб'єктами системи місцевих територіальних органів НКВС УСРР у цей період були також окрвдділи НКВС. Поряд зі згаданим раніше Старобільським окрвдділом, до 1937 р. функціонували Житомирський, Новоград-Волинський, Коростеньський, Проскурівський, Шепетівський, Кам'янець-Подільський і Могилів-Подільський окрвдділи НКВС.

Житомирський окрвдділ НКВС УСРР було створено відповідно до наказу НКВС УСРР № 00168 «Про реорганізацію Житомирського міськвідділу НКВС в окружний відділ НКВС» від 15 липня 1936 р. Йому підпорядкували 6 райвідділень УНКВС по Київській області. Начальник Житомирського окрвдділу НКВС одночасно був начальником ОВ 8-го стрілецького корпусу, 44-ї стрілецької дивізії, 2-го кавалерійського корпусу, 5-ї кавалерійської дивізії та 56-ї винищувальної авіабригади. На цю посаду було призначено Є. С. Шатова [184, арк. 77].

Після прийняття Конституції УРСР 1937 р. на підставі наказу НКВС УРСР № 00113 від 10 червня 1937 р. УНКВС по Молдавській АРСР було реорганізовано в НКВС Молдавської АРСР, який підпорядковувався НКВС УРСР. Посади начальника УНКВС і його заступника були трансформовані в посади наркома і заступника наркома відповідно [134, арк. 343].

У подальшому внаслідок адміністративно-територіальних змін, які відбулися в республіці протягом 1937 р., кількість обласних управлінь збільшилась до одинадцяти. Зокрема, у зв'язку з прийняттям постанови ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 р. про поділ Харківської області на Харківську та Полтавську, Київської на Київську та Житомирську, Вінницької на Вінницьку та Кам'янець-Подільську, а Одеської на Одеську та Миколаївську області, були створені УНКВС по Житомирській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській та Полтавській областях. Одночасно були розформовані сім окрвдділів НКВС УРСР – Житомирський, Новоград-Волинський, Коростеньський, Проскурівський, Шепетівський, Кам'янець-Подільський і Могилів-Подільський. Перелік органів НКВС, які мали підпорядковуватися новоствореним управлінням, а також тим, які вже існували, по Харківській, Київській, Вінницькій і Одеській областях, затвердив наказ НКВС УСРР № 00199 від 4 жовтня 1937 р. [135, арк. 7–11] Згідно з додатками до цього наказу новоствореним та реорганізованим УНКВС загалом були підпорядковані 20 міських і районних відділів та 318 райвідділень [322, с. 244].

Формування місцевих територіальних органів продовжувалося в наступні роки. У зв'язку з прийняттям 3 червня 1938 р. Указу Президії ВР СРСР «Про поділ Донецької області Української РСР на Сталінську і Ворошиловградську» [411, с. 51]

згідно з наказом НКВС СРСР № 00367 від 11 червня УНКВС по Донецькій області було реорганізовано в УНКВС по Сталінській області. Цим же наказом було створено УНКВС по Ворошиловградській області [385, с. 77].

Розширенню мережі місцевих територіальних органів НКВС сприяли територіальні зміни, які відбулись у 1939 р. Так, відповідно до Указу Президії ВР СРСР «Про утворення Сумської, Кіровоградської та Запорізької областей у складі Української РСР» від 10 січня 1939 р. [411, с. 52] було видано наказ НКВС СРСР №0036 від 15 січня 1939 р., який закріпив створення УНКВС по Сумській, Кіровоградській та Запорізькій областях. Цим наказом було затверджено перелік органів, підпорядкованих УНКВС новостворених областей. УНКВС по Сумській області підпорядковувалися райвідділ і 30 райвідділень, УНКВС по Кіровоградській та Запорізькій областях – по 30 райвідділень НКВС відповідно [131, с. 147–148 зв.].

Після початку Другої світової війни та приєднання до СРСР і УРСР Західної України ВР СРСР і УРСР були прийняті відповідно закони від 1 листопада 1939 р. «Про включення Західної України до складу СРСР і з'єднання її з Українською РСР» і від 15 листопада 1939 р. «Про прийняття Західної України до складу Української РСР».

Для забезпечення належного контролю на цих територіях відповідно до наказу НКВС СРСР № 001359 від 6 листопада 1939 р. «Про організацію органів НКВС Західної України» [136, с. 119–121 зв.] були створені УНКВС по Львівській, Луцькій, Станіславській і Тернопільській областях.

Кожному з УНКВС підпорядковувалося в середньому від 10 до 16 повітових відділів. Укомплектування нових органів НКВС мало відбуватися тільки за рахунок перевірених співробітників органів і військ НКВС. Зокрема, цю категорію становили 726 осіб, які раніше були відряджені на Західну Україну, але зазначена кількість не задовольняла штатні потреби. Некомплект оперативного складу вказаних управлінь у кількості 600 осіб передбачалось покрити за рахунок діючих співробітників НКВС інших союзних республік, УНКВС країв та областей, які були включені до оголошеної НКВС розвертки (100 осіб), співробітників особливих органів КВО (250

осіб), курсантів і випускників оперативно-чекістських шкіл НКВС (150 осіб) і працівників прикордонних органів НКВС (100 осіб) [322, с. 245–246].

Забезпечення органів НКВС Західної України технічними працівниками планувалося здійснити шляхом направлення з НКВС СРСР у розпорядження НКВС УРСР 60 осіб на посади машиністок і 200 осіб вахтерами та комендантами з-поміж особового складу батальйонів прикордонних військ НКВС, які були передані в оперативне підпорядкування оперативним групам НКВС УРСР.

Цікаво відзначити, що наказ про організацію УНКВС був виданий раніше ніж відбулося законодавче оформлення рішення про створення самих областей. Зокрема, відповідний Указ «Про створення Львівської, Дрогобицької, Волинської, Станіславської, Тернопільської та Рівненської областей у складі Української РСР», прийнятий Президією ВР УРСР 27 листопада 1939 р., був затверджений Указом Президії ВР СРСР лише 4 грудня 1939 р. [411, с. 52–53]

Після видання даного Указу було створено ще два УНКВС, по Дрогобицькій та Рівненській областях, а УНКВС по Луцькій області перейменовано в УНКВС по Волинській області. Ці зміни в організації місцевих територіальних органів закріпив наказ НКВС СРСР № 001470 від 13 грудня 1939 р. [385, с. 77–78]

Чергові зміни у системі місцевих територіальних органів НКВС були запроваджені у 1940 р. після приєднання Північної Буковини та Бессарабії. 2 серпня 1940 р. VII сесія ВР СРСР прийняла закони «Про створення Союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки» та «Про включення північної частини Буковини та Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» [411, с. 22–23].

Після створення Молдавської РСР згідно з наказом НКВС СРСР №00961 від 8 серпня 1940 р. із підпорядкування НКВС УРСР було виведено НКВС Молдавської АРСР і реорганізовано у НКВС Молдавської РСР [385, с. 62, 76].

На приєднаних до складу УРСР територіях 7 серпня 1940 р. було створено дві нові області – Аккерманська та Чернівецька. У зв'язку з цим, відповідно до наказу НКВС СРСР № 00964 від 9 серпня 1940 р. були створені УНКВС по Аккерманській та Чернівецькій областях [385, с. 78, 79].

УНКВС по Аккерманській та Чернівецькій областях, згідно з наказом НКВС СРСР № 001506 від 2 грудня 1940 р., підпорядковувалися 4 міськвідділи, 2 райвідділи і 21 райвідділення [138, арк. 93–94].

З прийняттям 7 грудня 1940 р. Указу Президії ВР СРСР «Про перенесення центру Аккерманської області Української РСР з міста Аккермана до міста Ізмаїл і перейменування Аккерманської області в Ізмаїльську область» [411, с. 53] УНКВС по Аккерманській області на підставі наказу НКВС СРСР № 001594 від 21 грудня 1940 р. було реорганізовано в УНКВС по Ізмаїльській області з відповідною зміною місця дислокації управління [385, с. 78].

Протягом 1940 р. була прийнята низка наказів НКВС СРСР щодо організаційно-штатних змін місцевих органів НКВС УРСР, їх реорганізацій, розукрупнень, перейменувань тощо: № 0065 від 16 січня, № 00134 від 3 лютого, № 001560 від 16 грудня та інші [138, арк. 53–53 зв., 64–64зв., 143–144]. На початок 1941 р. кількість обласних УНКВС в УРСР досягала двадцяти трьох.

Після створення НКДБ УРСР відповідно до наказу НКДБ СРСР № 00115 від 12 квітня і наказу НКДБ УРСР № 0019 від 26 травня 1941 р. [138, арк. 217–239 зв.; 148, арк. 49а–49г] було організовано 23 УНКДБ – Вінницької, Волинської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Дрогобицької, Житомирської, Запорізької, Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сталінської, Станіславської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Чернігівської та Чернівецької областей. Цим управлінням підпорядковувалося 30 міськвідділів, 29 міжрайонних відділів, 56 райвідділів, 168 міжрайонних відділень і 171 райвідділення [376, с. 408–411]. Таким чином, місцевий апарат органів державної безпеки в УРСР після створення НКДБ УРСР був доволі розгалуженим. У підпорядкуванні 23 обласних УНКДБ перебувало 454 місцеві органи державної безпеки.

З початком німецько-радянської війни, після злиття органів державної безпеки та внутрішніх справ в єдиний НКВС, процес формування нових місцевих органів НКВС УРСР відбувався в умовах стрімкого просування німецьких окупаційних військ. Тому частина обласних УНКДБ і УНКВС, насамперед Правобережної

України, так і не були об'єднані, а особовий склад тих, які встигли це зробити, змушений був залишити територію своїх областей. З осені 1941 р. припинила діяльність і низка УНКВС Лівобережної України – Полтавської, Запорізької, Сумської, Дніпропетровської та Кіровоградської областей, а їх особовий склад і матеріально-технічні засоби перейшли у відання НКВС УРСР. З приводу цього було видано наказ НКВС УРСР № 217 від 8 листопада 1941 р. [147, арк. 12]

Після створення у травні 1943 р. НКДБ УРСР і звільнення території України від нацистської окупації розпочалося відновлення місцевих територіальних органів державної безпеки УРСР. Їх розгортання відбувалось в кілька етапів. З липня по грудень 1943 р. були створені УНКДБ по Ворошиловградській, Сумській, Полтавській, Сталінській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Чернігівській, Миколаївській, Житомирській, Київській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Одеській областях. З січня по жовтень 1944 р. – по Рівненській, Львівській, Станіславській, Чернівецькій, Тернопільській, Херсонській, Ізмаїльській, Волинській та Дрогобицькій областях. Штати цих УНКДБ та їх окремих підрозділів були спочатку затверджені наказами НКДБ СРСР, а згодом оголошені наказами НКДБ УРСР [502, арк. 19; 158, арк. 26, 43, 49].

Стосовно кадрового забезпечення УНКДБ західних областей УРСР було прийнято три постанови ЦК КП(б)У в березні, липні та грудні 1944 р. Ними передбачалося переведення зі східних областей 1374 співробітників [502, арк. 9].

Згідно з наказом НКДБ СРСР № 00142 від 12 квітня 1944 р. прийнятим відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 30 березня 1944 р., було організовано УНКДБ по Херсонській області. Йому підпорядкували 19 місцевих територіальних органів УНКДБ по Миколаївській та Запорізькій областях – районний відділ і 18 районних відділень [140, арк. 2–2 зв.].

Таким чином, станом на 1 січня 1945 р. в УРСР функціонувало 24 обласних УНКДБ, у підпорядкуванні яких перебувало 58 міських відділів, 231 районний відділ, 495 районних відділень і 7 міських відділень. Всі місцеві органи НКДБ були дислоковані у відповідних адміністративних центрах, за винятком УНКДБ по Тернопільській області, яке знаходилося в Чорткові [502, арк. 19–20].

На підставі наказу НКДБ СРСР № 0023 від 17 січня 1946 р. у підпорядкуванні НКДБ УРСР з дислокацією в Ужгороді була організована оперативна група НКДБ по Закарпатській Україні. Їй підлягали інші оперативні групи, створені в цьому регіоні [140, арк. 53].

У лютому 1946 р. оперативну групу НКДБ по Закарпатській Україні перетворили на УНКДБ по Закарпатській області. Отже, по закінченню Другої світової війни на території УРСР діяло вже 25 УНКДБ. Кількість місцевих територіальних органів державної безпеки порівняно з 1941 р. збільшилась на два обласні управління – по Херсонській та Закарпатській областях [384, с. 194–108].

Організаційна структура місцевих територіальних органів відповідала структурі НКДБ УРСР і СРСР і визначалась наказами останнього. Так, порядок організації роботи 2-х і 5-х відділів НКДБ союзних і автономних республік та УНКДБ регулювали директиви НКВС-НКДБ СРСР № 232/3 від 11 травня 1943 р. і начальників 2-го управління НКДБ СРСР № 7 від 27 травня 1943 р. і 5-го управління НКДБ СРСР № 17 від 10 червня 1943 р. відповідно [141, арк. 1–4, 9–10 зв.].

На 2-гі відділи НКДБ-УНКДБ покладалась боротьба зі «шпигунською, терористичною, диверсійною, шкідницькою та іншою підривною діяльністю агентури іноземних розвідок і антирадянських елементів» (крім частин РСЧА, ВМФ, військ НКВС і транспорту). Робота будувалась за об'єктовим принципом, а кадровий апарат відділів мав поділятися на старший та молодший оперативний склад. Перший з них, до якого належали старші оперативні працівники та вищі за посадою співробітники, повинен був вести агентурні розробки, здійснювати по цих розробках необхідні комбінації, мати на особистому зв'язку кваліфіковану агентуру, контролювати та забезпечувати роботу периферійних органів НКДБ за відповідними об'єктами обслуговування. Другий, який включав оперативних та молодших оперативних співробітників, працювати з інформаторами на об'єктах обслуговування з метою попередньої розробки (перевірки первинної агентурної інформації) «агентури іноземних розвідок та антирадянського елементу», організаторів «антирадянських проявів» (страйків, «волинок», провокаційних слухів тощо), а також

здійснювати технічну роботу та виконувати окремі доручення старшого оперативного складу.

Відповідно до цих задач організаційна структура 2-х відділів мала складатись з 9 відділень. До відання 1-го відділення належала боротьба з «антирадянським елементом» в промисловості, радянському державному апараті, серед «неорганізованого населення», кустарів і ремісників в містах. 2-ге відділення мало вести боротьбу з «антирадянським елементом» у сільській місцевості та в державних органах і структурах, які займались управлінням та забезпеченням розвитку сільського господарства. 3-тє відділення займалось боротьбою з «антирадянським елементом» серед інтелігенції та молоді. 4-те – серед духовенства різних церков і релігійних течій. 5-те відділення мало проводити на звільненій від нацистів території розшук пособників та агентури нацистів, у тому числі підготовленої у спеціальних школах, а також вести боротьбу з ворожими парашутистами. 6-те відділення здійснювало оперативно-технічні та інші спеціальні заходи в готелях та ресторанах, розшук авторів «антирадянських» листівок. 7-е відділення вело нагляд за іноземними консульствами, місіями та іноземцями. 8-е проводило арешти, обшуки, агентурні установки та зовнішнє спостереження. На це відділення покладались також функції охорони партійних і державних функціонерів там, де не було сформовано відповідних відділів охорони. 9-те відділення займалось обліково-інформаційною роботою.

У 1944 р. в зв'язку з відсуненням лінії фронту в УНКДБ східних областей УРСР були ліквідовані 4-ті відділи, які займалися організацією диверсій в тилу противника, натомість введені в УНКДБ західних областей [502, арк. 19].

На початку 1947 р. відповідно до наказів МДБ СРСР № 07 від 7 лютого і МДБ УРСР № 0077 від 19 квітня було запроваджено градацію місцевих територіальних органів, в залежності від кількості штатних посад, на 3 групи. За нашими підрахунками на цей час у підпорядкуванні 25 обласних УМДБ перебувало 768 місцевих органів МДБ, з яких 41 міський відділ (31 – 1-ї групи і 10 – 2-ї групи), 6 міських відділень (5 – 1-ї групи і 1 – 2-ї групи), 238 районних відділів (101 – 1-ї групи, 122 – 2-ї групи і 15 – 3-ї групи), 471 районне відділення (200 – 1-ї групи і 271 – 2-ї групи) та 12 окружних відділів (6 – 1-ї групи і 6 – 2-ї групи). Найбільша кількість

міських відділів функціонувала в УМДБ Київської області, районних відділів – в УМДБ Тернопільської області, районних відділень – в УМДБ Полтавської області. Окружні відділи МДБ існували тільки в УМДБ Закарпатської області [161, арк. 199–236].

У подальшому відбувалось укрупнення місцевих територіальних органів і приведення їх статусу у відповідність до статусу адміністративно-територіальних одиниць, в яких вони функціонували. Зокрема, відповідно до наказу МДБ УРСР № 00151 від 11 травня 1948 р. П'ятихатське та Синельниковське районні відділення МДБ Дніпропетровської області були реорганізовані в районні відділи МДБ [174, арк. 95–96]. В той же час 5 міських відділів МДБ Волинської, Кам'янець-Подільської та Тернопільської областей і 2 міських відділення МДБ Чернівецької області були реорганізовані в районні відділи [176, арк. 115–119].

3.2. Органи військової контррозвідки

На початок досліджуваного періоду органи військової контррозвідки функціонували в складі ДПУ УСРР відповідно до положень про особливі відділи ДПУ від 6 лютого 1922 р., про ОВ ОДПУ від 2 листопада 1923 р., дія яких поширювалася в Україну, та про особливі відділи при корпусах і дивізіях УВО, яке було затверджено на з'їзді начальників органів ДПУ УСРР у червні 1925 р. Хоча структура органів військової контррозвідки і була прив'язана до побудови РСЧА, в УСРР існували ОВ УВО, ОВ корпусів і дивізій, але вплив військового відомства на їх діяльність був мінімальним. Юридичного закріплення набула тенденція щодо підпорядкування ОВ територіальним органами державної безпеки [322, с. 109–117].

В умовах формування в СРСР і УСРР тоталітарного режиму, та зумовленого цим загострення соціально-політичної обстановки, на початку 1930-х рр. відбулася реорганізація органів військової контррозвідки. Вона передбачала злиття військової і цивільної (політичної) контррозвідки та створення на базі ОВ централізованого карального апарату, діяльність якого мала здійснюватися за об'єктовим (збройні сили та їх оточення) і за лінійним принципом (контрреволюційні злочини).

Поширення повноважень ОВ у сфері боротьби з «контрреволюцією» та шпигунством на цивільних осіб у районах комплектування військових частин закріпив наказ ОДПУ № 251/119 від 9 серпня 1930 р. Питання структурної реорганізації ОВ було вирішено після обговорення головою ОДПУ з повноважним представником ОДПУ і начальникам ОВ військових округів пропозиції щодо об'єднання ОВ і КРВ і прийняття на підставі цього наказу ОДПУ № 299/137 від 10 вересня 1930 р. КРВ і Східний відділ ОДПУ було розформовано і введено, із збереженням функцій, до складу ОВ ОДПУ. За цим же принципом, як єдині організаційні структури, мали формуватися ОВ в ПП ОДПУ. В столиці УСРР було створено об'єднаний ОВ УВО і ДПУ УСРР. Йому підпорядковувалися особвідділення територіальних органів і ОВ корпусів і дивізій УВО.

Структура реорганізованих ОВ була визначена наказом ОДПУ № 2/1 від 2 січня 1931 р. ОВ військового округу і ПП ОДПУ складався з трьох відділів: по шпигунству, контрреволюції та політико-бойовій інформації (оперативна робота в штабах, частинах і з'єднаннях РСЧА). Створювалися об'єднанні ОВ оперсекторів і військових частин. У населених пунктах, де перебував ОВ дивізії чи корпусу, але не було оперсектору ДПУ, начальник міського або районного відділення ДПУ одночасно займав посаду начальника ОВ відповідної дивізії чи корпусу.

Метою реорганізації ОВ було усунення військового відомства від впливу на їх діяльність. 17 вересня 1931 р. Президія ЦВК СРСР вилучила з положення про ОВ ОДПУ від 2 листопада 1923 р. норму, яка надавала право Революційної військової ради СРСР ставити перед ОВ завдання та контролювати їх виконання [346, с. 313].

Реорганізація ОВ на початку 1930-х рр., незважаючи на формальне розширення їх повноважень, сприяла підпорядкуванню органів військової контррозвідки територіальним органам державної безпеки, та позбавленню впливу військового відомства на їх агентурно-оперативну діяльність. На думку О. І. Божка реорганізація ОВ призвела до їх знищення як органів військової контррозвідки та перетворення в територіальні органи державної безпеки [13, с. 303].

Подальший розвиток ОВ відбувався в напрямку відмежування їх повноважень щодо боротьби з «тероризмом», шпигунством і диверсією, від функцій інших

структурних підрозділів ДПУ в цій сфері, а також був спрямований на покращення діяльності з «агентурно-оперативного обслуговування» РСЧА [346, с. 314].

Після формування в 1931 р. у складі інженерно-будівельних військ РСЧА штабів управлінь начальника робіт, які займалися будівництвом укріплених районів, для їх оперативного обслуговування були створені особвідділення об'єднані з місцевими територіальними органами ДПУ [183, арк. 62]. Уповноважених з обслуговування військових складів передбачалося підпорядкувати начальникам міських і районних відділень ДПУ. Це закріпив наказ ДПУ УСРР № 172 від 14 червня 1932 р. [183, арк. 75]

Продовж 1930–1932 рр. ОДПУ видало низку актів, котрі визначали коло військових об'єктів і установ, над якими встановлювався оперативний контроль військової контррозвідки. Це внутрішні, залізничні та прикордонні війська ОДПУ і частини воєнізованої охорони, які вважалися збройним резервом органів ОДПУ і мали перебувати в належній «політико-моральній готовності», частини ВПС і цивільної авіації, пожежної охорони, органів військового зв'язку.

Згідно з наказом ДПУ УСРР № 518 від 1 листопада 1933 р. начальник ОВ УВО і ДПУ УСРР Л. О. Іванов був відряджений до ОДПУ. Тимчасове виконання обов'язків начальника ОВ покладалося на В. П. Кареліна [186, арк. 218]. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 589 від 15 грудня 1933 р. начальником ОВ УВО і ДПУ УСРР було призначено М. К. Александровського [186, арк. 229].

Після створення НКВС СРСР і НКВС УСРР зміни в організаційній структурі та повноваженнях органів військової контррозвідки були пов'язані з ліквідацією відповідно до наказу НКО СРСР № 079 від 17 травня 1935 р. УВО та формуванням Київського та Харківського військових округів. Відповідно до цього на підставі наказу НКВС СРСР № 00216 від 10 червня 1935 р. були сформовані як єдині організаційні структури: ОВ по КВО – ОВ УДБ НКВС УСРР і ОВ по ХВО – ОВ УДБ НКВС по Харківській області. ОВ і особвідділення з'єднань і частин РСЧА та РСЧФ увійшли в підпорядкування вказаних вище об'єднаних ОВ військових округів і ОВ УДБ республіканських (обласних) управлінь НКВС [13, с. 290].

Наказом НКВС СРСР № 00230 «Про оперативне обслуговування воєнізованої і міської пожежної охорони НКВС» від 17 червня 1935 р. були розмежовані повноваження щодо агентурно-оперативного контролю за особовим складом пожежної охорони НКВС між територіальними органами та ОВ. Частини воєнізованої пожежної охорони та обласні школи міської пожежної охорони НКВС мали перебувати в оперативному обслуговуванні відповідно ЕКВ і СПВ ГУДБ і його місцевих органів. Школа ім. Куйбишева, Ленінградський, Московський, Харківський технікуми та курси удосконалення командного складу Управління пожежної охорони НКВС – ОВ ГУДБ і його місцевих структур [130, арк. 55].

У зв'язку з відновленням наприкінці 1936 – у першій половині 1937 рр. в системі органів державної безпеки КРВ, як самостійних структурних підрозділів, функції ОВ були обмежені лише контррозвідальною роботою у військових частинах і установах РСЧА–РСЧФ й інших військових формувань, тобто зведені до класичних функцій військової контррозвідки. Зазначені зміни започаткував вже згадуваний раніше наказ НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р. [385, с. 47–48] Згодом наказами НКВС СРСР № 00411 від 25 грудня 1936 р. і НКВС УСРР № 001 від 2 січня 1937 р. ОВ отримали назву 5-х відділів [134, арк. 2–3]. Тимчасове положення про 5-й відділ ГУДБ НКВС СРСР було оголошене наказом НКВС СРСР від 21 березня 1937 р. [13, с. 291]

В УРСР нову структуру та штати 5-х (ОВ) відділів визначив наказ НКВС УСРР № 0096 від 26 травня 1937 р. [134, арк. 282, 289–291, 285–286, 298–299, 296, 293–294, 302, 304, 306] Найбільш чисельними були штати ОВ ГУДБ НКВС КВО і ХВО, які одночасно вважались 5-ми відділами УДБ НКВС УРСР та УДБ УНКВС по Харківській області відповідно [346, с. 315].

Згідно з циркуляром 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР № 84 «Про оперативні заходи в системі мобілізаційних апаратів, військкоматах, навчальних центрах» від 15 вересня 1937 р. пропонувалося провести перевірку особового складу мобілізаційних органів, районних військкоматів, навчальних центрів з перепідготовки начальницького складу запасу на предмет виявлення «антирадянського, шпигунського, а також підозрілого по шпигунству елементу» та здійснити арешти

цих осіб в рамках наказів НКВС СРСР щодо поляків і німців. Мала бути проведена перевірка обліку та зберігання секретних і мобілізаційних документів у системі мобілізаційних органів, посилено агентурну діяльність щодо виявлення можливих порушень. До 1 жовтня 1937 р. у 5-й відділ ГУДБ НКВС СРСР мали бути подані звіти про стан навчальних центрів і мобілізаційних округів, про роботу серед начальницького складу запасу РСЧА, про правильність ведення військового обліку, про «викриті» справи щодо «військової змови, шпигунства та підривної шкідницької діяльності», про стан агентури в мобілізаційних установах [133, арк. 169–172].

На подальшу репресивну діяльність проти військовослужбовців був спрямований циркуляр 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР № 147 «Про оперативні заходи по боротьбі з диверсією на військових складах РСЧА» від 21 листопада 1937 р. [133, арк. 183–193] В ньому зазначалося, що 5-м відділом УДБ НКВС УРСР були викриті «шпигунські, диверсійні, шкідницькі групи» в артилерійському відділі штабу КВО та на військових складах № 27, 29, 72 ХВО і № 63 і 64 КВО. Було заарештовано 67 осіб. Для подальшої ліквідації «ворогів народу» передбачалося провести на всіх військових складах ретельну перевірку агентурно-інформаторської мережі, до якої входили агенти, інформатори та резиденти, на предмет їх благонадійності та працездатності. Політично неблагонадійну, а також «бездіяльну» агентуру, яка не надавала необхідної інформації про «шпигунство, диверсії та шкідництво» пропонувалося заарештовувати. ОВ були орієнтовані на проведення агентурної перевірки особового складу військових складів, «агентурне висвітлення» населення, яке проживало на прилеглий території, розслідування випадків порушення техніки безпеки на складах з точки зору можливих диверсій та здійснення суворого нагляду за їх технічним станом та протипожежною безпекою.

Відповідно до наказу НКВС СРСР № 00362 від 9 червня 1938 р. ГУДБ було ліквідоване. ОВ військових округів і флотів набули самостійного статусу. 5-ті відділи УДБ територіальних органів були розформовані, а ОВ військових з'єднань виведені з підпорядкування місцевих органів НКВС. Керівництво органами військової контррозвідки передавалося 2-му Управлінню НКВС СРСР, а з у вересня 1938 р., після відновлення ГУДБ, 4-му відділу 1-го управління ГУДБ НКВС СРСР.

2-ге Управління функціонувало у складі 6 відділів. 1-й відділ здійснював контррозвідувальну роботу в повітряних силах РСЧА, 2-й – в автобронетанкових і технічних військах, 3-й – у піхотних, кавалерійських і артилерійських частинах РСЧА, 4-й – у воєнно-морських силах, 5-й – в штабних службах, у військах протиповітряної оборони, зв'язку, в Розвідувальному управлінні РСЧА, у фінансовій службі та службі постачання РСЧА. На 6-й відділ покладалося здійснення арештів, обшуків, зовнішнього спостереження та «оперативної установки». Згідно з наказом НКВС СРСР № 00539 від 20 серпня 1938 р. кількість відділів 2-го Управління було збільшено, здійснено перерозподіл та розширення функцій [385, с. 49]. Це супроводжувалося зміною нумерації й створенням окремого відділу, на який покладалося обслуговування прикордонних, внутрішніх і залізничних військ.

Важливу роль у закріпленні нового юридичного статусу органів військової контррозвідки відіграв наказ НКВС СРСР № 0032 «Про роботу особливих відділів НКВС Союзу РСР» від 14 січня 1939 р. [131, арк. 141] Він визначав, що на ОВ НКВС СРСР покладаються спеціальні задачі по боротьбі з «контрреволюцією, шпигунством, диверсією, шкідництвом і антирадянськими проявами» в РСЧА, ВМФ, прикордонних і внутрішніх військах НКВС. Для виконання цих задач ОВ надавалося право організації агентурно-інформаторського апарату в армії, на флоті, серед цивільного населення, яке має безпосередній контакт з військовими частинами, установами, органами забезпечення та окремими військовослужбовцями. ОВ дозволялося вести слідство й проводити обшуки, арешти та виїмки у справах про «контрреволюцію», шпигунство, диверсію, «зраду батьківщині», «шкідництво».

Організаційна структура органів військової контррозвідки тепер мала відповідати внутрішній побудові армії та флоту. ОВ ГУДБ НКВС СРСР здійснював оперативне обслуговування центральних апаратів НКО, НКВМФ і Головного управління прикордонних і внутрішніх військ НКВС СРСР. У місцях дислокування управлінь військових округів, окремих армій і флотів створювались ОВ цих структур, підпорядковані ОВ ГУДБ НКВС СРСР, а при армійських групах, корпусах, флотиліях, дивізіях, бригадах, укріплених районах, при військових навчальних закладах, складах й інших великих військових об'єктах – ОВ, особвідділення,

особливі групи, уповноважені, які в свою чергу підпорядковувались вищестоящим ОВ військових округів, окремих армій і флотів.

Наказ № 0032 посилив вплив військового відомства на органи військової контррозвідки. Була введена норма, згідно з якою арешти військовослужбовців мали погоджуватись ОВ з відповідними військовими структурами: рядового і молодшого начальницького складу – з військовими радами округів, середнього, старшого і вищого командного та начальницького складу – з наркомом оборони СРСР.

Призначення начальників ОВ ГУДБ НКВС і ОВ округів, армій, корпусів, дивізій і бригад здійснювалося наркомом внутрішніх справ СРСР за погодженням з наркомом оборони СРСР, оперуповноважених ОВ при полках, військових навчальних закладах і складах за погодженням з військовими радами округів.

Органи військової контррозвідки були зобов'язані своєчасно та вичерпно інформувати керівництво НКО та НКВМФ СРСР, військові ради, командирів і комісарів військових з'єднань, частин, установ і закладів щодо недоліків у стані армії та наявності компрометуючих матеріалів на військовослужбовців, особливо начальницького складу. Начальники ОВ корпусів, дивізій і бригад були включені до складу воєнно-політичних нарад і мали інформувати останні про недоліки в «політико-моральному» стані, бойовій підготовці та забезпеченні військових частин.

Наказ НКВС СРСР № 00106 «Про порядок обслуговування воєнізованих організацій» від 1 лютого 1939 р. [136, арк. 94] уточнив організацію «оперативно-чекістського» обслуговування органами військової контррозвідки військових комісаріатів, начальницького складу запасу РСЧА, Осоавіахіму, міліції, пожежної охорони, ППО та сприяв зміцненню їх контактів з територіальними органами державної безпеки. В ОВ НКВС військових округів створювалися відділення з обслуговування воєнізованих організацій. При республіканських НКВС і УНКВС країв і областей, де не було дислокації ОВ НКВС військових округів, формувалися 4-ті відділення або групи УДБ ОВ НКВС відповідного військового округу, які в оперативному та адміністративному відношенні підпорядковувалися останньому, а в фінансово-господарському та в питаннях забезпечення тюремними приміщеннями

перебували на утриманні відповідних республіканських НКВС і УНКВС країв і областей.

Особвідділенням і особливим групам УДБ ОВ військового округу при республіканських НКВС і УНКВС країв і областей дозволявся прямий контакт з питань оперативної діяльності з територіальними органами державної безпеки в межах адміністративно-територіальної одиниці. Листування з органами НКВС іншої республіки, краю чи області відбувалося тільки через ОВ військового округу.

Наказом НКВС СРСР № 215 «Про працівників особливих відділів армій і округів» від 4 лютого 1939 р. були здійснені призначення керівництва ОВ КОВО і ХВО. Начальником ОВ КОВО було затверджено М. О. Осетрова, його заступником – Н. А. Якунчикова, начальником ОВ ХВО – О. М. Белянова [136, арк. 95].

Згідно з наказом НКВС СРСР № 001436 від 26 листопада 1939 р. [136, арк. 147–150] до компетенції органів військової контррозвідки було віднесено організацію агентурно-оперативного контролю за порядком зберігання, обліку та використання отруйних речовин в частинах, установах, на підприємствах НКО та НКВМФ СРСР. Цей порядок визначався «Положенням про відпускання, зберігання, використання сильнодіючих отруйних речовин в Народному комісаріаті оборони СРСР», яке було введено в дію наказом НКО СРСР № 183 від 1 жовтня 1939 р. на підставі Постанови РНК СРСР № 78 «Про порядок виробництва, збуту та відпускання, зберігання та перевезення сильнодіючих отруйних речовин» від 26 січня 1938 р.

З початком Другої світової війни в УРСР збільшилася кількість військових округів, а існуючі зазнали змін. 11 жовтня 1939 р. було сформовано Одеській військовий округ, а 23 листопада 1939 р. згідно з наказом НКВС СРСР № 001431 ОВ НКВС округу. В період входження військ РСЧА в Західну Україну наказом НКВС СРСР № 001381 від 13 листопада 1939 р. ОВ НКВС КОВО був перетворений в ОВ НКВС Українського фронту. Однак вже 29 листопада 1939 р. згідно з наказом НКВС СРСР № 001443 його знову перейменували в ОВ КОВО [384, с. 118, 119].

З другої половини 1930-х рр. органи військової контррозвідки зазнали функціональних і структурних змін. ОВ зосередилися на контррозвідувальній діяльності в збройних силах і військових формуваннях, були виведені з

підпорядкування територіальних органів державної безпеки і утворили централізовану структуру в системі НКВС СРСР. Посилилася їх взаємодія з НКО і НКВМФ, з командуванням військових округів, військових з'єднань і частин.

Зазначені зміни підготували необхідні умови для виведення у лютому 1941 р. військової контррозвідки зі складу органів державної безпеки та її підпорядкування НКО та НКВМФ СРСР. Відповідно до постанови ПБ ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 лютого 1941 р. на базі ліквідованого 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР були створені 3 управління НКО і НКВМФ СРСР відповідно. 3 управління НКО СРСР складалось з секретаріату, десяти оперативних відділів, відділу кадрів, адміністративно-господарського відділу, тюремного відділення та слідчої частини. 3 управління НКВМФ СРСР включало секретаріат, чотири оперативні відділи, слідчий відділ і оперативно-облікове відділення [384, с. 109–110].

Юридичний статус 3-го управління НКО СРСР і його місцевих органів закріпило положення, затверджене наркомом оборони СРСР 12 березня 1941 р. і введене в дію наказом НКО СРСР від 12 квітня 1941 р. Згідно з ним формувалася централізована вертикаль управління органами військової контррозвідки. Начальник 3-го управління підпорядковувався наркомові оборони СРСР, начальники 3-х відділів військових округів (фронтів) – начальнику 3-го управління та наркомові оборони. Окремі напрями діяльності 3-х відділів, зокрема, вербування агентури з числа іноземців, мало відбуватися за погодженням з органами НКДБ. Особи заарештовані органами військової контррозвідки перебували в слідчих тюрмах НКДБ [13, с. 295].

Для оперативного обслуговування внутрішніх, прикордонних військ і військ ППО НКВС СРСР відповідно до наказу НКВС СРСР від 15 лютого 1941 р. було створено 3-ті відділи НКВС [13, с. 294]. Структура 3-го відділу НКВС СРСР була оголошена наказом НКВС СРСР № 00233 від 28 лютого 1941 р. [384, с. 24]

Переведення військової контррозвідки до складу військового відомства та НКВС не усунуло органи державної безпеки від контролю за її діяльністю. Для координації функціонування структур військової контррозвідки відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 лютого 1941 р. була створена Центральна рада у складі наркомів державної безпеки, внутрішніх справ СРСР і начальників 3-х

управлінь НКО і НКВМФ СРСР та ради у військових округах, до яких увійшли начальники місцевих органів НКДБ і НКВС і начальники 3-х відділів НКО і НКВМФ. Вказані ради скликалися під головуванням представників НКДБ.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 19 квітня 1941 р. до штатів 3-х управлінь, відділів і відділень НКО і НКВМФ були введені посади заступників начальників, на які призначалися співробітники НКДБ. Вони перебували в подвійному підпорядкуванні, як відповідних територіальних органів НКДБ, так і начальників 3-х управлінь, відділів і відділень. Постанова обмежувала повноваження 3-х управлінь, зобов'язуючи їх через заступників начальників, повідомляти органи НКДБ про арешти, дізнання та слідство у справах. Органам НКДБ було надано право витребувати до свого провадження справи, які були порушені органами 3-х управлінь, перераховувати за собою заарештованих та агентуру, що використовувалася в розробці [13, с. 295–296].

Перебування органів військової контррозвідки в структурі НКО та НКВМФ СРСР було нетривалим. Після об'єднання НКВС і НКДБ СРСР у НКВС СРСР на підставі постанови ДКО № 187сс від 17 липня 1941 р. у його складі було відновлено Управління ОВ на базі колишнього 3 управління НКО. Відповідно до постанови ДКО № 1120сс від 10 січня 1942 р. та спільного наказу НКВС і НКВМФ СРСР № 0075/008 від 11 січня 1942 р. до Управління ОВ було передано також 3 управління НКВМФ, яке стало 9-м відділом Управління ОВ. Ці процеси відбувались вже поза межами УРСР, оскільки на момент прийняття зазначених нормативних актів її територія була окупована нацистами. ОВ КВО та Одеського військового округу були розформовані відповідно до наказу НКВС СРСР № 001306 від 15 вересня 1941 р., а ОВ ХВО, дещо пізніше, 26 листопада 1941 р. [384, с. 118–120]

Відновлення діяльності в Україні радянської військової контррозвідки розпочалося після чергових змін в її юридичному статусі та підпорядкованості. Згідно з постановою РНК СРСР № 415-138сс від 19 квітня 1943 р. в складі НКО СРСР і НКВМФ СРСР були створені відповідно ГУКР «Смерш» НКО СРСР і УКР НКВМФ СРСР. Їх юридичний статус регулювався положеннями затвердженими ДКО СРСР

від 21 квітня і 31 травня 1943 р. На фронтах та у військових округах були створені УКР «Смерш», в арміях, корпусах і дивізіях – ВКР «Смерш».

Положення про ГУКР НКО («Смерш») і його органи на місцях визначало основними задачами військової контррозвідки: боротьбу в частинах і установах РСЧА зі «шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідок», «антирадянськими елементами», «зрадництвом і зрадництвом батьківщині (перехід на бік ворога, сприяння шпигунській діяльності)», дезертирством і членушкодженнями військовослужбовців і військовозобов'язаних, проведення перевірки військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні або оточенні, здійснення необхідних агентурно-оперативних та інших заходів, які б забезпечували неможливість проникнення через лінію фронту «шпигунських і антирадянських елементів».

Для виконання поставлених задач органи «Смерш» мали право вести агентурну та слідчу діяльність, здійснювати виїмки, обшуки, арешти військовослужбовців або пов'язаного з ними цивільного населення, застосовувати спеціальні заходи для виявлення агентури іноземних розвідок і «антирадянських елементів». Арешти рядового та молодшого начскладу РСЧА здійснювалися за погодженням з прокурором, середнього начскладу – з командиром і прокурором з'єднання, частини, старшого начскладу – з Військовою радою і прокурором та вищого начскладу – з санкції наркома оборони СРСР [278, с. 623–626].

Начальником ГУКР «Смерш» згідно з постановою РНК СРСР від 19 квітня 1943 р. було призначено В. С. Абакумова, який до 25 квітня 1943 р. займав посаду заступника наркома оборони і напряму підпорядковувався Й. В. Сталіну. В 1943 р. ГУКР «Смерш» НКО СРСР складалося з секретаріату, 10 оперативних відділів, слідчого відділу, об'єднаного адміністративно-фінансового і господарського відділу та відділу кадрів. УКР НКВМФ СРСР – з секретаріату, 4-х оперативних відділів, слідчої частини, відділень оперативної техніки, оперативного та шифрувального зв'язку, адміністративно-фінансового і господарського відділу та відділу кадрів [384, с. 110–111].

Згідно з наказом НКВС СРСР від 15 травня 1943 р. на базі колишнього 6-го відділу Управління ОВ НКВС СРСР був створений ВКР «Смерш» НКВС СРСР, за яким залишалася агентурно-оперативна діяльність у військах НКВС. Станом на 1 квітня 1945 р. у відділі було 94 штатні посади, з яких 16 залишались вакантними [278, с. 79, 81].

В УРСР були створені ВКР «Смерш» НКВС і УНКВС як органи централізованого підпорядкування. Відповідно до директив НКВС СРСР № 580 від 30 грудня 1943 р. і ВКР НКВС СРСР «Смерш» № 5/56 від 5 січня 1945 р. до об'єктів їх агентурно-оперативного обслуговування належали органи міліції, воєнізованої пожежної охорони, Управління шосейних доріг і місцевої ППО. Начальникам міськрайорганів НКВС заборонялося втручатися в роботу співробітників «Смерш». Останні були підзвітні тільки начальнику ВКР «Смерш» УНКВС [205, арк. 1–2].

У зв'язку з передачею, відповідно до постанови РНК СРСР № 239 від 27 січня 1946 р. і наказу начальника ВКР НКВС СРСР «Смерш» № 34/1951 від 27 лютого 1946 р., Головного управління аеродромного будівництва та його підрозділів і підприємств, розташованих на території УРСР, з НКВС до відання наркомату з будівництва паливних підприємств СРСР, їх агентурно-оперативне обслуговування органами «Смерш» НКВС УРСР було припинене. Агентурна мережа та оперативні матеріали в передані до органів НКДБ-УНКДБ [214, арк. 10].

Директивою ВКР НКВС СРСР «Смерш» № 5/9054 від 17 жовтня 1944 р. органам «Смерш» НКВС УРСР наказувалося посилити агентурно-оперативну роботу в районних апаратах міліції. Певні особливості мала діяльність органів «Смерш» в оперативних підрозділах міліції (відділи по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності, карний розшук, оперативний відділ). Відповідно до наказу НКВС СРСР № 00173 від 7 березня 1945 р. агентурно-оперативне обслуговування їх особового складу тимчасово припинялося [205, арк. 16-17, 39]. Розробку цієї категорії співробітників міліції органи «Смерш» НКВС могли здійснювати тільки з санкції наркома внутрішніх справ союзної республіки або начальника УНКВС за наявності вагомих агентурних даних [214, арк. 9].

В обслуговуванні ВКР НКВС «Смерш» військ НКВС УО в березні – грудні 1945 р. перебували війська НКВС УО: 4 дивізії (25 і 26 залізничні, 35, 51 і 52 конвойні), 12 бригад (11 і 12 з охорони особливо важливих промислових підприємств, 16–21, 24 і 25 внутрішніх військ, 49 і 50 конвойні), 6-й інженерний протихімічний полк і 309-те відділення полку урядового зв'язку [501, арк. 117–123; 506, арк. 28–31].

Діяльність в УРСР органів «Смерш» НКО супроводжувалася відновленням довоєнних і створенням нових військових округів. ВКР «Смерш» ХВО і КВО були створені наказами ГУКР «Смерш» № 00227/сш від 30 вересня 1943 р. і № 00335/сш від 22 жовтня 1943 р. відповідно. Згідно з наказами ГУКР «Смерш» № 0097/сш від 12 квітня 1944 р. і № 00147/сш від 29 травня 1944 р. сформовані ВКР «Смерш» Одеського військового округу та УКР «Смерш» Львівського (з 3 травня 1946 р. – Прикарпатського) військового округу [384, с. 118–121].

ВКР НКО «Смерш» ХВО наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. складався з 5 контррозвідувальних, оперативно-установчого, оперативного, слідчого, адміністративно-господарського та фінансового відділень, відділу кадрів і секретаріату. При ВКР ХВО діяв взвод чисельністю 24 особи [206, арк. 34, 54–56].

Функції оперативно-установчого та оперативного відділень розмежовував наказ ВКР НКО «Смерш» ХВО № 0097 від 31 березня 1944 р. Відповідно до вказівки заступника начальника ГУКР «Смерш» по кадрам № М-574 від 18 квітня 1944 р. і наказу ВКР «Смерш» НКО ХВО № 128 від 24 квітня 1944 р. оперативне відділення ліквідували. Повноваження з проведення арештів, обшуків, установки, зовнішнього спостереження було передано оперативно-установчому відділенню [206, арк. 173–174, 227].

В умовах воєнного часу, коли відбувалося переміщення лінії фронту та військових частин, особовий склад органів «Смерш», розташованих в Україні, зазнавав змін. У січні – липні 1944 р. до списків особового складу ВКР «Смерш» ХВО було зараховано особовий склад органів «Смерш» більше 50 військових частин, які прибули в ХВО з інших військових округів. Водночас, зі списків особового складу виключалися відділи «Смерш» тих підрозділів, які відбували на фронт. Штат ВКР «Смерш» полку, бригади та дивізії, з урахуванням роду та виду військ, складав в

середньому від 5 до 10, а корпусу – 15–16 посад [206, арк. 49–53, 70, 80, 100–102, 106–116, 121, 132, 154–157, 179–180, 196–199, 202–226, 245–268, 271–292, 300–304, 312–315, 318–321, 324–326, 329–333, 340–341, 361–362, 365–366].

На початку розгортання органів «Смерш» в Україні значна увага зверталася на організацію агентурно-оперативної роботи. Зокрема, одні з перших наказів по ВКР НКО «Смерш» ХВО, № 2, № 06 і № 19 від 1, 20 листопада та 28 грудня 1943 р., стосувалися щоденної звітності оперативного складу про роботу з агентурою, контролю за дотриманням розпорядку дня. Робочий час для співробітників «Смерш» встановлювався з 10 години ранку, з перервами, на обід і відпочинок з 16 до 19 години та вечерю з 22 до 23-ї [206, арк. 2–7, 10, 29]. Нормальний режим робочого дня в ОВ МВС КВО з 9-00 до 18-00 з перервою на обід був запроваджений 1 вересня 1953 р. [217, арк. 21].

До повноважень органів «Смерш» належала організація розшуку та виявлення у військових частинах і установах РСЧА агентури противника, осіб, які співпрацювали або підозрювалися у співпраці з нацистами. Органи військової контррозвідки діяли в контакті з територіальними органами НКДБ. Начальник ВКР НКО «Смерш» ХВО 3 грудня 1943 р. звертався до начальників обласних УНКДБ УРСР з проханням поінформувати органи військової контррозвідки про розвідувальні школи противника, які діяли на їх території, конспіративні та явочні квартири, агентуру, яка була залишена після відступу німецьких військ тощо [209, арк. 18].

ВКР НКО «Смерш» ХВО 3 лютого 1944 р. розіслав підлеглим органам директиву № 1288/2, яка містила докладні інструкції щодо активізації розшуку агентури противника. Пропонувалося за розшуковими списками агентури противника, орієнтуваннями ГУКР «Смерш» НКО СРСР і ВКР «Смерш» ХВО та картотекою 6-го відділення ВКР НКО «Смерш» ХВО систематично проводити перевірку особового складу та вільнонайманих службовців військових частин і установ ХВО та новоприбулого поповнення, осіб, які були доставлені на фільтраційні пункти, та, які підозрювалися у шпигунстві, перебували в полоні або тривалий час проживали на окупованій території. Передбачалося встановлення агентурно-оперативного контролю за родичами агентів німецької розвідки, які розшукувалися,

виявлення осіб з фіктивними або підозрілими документами у містах, великих населених пунктах, на залізничних станціях, розшук агентури противника в місцях можливого десантування з ворожих літаків і т. д. Про результати розшукової роботи органи «Смерш» мали щомісячно звітувати до ВКР НКО «Смерш» ХВО [209, арк. 33–38].

Під час здійснення арештів осіб, які співпрацювали з окупантами, органи «Смерш» мали керуватися директивною вказівкою НКВС і НКДБ СРСР № 494/94 від 11 жовтня 1943 р., дія якої на території ХВО була підтверджена вказівкою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 8241 від 3 червня 1944 р. Арешту підлягали: керівний склад поліції, «Народної варти», «Народної міліції», «Російської визвольної армії», інших подібних організацій; рядові учасники цих організацій, які були задіяні в каральних акціях і виявляли при цьому активність; колишні військовослужбовці РСЧА, які перейшли на бік противника або добровільно здалися в полон і поступили на службу до вказаних організацій; бургомістри, чиновники окупаційної адміністрації, сільські старости, які активно займалися пособництвом; гласні та негласні співробітники гестапо, розвідувальних та контррозвідувальних органів противника.

Інші категорії осіб призовного віку, які співробітничали з німцями, сільські старости, рядові поліцейські, учасники зазначених вище організацій, у тому числі військовослужбовці РСЧА, мали направлятися для фільтрації в спеціальні табори НКВС. Особи непризовного віку, а також пособники, які допомагали партизанам, військовослужбовцям РСЧА, що перебували в полоні або оточенні, або населенню у саботуванні заходів окупаційної влади, не підлягали арешту, але бралися на оперативний облік та під агентурне спостереження органів державної безпеки [209, арк. 85–86].

На виявлення агентури противника на залізничних станціях, у потягах була орієнтована директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 8336/4 від 5 липня 1944 р. Органи «Смерш» мали в контакт з органами НКДБ, НКВС і залізничними військовими комендатурами посилити перевірку документів у військовослужбовців, які перебували на станціях, вокзалах, рухалися у військових ешелонах, здійснювати вилучення з товарних потягів так званих мішечників [209, арк. 84].

ГУКР НКО «Смерш» 11 липня 1944 р. було видано наказ № 00184, яким затверджувалася інструкція з розшуку агентури противника. Втім, діяльність у цій сфері, на думку керівництва «Смерш», залишалася незадовільною [348, с. 26].

Відповідно до вказівки ВКР НКО «Смерш» ХВО № 1577/2 від 28 січня 1945 р. місцеві органи мали надавати до ВКР округу щомісячні доповідні записки про результати роботи з розшуку агентури противника. В них слід було відобразити кількість встановлених агентів німецької розвідки, які були оголошені у всесоюзний розшук, установчі дані на розшукуваних осіб, інформацію про їх близькі зв'язки, випадки арештів або смерті агентів, кількість заведених розшукових справ тощо [209, арк. 122].

Циркуляром ГУКР «Смерш» № 32500 від 21 квітня 1945 р. було розіслано орієнтування про німецький розвідувальний орган «Ваффен СС Ягдфербанд». Пропонувалося проводити заходи з розшуку та арешту його співробітників і агентів, закинутих на радянську територію. В ході допитів заарештованих потрібно було виявляти їх завдання з проведення «терористичних актів» і зв'язки з радянськими громадянами, про що негайно інформувати ГУКР «Смерш» [140, арк. 3–9].

Після капітуляції Німеччини робота органів «Смерш» з виявлення осіб, які співробітничали з нацистами продовжувалася. Тепер увага зверталася на тотальний контроль за встановленими зв'язками агентури нацистських розвідувальних органів. Вказівкою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 10176/2 від 21 травня 1945 р. місцевим органам «Смерш» пропонувалося у стислі терміни «придбати» так звану сторожову агентуру, яка мала негайно повідомляти про появу німецьких агентів за місцем проживання їх сім'ї або інших близьких зв'язків, та запровадити щодо останніх контроль вхідної та вихідної кореспонденції [209, арк. 138].

Перлюстрація кореспонденції здійснювалася на замовлення органів «Смерш» підрозділами військової цензури НКДБ. Згідно з директивою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 16990/4 від 20 листопада 1944 р. завдання на встановлення перлюстрації кореспонденції направлялися в обласних центрах начальнику відділу «В» УНКДБ, у містах (районах) – начальнику міського (районного) органу НКДБ за місцем розташування підрозділу військової цензури, за яким була закріплена польова пошта

військових з'єднань, частин і підрозділів. Завдання мали оформлятися з дотриманням вимог режиму таємності, без розголошення сутності компрометуючих матеріалів на осіб щодо яких встановлювався контроль кореспонденції [209, арк. 114].

17 вересня 1945 р. відповідно до вказівки ВКР НКО «Смерш» ХВО № 18105/2 для узагальнення та обліку даних щодо розшуку німецької агентури місцеві органи мали надати до ВКР округу інформацію про викритих агентів: повні установчі дані, дату арешту, результати слідства (коли і яким військовим трибуналом засуджені) чи були оголошені у всесоюзний розшук, уточнюючі довідки щодо деталей вербування їх розвідувальними або контррозвідувальними органами нацистської Німеччини [209, арк. 145].

Відповідно до директивної вказівки ВКР НКО «Смерш» ХВО № 965/2 від 14 січня 1946 р., у якій аналізувалися основні недоліки в роботі з розшуку нацистської агентури, виявлені в процесі перевірки окремих підпорядкованих органів, пропонувалося удосконалити агентурний апарат органів «Смерш» з розшуку, розгорнути агентурно-оперативну роботу в місцях дислокації на території округу під час війни нацистських розвідувальних і контррозвідувальних органів, серед родичів і близьких зв'язків розшукуваних осіб та в середовищі репатріантів, а також посилити конспірацію в роботі органів «Смерш» [209, арк. 156–158].

Органи «Смерш» вели боротьбу з німецькими парашутистами, які закидалися в тиллові райони. Відповідно до директив НКДБ СРСР № 19 від 14 червня і № 22 від 17 червня 1943 р. затримані територіальними органами державної безпеки ворожі парашутисти після попереднього допиту мали передаватися до найближчого органу «Смерш». Інформація про парашутистів переданих органам «Смерш» мала надходити до НКДБ СРСР і відображатися у відповідних телеграфних зведеннях про підсумки оперативно-слідчої діяльності, які подавалися місцевими органами державної безпеки до відділу «А» НКДБ СРСР [141, арк. 11, 20]. Організацію боротьби з агентами-парашутистами в межах ХВО регулювала директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 9486/2 від 26 липня 1944 р. [348, с. 26]

Поряд з розшуком та боротьбою з агентурою противника органи «Смерш» здійснювали так звану фільтраційну роботу, тобто перевірку військовослужбовців та

інших осіб, які перебували в полоні або в оточенні. Наприклад, у період з 23 грудня 1943 р. по 25 січня 1944 р. ВКР НКО «Смерш» ХВО з метою формування за вказівкою Генштабу РСЧА 9-го окремого штурмового стрілецького батальйону було проведено фільтрацію військовослужбовців, які перебували в оточенні або полоні, та утримувалися в Харківському спецтаборі № 258. Фільтраційні заходи були застосовані щодо 1400 осіб офіцерського та 200 осіб рядового складу. Відібрано до складу батальйону 885 колишніх офіцерів і 60 рядових. Виявлено та заарештовано 13 «агентів розвідувальних органів противника», 2 «активних пособника» окупаційної влади, понад 500 осіб щодо яких існували компрометуючі матеріали. При цьому, у довідці № 786/3 від 27 січня 1944 р., яка була надіслана керівництвом ВКР НКО «Смерш» ХВО до військової ради ХВО, не було наведено доказових даних щодо протиправної діяльності вказаних вище осіб, а лише загальна констатація того, що вони «викриті агенти противника» [208, арк. 1–3].

Наприкінці війни відповідно до вказівки НКО СРСР № 597 від 6 квітня 1945 р. колишніх офіцерів РСЧА, які перебували в полоні або оточенні противника та були виявлені в місцевостях звільнених РСЧА, наказувалося направляти в порядку наказу НКО СРСР № 0521-1941 р. для перевірки не до спеціальних таборів НКВС, а до 12-ї запасної стрілецької дивізії, розквартированої на станції Алкіно залізниці ім. Куйбишева. Направлення на перевірку до цієї військової частини офіцерів, які були в полоні або оточенні, та проходили службу в частинах ХВО, могло здійснюватися тільки з санкції ВКР НКО «Смерш» ХВО [209, арк. 136].

У червні 1945 р. наказом по військам ХВО було створено 14 батальйонів військовополонених зі штатом 144 військовослужбовця на 1000 військовополонених в кожному. Агентурно-оперативне обслуговування військовослужбовців згідно з директивою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 13268 від 9 липня 1945 р. покладалося на начальників місцевих органів «Смерш» ХВО [209, арк. 141].

У контакті з територіальними органами державної безпеки органи військової контррозвідки на підставі вказівки ГУКР НКО «Смерш» від 23 квітня 1944 р. та згідно з директивами ВКР НКО «Смерш» ХВО № 5735/4 від 14 травня 1944 р. і № 5878/4 від 19 травня 1944 р. вели агентурно-оперативну роботу з виявлення серед

військовослужбовців учасників ОУН-УПА, в першу чергу, серед поповнення, яке призивалося до лав РСЧА із західних областей УРСР [209, арк. 72–76]. У липні 1944 р. за «поверхневе» ведення слідства проти членів ОУН-УПА, яке не дало змогу викрити «злочинну діяльність заарештованих», були накладені адміністративні стягнення на співробітників ВКР «Смерш» 6-ої запасної стрілецької дивізії ХВО [206, арк. 368–369].

Органи «Смерш» протидіяли будь-яким іншим «антирадянським проявам» у військовому середовищі та серед цивільного оточення військових частин і установ. У разі виявлення листівок «антирадянського» змісту або іншої «контрреволюційної» літератури проводилася агентурно-оперативна робота з встановлення їх авторів, джерел виготовлення та надходження, здійснювалися заходи з попередження подальшого поширення. Відповідно до директиви ВКР НКО «Смерш» ХВО № 1077/3 від 23 грудня 1943 р. ця діяльність мала здійснюватися в контакті з УНКДБ і УНКВС та з обов'язковим інформуванням ВКР округу [209, арк. 19].

З метою недопущення попадання до військових частин і установ «антирадянської» літератури з вантажами, які надсилалися союзниками, відповідно до директиви начальника Головного управління тилу РСЧА № 16/1445454 від 17 січня 1944 р. і виданої на її виконання директиви ВКР НКО «Смерш» ХВО № 2724/с від 7 березня 1944 р. розкриття закордонних вантажів для відправки у військові частини мало здійснюватися в присутності співробітника «Смерш» [209, арк. 57]. На протидію «антирадянській пропаганді» була спрямована діяльність органів «Смерш» з недопущення прослуховування військовослужбовцями іноземних радіостанцій. Для цього тільки у керівного складу частин ХВО в січні 1945 р. органами «Смерш» було вилучено 10 радіоприймачів, продаж яких офіційно заборонявся [208, арк. 34].

Про «негативні настрої», «антирадянські» виступи та висловлювання особового складу військових частин і установ округу ВКР НКО «Смерш» ХВО регулярно доповідав командуванню та військовій раді ХВО [207, арк. 17, 21, 26–44, 51–65, 74–87, 90–96, 112–116, 119–120].

Сповідування частиною призовників із західних областей УРСР протестантизму розглядалося органами «Смерш» як причетність до іноземних

розвідувальних органів і підстава для застосування позасудових репресій. Згідно з директивою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 7984/4 від 27 червня 1944 р. відмова приймати присягу або небажання з релігійних міркувань брати до рук зброю та воювати мали фіксуватися співробітниками «Смерш» у письмових актах, які разом із заарештованими військовослужбовцями передавалися на розгляд Особливої наради [209, арк. 20, 82]. Для розслідування цих справ створювалися спеціальні слідчі групи [206, арк. 234].

Ще одним напрямом діяльності органів «Смерш» була боротьба з дезертирством. Директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 707/4 від 25 листопада 1943 р. визначала однією з причин групового дезертирства масове прибуття до військових частин і з'єднань ХВО нового поповнення з окупованих територій. Органи військової контррозвідки вважали, що серед цієї категорії осіб був значний відсоток «антирадянського елемента», який і слугував ґрунтом для вчинення дезертирства. У зв'язку із зазначеним, місцеві органи «Смерш» орієнтувалися на необхідність формування агентурної мережі серед нового поповнення, взяття на облік всіх неблагонадійних осіб з метою виявлення «антирадянських» настроїв і попередження дезертирства, особливо в середовищі різноманітних земляцтв [209, арк. 11–17]. Директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 6773/4 від 31 травня 1944 р. для попередження групового дезертирства додатково зобов'язувала органи «Смерш» посилити агентурну роботу в запасних військових частинах округу, які були укомплектовані особами мобілізованими із західних областей УРСР, що підозрювалися в зв'язках з ОУН-УПА, та проводити цю роботу відповідно до вказівок ГУКР НКО «Смерш» з дотриманням суворої конспірації [209, арк. 80].

Належна увага приділялася також розшуку дезертирів. Згідно з директивною вказівкою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 8129/6 від 1 липня 1944 р. органи «Смерш» мали здійснювати цю роботу в контактi з місцевими органами НКВС і періодично звіряти списки дезертирів, які розшуковуються, зі списками осіб затриманих органами НКВС [209, арк. 83]. Відповідно до директиви ВКР НКО «Смерш» ХВО № 3873/4 від 24 лютого 1945 р. для належної організації розшуку, місцеві органи «Смерш» мали

протягом доби інформувати керівництво ВКР округу про всі виявлені факти дезертирства [209, арк. 130].

Не зважаючи на проведені заходи, дезертирство продовжувалося. За даними ВКР НКО «Смерш» ХВО з 25 травня по 25 червня 1944 р. в частинах і з'єднаннях округу мали місце 95 випадків дезертирства, з яких 17 носили груповий характер. Із запасних стрілецьких дивізій ХВО за період із квітня по червень 1944 р. дезертирувало 472 особи, а за період з 1 серпня по 15 вересня 1944 р. 220 осіб, в тому числі мало місце групове дезертирство 119 осіб. У першій половині жовтня 1944 р. з частин ХВО дезертирувало ще 43 особи. Керівництво ВКР НКО «Смерш» ХВО директивою № 8382/4 від 6 липня 1944 р. вимагало від підлеглих органів ретельного розслідування фактів дезертирства, з'ясування їх причин [209, арк. 88–89; 207, арк. 117, 126, 129].

Незадовільний стан боротьби з дезертирством в частинах ХВО мав місце і в 1945 р., про що наголошувалося в директиві ВКР НКО «Смерш» ХВО № 17366 від 4 вересня 1945 р. Як і в попередніх нормативних актах органам військової контррозвідки пропонувалося: посилити інструктаж агентурної мережі на предмет виявлення серед військовослужбовців дезертирських настроїв, особливо серед призваних із західних областей УРСР, за наявності достатніх даних про підготовку до дезертирства здійснювати арешти та віддання до суду, спільно з військовим командуванням організувати місцевий розшук дезертирів, розслідувати випадки групового дезертирства та негайно інформувати про це керівництво ВКР округу [209, арк. 143–144].

У період бойових дій важливою сферою діяльності органів військової контррозвідки було агентурно-оперативне обслуговування так званих маршових підрозділів, які відряджалися на лінію фронту. Відповідно до директив ВКР НКО «Смерш» ХВО № 2231/4, № 2232/4 від 26 лютого 1944 р. і № 6559/4 від 26 травня 1944 р. [209, арк. 51–54, 78–79] заборонялося допускати в склад маршових підрозділів осіб, які перебували на оперативному обліку, в активній розробці за підозрою у «ворожій діяльності», а також тих, хто не пройшов фільтрацію. Вони мали залишатися в своїх частинах до завершення агентурної розробки та реалізації справи.

Пересилання справ оперативного обліку на військовослужбовців, які вибували в інші частини, мало здійснюватися з дотриманням вимог наказу НКВС СРСР № 001223-1939 р. про введення єдиної системи оперативного обліку «антирадянського елемента».

Співробітники «Смерш» після інструктажу з боку начальників повинні були під час руху маршового підрозділу проводити агентурно-оперативну роботу, зустрічатися з агентурою (не рідше рази на 2–3 дні), відбирати агентурні донесення з метою розробки осіб, які викликали оперативний інтерес, а також для попередження надзвичайних подій. Після прибуття на фронт списки агентури за актом передавалися начальнику ВКР тієї частини, до якої зараховувалося поповнення.

Органи «Смерш», констатуючи низку негативних явищ під час слідування маршового поповнення на фронт (пияцтво, хуліганство грабежі, крадіжки, продаж обмундирування, дезертирство, «контрреволюційні прояви») відзначали, що це було пов'язано з неправильним підбором військовим командуванням офіцерського та політичного складу для їх супроводження [207, арк. 25, 88–89, 97–99, 102–104, 136, 138, 146, 159–162, 165–166, 168–169, 178]. Керівництво ВКР НКО «Смерш» ХВО у директиві № 1510/4 від 20 січня 1945 р. пропонувало органам «Смерш» вимагати від командування військових частин виділення для супроводження маршового поповнення перевірених офіцерів і політпрацівників, а у випадку незадоволення вимог повідомляти до ВКР округу для інформування військової ради ХВО [209, арк. 123].

На підставі директиви ВКР НКО «Смерш» ХВО № 18901/4 від 19 грудня 1944 р. з метою активізації агентурної розробки осіб, відведених від маршових підрозділів, було запроваджено щодакне звітування про їх кількість, строки завершення перевірки, необхідність перевірки в спеціальних таборах [209, арк. 119].

Підвищену увагу органи «Смерш» звертали на агентурно-оперативне обслуговування штабних підрозділів частин і з'єднань, військових трибуналів і військових прокуратур, а також об'єктів уразливих щодо диверсій (артилерійські склади, бази, заводи, сховища боєприпасів). Відповідно до директиви ВКР НКО «Смерш» ХВО № 1283/І від 4 лютого 1944 р. органи «Смерш» при проведенні

агентурно-оперативної роботи в штабах частин і з'єднань ХВО мали керуватися вказівкою начальника ГУКР «Смерш» НКО № 34723 від 28 червня 1943 р. Пропонувалося оперативний облік на штабних працівників вести начальникам відділів і відділень «Смерш» або їх заступникам, оновити агентурну мережу, активізувати агентурні розробки з метою «викриття контрреволюційних елементів, які просочились в апарати штабів». Директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 2003/І від 22 лютого 1944 р. зобов'язувала органи «Смерш» збирати компрометуючі матеріали на співробітників військових трибуналів та військової прокуратури, аналізувати матеріали їх процесуальної діяльності (кількість припинених справ, причини припинення та опротестування справ, їх результати, необґрунтовані відмови в наданні санкцій на арешт, короткий зміст матеріалів, наданих для здійснення арешту). Згідно з директивою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 3773/3 від 22 лютого 1945 р. з метою організації охорони військових об'єктів, які були уразливими щодо диверсій, наказувалося провести перевірку їх особового складу, завершити реалізацію агентурних розробок і видалити політично неблагонадійних осіб особливо з підрозділів охорони та пожежних команд, агентурним і офіційним шляхом проконтролювати несення охорони та протипожежний стан [209, арк. 26–27, 48–49, 129].

Органи «Смерш» контролювали стан військової дисципліни в частинах, з'єднаннях і установах РСЧА, розслідували зловживання та правопорушення особового складу, фіксували факти аморальних вчинків, неналежної поведінки військовослужбовців. Відповідний матеріал передавали до військової прокуратури для процесуального провадження та до командування й військових рад округів для вжиття заходів по лінії військового відомства. Так, з січня 1944 р. по січень 1946 р. ВКР НКО «Смерш» ХВО до командуючого військами ХВО та військової ради ХВО було направлено більше 120 спецповідомлень і довідок з цієї проблематики [208, арк. 4–5, 9–17, 22–26, 28–30, 32–33, 37, 42–43, 45–47; 207, арк. 1–206].

Окрему увагу органи «Смерш» приділяли питанням боротьби із загальнокримінальними злочинами, які вчиняли військовослужбовці щодо цивільного населення та місцевих органів влади – грабежі, вбивства, збройні напади.

3 квітня 1944 р. ВКР НКО «Смерш» ХВО видав директиву № 3879/4, згідно з якою органи «Смерш» мали орієнтувати агентурну мережу на виявлення серед військовослужбовців намірів до вчинення бандитських нападів на мирне населення та цивільні органи і установи. Подібні заходи передбачала і директива ВКР НКО «Смерш» ХВО від 3 січня 1946 р., акцентуючи увагу на необхідності налагодження необхідного контакту в цій сфері з органами НКВС–НКДБ [209, арк. 60–61, 155]. Спецповідомленнями № 1716/3 від 23 січня 1945 р. і № 1752/3 від 5 січня 1946 р. ВКР НКО «Смерш» ХВО доводив до відома військового командування факти створення військовослужбовцями 41 окремого робочого батальйону та артилерійського арсеналу № 65 намагалися виявляти різноманітні недоліки в організації служби в частинах і установах РСЧА та доповідали військовому командуванню про них для вжиття відповідних заходів ХВО організованих озброєних банд та вчинення ними злочинів [208, арк. 35–36, 51–52].

Органи «Смерш». ВКР НКО «Смерш» ХВО спецповідомленнями № 1856/4 від 24 січня 1945 р. і № 9614/3 від 22 травня 1945 р. інформувало командування ХВО про неправильне використання військовослужбовців придатних до стройової служби в частинах ХВО, про порушення правил техніки безпеки при зберіганні боєприпасів на центральній військовій базі в Балаклеї, про недоліки в підготовці офіцерських кадрів у Сумському артилерійському училищі тощо [208, арк. 37–39, 41]. У спецповідомленнях відображалися навіть питання санітарно-гігієнічного стану військових частин і установ, які обслуговували органи «Смерш» [208, арк. 27].

Органи «Смерш» агентурно-оперативним шляхом забезпечували проведення військових парадів, державних свят у військових частинах і установах. Для цього складалися плани, які передбачали посилення заходів безпеки, запровадження чергувань оперативних співробітників «Смерш», введення додаткового контролю за «неблагонадійним, антирадянським елементом» т. д. [209, арк. 1–4, 68, 108, 137, 153–154, 161–224] У ВКР НКО «Смерш» ХВО 5 листопада 1943 р. була затверджена спеціальна інструкція, яка визначала права та обов'язки для відповідального оперативного чергового по відділу [209, арк. 5–8]. Згідно з директивою ВКР «Смерш» НКО ХВО № 11120/4 від 13 червня 1945 р. у зв'язку з проведенням у Москві 24

червня 1945 р. параду на честь перемоги над Німеччиною органи «Смерш» мали під різними приводами через військове командування не допустити виїзд на святкові дні до Москви об'єктів агентурних [209, арк. 140].

При проведенні слідства органи «Смерш» допускали суттєві порушення законодавства. Наприклад, директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 1287/5 від 4 лютого 1944 р. констатувала, що органи військової контррозвідки часто здійснюють безпідставні арешти військовослужбовців чим порушують постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. Слідство ведеться неякісно, допити проводяться поверхово, факти злочинної діяльності не встановлюються, суперечності у показах не з'ясовуються, слідчі справи оформлюються неохайно, відбуваються інші порушення законодавства – несвоєчасне оформлення арештів і провадження допитів, порушення строків ведення слідства [209, арк. 28–32].

Застосування недозволених методів ведення слідства не вважалося злочином і тому до винних осіб вживалися переважно заходи дисциплінарного впливу. Наприклад, на оперуповноваженого ВКР «Смерш» 2-го запасного стрілецького полку ХВО молодшого лейтенанта Криволапова, який використовував «провокаційні методи ведення слідства» і створював «штучні матеріали обвинувачення по справі», враховуючи, що він є «молодим співробітником» і «малодосвідчений у оперативній роботі», було накладено адміністративне стягнення і лише попереджено про те, що у випадку повторення подібного у майбутньому він буде «звільнений з органів і відданий під суд військового трибуналу» [206, арк. 230].

Директиви № 2230/4 і № 2263/6 від 26 лютого 1944 р. відзначали, що органи «Смерш» порушують наказ НКВС СРСР № 00931 від 11 серпня 1938 р. оскільки після реалізації справ оперативного обліку, початку слідства та проведення арештів не надсилають до 6-го відділення ВКР округу копії постанов про арешт, про обрання запобіжного заходу, про пред'явлення обвинувачення, зміну запобіжного заходу, продовження строків ведення слідства, обвинувального висновку [209, арк. 55–56].

Підпорядкованість слідчих начальникам органів «Смерш» ставила під сумнів об'єктивність і неупередженість слідства, посилювала каральну спрямованість розслідування. Згідно з наказом по ВКР НКО «Смерш» ХВО № 041 від 9 лютого

1944 р. на слідчого ВКР «Смерш» 242-го запасного стрілецького полку старшого лейтенанта Ленського були накладені дисциплінарні стягнення за «допущення елементів лібералізму в процесі оцінки доказів» і «поверхове ведення слідства», що виразилося в поданні слідчим письмового рапорту про відсутність складу злочину в діях обвинуваченого «контрреволюціонера». Незважаючи на це обвинувачений був засуджений військовим трибуналом ХВО до вищої міри покарання [206, арк. 94–96].

Позасудова діяльність органів «Смерш» НКО, порядок направлення справ на розгляд Особливої наради НКВС СРСР регулювалися директивами ВКР НКО «Смерш» ХВО № 6065/5 від 29 березня, № 10603/5 від 6 червня 1945 р. [209, арк. 134, 139] Згідно з довідкою ВКР НКО «Смерш» ХВО з 1 червня по 1 вересня 1945 р. органами військової контррозвідки ХВО було заарештовано 101 особу. У цей же період за справами органів «Смерш» ХВО військовими трибуналами та Особливою нарадою НКВС СРСР засуджено 50 осіб. З них до 20 років позбавлення волі – 4 особи, до 15 років – 3 особи, до 10 років – 36 і до 8 років і нижче – 7 осіб [207, арк. 183].

Посилена увага у воєнний час приділялася органами «Смерш» охороні заарештованих і затриманих осіб, попередженню випадків втечі, несанкціонованих зовнішніх контактів, вчинення самогубств. Низка нормативних актів ВКР «Смерш» ХВО, директиви № 4094/4 від 8 квітня, № 4211/с від 10 квітня, № 8388/4 від 5 червня 1944 р., № 3419/оу від 14 лютого і № 18598 від 25 вересня 1945 р., була спрямована на регулювання цих питань, дотримання наказу ГУКР НКО «Смерш» № 00148/сш від 1 червня 1944 р. і вказівки ВКР НКО «Смерш» ХВО № 045/с від 16 червня 1944 р. З цією метою ВКР «Смерш» округу в липні 1944 р. і вересні 1945 р. були проведені перевірки камер попереднього утримання при місцевих органах «Смерш» ХВО, стану охорони та конвоювання заарештованих [209, арк. 63–65, 87, 127, 147].

Відповідно до директив ВКР НКО «Смерш» ХВО № 15348/с від 23 жовтня і № 18011/5 від 4 грудня 1944 р. доставляння заарештованих у зимовий час до внутрішньої тюрми ВКР «Смерш» ХВО для утримання або подальшого направлення в спецтабори чи на пересильні пункти ГУЛАГ, могло здійснюватися лише за наявності у них теплих речей і взуття [209, арк. 107, 117].

Дозволи заарештованим на отримання передач або проведення побачень відповідно до наказу ВКР НКО «Смерш» ХВО № 046 від 10 лютого 1944 р. могли надавати начальник або заступники начальника ВКР НКО «Смерш» ХВО та начальники підпорядкованих органів «Смерш» ХВО [206, арк. 103].

Після закінчення Другої світової війни та скасування воєнного стану відповідно до постанови ПБ ЦК ВКП(б) від 4 травня 1946 р. органи «Смерш» з НКО були передані до МДБ СРСР, де було створено 3-є Головне управління військової контррозвідки. Колишній керівник «Смерш» В. С. Абакумов очолив МДБ СРСР. Штати 3-го Головного управління МДБ СРСР були оголошені наказом МДБ СРСР № 00244 від 14/19 червня 1946 р. з подальшими змінами згідно з наказами МДБ СРСР № 00567 від 27 грудня 1946 р. і № 00368 від 5 липня 1950 р. [384, с. 49]

3-тє Головне управління складалося з секретаріату, 3-х управлінь і 9-ти самостійних відділів. До функцій 1-го управління належало ведення агентурно-оперативної роботи в центральних органах сухопутних сил Міністерства збройних сил СРСР і керівництво місцевими органами військової контррозвідки при групах військ, військових округах, арміях і гарнізонах. 2-ге управління займалося агентурно-оперативною діяльністю в центральних органах військово-морських сил і керівництвом місцевими органами військової контррозвідки при флотах і флотиліях. 3-тє управління вело агентурно-оперативну роботу в центральних органах військово-повітряних сил і забезпечувало керівництво місцевими органами військової контррозвідки при повітряних арміях і окремих авіаційних з'єднаннях. Самостійні відділи здійснювали оперативне обслуговування Генерального штабу Збройних сил СРСР, органів тилового забезпечення та військового будівництва, військ МДБ, прикордонних військ, управління урядового зв'язку та шифрувальних органів, проводили контррозвідувальну роботу за кордоном з метою виявлення каналів проникнення іноземної агентури, її розшук безпосередньо в частинах і установах Збройних сил СРСР, а також серед військовополонених, радянських військовослужбовців, які перебували в полоні. Вказані відділи займалися також слідчою та оперативно-технічною діяльністю, вели оперативний облік, арешти, обшуки, зовнішнє спостереження та оперативну установку тощо [384, с. 50–51].

У військових округах були створені УКР МДБ, а в арміях, корпусах, дивізіях, бригадах і гарнізонах відповідно ВКР МДБ. Начальники УКР МДБ військових округів видавали накази, якими регулювалося функціонування підпорядкованих їм органів військової контррозвідки округу. Наприклад, наказами начальника УКР МДБ КВО закріплювалися призначення співробітників на посади в УКР округу або у ВКР, відрядження, звільнення у запас, накладення або зняття дисциплінарних і адміністративних стягнень і т. д. [202; 218, арк. 1–24]

Начальник УКР МДБ КВО мав право в межах існуючих штатів ВКР окремих військових частин округу затверджувати розстановку особового. Зокрема, в такому порядку наказами начальника УКР МДБ КВО від 20 серпня 1949 р., № 147а від 23 серпня 1949 р. була затверджена розстановка особового складу ВКР МДБ 216-ї винищувальної авіадивізії, 14-ї зенітно-артилерійської бригади ПВО, 44-ї зенітно-артилерійської дивізії ПВО [202, арк. 30, 32–34].

УКР МДБ військових округів звітували про результати діяльності за відомчою лінією до МДБ УРСР і МДБ СРСР, за партійною – до ЦК КП(б)У. Це стосувалося питань виконання рішень вищих партійних інстанцій, наказів, циркулярів, вказівок МДБ СРСР і МДБ УРСР. Протягом 1947–1949 рр., наприклад, начальник УКР МДБ КВО доповідав на адресу 3-го Головного управління МДБ СРСР щодо практичного впровадження наказу МДБ СРСР № 0048 від 2 лютого 1947 р. і циркуляра МДБ СРСР № 5 від 21 січня 1948 р. [203, арк. 126–136, 153–167, 224–233], які стосувалися «очищення» агентурної мережі від «непрацездатної» та такої, що не викликає довіри агентури, а також посилення боротьби проти іноземних розвідок, передусім англійської та американської. За січень – травень 1948 р. органами військової контррозвідки КВО на виконання вимог цих нормативних актів було виключено з агентурно-інформаторської мережі 467 осіб, з яких 4 агенти, 81 резидент і 382 секретних інформатори [203, арк. 225].

Скорочення негласного апарату відбувалося і в подальшому. Згідно з наказом МДБ СРСР № 0015 від 10 січня 1952 р. в органах військової контррозвідки МДБ КВО на 15 березня 1952 р. агентурна мережа була скорочена майже на дві третини, з 14571

особи до 4896 осіб. З них агенти становили 4069 осіб, а резиденти 515 осіб [213, арк. 36–38].

Наказ № 0048 і вказівка 3-го Головного управління МДБ СРСР № 3/81782 від 25 жовтня 1947 р., в контексті посилення контррозвідальної роботи по боротьбі з агентурою американської й англійської розвідок, передбачали активізацію агентурної діяльності серед військовослужбовців, які були репатріантами із зон окупації союзників. З цією метою, наприклад, в органах військової контррозвідки КВО було збільшено кількість справ-формулярів із «забарвленням» «шпигунство американське та англійське» з 10 справ станом на 1 жовтня 1947 р. до 23 – станом на 25 лютого 1948 р. 13 справ-формулярів на репатріантів велися за «забарвленням» «шпигунство німецьке». Було збільшено кількість справ оперативного обліку на репатріантів з 88 до 116. За результатами їх реалізації було заарештовано 32 особи. Як «профілактичний» захід органами військової контррозвідки МДБ КВО на 1 січня 1948 р. було звільнено з військових частин і установ округу 605 осіб, які під час війни перебували на окупованій території, і ще 290 осіб з цих же мотивів не були прийняті на службу або роботу. Бралися в агентурну розробку військовослужбовці, які мали родичів за кордоном, вивчався характер їх зв'язків та контактів [203, арк. 98–99, 103, 108, 109].

У другому півріччі 1947 р. у частинах ВПС КВО органами військової контррозвідки було виявлено 957 осіб, які заслуговували «оперативної уваги». Серед них 256 репатріантів, з яких 213 було звільнено американськими військами, 43 – англійськими, 301 особа, яка перебувала в полоні, 18 – в оточенні, 187 військовослужбовців, які мали контакти з американськими та англійськими військовими, 38 осіб, які підозрювалися в зв'язках з націоналістами. Серед нового поповнення 4118 осіб проживали на окупованій території і розроблялися на предмет можливих контактів з іноземними розвідками. Для цього були задіяні 1556 представників агентурно-інформативного апарату [203, арк. 2–3].

В січні – лютому 1948 р. органами військової контррозвідки МДБ КВО було заарештовано за «антирадянську» діяльність 37 осіб, з яких 28 військовослужбовців.

Найбільший відсоток становили особи, які підозрювалися у вчиненні «зради батьківщині», участі в ОУН-УПА та дезертирстві [203, арк. 119–120, 140–141].

На посилення боротьби з іноземними розвідками був орієнтований наказ МДБ СРСР № 00179 від 10 травня 1948 р. Про його виконання УКР МДБ КВО в липні 1948 р. звітувало до 3-го Головного управління МДБ СРСР. Внаслідок посилення агентурно-оперативної діяльності щодо осіб, які підозрювалися в шпигунстві, в період з 1 січня по 1 червня 1948 р. було заарештовано 118 осіб за звинуваченням у вчиненні злочинів передбачених статтями 54-1 «а», «б» і 54-10 КК УРСР [204, арк. 11].

В умовах «холодної війни» органи військової контррозвідки, як й інші органи державної безпеки орієнтувалися партійно-державним керівництвом на виявлення, передусім, американських або англійських шпигунів. Каральні органи в цих умовах тлумачили цілком легальні процеси і дії радянських громадян, такі зокрема як приватне листування чи побутові контакти з родичами за кордоном, факти висловлювання незадоволення радянською дійсністю і т. п., як ознаки шпигунської діяльності. Наприклад, 14 листопада 1952 р. УКР МДБ КВО був заарештований «шпигун», який начебто зібрав для американської розвідки відомості про плани щодо розширення радіостанції в Броварах, а також інформацію про нестачу продовольчих товарів в магазинах Києва та Броварів [213, арк. 254–256].

За лінією військового відомства УКР МДБ здійснювалося інформування військових рад військових округів [213]. Спецповідомлення, спеціальні доповіді, доповідні записки містили інформацію про основні напрями діяльності органів військової контррозвідки: арешти та ведення слідства щодо військовослужбовців і членів їх сімей, які підозрювалися в «антирадянській агітації», «зраді батьківщині», поширенні анонімних «антирадянських» листів, «буржуазному націоналізмі». Це виявлялося у формі незадоволення службою у збройних силах, критиці радянської дійсності, прослуховуванні заборонених радіопередач тощо. Органами військової контррозвідки у цих документах також доводилося до керівництва військового відомства дані про «недостойну поведінку» військовослужбовців – пияцтво, порушення громадського порядку, хуліганські дії, розкрадання майна і т. д.

У післявоєнний час органи військової контррозвідки продовжували боротьбу з дезертирством. Щомісячні доповідні записки керівництво УКР і ВКР військових округів подавало до 3-го ГУКР МДБ СРСР. За нашими підрахунками, здійсненими на підставі даних УКР МДБ КВО, в період з грудня 1947 р. по листопад 1948 р. у військових частинах округу дезертирство вчинили 128 військовослужбовців. Органами військової контррозвідки з військовим командуванням частин округу було розшукано та затримано 87 осіб та попереджено 28 спроб дезертирства [203, арк. 49, 55, 63–64, 90, 117–118, 168; 204, арк. 19, 22–24, 125, 127, 142, 144, 152].

Органи військової контррозвідки у післявоєнний час вели боротьбу з українським національно-визвольним рухом. Агентурно-оперативна робота органів військової контррозвідки з виявлення та розробки учасників ОУН-УПА та осіб, пов'язаних з націоналістичним підпіллям в частинах і з'єднаннях військових округів, проводилася відповідно до вказівок 3-го Головного управління МДБ СРСР № 10137 від 26 червня 1947 р. і № 88699 від 25 березня 1948 р. Було активізовано агентурне спостереження серед осіб, призваних із західних областей України. Діяльність націоналістичного підпілля мала обов'язково розглядатися через призму зв'язку підпільників з американською та англійською розвідками. Станом на 25 травня 1948 р. органами військової контррозвідки МДБ КВО у військових частинах і з'єднаннях округу було виявлено 57 осіб, які підозрювалися в зв'язках з націоналістами, а ще 615 осіб, вихідців із західних областей України, взяті на посиленій агентурний контроль, як такі, що проживали на окупованій території [203, арк. 201–203].

Також особлива увага органів військової контррозвідки була прикута до військовослужбовців, які проходили службу в контингентах радянських військ за кордоном і були відряджені до СРСР на підставі різних «компрометуючих» матеріалів – підозрілі зв'язки з іноземцями, «політична та моральна нестійкість», висловлення бажання залишитись для проживання за кордоном тощо. Органами військової контррозвідки МДБ КВО станом на 1 липня 1948 р. було виявлено 595 таких осіб. Серед них 278 офіцерів, 110 сержантів, 202 рядових і 5 офіцерських дружин. Всі ці особи були взяті в активну агентурну розробку [204, арк. 66–67].

На виконання директиви МДБ СРСР № 72 органами військової контррозвідки МДБ КВО у липні 1948 р. була проведена перевірка особового складу мережі передавальних радіостанцій внутрішніх військ МДБ УО (790 осіб), наземних військ КВО (819 осіб) і ВПС КВО (595 осіб). В результаті було виявлено «підозрілих і політично сумнівних осіб» в органах зв'язку внутрішніх військ МДБ УО – 68, наземних військ КВО – 76 і ВПС КВО – 57, які мали бути усунені від обслуговування радіостанцій. Всім радистам, які пройшли перевірку, надавався допуск до роботи з секретними матеріалами. Водночас було посилено агентурний контроль за їх діяльністю та збереженістю кодів і шифрів [204, арк. 89–117].

В розвиток наказу МДБ СРСР № 0048 від 2 лютого 1947 р. про боротьбу з агентурою іноземних розвідок і циркуляра МДБ СРСР № 5 від 21 січня 1948 р. МДБ СРСР було видано директиву № 57 від 16 вересня 1948 р. Передбачалася протидія розвідувальним органам Туреччини, які, на думку керівництва МДБ СРСР, використовувалися англо-американськими спецслужбами проти СРСР. Пропонувалося виявляти осіб, які підозрювалися у зв'язках з турецькою розвідкою серед військовослужбовців і негласного апарату військових частин, з'єднань і установ. Про виконання цієї директиви УКР МДБ СРСР КВО у вересні 1948 р. доповідало до 3-го Головного управління МДБ СРСР [204, арк. 129–136, 145–150].

З 1948 р. на виявлення та звільнення зі складу внутрішніх військ МДБ УО «сумнівних осіб» була спрямована діяльність органів військової контррозвідки військових частин МДБ, які дислокувалися в УРСР – 62-ї, 64-ї, 65-ї, 81-ї, 82-ї стрілецьких дивізій і 290-го мотострілецького Новоросійського полку внутрішніх військ МДБ УО. Доповідні записки про агентурно-оперативну діяльність ВКР військ МДБ УО подавалися до 3-го Головного управління МДБ СРСР [204, арк. 156–183].

З виданням 10 січня 1952 р. наказу МДБ СРСР № 0022 було здійснено перевірку та перегляд справ-формулярів і справ оперативного обліку, які перебували у провадженні органів військової контррозвідки МДБ СРСР. В органах, підпорядкованих УКР МДБ КВО, була припинена розробка і передано до архіву 58 справ-формулярів і 150 справ оперативного обліку [213, арк. 8].

Після передачі в травні 1946 р. органів «Смерш» НКО до МДБ, у складі МВС СРСР, МВС УРСР і його місцевих органів продовжували діяти ВКР з функціями військової контррозвідки. В агентурно-оперативному обслуговуванні ВКР МВС УРСР станом на травень 1946 р. перебували територіальна і транспортна міліція, пожежна охорона, об'єкти Головного управління шосейних доріг МВС СРСР, Управління шосейних доріг, управління МТС, спецторгу, типографія, санітарний відділ, архів і фельдзв'язок МВС УРСР, військові трибунали та військова прокуратура МВС, МППО, товариство «Динамо» тощо. Кількість особового складу на цих об'єктах становила понад 90 тис. осіб, серед яких налічувалося майже 5 тис. негласних співробітників ВКР МВС [214, арк. 20–26].

Використання назви «Смерш» органами військової контррозвідки МВС було припинено відповідно до вказівки міністра внутрішніх справ СРСР, поширеної поштотелеграмою начальника ВКР МВС СРСР від 15 червня 1946 р. [214, арк. 27]

ВКР НКВС–МВС, так само як і органи військової контррозвідки НКДБ–МДБ, боролися з проявами націоналізму, «антирадянськими настроями» у військах і воєнізованих структурах НКВС–МВС, з проникненням в органи міліції УРСР, насамперед західних областей, агентури ОУН–УПА. 28 січня 1946 р. начальник ВКР НКВС СРСР видав вказівку № 34/872, згідно з якою органи «Смерш» НКВС мали активізувати роботу серед націоналістично налаштованих представників середньоазіатських республік, проводячи її в контакт з органами НКДБ [214, арк. 11–13]. Згідно з вказівкою начальника ВКР МВС СРСР № 34/3233 від 3 квітня 1946 р. з метою виявлення серед офіцерського складу шкіл та курсів пожежної охорони МВС «злочинних зв'язків» і «антирадянських настроїв» передбачалося провести спеціальну перевірку, завівши на кожного офіцера контрольну-наглядову справу [214, арк. 16]. На підставі вказівки заступника міністра внутрішніх справ СРСР № 1/6007 від 19/20 квітня 1946 р. органам контррозвідки «Смерш» МВС–УМВС УРСР пропонувалося до 25 травня 1946 р. посилити роботу з виявлення серед працівників міліції агентури ОУН–УПА та «очистити» місцеві апарати міліції від осіб, які підозрюються у зв'язках з ОУН–УПА, проводячи щодо них активні агентурні розробки [214, арк. 17–18].

Для підвищення ефективності дії вказаних вище нормативних актів керівництво ВКР «Смерш» МВС СРСР намагалося поліпшити в системі органів військової контррозвідки МВС організацію агентурно-оперативної роботи, процедуру вербування агентури та функціонування негласного апарату [214, арк. 14–15].

Відділення контррозвідки УМВС УРСР щомісячно звітували про результати роботи до ВКР МВС УРСР. Подавалися статистичні дані за об'єктами оперативного обслуговування щодо руху агентурного апарату, реалізації справ-формулярів і справ оперативного обліку, проведені арешти і «профілактичні» заходи тощо.

Органи військової контррозвідки МВС здійснювали негласний облік та агентурний контроль щодо осіб, на яких були наявні «компрометуючі матеріали». Такими матеріалами вважалися: перебування в полоні, в тому числі репатріація, повернення із зон окупації союзників, судимість за контрреволюційні злочини, «чуже» соціальне походження, наявність близьких родичів засуджених за контрреволюційні злочини, вихід з оточення при «сумнівних» обставинах, проживання на окупованій території, наявність близьких родичів за кордоном. Наприклад, за такими «компрометуючими» матеріалами на обліку у відділеннях контррозвідки УМВС Дніпропетровської області станом на 1 квітня 1948 р. перебувало 1439 осіб [211, арк. 27–28], Дрогобицької області станом на 1 липня 1948 р. – 1207 осіб [212, арк. 103], Вінницької області станом на 1 жовтня 1948 р. – 1188 осіб [210, арк. 200].

До них застосовувалися «профілактичні» заходи – звільнення або накладення інших дисциплінарних стягнень чи віддання до суду військового трибуналу МВС. Так, на підставі матеріалів відділення контррозвідки УМВС Вінницької області протягом 1–3-го кварталу 1948 р. з органів МВС було звільнено 39 осіб. На 3-х осіб матеріали передали до особливої інспекції УМВС [210, арк. 172, 217–218]. Відділенням контррозвідки УМВС Дрогобицької області за цей же період було звільнено 27 осіб [212, арк. 55, 106, 153].

Певне уявлення про організацію діяльності органів військової контррозвідки обласних УМВС УРСР у післявоєнний час дають матеріали обстеження агентурно-

оперативної роботи відділення контррозвідки УМВС Вінницької області за 1-й–3-й квартал 1948 р. [210, арк. 228–248] Відділення складалось з 7 штатних посад – начальника, і його заступника, 2-х старших уповноважених, 2-х оперуповноважених і секретаря-машиністки. Основними показниками, які характеризували роботу відділення були: стан об'єктів оперативного обслуговування на предмет «засміченості ворожими та політично сумнівними елементами», кількість і якість агентурної мережі та її працездатність, результати розробки осіб, які перебувають на оперативному обліку, реалізації облікових справ і справ формулярів, здійснення «профілактичної» та слідчої діяльності, організація планування роботи відділення.

Після створення у березні 1953 р. об'єднаного МВС підрозділи ВКР МВС УРСР були передані до складу військової контррозвідки, зокрема до УКР МВС КВО. Це ВКР конвойної охорони МВС, дислоковані на території КВО, і оперативний склад ВКР МВС УРСР, який обслуговував об'єкти МППО, УВС і військово-навчальні заклади МВС. Їх передачу здійснено в квітні 1953 р. [216, арк. 16–22]

Остання реорганізація системи управління військовою контррозвідкою в досліджуваний період відбулася в 1952 р. Постановою РМ СРСР від 22 квітня 1952 р. було затверджено Положення про 3-є Головне управління МДБ СРСР, яке оголосили наказом МДБ СРСР № 00286 від 25 квітня 1952 р. Була розроблена нова штатна структура, яку закріпили накази МДБ СРСР № 00316 від 17 травня 1952 р. і № 00932 від 25 жовтня 1952 р. Управління складалося з інспекції, слідчого та 9 оперативних відділів, один з яких, 5-й, займався керівництвом та наданням допомоги у боротьбі зі шпигунством та «антирадянськими проявами» місцевим органами військової контррозвідки, решта – безпосередньою контррозвідувальною роботою в центральних органах військового та військово-морського відомств, у прикордонних військах і військах внутрішньої хорони МДБ СРСР [384, с. 51–52].

3.3. Органи державної безпеки на транспорті

Органи державної безпеки на транспорті наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. виконували свою основну діяльність з «агентурно-оперативного

обслуговування» об'єктів транспортної інфраструктури. Водночас партійно-радянське керівництво почало розширювати компетенцію останніх, покладаючи на них здійснення функцій загальногосподарського характеру на транспорті – проведення перевірок мобілізаційної готовності залізниць, технічного стану залізничних мостів і споруд, їх протипожежної безпеки тощо.

Органи державної безпеки на транспорті, хоч і були визначені у цей період місцевими органами ДПУ УСРР, продовжували зберігати екстериторіальність, підпорядковуючись ОКТВ ДПУ. Враховуючи зростання ваги та значення транспортних підрозділів в системі органів ОДПУ відповідно до наказу ОДПУ № 234 від 28 жовтня 1929 р. ТВ ОДПУ було виділено зі складу СОУ ОДПУ у самостійний відділ на правах управління [278, с. 43].

В умовах проголошеного тези про «загострення класової боротьби» поряд з іншими підрозділами ДПУ УСРР органи державної безпеки на транспорті були залучені до проведення масових каральних акцій, зокрема до виселення українського селянства. У січні 1930 р. начальник Південного ОКТВ ДПУ затвердив плани проведення операції з вилучення «куркульського елемента» і перевезення його залізницями України. По кожному округу встановлювалися точний час початку і закінчення операції, «завантаження» осіб до вагонів тощо [489, арк. 41 зв. – 42].

Поїзди, що перевозили селян, супроводжувала охорона НКШС. Коменданти поїздів і їх помічники призначалися транспортними органами ДПУ. Згідно з наказом ДПУ УСРР від 7 лютого 1930 р. № 42167 на транспортні органи ДПУ покладались: організація оперативних постів на станціях відправлення та прибуття висланих селян, супроводження та обслуговування поїздів, забезпечення висланих продуктами харчування і т. д. [489, арк. 12]

Оперативна нарада працівників СОУ ДПУ УСРР 4 березня 1930 р. пропонувала транспортним органам ДПУ посилити роботу з виявлення та ізоляції селян, які залишили села і переховувалися у смузі відчуження залізниць [38, арк. 431].

У зв'язку з погіршенням соціальної ситуації наказом ДПУ УСРР № 43714 від 8 лютого 1930 р. була посилена фізична та агентурна охорона різноманітних транспортних споруд, систем управління шляхами сполучення [489, арк. 23–26].

Наприкінці 1931 р. об'єкти залізничного транспорту були передані під охорону створених з цією метою залізничних військ ОДПУ, які тісно взаємодіяли з транспортними органами ОДПУ.

В умовах утвердження тоталітарного режиму органи державної безпеки на транспорті мали забезпечувати боротьбу з політичними противниками режиму. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 42 від 15 лютого 1932 р. інформаційні відділення та інформаційні групи Південного ОКТВ ОДПУ й ДТВ ОДПУ були реорганізовані в секретно-політичні відділення та групи секретно-політичних відділень відповідно. Діяльність останніх регулювало положення про основні функції секретно-політичних відділень в транспортних органах ОДПУ в Україні [183, арк. 26–26а].

Секретно-політичні відділення транспортних органів ДПУ мали поєднувати агентурно-оперативну роботу та інформаційні функції й підпорядковувалися СПВ ДПУ УСРР. Основні задачі секретно-політичних відділень полягали в оперативному вивченні політичних настроїв працівників і службовців органів, установ і організацій транспортної галузі, проведенні оперативно-агентурної роботи у спеціальних транспортних навчальних закладах, виявленні, обліку та агентурному спостереженні за «політично неблагонадійними елементами» на транспорті – «куркулями», «терористичними групами робочої молоді», колишніми членами українських і загальноросійських політичних партій, представниками партійної опозиції, ведення агентурної роботи у релігійному середовищі транспортників, розробка «провокаторів» і колишніх поліцейських, жандармів тощо.

Діяльність секретно-політичних відділень поширювалася в межах 15-верстової смуги навколо об'єктів транспорту, де вони мали взаємодіяти з територіальними органами ДПУ.

Секретний апарат секретно-політичних відділень транспортних органів становили – кваліфікована агентура, спецінформатори, інформатори масової мережі та консуповноважені. Секретно-політичне відділення Південного ОКТВ ОДПУ було підзвітне СПВ ДПУ УСРР.

У подальшому відповідно до наказу ДПУ УСРР № 359 «Про політрозшук на транспорті» від 1 серпня 1933 р. заходи з розшуку осіб на транспорті мали проводитись тільки спільно з транспортними органами ДПУ [186, арк. 88].

Розширення функцій, посилення репресивного характеру діяльності транспортних органів ДПУ потребувало удосконалення управлінської складової та комплектування керівних посад досвідченими співробітниками. У зв'язку з цим, на виконання наказу ОДПУ № 377/с від 23 квітня 1932 р. та відповідно до наказу ДПУ УСРР № 181 від 16 червня 1932 р. Південний ОКТВ ОДПУ був перейменований у ТВ ДПУ УСРР [182, арк. 78]. Начальником було призначено Ф. С. Друскіса. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 404 від 23 серпня 1933 р. були здійсненні призначення керівників транспортних органів ДПУ УСРР. Заступником начальника ТВ ДПУ УСРР призначено Б. Б. Кагана, начальниками ДТВ ДПУ Південно-Західної залізниці – В. А. Двінянінова, ДТВ ДПУ Єкатерининської залізниці – Ю. Ю. Гейне та заступником начальника ДТВ ДПУ Південної залізниці – П. П. Лорента. У вересні 1933 р. згідно з наказом ДПУ УСРР № 456 були проведені призначення на нижчі за рангом посади в системі транспортних органів ДПУ УСРР – помічників начальників ДТВ, начальників відділень ДТВ, начальників оперпунктів тощо [186, арк. 190, 201].

Зміни в організації та функціонуванні транспортної інфраструктури позначалися на структурі місцевих органів державної безпеки на транспорті. Упродовж 1931–1933 рр. була прийнята низка наказів ДПУ УСРР, які передбачали створення, розформування та перепідпорядкування цих органів [321, с. 55].

Реорганізації зазнала система органів ДПУ на морському та річковому транспорті. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 4 від 3 січня 1933 р., який було видано на виконання наказу ОДПУ № 1186/с–1932 р., для обслуговування портів Одеси, Херсона, Миколаєва та Чорноморського управління морського басейну було організовано водний відділ ТВ ОДПУ Одеса з підпорядкуванням останнього ТВ ДПУ УСРР і ТВ ОДПУ. Оперативне обслуговування портів Чорноморського та Азовського морів, Севастополя, Ялти, Феодосії, Євпаторії, Керчі, Маріуполя та Бердянська, покладалося на ДТВ ОДПУ Єкатерининської залізниці, а Дніпровського управління річкового транспорту – на ДТВ Південно-Західних залізниць. Для обслуговування

портів і пристаней було передбачено створення оперпунктів ТВ ОДПУ Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв і Херсон [186, арк. 53].

Прив'язка органів державної безпеки УСРР на транспорті до структури транспортної галузі зумовлювала таку їх особливість, як поширення юрисдикції за межі адміністративного кордону республіки, зокрема на територію Кримської області РСФРР, з якою УСРР мала спільну транспортну систему. Спочатку транспортні органи ДПУ, розташовані на Кримському півострові, перебували в підпорядкуванні ДТВ Південних залізниць, а з 1932 р., у зв'язку зі змінами меж залізниць, були переведені під керівництво ДТВ Єкатерининської залізниці.

Відбувалися зміни в структурі та назві залізниць. У 1936 р. Єкатерининська залізниця була перейменована у Сталінську, зі складу Південно-Західної залізниці виділена Одеська. На початку 1937 р. Донецьку залізницю розділили на дві – Південно-Донецьку та Північно-Донецьку. Були створені відповідні ДТВ УДБ.

У середині 1930-х рр. екстериторіальність органів державної безпеки на транспорті була обмежена. Їх підпорядкували НКВС УСРР і відповідним місцевим територіальним органам НКВС. Процедуру реорганізації транспортних органів ГУДБ НКВС регулював наказ НКВС СРСР № 0087 від 26 лютого 1935 р. [130, арк. 88] Морський транспортний відділ Чорноморського басейну та ДТВ Південно-Західних залізниць підпорядкували ТВ УДБ НКВС УСРР. А ДТВ Донецьких, Південних і Єкатерининської залізниць реорганізовувалися у ТВ УДБ УНКВС Донецької, Харківської та Дніпропетровської областей відповідно. Відділення ДТВ ГУДБ НКВС станції Сімферополь Єкатерининської залізниці було перетворено на відділення станції Сімферополь ТВ УДБ УНКВС по Єкатерининській залізниці.

Зазнала змін організація оперативної роботи органів державної безпеки на транспорті. У наказі НКВС СРСР № 00158 від 26 квітня 1935 р. вказувалося, що «боротьба з диверсійною, диверсантсько-підривною і шпигунською діяльністю класового ворога, охорона соціалістичної власності, охорона революційного порядку на транспорті – диктують необхідність корінної перебудови оперативної роботи органів НКВС на транспорті» [130, арк. 19]. З метою удосконалення керівництва оперативною діяльністю ДТВ НКВС, організовані за лінійним принципом, та їх

відділення були розформовані. Встановлювався новий перелік ТВ і транспортних відділень УДБ на території УСРР: ТВ УДБ НКВС УСРР, ТВ УДБ НКВС по Донецькій залізниці, ТВ УДБ УНКВС по Київській, Харківській, Дніпропетровській і Одеській областях, транспортне відділення УДБ УНКВС по Вінницькій області.

У середині 1930-х рр. була видана низка наказів НКВС УСРР, які регулювали окремі напрями діяльності органів державної безпеки на транспорті та мали репресивну спрямованість. Показовим є наказ НКВС УСРР № 00118 «Про боротьбу з диверсією на транспорті» від 22 травня 1936 р. [184, арк. 45–46] У ньому наголошувалося, що «боротьба з диверсією противника» є «основним і головним обов'язком транспортних органів УДБ», але здійснюється вона недостатньо, оскільки «за останній час не розкрито жодної справи по диверсії на транспорті». Працівники УДБ на транспорті обвинувачувалися в тому, що вони замість «наполегливої роботи з розкриття всіх підозрілих на диверсію фактів і подій» пояснювали все «технічними причинами», чим намагалися «виправдати своє невміння працювати».

Для «виправлення» ситуації та організації «контрдиверсійної» роботи на транспорті наказувалося начальникам органів НКВС створити на важливих об'єктах транспортної галузі, а також у селах, які розташовані вздовж залізниць, так звану сторожову агентуру та бригади сприяння. Ця категорія агентури формувалася з членів партії, комсомольців і перевірених безпартійних працівників. Вона мала охопити всю транспортну мережу та перебувати у підпорядкуванні спеціальної протидиверсійної резидентури, яку становили вже винятково члени партії.

Бригади сприяння формувалися партійними комітетами в складі 3-х – 5-ти осіб. До їх задач належала охорона найбільш «уразливих» пунктів залізничного та водного транспорту шляхом спостереження за підозрілими особами під час роботи або в період чергувань у вихідні та святкові дні. До роботи за «контрдиверсійною» лінією органи державної безпеки на транспорті могли залучати апарат міліції.

Взаємодію у питаннях оперативного обслуговування залізничного та водного транспорту між транспортними органами та місцевими територіальними органами УДБ встановлював наказ НКВС УСРР № 00119 від 22 травня 1936 р. [184, арк. 47–47 зв.] Передбачалося інформування територіальними органами транспортних про

основні лінії роботи з направленням копій орієнтувань і директив, передачу до транспортних органів матеріалів на працівників транспорту, які були добуті територіальними органами, виконання оперативних запитів і завдань транспортних органів міськрайорганами УДБ щодо працівників транспорту тощо.

Насправді запровадження наказів № № 00118 і 00119 означало встановлення тотального негласного контролю з боку органів державної безпеки за співробітниками транспортної галузі [321, с. 56].

Проведена у травні 1936 р. ТВ УДБ НКВС УСРР перевірка агентурно-оперативної та слідчої роботи оперпунктів, які обслуговували водний транспорт, виявила її незадовільний стан. 10 з 11 оперпунктів за період з 1 липня 1935 р. по 1 квітня 1936 р. реалізували 72 кримінальні справи, з яких лише 13 справ на 13 осіб передбачали відповідальність за контрреволюційну діяльність, всі інші мали загальнокримінальний характер. Тобто самі «чекісти» констатували, що оперпункти транспортних органів УДБ займалися переважно «міліцейською діяльністю».

Були виявлені недоліки у сфері функціонування агентурно-інформаторської мережі. Перевірка показала, що за основними напрямками «чекістської роботи» («контрдиверсія», «троцькісти», «шпигунство», «оперативний розшук», «очищення та звільнення підозрілих осіб з водного транспорту», «боротьба з розкраданнями», «оперативне інформування про основні недоліки в роботі водного транспорту») агентурна діяльність проводилася слабо або взагалі була відсутньою.

Тому в прийнятому 22 травня 1936 р. наказі НКВС УСРР № 00120 начальнику ТВ УДБ НКВС УСРР пропонувалося звернути увагу на покращення агентурно-оперативної роботи з обслуговування водного транспорту та здійснювати систематичні перевірки та контроль метою обласних УНКВС [184, арк. 48–50].

На покращення організації «оперативного розшуку» на транспорті було спрямовано наказ НКВС УСРР № 00264 від 4 листопада 1936 р. [184, арк. 111–112] У ньому зазначалось, що незважаючи на створення в органах ТВ УДБ оперативно-розшукових груп, кількість затриманих ними «шпигунів, диверсантів і терористів» є мізерною. З 747 осіб затриманих транспортними органами УДБ упродовж 8 місяців 1936 р. було лише 2 шпигуни, 38 осіб, які підозрювалися у шпигунстві, 4 особи, які

підозрювалися у тероризмі та 5 осіб, які здійснили спробу переходу кордону. Всі інші – це «кримінальний елемент», а не «політичні злочинці».

Тому наказувалося активізувати роботу оперативно-розшукових груп і груп сприяння, охопивши ними потяги та пароплави на основних магістралях, а також можливі пункти посадки та руху на залізничних, водних і шосейних шляхах «агентури противника». Для цього затверджувалася дислокація опорних оперативно-розшукових груп транспортних органів УДБ і тимчасова інструкція про роботу з оперативного розшуку на залізницях і водному транспорті України [184, арк. 113–118].

Остання детально прописувала повноваження оперативного складу ТВ і оперпунктів УДБ з оперативного розшуку. Окремо визначались особливості діяльності оперативно-розшукових груп в потягах, на станція, пристанях і пароплавах та у так званих заслонах, які встановлювалися на прикордонних залізничних станція, пристанях, де було велике скупчення пасажирів і значний рух потягів, на шосейних, трактових і польових дорогах, в лісах, чагарниках й інших зручних місцях, які вели до залізниць та інших транспортних шляхів.

Особлива увага зверталася на формування оперативними працівниками оперпунктів ТВ УДБ агентурно-інформаторської мережі на рухомому складі транспорту, на вокзалах, у портах, в пристанційних поселеннях. За аналогією з «контрдиверсійною» діяльністю для забезпечення роботи з оперативного розшуку використовувалися бригади сприяння, які налічували від 4-х до 10-ти осіб. Вони формувалися з членів ВКП(б), комсомольців і перевірених безпартійних.

Були введені дактилоскопія затриманих осіб і систематичне вивчення оперативним складом транспортних органів УДБ фотокарток, прикмет осіб, які розшукуються, фотокопій фіктивних документів. Запроваджувалась щодакдна письмова звітність співробітників з питань оперативного розшуку, яка мала подаватись на ім'я начальника ТВ або оперпункту. У свою чергу кожні три місяці начальники ТВ УДБ УНКВС надавали до ТВ УДБ НКВС УСРР дані з оцінкою роботи кожного працівника із зазначенням кількості та якості проведених ним затримань, а

щомісяця – доповіді про результати і стан роботи з оперативного розшуку зі статистичними матеріалами.

Окремим додатком до інструкції додавався Перелік приблизних ознак, за якими проводилося затримання «агентів іноземних розвідок» [184, арк. 119–121].

Наприкінці 1936 р. було проведене скорочення системи місцевих органів державної безпеки на транспорті. Відповідно до наказу НКВС УСРР № 00253 від 25 жовтня 1936 р. було ліквідовано 29 оперпунктів ТВ УДБ, а їх ділянки передані в обслуговування іншим оперпунктам і ТВ УДБ обласних УНКВС [184, арк. 105–106].

З прийняттям наказів НКВС СРСР № № 00411 від 25 грудня 1936 р. і НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 р. про посилення конспірації в діяльності органів державної безпеки ТВ УДБ були перейменовані у 6-ті відділи транспорту та зв'язку УДБ. Але їх справжня реорганізація відбулася вже у наступному році. Згідно з резолюцією Пленуму ЦК ВКП(б) від 3 березня 1937 р. з метою посилення боротьби з «ворогами народу» на залізничному транспорті відділ транспорту і зв'язку ГУДБ СРСР мав зосередити свою діяльність винятково на протидії «контрреволюції» на залізничному транспорті. Функції охорони громадського порядку, несення чергувань на вокзалах, боротьба з розкраданнями соціалістичної власності, з хуліганством і дитячою безпритульністю на залізницях були передані до відання залізничної міліції, яка мала перебувати у підпорядкуванні ГУРСМ [278, с. 64].

Юридичний статус залізничної міліції визначив наказ НКВС і НКШС СРСР від 26 червня 1937 р. Для комплектування залізничної міліції мали використовуватися співробітники транспортних органів ГУДБ-УДБ, які раніше здійснювали функції з охорони громадського порядку на залізничному транспорті [285, с. 151–153]. Штати відділів залізничної міліції Одеської, Сталінської, Південно-Донецької, Північно-Донецької, Південної і Південно-Західної залізниць затвердив наказ НКВС УРСР № 00137 від 4 липня 1937 р., загалом нараховували 2285 осіб [134, арк. 404–432].

Боротьбу з «контрреволюцією» поза межами залізниць мав здійснювати 11-й відділ водного транспорту, шосейних доріг і зв'язку ГУДБ, який було створено відповідно до наказу НКВС СРСР № 00301 від 31 травня 1937 р. [385, с. 48]

Зміни в організаційній структурі та функціях транспортних органів НКВС СРСР посилювали централізацію управління транспортними органами НКВС союзних республік. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 00409 від 14 червня 1937 р. транспортні органи, на які покладалась боротьба з політичними злочинами на залізницях, були виведені з підпорядкування НКВС УРСР і напряму підпорядковані ТВ ГУДБ НКВС СРСР [379, с. 108]. Згідно з виданим 28 липня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 00155 було розформовано 6-й відділ УДБ НКВС УРСР, 6-ті відділи УДБ УНКВС областей та оперативні пункти ТВ УДБ, а замість них на території республіки організовано 6 ДТВ ГУДБ і 38 підпорядкованих їм відділень ДТВ із загальною чисельністю особового складу 774 особи [134, арк. 464–468, 470–493; 135, арк. 33–35 зв.].

У 1938 р. після ліквідації ГУДБ відповідно до наказу НКВС СРСР № 00362 від 9 червня керівництво органами державної безпеки на транспорті було покладено на 3-є управління транспорту та зв'язку. Воно складалось з 4-х відділів – залізничного транспорту; водного транспорту; цивільного повітряного флоту, зв'язку і шосейно-дорожнього будівництва; оперативного відділу [384, с. 49–50]. У подальшому статус управління був підвищений до головного, що закріпили постанови ПБ ЦК ВКП(б) від 13 і 23 вересня 1938 р. і наказом НКВС СРСР № 00641 від 29 вересня 1938 р. Тепер ГТУ складалося з трьох відділів – залізничного транспорту; водного транспорту; зв'язку, шосейно-дорожнього будівництва і цивільного повітряного флоту [277, с. 48–549, 554–555].

З початком Другої світової відбулися зміни пріоритетів у діяльності як всього радянського державного апарату, так і радянських спецслужб. Транспортна мережа УРСР почала використовуватися для матеріально-технічного забезпечення збройного радянського угруповання, яке формувалося в Західній Україні, будівництва фортифікаційних споруд і мережі військових аеродромів. На території УРСР збільшилася кількість залізниць і відповідно ДТВ НКВС. Згідно з наказами НКВС СРСР № 001432 від 25 листопада 1939 р. і № 001405 від 5 листопада 1940 р. були організовані ДТВ Ковельської, Львівської та Вінницької залізниць [385, с. 42; 138, арк. 92].

Зазнали реорганізації також органи державної безпеки на водному транспорті. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 001615 від 28 грудня 1940 р. для оперативного обслуговування морських та річкових пароплавств були створені водні відділи НКВС напряму підпорядковані ГТУ НКВС СРСР. В УРСР це були водний відділ НКВС СРСР Чорноморського басейну з дислокацією в Одесі та водний відділ НКВС СРСР Дніпровського басейну з розташуванням в Києві [138, арк. 164–166].

Після створення у лютому 1941 р. НКДБ СРСР і УРСР ДТВ НКВС були ліквідовані, а їх оперативно-довідкові картотеки, архівно-слідчі справи та інші архівні матеріали відповідно до директив НКДБ і НКВС СРСР № 4374 і начальника 1 спецвідділу НКВС СРСР № 44 від 4 березня 1941 р. підлягали переданню на зберігання до 1 спецвідділів НКВС–УНКВС за належністю [138, арк. 214–214 зв.]. Натомість наказами НКДБ УРСР № 005 і 006 від 16 квітня 1941 р. були оголошені штати оперативних відділень і пунктів НКДБ у морських портах і на залізницях УРСР [148, арк. 14–15]. У складі ГУРСМ НКВС СРСР продовжували діяти підрозділи залізничної міліції.

З початком бойових дій та об'єднанням НКДБ і НКВС у єдиний НКВС СРСР у його складі у липні 1941 р. було відновлено існування транспортного управління. Його структура та штати були оголошені наказом НКВС СРСР № 001027 від 9 серпня 1941 р. Але діяльність радянських органів державної безпеки на транспорті у цей період у зв'язку з окупацією відбувалася вже за межами України [384, с. 30].

Зі створенням НКДБ транспортні органи увійшли до його складу. Керівництвом ними здійснювало 3 управління НКДБ СРСР. З 4 травня 1946 р. воно було перейменовано на Транспортне управління МДБ СРСР, а на підставі постанови РМ СРСР від 17 червня 1947 р. і наказу МДБ СРСР № 00322 від 19 червня 1947 р. перетворено на ГУО МДБ СРСР на залізничному та водному транспорті [384, с. 49].

У цей час були відновлені органи НКДБ на водному транспорті, зокрема з квітня 1944 р. водний відділ НКДБ Дніпровського басейну [200, арк. 2]. На окремі райони УРСР поширювалася юрисдикція створеного на підставі наказу НКДБ СРСР № 490 від 27 березня 1944 р. водного відділу НКДБ Дніпровсько-Двінського басейну з дислокацією в Гомелі. Його штат було затверджено у травні 1944 р. Відділ складався

з двох відділень і 5 оперпунктів. В липні 1944 р. відповідно до наказів начальника водного відділу №34–35 кількість оперпунктів була збільшена. Вводилася група оперативного розшуку [200, арк. 1–7, 12–14, 35–36, 51].

У період воєнного часу органи державної безпеки на транспорті орієнтувалися на своєчасне виявлення й затримання ворожих парашутистів, посилення агентурно-оперативної роботи з розшуку агентури противника та «державних злочинців» на транспорті. З цією метою були прийнята низка директив і циркулярів НКДБ СРСР.

Згідно з директивою НКДБ СРСР № 26 від 21 червня 1943 р. пропонувалося посилити агентурно-оперативну роботу з розшуку на транспорті. Органи державної безпеки на транспорті мали поєднувати гласну перевірку пасажирів з агентурною роботою в транспортних засобах, на станціях, пристанях і прилеглих до них населених пунктах. Передбачалося створення так званої маршрутної агентури, проведення перевірок документів пасажирів із залученням залізничної міліції та військ НКВС, здійснення інших заходів [141, арк. 21–22 зв.].

Відповідно до циркулярів НКДБ СРСР № 53 від 22 липня та № 59 від 24 липня 1943 р. транспортні та водні відділи НКДБ мали інформувати 2 і 3 управління НКДБ СРСР про затриманих парашутистів і агентуру нацистів з викладенням їх установчих даних, обставин затримання та іншої важливої інформації [141, арк. 38–38 зв., 42].

За даними, наведеними у циркулярі начальника 3 управління НКДБ СРСР № 33 «Про чергові задачі агентурно-оперативної роботи з розшуку державних злочинців на транспорті» від 28 лютого 1945 р., транспортними органами НКДБ СРСР в порядку оперативного розшуку протягом 1944 р. було заарештовано 2,5 тис. осіб. Однак зазначалося, що результати були б кращими, якщо б поряд з гласними формами розшуку, більше уваги зосередили на організації агентурного розшуку [131, арк. 243–245 зв.].

Для підвищення кваліфікації працівників оперативного розшуку транспортних органів НКДБ у жовтні 1944 р. 3 управлінням НКДБ було проведено спеціальний семінар, вичитані лекції. Начальникам ТВ і водних відділів НКДБ були розіслані практичні рекомендації з розшукової роботи. Вони стосувалися широкого кола питань: організації агентурної роботи та гласних форм розшуку на транспорті;

розшуку «державних злочинців» шляхом «розробки їх родинних та інших зв'язків»; виявлення фіктивних документів, які виготовлялися німецькими розвідувальними органами; особливостей слідчої діяльності по справах арештованих в порядку оперативного розшуку; розшуку авторів «антирадянських» і анонімних документів; проведення зовнішнього спостереження та «установчої» роботи органами НКДБ [131, арк. 246–300].

Оперативний розшук на транспорті здійснювався, по-перше, за допомогою розшукової агентури, яка вербувалася з працівників транспорту, що контактували з пасажирами, чергових по вокзалах, пристанях, контролерів потягів і пароплавів, швейцарів, носильників, прибиральників, провідників вагонів, палубних матросів, працівників станційних готелів, гуртожитків, камер схову, довідкових бюро, перукарень, буфетів, ресторанів, жителів пристанційних поселень тощо. По-друге, шляхом застосування «гласних форм» розшуку, а саме перевірки документів. По-третє, з використанням «агентурної розробки» «родинних та інших зв'язків» осіб, які перебували у розшуку.

Слід відзначити, що ефективність розшукової агентури була достатньо низкою. Наприклад, із загальної кількості «державних злочинців», затриманих органами НКДБ на транспорті в першому півріччі 1944 р. затримані за донесеннями розшукової агентури становили лише 7,1%, а на підставі гласних розшукових заходів – 80% [131, арк. 248, 255 зв.].

Можливо тому у цей період намагалися активізувати агентурну складову оперативного розшуку на транспорті. У директивах, практичних настановах і вказівках керівництва 3 управління НКДБ СРСР зазначалось: «Розшуковий інформатор повинен бути спостережливим, винахідливим та ініціативним. Не володіючи цими якостями, він не може бути корисним у справі розшуку підозрілих осіб, і, тим більше, серйозних злочинців, які підчас добре маскуються» [131, арк. 248 зв.].

До оперативного розшуку на транспорті пропонувалося залучати так звану протидиверсійну агентуру ТВ і водних відділів НКДБ, яка працювала та проживала на перегонах, польових станціях, в населених пунктах у зоні залізниць, де не було

оперативних працівників органів державної безпеки. Рекомендувалося використовувати агентурні «квартири-пастки», на які агенти НКДБ запрошували підозрілих осіб зі станцій і пристаней з метою подальшого затримання.

Значна увага приділялася організації «гласних» розшукових заходів, які проводилися в контакт з працівниками залізничної міліції, військами НКВС з охорони залізниць, військовим та етапно-загороджувальними комендатурами, «партійно-комсомольським активом», довіреними особами та групами сприяння. Ці заходи поділялися на цільові (спеціальні) та постійні [131, арк. 255 зв.–260 зв.]. Перші проводилися у випадку отримання інформації про «викидання» противником в зоні залізниць і водних шляхів сполучення диверсантів або втечі заарештованих. Для цього створювалися спеціальні військові пошукові групи на чолі з оперативними співробітниками органів НКДБ. Вони проводили перевірку документів, за необхідності прочісування прилеглої місцевості, затримання, обшук та опитування підозрілих осіб, посилювали охорону залізничних споруд, військових складів, інших об'єктів оборонного значення, вели спостереження за можливим пересуванням літаків противника в районах проведення операцій, залучали для здійснення заходів «партійно-комсомольський актив», розшукову та іншу агентуру.

Постійні розшукові заходи проводилися регулярно, повсякденно і включали облави, проведення перевірки документів в потягах і на станціях, контроль паспортного режиму, перевірку через розшукові картотеки осіб, які підбиралися на службу або вже працювали на транспорті.

Затримані особи проходили перевірку в спеціальних фільтраційних пунктах, створених на залізничних вузлах, великих станціях або пристанях, за обов'язкової участі оперативних співробітників ТВ і водних відділів НКДБ.

В роботі органів державної безпеки на транспорті активно використовувався такий метод розшуку «державних злочинців» як агентурно-оперативна «розробка» їх родинних та інших зв'язків. В 3-х відділеннях ТВ НКДБ велися спеціальні обліки, які включали алфавітні списки на оголошених в розшук агентів-парашутистів згідно з циркулярами НКДБ, НКВС СРСР і ГУКР «Смерш», списки працівників і агентів німецьких і румунських розвідувальних, контррозвідувальних і поліцейських органів,

які втекли з районів обслуговування транспортних органів НКДБ, а також списки місцевих жителів, які були пособниками нацистів і переховувалися від органів радянської влади. На цих осіб заводилися агентурно-розшукові справи [131, арк. 263, 265].

Для пошуку агентури нацистів, дезертирів, інших підозрілих осіб ТВ НКДБ при перевірці документів (посвідчення особи офіцерського складу, червоноармійські книжки, паспорти, партійні квитки) використовували спеціальні збірники відділу «Б» НКДБ СРСР «Матеріали з розпізнання підроблених документів» [131, арк. 268–269].

Вся система розшуку на транспорті ґрунтувалась на принципі презумпції винуватості особи. Непрямі докази та ознаки часто використовувалися оперативними співробітниками та слідчими органів державної безпеки для психологічного тиску на затриманих осіб з метою примушування їх до «зізнання у контрреволюційній діяльності» [131, арк. 271].

Органи державної безпеки на транспорті наприкінці Другої світової війни та у післявоєнний час були задіяні у боротьбі з українським національно-визвольним рухом. Так, наприклад, у травні 1952 р. у провадженні Управління охорони МДБ на Південно-Західній залізниці перебувало 14 справ-формулярів на осіб, які підозрювалися у приналежності до українського націоналістичного підпілля. Їх агентурна розробка здійснювалася на підставі директив МДБ СРСР № 65 від 30 квітня 1952 р. і МДБ УРСР № 24 від 12 травня 1952 р. [199, арк. 33–60]

Певні особливості мала слідча діяльність органів державної безпеки на транспорті, особливо у справах осіб, які були заарештовані в порядку оперативного розшуку. Слідчий не мав попередніх агентурних матеріалів на підозрювану особу. Тому, на думку керівництва 3 управління НКДБ СРСР, важливе значення для «викриття» заарештованого мали «правильно» проведені затримання, особистий обшук і перші допити, які рекомендувалося супроводжувати відповідною «внутрішньокамерною розробкою» [131, арк. 270–271].

Специфіку слідчої діяльності органів державної безпеки УРСР на транспорті у воєнний та повоєнний час можна продемонструвати на документах ТВ НКДБ на Південно-Західній залізниці. За нашими підрахунками, які були здійснені на підставі

даних реєстраційного журналу обліку слідчих справ ТВ НКДБ Південно-Західної залізниці, встановлено, що за період з вересня 1943 р. по березень 1946 р. було заарештовано 1218 осіб. З них звинувачені за вчинення контрреволюційних злочинів (ст. ст. 54¹, 54³, 54⁹, 54¹⁰, 54¹⁴ КК УРСР та ін.) становили 63,9% (778 осіб) від загальної кількості заарештованих осіб, військових злочинів (ст. ст. 206², 206⁷, 206¹⁰, 206¹², 206¹³, 206¹⁷ КК УРСР та ін.) – 25,3% (308 осіб), особливо небезпечних й інших злочинів проти порядку управління (ст. ст. 56³⁰, 68, 75, 78 КК УРСР) 8,4% (103 особи) і за вчинення інших загальнокримінальних злочинів (ст. ст. 138, 170, 193, 196 КК УРСР) – 2,4% (29 осіб) [195].

У післявоєнний час пріоритети у слідчій діяльності органів державної безпеки на транспорті суттєво змінилися. Вони стали порушувати більше справ за вчинення загальнокримінальних злочинів, таких як грабежі, розбій, крадіжка речей, розкрадання вантажів, посадові злочини, хуліганство, порушення паспортного режиму, незаконне зберігання зброї тощо. Так, на підставі звітних матеріалів Управління охорони МДБ Південно-Західної залізниці за 1951 р. нами встановлено, що продовж січня – грудня 1951 р. слідчою частиною цього управління було порушено 760 справ, по яких заарештовано 802 особи. Справи щодо вчинення контрреволюційних злочинів становили менше 3%, а щодо загальнокримінальних злочинів більше 97%. Співвідношення заарештованих осіб по цих категоріях справ становило – 3,2% і 96,8% відповідно. Так само і відсоток осіб, засуджених судовими установами за матеріалами слідчих справ слідчої частини Управління охорони МДБ Південно-Західної залізниці за 1951 р., дорівнював 6,7% і 93,2% відповідно [198, арк. 1–16, 26–36, 41–57, 61–74, 90–104, 122–137].

Це було зумовлено, насамперед, змінами юридичного статусу органів державної безпеки на транспорті, які відбулися 1947 р. Згідно з постановою РМ СРСР від 17 червня 1947 р. і прийнятих на її підставі наказів МДБ СРСР № 00322 від 19 червня 1947 р. і № 00324 від 21 червня 1947 р. було створено ГУО МДБ СРСР на залізничному та водному транспорті [278, с. 635–643].

На новий підрозділ і його місцеві органи покладался комплекс задач, як у сфері забезпечення державної безпеки й політичного розшуку, так і охорони громадського

порядку на транспорті: боротьба з діяльністю іноземних розвідок, «антирадянським» підпіллям, із загальнокримінальними злочинами (бандитизмом, грабежами, вбивствами, хуліганством, крадіжками, розкраданнями вантажів і багажу, спекуляцією тощо), забезпечення безпеки слідування літерних потягів, розслідування аварій, надзвичайних подій, підозрілих на диверсію, контроль за дотриманням режиму секретності на об'єктах транспорту. Особовий склад мав формуватися з працівників транспортних органів МДБ і транспортної міліції.

Для виконання поставлених задач органи охорони МДБ на залізничному та водному транспорті мали право вести агентурно-оперативну та слідчу діяльність, проводити виїмки, обшуки та арешти, застосовувати «спеціальні заходи», спрямовані на виявлення діяльності «агентури іноземних розвідок і антирадянських елементів», затримувати підозрілих осіб, хуліганів, порушників громадського порядку, накладати штрафи, забезпечувати підтримання паспортного режиму.

Наділяючи органи державної безпеки на транспорті широким комплексом функцій, від контррозвідувальних і боротьби з кримінальною злочинністю, до загальногосподарських, партійно-радянське керівництво поширювало на них досвід функціонування жандармської залізничної поліції колишньої Російської імперії [536, с. 127–132].

Структурно ГУО МДБ СРСР складалось з двох управлінь, на залізничному та водному транспорті відповідно, і 7 підрозділів, які існували на правах відділів, слідчої частини, служби зовнішнього спостереження та установки, служби оперативної техніки, обліково-інформаційного відділу, відділу кадрів, секретаріату та інспекції. Місцевими органами вважались Управління охорони МДБ залізниць, відділи охорони МДБ морського-річкового басейну, відділи-відділення вузла залізниці та морського порту.

З середини 1940-х рр. в УРСР діяли ТВ (згодом – Управління охорони) МДБ 9 залізниць – Вінницької, Ковельської, Львівської, Одеської, Південної (Харків), Південно-Західної (Київ), Південно-Донецької (Ясинувата), Північно-Донецької (Артемівськ) та Сталінської (Дніпропетровськ) і три водні відділи МДБ – Дніпровського, Північно-Чорноморського та Нижнє-Дунайського басейнів. У

підпорядкуванні МДБ перебували транспортні відділи міліції відповідних залізниць і водні відділи міліції Дніпровського та Північно-Чорноморського басейнів [168, арк. 5–6].

Відділ охорони МДБ Дніпровського басейну, який знаходився в Києві, в лютому 1948 р. складався з відділень – оперативного, розшукового, боротьби зі злочинністю, слідчого, служби зовнішнього спостереження та відділень охорони річкових портів і пристаней. Відділу був підпорядкований 49-й окремий дивізіон охорони МДБ. В обслуговуванні відділу перебували Київський суднобудівний завод, Київський річковий порт, Київський річковий вокзал та інші об'єкти [201, арк. 21, 29, 30, 35, 36, 39 105-109 та інш.].

Внутрішня структура Управління охорони залізниці відповідала внутрішній структурі Управління охорони МДБ СРСР на залізничному транспорті та включала – оперативний (агентурно-оперативна робота проти агентури іноземних розвідок і «антирадянського» підпілля), розшуковий (розшук агентів іноземних розвідок й інших «державних» і «кримінальних» злочинців, боротьба з бандитизмом, грабежами, вбивствами) відділи і відділ по боротьбі зі злочинністю на транспорті (крадіжки, розкрадання, спекуляція, хабарництво та інші злочини), слідчу частину, службу зовнішнього спостереження та установки, обліково-статистичне, казначейське відділення, відділення кадрів, канцелярію, комендатуру та ВТК.

Наприклад, Управлінню охорони МДБ на Південно-Західній залізниці у липні 1952 р. підпорядковувалися відділи охорони МДБ станцій Київ і Коростень та відділення охорони станцій Фастів, Гребінка, Чернігів, Дарниця та Ніжин [199, арк. 16–17, 107–108].

Місцеві органи державної безпеки на транспорті раз на два місяці подавали окремі доповіді на адресу Головного управління МДБ СРСР на транспорті про результати агентурно-оперативної роботи за лінією розшуку державних злочинців і боротьби з кримінальною злочинністю та про результати слідчої діяльності. Доповіді про результати агентурно-оперативної діяльності готувались 1 (оперативним) і 2 (розшуковим) відділами Управлінь охорони МДБ на залізницях, а про результати слідчої роботи – слідчими частинами цих управлінь [196; 197].

Як і в слідчій діяльності, в агентурно-оперативній переважала тенденція до боротьби із загальнокримінальними проявами. Так, наприклад, у 1950 р. Управлінням охорони МДБ на Південно-Західній залізниці та підпорядкованими йому органами за вчинення загальнокримінальних злочинів на транспорті (вбивства, грабежі, крадіжки, хуліганство тощо) було заарештовано 814 осіб, а в 1951 р. – 680 осіб. Водночас, за вчинення «контрреволюційних» злочинів за цими ж лініями кількість арештованих не перевищувала кілька десятків осіб на рік [196, арк. 21, 40, 50–51, 69, 84; 197, арк. 10, 27, 46–47, 62, 81, 101].

У другій половині 1940-х рр. у зв'язку з реорганізацією транспортних органів МДБ УРСР частина об'єктів обслуговування була передана до територіальних підрозділів МДБ УРСР. Відповідно до наказу МДБ УРСР № 00258 від 20 вересня 1947 р. виконання агентурно-оперативної роботи в установах і підприємствах міністерства зв'язку, автотранспорту, рибної промисловості, дорожнього управління і управління гідрометеослужби УРСР було вилучене з відання транспортних органів МДБ і покладено на 6-е відділення, створене у складі 3-го відділу 5 управління МДБ УРСР. Його штат налічував 6 посад (начальник і заступник начальника відділення, 3 старших оперуповноважених і оперуповноважений) [80, арк. 100–101, 177–178; 81, арк. 20].

Наприкінці сталінського режиму змінилися підходи до організації агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки. В закритому листі ЦК КПРС від 13 червня 1951 р. та в прийнятих на його виконання наказах МДБ СРСР № 0015 і № 0022 від 10 січня 1952 р. і директиві МДБ СРСР № 54 від 10 квітня 1952 р. пропонувалося провести суттєве скорочення агентурного апарату. Органам державної безпеки було наказано «очистити» агентурну мережу від осіб, які не мали зв'язків серед «антирадянського середовища» і не могли бути корисними у боротьбі з «агентурою іноземних розвідок і антирадянським підпіллям». Пропонувалося переглянути справи оперативного обліку (агентурні, агентурно-розшукові, обліково-наглядові, справи-формуляри, справи попередньої оперативної перевірки). Припиненню та передачі до архіву підлягали ті, в процесі розробки яких не було виявлено «злочинної» діяльності їх «фігурантів». Це були «надумані» і, як правило, безперспективні з точки зору

подальшої реалізації справи щодо репатріантів, осіб, які перебували у нацистському полоні, а також осіб, які висловлювали «антирадянські судження» з різноманітних питань радянської дійсності.

Наприклад, Управління охорони МДБ на Південно-Західній залізниці у звіті про підсумки агентурно-оперативної роботи за 1952 р., зазначало, що на виконання наказів МДБ СРСР № 0015, 0022 і директиви МДБ УРСР № 54 агентурна мережа була скорочена з 1829 до 373 осіб. При цьому з 1456 осіб, виключених з агентурного апарату, було 72 – агенти, 185 – резидентів, 1169 – інформаторів і 30 утримувачів явочних квартир. До 3 відділу Управління охорони МДБ було передано 13 резидентів, 54 інформатора і 2 явочні квартири. Одночасно управління припинило та передало до архіву 243 справи оперативного обліку [199, арк. 137–138].

Поряд із забезпеченням державної безпеки, охороною громадського порядку та боротьбою зі злочинністю органи державної безпеки на транспорті здійснювали інформування партійних структур у формі спецповідомлень про недоліки та негаразди у функціонуванні транспортного відомства або розробку резонансних справ. Ці документи стосувалися найрізноманітніших питань. Так, у грудні 1952 р. начальник Управління охорони МДБ на Південно-Західній залізниці повідомляв секретарю ЦК КП(б)У про невиконання керівництвом залізниці постанови РМ СРСР № 3977 від 2 вересня 1952 р. про охорону залізничного полотна від бездоглядної худоби, а в лютому 1953 р. – про масове харчове отруєння учнів залізничного ремісничого училища № 1 м. Києва, про арешт учасників «антирадянської» молодіжної організації, учнів цього ж училища тощо [199, арк. 1–4, 13–24].

3.4. Війська органів державної безпеки

Юридичний статус військ ОДПУ, порядок їх комплектування та проходження служби особовим складом на початок досліджуваного періоду регулювалися законом про обов'язкову військову службу, який було затверджено постановою ЦВК і РНК СРСР від 8 серпня 1928 р. Ст. 2 цього нормативного акта визначила, що війська ОДПУ входять до складу РСЧА СРСР і є військами особливого призначення.

Згідно зі ст. 23 Статут про комплектування, відбування обов'язкової військової служби військовослужбовцями військ ОДПУ, а також правила взяття їх на облік визначались НКВМС СРСР за погодженням з головою Колегії ОДПУ.

Дійсна військова служба військовослужбовців рядового складу становила п'ять років, призов відбувався при досягненні особою на 1 січня року призову 21 року. Середній начальницький склад перебував на дійсній службі до 40 років, старший – до 45 років, вищий – до 50 років.

Відповідно до ст. 35 для військовослужбовців морських частин прикордонної охорони ОДПУ, які пройшли курс спеціальних шкіл, навчальних загонів або корабельну підготовку, строк безперервної служби становив чотири роки перебування в частині і рік перебування в довгостроковій відпустці. Для інших військовослужбовців морських частин прикордонної охорони ОДПУ – відповідно три роки перебування в частині і два роки в довгостроковій відпустці. Для військовослужбовців сухопутних частин – два роки перебування в частині і три роки – у довгостроковій відпустці [415].

Як бачимо, закон про обов'язкову військову службу в загальних рисах окреслював функції військ органів державної безпеки. Їх практичне використання визначалося відомчими підзаконними актами. Незмінним залишався принцип жорстко централізованого управління військами ОДПУ. Командуючим військами ОДПУ в Україні був голова ДПУ УСРР. Внутрішніми та прикордонними військами він керував особисто або через спеціалізований орган – УПО ВДПУ. Тільки з дозволу голови оперативне керівництво військами могли здійснювати начальники місцевих органів державної безпеки.

Наприкінці 1920-х рр. війська ОДПУ мали забезпечувати карально-репресивні акції, які проводилися територіальними та спеціалізованими органами ДПУ, вести боротьбу з відкритими збройними виступами. Наказом ДПУ УСРР № 44722 від 11 лютого 1930 р. було визначено, що для ліквідації повстань і бандитизму, які можуть виникнути при проведенні виселення «куркулів», мають використовуватися війська ОДПУ. Наказ встановив план прикріплення та переміщення в округи військових частин ОДПУ. В Київському, Чернігівському, Одеському, Дніпропетровському та

Запорізькому округу постійно дислокувались 3-й, 4-й і 5-й дивізіони 4-го Українського полку, дивізіон особливого призначення, навчальний прикордонний взвод і школа міліції. В інші внутрішні округи висилалися взводи від 1-го та 2-го дивізіонів 4-го Українського полку та його полкової школи, взводи 107-го і 108-го дивізіонів і 6-го кавалерійського полку. Прикордонні округи забезпечувалися військовою підтримкою з боку маневрових груп прикордонних загонів. В якості резерву при голові ДПУ УСРР залишалися частини 6-го кавалерійського полку [489, арк. 27(зв.)–28].

У лютому 1930 р. 11 округів прикордонної зони були охоплені селянськими повстаннями. Найбільшого розмаху антирадянська боротьба селянства досягла в Тульчинському та Могилівському округах. У доповідній записці на адресу Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора голова ДПУ УСРР В. А. Балицький повідомляв, що ліквідувати збройні повстання вдалося завдяки рішучим діям оперативних груп і військ ДПУ. В березні 1930 р. у довідці ІНФВ ДПУ УСРР про політичний стан Одеського округу відзначалося, що в окремих його місцевостях відбувалися збройні сутички між прикордонними військами ДПУ і повсталими селянами, які намагалися перетнути державний кордон [487, арк. 28, 65].

Після проведення в УСРР адміністративно-територіальної реформи порядок взаємодії військ ОДПУ з територіальними органами ДПУ УСРР визначало Положення про структуру, оперативні й адміністративні функції та права місцевих органів ДПУ УСРР, прийняте восени 1930 р. Згідно зі статтями 35–41 цього акта війська ОДПУ, розташовані на території сектору, в оперативному відношенні підлягали начальнику сектору. На нього, як на оперативного керівника частини військ ОДПУ, покладалася відповідальність за боєздатність, політико-моральний стан, «чекістсько-бойову підготовку», повсякденне несення служби та побутове становище військових частин. Про виявлені недоліки в цих питаннях начальник сектору мав доповідати в центральний апарат ДПУ УСРР.

Начальники секторів могли з попереднього дозволу Голови ДПУ УСРР використовувати військові частини для придушення повстань і заворушень, ліквідації масових «волинок» і безпорядків, припинення «контрреволюційних» демонстрацій.

Залучення військ ДПУ до проведення обшуків, облав, арештів, здійснювалося за розпорядженнями начальника сектору. Конвоювання затриманих і заарештованих війська ДПУ проводили тільки у випадку неможливості використання конвойної варті. До несення караульної служби частини військ ОДПУ залучалися на підставі затвердженої Головою ДПУ УСРР табелі постам. Збільшення нарядів для караульної служби відбувалося тільки з дозволу начальника УПО ВДПУ [278, с. 512].

У подальшому правила взаємовідносин органів і військ ДПУ доповнювалися і деталізувалися. Відповідно до наказу ДПУ УСРР № 275 від 21 грудня 1932 р. передбачалося, що при проведенні операцій за участі військ ОДПУ начальники оперсекторів при складанні планів проведення таких операцій мають залучати командирів відповідних військових частин ОДПУ [182, с. 21].

Зростання соціальної нестабільності в УСРР під час колективізації вимагало посилення охорони не тільки важливих промислових об'єктів, але й забезпечення безперешкодної роботи залізничного транспорту. Згідно з постановою РНК СРСР від 4 грудня 1931 р. воєнізовану охорону НКШС замінила військова охорона. Було створено війська ОДПУ для охорони залізничних споруд чисельністю 47 тис. осіб. Вони мали взяти під охорону 1263 залізничних об'єкти: 734 залізничних мости, 107 тунелів, 231 водокачку, 44 електростанції, 97 заводів і депо, 36 мобілізаційних баз, 14 інших споруд. В УСРР воєнізована охорона НКШС перейшла у відання УПО ВДПУ з 25 грудня 1931 р. ППО цих об'єктів передбачалося забезпечувати також силами військ ОДПУ. Було виділено 3 тис. осіб для формування зенітно-артилерійських і зенітно-кулеметних підрозділів і частин ППО військ ОДПУ [383, с. 293; 458, арк. 122].

У першій половині 1930-х рр. чисельність внутрішніх військ ОДПУ в Україні продовжувала зростати. Окрім вже існуючих 4-го Українського полку (командир – М. І. Яценко), який складався з 5 дивізіонів, 6-го кавалерійського полку (командир – М. Г. Кулеша), 107-го (командир – Л. П. Горшанов) та 108-го (командир – П. С. Отрищенко) окремих дивізіонів, було сформовано ще низку частин і з'єднань військ ОДПУ: 12-й Київський (командир – М. Д. Калмар), 23-й (командир – П. З. Долженков) і 28-й полки, 2-гу залізничну бригаду (начальник – В. Т. Чистов), вісім залізничних полків (4-й – командир А. С. Калінін, 5-й – командир

П. А. Артем'єв, 7-й – командир О. О. Мизніков, 8-й – командир А. І. Сенькін), 123-й (командир – С. Г. Талашенко), 125-й Зуєвський і 127-й дивізіони, зенітно-кулеметну школу ВОДПУ тощо. Було створено окремі дивізіони ППО ВОДПУ – 25-й і 26-й артилерійсько-зенітні, 27-й, 28-й зенітний, 32-й і 33-й артилерійський. Нарощувався також військовий потенціал прикордонних загонів [183, арк. 161–201 зв.].

Кількісне збільшення супроводжувалося процесами функціональної спеціалізації військ ОДПУ. З огляду на це дислоковані на території України війська ОДПУ умовно можна поділити на кілька груп. До першої групи входили військові частини, які забезпечували придушення «антирадянських» виступів і заворушень населення. Вони перебували в безпосередньому контакті з місцевими органами ДПУ. До другої групи, належали військові частини, які здійснювали охорону важливих промислових підприємств. До третьої, військові формування із охорони залізниць і об'єктів залізничного транспорту. До четвертої – військові частини ППО.

Після ліквідації ДПУ–ОДПУ внутрішні та прикордонні війська вийшли з підпорядкування органів державної безпеки і до другої половини 1940-х рр. перебували у віданні НКВС–МВС СРСР і УРСР. З 1934 по 1939 рр. керівництво ними здійснювали УПВО НКВС УРСР і Головне прикордонної та внутрішньої охорони НКВС СРСР. У 1939 р. останнє поділили на 6 головних управлінь. Три з них забезпечували функціонування прикордонних і внутрішніх військ – головне управління прикордонних військ, головне управління військ НКВС з охорони залізничних споруд, головне управління з охорони особливо важливих підприємств промисловості [385, с. 53].

З 1941 р. функціонування військових формувань в системі НКВС–МВС СРСР і УРСР забезпечувало поряд зі згаданими вище підрозділами також управління (головне управління) оперативних (внутрішніх) військ [384, с. 23–24, 33].

Було сформовано систему комплектування прикордонних і внутрішніх військ, яка мала забезпечити політичну благонадійність призовників. Для цього запроваджувалися поглиблене вивчення та спецпервірка призовного контингенту, залучення до цього процесу представників УДБ місцевих органів НКВС. Зазначену процедуру регулювала спеціальна інструкція з відбору призовників для

прикордонних і внутрішніх військах НКВС СРСР, яка була введена в дію наказом НКВС СРСР № 00658 «Про роботу органів НКВС з відбору призовників до прикордонних і внутрішніх військ НКВС і проведення чергових призовів» [137, арк. 52–64].

Наприкінці Другої світової війни війська НКВС, дислоковані в Україні, були об'єднані в межах УО. Серед них виокремлювалися такі роди військ як внутрішні, прикордонні, конвойні, урядового зв'язку, промислові та залізничні. Військовослужбовці військ НКВС підпадали під юрисдикцію військового трибуналу військ НКВС УО та обласних військових трибуналів [507, арк. 1–21, 36–44].

З другої половини 1940-х рр. партійно-державне керівництво взяло курс на розширення каральних повноваження органів державної безпеки. В цьому контексті, на наш погляд, слід розглядати й процеси переведення під юрисдикцію МДБ військових формувань. Першим кроком стало передання до МДБ внутрішніх військ. З метою посилення боротьби з українським національно-визвольним рухом відповідно до спільного наказу МВС і МДБ СРСР № 0074/0029 від 21 січня 1947 р. внутрішні війська були передані з підпорядкування МВС у підпорядкування МДБ. Порядок та основні принципи взаємодії між органами та військами МДБ було визначено в директиві МДБ УРСР № 20 від 10 лютого 1947 р. [165, арк. 73–79]

До завдань військ МДБ належали: ліквідація груп і організованих «антирадянських» виступів українського націоналістичного підпілля; знищення груп і «одинаків», які були «закинуті» в СРСР іноземними розвідувальними органами або емігрантськими організаціями; «очистка» території західних областей України від «нелегалів»; розшук і вилучення зброї, боєприпасів, воєнного спорядження, продовольства, які зберігалися повстанцями або населенням.

Взаємодія органів і військ МДБ ґрунтувалася на тому, що оперативно-службова та бойова діяльність внутрішніх військ МДБ здійснювалася під оперативним керівництвом органів МДБ. Підрозділи та частини внутрішніх військ МДБ, які дислокувалися в межах адміністративних кордонів районів, перебували в оперативному підпорядкуванні начальників відповідних райвідділів МДБ, а в межах адміністративних кордонів областей – начальників відповідних УМДБ областей.

Начальники органів МДБ, у підпорядкуванні яких знаходилися війська, виступали для військових командирів старшими оперативними начальниками.

Дислокація підрозділів і частин військ МДБ затверджувалася начальником внутрішніх військ МДБ УО за погодженням з міністром державної безпеки УРСР. Вона не могла змінюватися командирами військових підрозділів. Кожний гарнізон внутрішніх військ отримував визначений район оперативно-військового обслуговування. Заборонялося використання військ не за прямим призначенням. Начальниками органів МДБ і командирами військових з'єднань, частин і підрозділів, виходячи з оперативної обстановки кожного окремого району та області, складалися плани оперативно-військових заходів з використання військ. В рамках цих планів здійснювався постійний пошук українських підпільників шляхом надсилання в закріпленій район різних службових нарядів, які, у випадку відсутності офіцерів, дозволялося очолювати досвідченим сержантам.

Для оперативного керівництва військовими підрозділами та збору оперативної інформації про націоналістичне підпілля начальниками УМДБ і райвідділів МДБ до кожного гарнізону внутрішніх військ прикріплявся оперативний працівник. За наявності достатніх оперативних даних, зібраних ним, начальник органу МДБ вручав письмове орієнтування начальнику гарнізону внутрішніх військ МДБ. Військовий командир на його підставі складав план заходів або план чекістсько-військової операції. До її проведення залучалися найбільш досвідчені офіцери військ МДБ, а сама операція мала здійснюватися за умови тісного контакту оперативного та військового керівництва.

У директиві МДБ УРСР № 20 також докладно визначався порядок проведення внутрішніми військами МДБ військової розвідки, яка мали спиратися на так звану базу сприяння. Її становили «перевірені» та «відданні радянській владі» представники місцевого населення.

Начальники органів МДБ були зобов'язані піклуватися про побутові умови та розміщення військ, вести серед особового складу «чекістське виховання», ознайомлювати з тактикою дій українського націоналістичного підпілля.

Переведення внутрішніх військ у підпорядкування МДБ супроводжувалося заходами з посилення дисципліни. Наказ МДБ СРСР № 00424 від 19 серпня 1947 р. констатував серйозні прорахунки в бойовій підготовці, дисципліні, вихованні та матеріально-побутовому забезпеченні внутрішніх військ МДБ. Серед військових частин з низьким рівнем «чекістсько-військової дисципліни» і «поганим порядком» називалися підрозділи військ МДБ УО – 18-й, 91-й, 215-й, 290-й стрілецькі полки.

Начальнику військ МДБ УО, командирам з'єднань і частин наказувалося для покращення якості службово-бойової та політичної підготовки провести комплекс заходів з підвищення вимогливості до підлеглих, зміцнення кадрів офіцерського складу, особливо у віддалених гарнізонах, систематичного навчання та виховання особового складу, своєчасного та повного матеріально-технічного забезпечення потреб військовослужбовців внутрішніх військ МДБ [140, арк. 107–110].

Внутрішні війська МДБ УО включали 5 стрілецьких дивізій, які були розквартировані в 7 областях західної України. Вони розосереджувалися невеликими підрозділами, від взводу та нижче, в найбільш небезпечних з точки зору діяльності українського націоналістичного підпілля населених пунктах. В середньому припадало від 60 до 70 гарнізонів на дивізію. 62 стрілецька дивізія була розквартирована у Львові, 64 стрілецька дивізія у Дрогобичі і Трускавці, 65 стрілецька дивізія у Збаражі та Надвірній, 81 стрілецька дивізія у Дубно та Рівному, 82 стрілецька дивізія у Станіславі [203, арк. 169–171; 145, арк. 5].

Станом на 29 листопада 1950 р. на Західній Україні залишалось чотири стрілецькі дивізії внутрішніх військ МДБ УО – 62 (Львів), 65 (Збараж), 81 (Рівне) і 82 (Станіслав). В Києві перебували Управління військ і 290 полк [510, арк. 353].

В межах УО в різний час діяли окремі полки, батальйони і дивізії внутрішніх військ. Згодом більшість з них були переведені у підпорядкування згаданих вище дивізій МДБ УО [299, с. 58]. До проведення операцій проти ОУН–УПА залучалися також полки внутрішніх військ з охорони особливо важливих об'єктів промисловості та залізниць: 54-й (Київ), 61-й (Ківерці), 62-й (Львів, Шепетівка), 69-й (Вінниця), 117-й (Рівне), 128-й (Тисмениця), 130-й (Борислав) та інші [145, арк. 7–8].

Після створення у 1951 р. на базі Управління внутрішніх військ і управління військ урядового зв'язку Управління внутрішньої охорони, проведення бойових операцій проти українського підпілля в західних областях УРСР забезпечували 11 загонів внутрішньої охорони МДБ [145, арк. 18–19].

В діяльності внутрішніх військ МДБ мали місце суттєві недоліки, які призводили до зриву операцій, що проводилися спільно з органами МДБ. Це було пов'язано з недисциплінованістю військовослужбовців внутрішніх військ, невмілим керівництвом операціями з боку командирів, відсутністю тісного контакту між командирами військових частин, начальниками органів МДБ і оперуповноваженими, недостатнім використанням військовими частинами баз сприяння, незабезпеченістю військ вантажним автотранспортом [203, арк. 172–181].

Також недостатньо повно документувалися результати спільних військових операцій органів і військ МДБ проти українського націоналістичного підпілля. Для усунення недоліків в цих питаннях була видана директива заступника міністра державної безпеки УРСР і начальника військ МДБ УО № 20 від 10 березня 1949 р. Згідно з нею на кожного вбитого учасника ОУН-УПА оформлявся акт упізнання, робилося фото, на виявлені схрони складалися описи та креслення. Вилученню для подальшого використання в оперативній діяльності органів МДБ підлягали документи, зброя і навіть деякі особисті речі вбитих українських підпільників [180, арк. 105–106].

Щодо забезпечення автотранспортом було прийнято розпорядження РМ СРСР від 11 травня 1948 р., а на його виконання наказ МДБ УРСР № 054 від 21 травня 1948 р. Для матеріально-технічного забезпечення боротьби з українським підпіллям органам МДБ західних областей було виділено 300 автомашин, з яких 202 передали внутрішнім військам МДБ у тимчасове користування [171, арк. 74–76].

Негативно впливав на бойові показники низький морально-психологічний стан внутрішніх військ МДБ: численні випадки венеричних захворювань серед військовослужбовців, висловлювання ними «антирадянських поглядів», небажання вести боротьбу з націоналістами, незадоволення службою. Мали місце грубі порушення законності, грабежі, насильства. За даними УКР МДБ КВО з грудня

1947 р. по 15 березня 1948 р. тільки в 65 стрілецькій дивізії МДБ УО за вчинення подібних злочинів було заарештовано та засуджено 33 військовослужбовця, серед яких 2 офіцери. Загалом же на підставі різних «компрометуючих» матеріалів з військ МДБ УО було звільнено станом на березень 1948 р. 1039 осіб, з яких 92 офіцери і 947 сержантів і рядових. Станом на 1 червня 1948 р. органами військової контррозвідки в частинах внутрішніх військ МДБ УО було виявлено 55 військовослужбовців, які підозрювалися у зв'язках з українським націоналістичним підпіллям, заведено 3 справи-формуляра та 6 облікових справ [203, арк. 137–139, 182–200].

Подальшим кроком партійно-державного керівництва у цей період стало включення в систему МДБ військ урядового зв'язку. На підставі постанови РМ СРСР від 25 серпня 1947 р. і відповідно до наказу МВС і МДБ СРСР № 00987/00458 від 26 серпня 1947 р. разом з відділом урядового зв'язку від МВС до МДБ було передано війська урядового зв'язку. Керівництво ними здійснювало Управління військ урядового зв'язку МДБ СРСР.

Завершальним етапом формування військової складової органів державної безпеки стало введення до складу МДБ прикордонних військ. Відповідно до постанови РМ СРСР від 13 жовтня 1949 р. це закріпив наказ МВС і МДБ СРСР № 00968/00334 від 17 жовтня 1949 р. [384, с. 64]

Керівництво в системі МДБ СРСР військовими формуваннями здійснювали Головне управління прикордонних військ, Головне управління внутрішніх військ та Управління військ урядового зв'язку. Останні два підрозділи у 1951 р. були об'єднані в Головне управління внутрішньої охорони. В Україні функціонували Управління внутрішніх військ МДБ (до 30 червня 1951 р.) і Управління внутрішньої охорони МДБ (з 30 червня по 31 грудня 1951 р.), розташовані в Києві [145, арк. 2].

Висновки до розділу 3.

Розвиток місцевих територіальних і спеціалізованих органів та військових формувань, підпорядкованих органам державної безпеки, у досліджуваній період характеризувався наступним:

1. Система місцевих територіальних органів державної безпеки залежала від адміністративно-територіального поділу. Активні зміни у цій сфері здійснені упродовж 1929–1934 рр. зумовили переформатування місцевих структур ДПУ УСРР. Замість окружних відділів були створені оперативні сектори, міські, районні відділення, райуповноважені ДПУ (1930 р.), згодом – облвідділи ДПУ (1932 р.).

З 1934 р. основною ланкою місцевих територіальних органів, що забезпечували реалізацію державної репресивної політики, були обласні УНКВС–УНКДБ–УМДБ. Їм в різний час були підпорядковані міські, районні, окружні, повітові відділи, міські та районні відділення.

Аналіз юридичного оформлення створення місцевих територіальних органів державної безпеки УСРР дає підстави констатувати, що основна роль в регулюванні цих питань відводилася відомчим загальносоюзним нормативним актам. Республіканське законодавство відіграло другорядну роль, оскільки лише дублювало загальносоюзні акти.

Хоча, побудова місцевих територіальних органів і була прив'язана до системи адміністративно-територіального поділу, однак, у певні хронологічні періоди існували екстериторіальні місцеві структури – оперативні сектори (1930–1932 рр.) та оперативні групи НКВС–НКДБ–МДБ (діяли тимчасово до створення або відновлення постійної структури місцевого апарату).

Функціонування місцевих територіальних органів державної безпеки відбувалося в тісному контакті з місцевими партійними структурами.

2. Радянські органи військової контррозвідки в Україні мали специфіку юридичного статусу, зумовлену як функціональними аспектами їх розвитку, так і особливостями організаційно-структурної побудови та підпорядкованості. До початку 1930-х рр. органи військової контррозвідки перебували під контролем місцевих територіальних органів державної безпеки та здійснювали функції контррозвідувального забезпечення військових частин і установ. Формальний вплив на органи військової контррозвідки мало також військове відомство.

У 1930 р. військова та цивільна (політична) контррозвідка були об'єднані. Юрисдикція новостворених ОВ поширювалася на військову сферу та цивільні

об'єкти. Військове відомство було усунуте від впливу на агентурно-оперативну діяльність військової контррозвідки. Внаслідок адміністративно-організаційних і функціональних змін військова контррозвідка була перетворена на жорстко централізовану структуру в системі органів державної безпеки. Особливість її юридичного статусу полягала в організаційній відокремленості та екстериторіальності, зумовлених структурною побудовою збройних сил та інших військових формувань СРСР.

Саме це забезпечило спочатку в 1941 р., а пізніше й у 1943 р. відносно безболісну та порівняно швидко передачу органів військової контррозвідки з НКВС СРСР у підпорядкування НКО та НКВМФ СРСР, де були створені відповідно 3-ті управління (відділи, відділення) та управління (відділи) «Смерш». У ці ж періоди у складі НКВС також функціонували 3-ті відділи, згодом ВКР «Смерш», на які покладалось виконання функцій військової контррозвідки у військах НКВС.

Радянські органи військової контррозвідки в Україні у воєнний час здійснювали виявлення та знешкодження агентури нацистських розвідувальних органів, вели боротьбу з «антирадянськими елементами», дезертирством у збройних силах та інших військових і воєнізованих формуваннях, перевіряли військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні або в оточенні, забезпечували контроль за морально-психологічним станом, військової дисципліною, виконували спеціальні завдання наркома оборони СРСР.

Діяльність радянських органів військової контррозвідки в Україні під час війни носила репресивний характер і порушувала права людини. Водночас, ці структури забезпечували певну ефективність у боротьбі з агентурою нацистів, проводили оперативні та профілактичні заходи на фронтах, у прифронтовій смузі та в тилкових районах.

Після ліквідації органів «Смерш» у 1946 р. військова контррозвідка повернулася до складу органів державної безпеки. В структурі МДБ було створено 3-ті управління (відділи). У МВС і його місцевих органах відновили ВКР.

3. Органи державної безпеки на транспорті мали специфіку організаційно-структурної побудови та юридичного статусу. Їх екстериторіальність була зумовлена

особливістю функціонування транспортної галузі та централізованою підпорядкованістю загальносоюзним органам.

Від початку 1930-х рр. місцеві територіальні органи встановили контроль за діяльністю органів державної безпеки на транспорті. Це закріпив наказ НКВС СРСР № 0087 від 26 лютого 1935 р. Однак, з 1937 р. знову відбулася централізація транспортних підрозділів. Керівництво ними було зосереджено в ГТУ НКВС СРСР. ТВ та транспортні відділення УНКВС були ліквідовані.

Специфіка юридичного статусу органів державної безпеки на транспорті полягала в їх функціональній багатоманітності. На них було покладено: забезпечення державної безпеки, здійснення політичного розшуку, охорона громадського порядку, боротьба із загальнокримінальними злочинами, виконання окремих соціально-економічних і господарських функцій на транспорті. Можемо припустити, що в даному випадку радянською тоталітарною системою було запозичено досвід організації та функціонування жандармської залізничної поліції Російської імперії.

4. Партійно-державне керівництво СРСР поставило перед органами державної безпеки масштабні задачі щодо проведення каральних і обмежувальних заходів: колективізації, розкуркулення, масових депортацій населення, знищення організованого збройного спротиву радянській системі, особливо в регіонах остаточно приєднаних до СРСР після Другої світової війни, Західній Україні, Західній Білорусі та Прибалтиці, формування максимально закритого суспільства й забезпечення повної ізоляції радянської країни від зовнішнього світу. Їх вирішення було можливим тільки шляхом залучення значної військової сили. Для їх виконання в розпорядженні органів державної безпеки перебували внутрішні, прикордонні війська та війська урядового зв'язку..

В розвитку їх юридичного статусу у досліджуваний період виділено три етапи. Протягом 1929–1934 рр. збільшилася чисельність військ ДПУ та їх функціональна спеціалізація. Було сформовано окремі види внутрішніх військ, які вели боротьбу зі збройними виступами проти радянської влади, здійснювали охорону промислових підприємств, транспортних споруд, забезпечували ППО. Зберігаючи самостійність у

питаннях внутрішнього життя, в оперативному відношенні військові частини підпорядковувалися територіальним органам. Керували військами голова ДПУ УСРР, який вважався командуючим військами ОДПУ в Україні, УПО ВДПУ та начальники місцевих територіальних органів державної безпеки.

У продовж 1934–1947 рр. війська вийшли з прямого підпорядкування органів державної безпеки, але продовжували перебувати у складі НКВС і МВС.

У 1947–1953 рр. відбулася передача з МВС до МДБ внутрішніх, прикордонних військ і військ урядового зв'язку. Це було зумовлено необхідністю ліквідації українського національно-визвольного руху в Західній Україні та потребою забезпечення охорони державного кордону в умовах початку «холодної війни». Партійно-радянське керівництво намагалося сформувати війська МДБ як зразкові елітні військові підрозділи. Однак, рівень бойової підготовки, дисципліна та морально-психологічний стан особового складу, залишалися низькими.

Даний розділ містить узагальнені результати наукових досліджень автора, представлені в опублікованих працях [291; 299; 315; 320–323; 328; 340; 346–348; 350; 357; 360; 370; 371; 376].

РОЗДІЛ 4

КАДРОВИЙ СКЛАД ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

4.1. Система підбору та підготовки кадрів

З початком масових репресивних акцій, зокрема виселення куркульства та суцільної колективізації, проведення яких потребували залучення значної кількості співробітників, органи державної безпеки почали відчувати нестачу кадрового потенціалу. В цих умовах ДПУ було оголошено мобілізованою установою. Мобілізації підлягали ті особи, які перебували на особливому обліку в органах ДПУ, переважно комуністи та комсомольці. 23 січня 1930 р. ПБ ЦК КП(б)У дозволило ДПУ УСРР, в зв'язку з проведенням «розкуркулювання», мобілізувати для тимчасової роботи, строком на два місяця, 500 осіб із запасу ДПУ. В подальшому строк їх перебування на службі неодноразово подовжувався – до 1 травня, до 1 липня 1930 р. і т. д. Необхідність таких кроків пояснювалася значною завантаженістю органів ДПУ слідчою роботою. І хоча більшість мобілізованих осіб працювала до того в господарських органах і не мала юридичної підготовки, керівництво ДПУ вважало можливим використання їх досвіду «адміністрування» [470, арк. 116; 477, арк. 139, 141].

Практика залучення для роботи в органах ДПУ комуністів, які були переведені в запас ДПУ і знаходились на особливому обліку, набула в цей час значного розмаху. Наприклад, на прохання ДПУ УСРР тільки 9 та 13 вересня 1930 р. Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив мобілізацію на роботу до органів державної безпеки 375 осіб [468, арк. 84, 86, 100–104].

Згідно з наказом ДПУ УСРР № 161 від 23 червня 1931 р. всіх осіб, які знаходилися на особливому обліку і перебували на тимчасовій роботі в органах ДПУ УСРР, наказувалось до 5 липня 1931 р. звільнити й відрядити до установ, з яких вони були мобілізовані. Наступні мобілізації осіб дозволялося здійснювати тільки з санкції АОУ ДПУ УСРР, тобто в централізованому порядку [182, арк. 92]. Мобілізація (спочатку осіб, які перебували на особливому обліку або в запасі органів державної безпеки, а згодом – перевірених і спеціально відібраних комуністів і комсомольців)

як спосіб поповнення кадрів органів державної безпеки використовувалася й у подальшому.

На початку 1930-х рр. в організації вирішення питань кадрового забезпечення органів державної безпеки з'явилися нові аспекти та тенденції. Насамперед, вводилася процедура так званої спецперевірки. Наказ ДПУ УСРР № 24 від 27 січня 1931 р. забороняв прийняття на роботу співробітників у місцеві органи ДПУ без проведення всебічної спецперевірки та отримання санкції ДПУ УСРР [182, арк. 33].

Підбір співробітників до органів державної безпеки та проведення спецперевірки регулювали накази ОДПУ № 63/с – 1932 р., яким було оголошено керівництво з прийняття на службу в органи ОДПУ, та № 1215/с – 1932 р. «Про порядок прийняття на службу в органи ОДПУ» [186, арк. 96]. Наказами ДПУ УСРР № 32 «Про спецперевірку та виконання запитів по ній» від 4 лютого 1932 р., № 241 «Про ретельну перевірку тих, хто приймається на службу в органи ДПУ» від 28 липня 1932 р. і № 586 від 14 грудня 1933 р. додатково вказувалося начальникам місцевих органів ДПУ на неприпустимість прийняття на службу осіб, які не пройшли всебічної перевірки, та наголошувалось на необхідності дотримання термінів і своєчасного виконання запитів, які стосувалися спецперевірки особового складу [186, арк. 93, 111; 183, арк. 117].

Після ліквідації ДПУ–ОДПУ та створення НКВС СРСР і НКВС УСРР перевірка осіб при прийнятті їх на службу в підрозділи ГУДБ-УДБ НКВС була посилена. Згідно з наказом НКВС СРСР від 29 січня 1935 р. № 0036 «Про недопуск до роботи знову прийнятих до апаратів ГУДБ без попередньої спецперевірки» [130, арк. 2–2зв.] до керівництва з прийняття на службу в органи ОДПУ були внесені певні зміни. Вони передбачали всебічну ретельну перевірку всіх відомостей за анкетною спеціального призначення, а також зв'язків і кола знайомих особи, яка приймалась на роботу, як за місцем її народження та проживання, так і за місцем її попередньої служби. Спецперевірка здійснювалася щодо всіх без винятку осіб, яких брали на службу, навіть стосовно колишніх співробітників органів ГУДБ за той період, що вони перебували поза службою в органах НКВС.

Фактичний доступ особі, яка була прийнята на роботу до апаратів УДБ, надавався тільки після затвердження висновку за результатами спецперевірки НКВС, начальником УНКВС або його заступником, а щодо номенклатурних посад – з санкції відділу кадрів НКВС. До 1 серпня 1935 р. підлягали перегляду особові справи всіх співробітників УДБ на предмет виявлення фактів відсутності автобіографій, даних спецперевірки або можливих розбіжностей між даними спецанкети та матеріалами перевірки, що потребували пояснення та уточнення.

У подальшому з метою упорядкування процедури спецперевірки та забезпечення своєчасного та повного виконання районними та міськими органами НКВС завдань зі спецперевірки було видано наказ НКВС СРСР № 00286 від 5 серпня 1935 р. «Про порядок виконання запитів зі спецперевірки райміськорганам НКВС» [130, арк. 61–62]. Протягом 1935 р. до нього була внесена низка змін і доповнень, закріплених наказами НКВС СРСР № 00334 від 9 вересня 1935 р., № 00345 від 13 вересня 1935 р., № 00383 від 14 жовтня 1935 р. і № 00384 від 16 жовтня 1935 р., які уточнили деякі аспекти проведення спец перевірки [130, арк. 118, 119, 147, 148].

Цих же питань стосувалися накази НКВС СРСР № № 0048 і 0061, прийняті у 1936 р. Особлива увага зверталась на посилення перевірки кандидатів на навчання в міжкrajові школи ГУДБ НКВС. Так, у циркулярі НКВС УСРР № 12 від 2 вересня 1936 р., наприклад, зазначалося, що внаслідок неякісної спецперевірки, проведеної Дніпропетровським і Харківським УНКВС, на навчання до Київської міжкrajової школи УДБ НКВС, було зараховано кілька курсантів, які приховали своє соціальне походження й навіть судимість. Нарком внутрішніх справ УСРР покладав особисту відповідальність на начальників УНКВС за підбір і перевірку кандидатів на навчання до шкіл ГУДБ [184, арк. 135]. Наступним циркуляром НКВС УСРР № 20 від 27 листопада 1936 р. прямо вказувалось на необхідність швидкого та чіткого виконання всіма органами НКВС запитів щодо спецперевірки кандидатів на навчання до Київської міжкrajової школи УДБ [184, арк. 144].

Остаточну у передвоєнний час процедура спецперевірки була упорядкована з виданням наказу НКВС СРСР № 00802 «Про порядок надсилення та виконання

запитів за спеціальною перевіркою» від 13 липня 1939 р., яким вводилася в дію інструкція про проведення спеціальної перевірки в органах НКВС [132, арк. 24–26].

Відповідно до інструкції існували два види спецперевірки – повна та неповна. Повна спецперевірка включала весь комплекс заходів – «установку» за місцем роботи, проживання, народження, перевірку за оперативним обліком, перевірку автобіографічних даних тощо. Такій перевірці підлягав особовий склад практично всіх підрозділів НКВС СРСР і його місцевих органів від начальника відділення та вище, особи, які перебували на особливому обліку запасу НКВС, працівники особливо режимних заводів і електростанцій. Неповна перевірка складалася тільки з перевірки за оперативними обліками та «установки» за місцем народження і роботи. Під неї підпадав весь інший штатний склад НКВС, особи, які перевірялися для отримання допуску до шифрувальної, мобілізаційної та секретної роботи на підприємствах, в установах і організаціях, а також особи, які приймалися на роботу до установ залізничного і водного транспорту на посади, пов'язані з безпекою руху. При цьому обмежувався перелік посадових осіб у центрі та на місцях, які мали право надсилати запити про спецперевірку, а також конкретизувалися вимоги до змісту запитів і відповідей за спецперевіркою.

У цей період відбулися також зрушення в питаннях підготовки кадрів органів державної безпеки, зокрема були здійснені організаційні заходи з формування системи відомчої освіти. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені ще наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Так, на виконання рішення ПБ ЦК ВКП(б) у Москві 29 травня 1930 р. була створена школа з підготовки та перепідготовки чекістських кадрів, яка з 4 червня 1930 р. отримала назву Центральної школи ОДПУ. Перший випуск слухачів відбувся у другій половині 1931 р., а з січня 1932 р. у школі були запроваджені трьохмісячні курси підготовки та перепідготовки керівного складу від начальників управлінь, відділів ПП ОДПУ до начальників відділень. З 14 липня 1934 р. Центральна школа ОДПУ була перейменована у Центральну школу ГУДБ НКВС СРСР (з 21 березня 1939 р. – у Вищу школу НКВС) і зосередила увагу винятково на перепідготовці оперативного складу УДБ. Для цього були введені нові потоки – для вищого керівного складу з терміном навчання 9 місяців, старшого і

середнього оперативного складу з терміном навчання 1 рік для кожного та молодшого оперативного складу – 2 роки [30, с.177, 182].

Випускники Центральної школи ОДПУ поповнювали оперативний склад органів державної безпеки УСРР. Наприклад, з 2-го набору, випуск якого відбувся у квітні 1932 р., до органів ДПУ УСРР було призначено 68 співробітників: до місцевих територіальних органів ДПУ – 61 особа, до прикордонних загонів – 2 особи та до транспортних органів ДПУ – 5 осіб. Персональний розподіл закріпив наказ ДПУ УСРР № 97 від 16 квітня 1932 р. [183, арк. 48–94] Одночасно відповідно до наказів ДПУ УСРР № № 99 і 100 від 22 квітня 1932 р. на навчання до Центральної школи ОДПУ було направлено 31 позаштатного співробітника ДПУ УСРР, на курси підвищення кваліфікації – 85 співробітників місцевих територіальних органів, прикордонних загонів і центрального апарату ДПУ УСРР [183, арк. 51–52].

Однак забезпечити повною мірою зростаючі потреби органів державної безпеки в кадрах Центральної школи не могла. Тому 10 серпня 1935 р. було видано наказ НКВС СРСР № 00306 «Про організацію та комплектування 1 набору 10-ти міжкrajових шкіл з підготовки оперативного складу УДБ» [130, арк. 305 зв.] – Московської, Київської, Тіфліської, Ташкентської, Ростовської, Свердловської, Новосибірської, Горьківської, Алма-Атинської та Ленінградської. Мережа цих навчальних закладів мала щорічно забезпечувати набір до 2 тис. слухачів. Відбір кандидатів 1-го набору до цих шкіл відповідно до наказу НКВС СРСР № 00317 від 28 серпня 1935 р. «Про набір слухачів до міжкrajових шкіл з підготовки працівників УДБ» [130, арк. 306] мав відбуватися в межах затвердженої розверстки мандатними комісіями при УНКВС. До їх складу входили заступник начальника УНКВС (голова), начальники СПВ, ЕКВ, ОВ, ТВ і начальник відділу кадрів УНКВС.

Комплектування Центральної та міжкrajових шкіл ГУДБ НКВС СРСР у подальшому відбувалося в межах розверстки, яка доводилася по партійній лінії постановами ПБ ЦК ВКП(б), ПБ ЦК КП(б)У та інших вищих партійних інстанцій, а по лінії органів державної безпеки – наказами НКВС СРСР і НКВС УРСР.

Наприклад, відповідно до згаданого раніше наказу НКВС СРСР № 00317 за встановленою розверсткою у 1935 р. УСРР мала забезпечити комплектування

змінного складу Київської міжкрайової школи НКВС СРСР у кількості 300 осіб і Ташкентської міжкрайової школи у кількості 20 осіб.

Згідно з постановою ПБ ЦК КП(б)У від 11 листопада 1937 р. «Про організацію і комплектування шкіл Головного управління державної безпеки на 1938 рік», яка була прийнята на підставі постанови ОБ ЦК ВКП(б) від 31 жовтня 1937 р., розверстка набору по областях УРСР для комплектування Центральної і Київської міжкрайової шкіл ГУДБ на 1938 р. становила 120 і 300 осіб відповідно.

Кандидати, як і раніше, мали відбиратися з числа особливо перевірених членів і кандидатів у члени КП(б)У та членів ЛКСМУ, які не досягли 28-річного віку. Для відбору до Центральної школи кандидати повинні були мати вищу освіту, до міжкрайових шкіл – середню.

Тепер для відбору в областях створювалися комісії під головуванням 2-х секретарів обкомів у складі начальників обласних УНКВС і секретарів ЛКСМУ. На 2-х секретарів покладалася персональна відповідальність за своєчасне виконання розверстки і якість відібраних кандидатів. Відбір мали завершити в Центральну школу – до 10 грудня 1937 р., в Київську міжкрайову школу – до 10 січня 1938 р. [471, арк. 142–144]

У серпні 1938 р. внаслідок реорганізації органів державної безпеки відбувся достроковий випуск курсантів Київської міжкрайової школи ГУДБ. У зв'язку з цим 7 серпня 1938 р. нарком внутрішніх справ СРСР О. І. Успенський звернувся з листом за №28968 до ЦК КП(б)У. Для поповнення апарату УДБ НКВС УРСР нарком просив ЦК КП(б)У прийняти рішення щодо мобілізації 300 осіб з членів ВКП(б), кандидатів у члени ВКП(б) і комсомольців, які мають освіту не нижче 10-річки (середня школа) для навчання в Київській міжкрайовій школі ГУДБ [472, арк. 171].

На підставі цього звернення 25 серпня 1938 р. була прийнята постанова ПБ ЦК КП(б)У (протокол №3, п. 100) «Про мобілізацію комуністів і комсомольців у Київську міжкрайову школу ГУДБ». Затверджена розверстка мала бути виконана обкомами, райкомами КП(б)У і обкомами ЛКСМУ до 15 вересня 1938 р. [472, арк. 170, 172]

У такому ж порядку відбувалося комплектування слухачами шкіл з підготовки оперативного складу органів державної безпеки і в 1939–1940 рр. Відповідно до

постанови ПБ ЦК КП(б)У від 5 квітня 1939 р. «Питання НКВС УРСР» (протокол №9, п. 212-оп.) було запропоновано обкомам КП(б)У відібрати в міжкrajові школи НКВС осіб з членів і кандидатів у члени ВКП(б) і членів ВЛКСМ у віці від 20 до 30 років, які мають середню освіту. Такий відбір обкоми КП(б)У мали провести спільно з начальниками УНКВС до 15 квітня 1939 р. Секретарям обкомів доручалося списки відібраних кандидатів подати до ЦК КП(б)У. Розверстка для УРСР передбачала забезпечення укомплектування двох міжкrajових шкіл – Української та Горьківської. До Української школи мало бути направлено 300 осіб, до Горьківської – 100 осіб [476, арк. 1–4].

На засіданні ПБ ЦК КП(б)У 19 квітня 1939 р. була затверджена постанова «Про відбір слухачів у Вищу школу НКВС СРСР на 1939–1940 рр.». Обкоми КП(б)У були зобов'язані до 1 серпня 1939 р. провести відбір і надати на затвердження ЦК КП(б)У 150 кандидатів на навчання до Вищої школи НКВС СРСР з членів, кандидатів у члени ВКП(б) і членів ЛКСМ у віці до 30 років, які мали закінчену вищу освіту [476, арк. 21; 294, с.192].

Як бачимо, у 1930-ті рр. з УРСР відбиралися кандидати на навчання до кількох відомчих навчальних закладів системи НКВС – Центральної (Вищої) школи ГУДБ НКВС, Київської, Ташкентської та Горьківської міжкrajових шкіл ГУДБ НКВС СРСР. Однак, не зважаючи на це, основне кадрове поповнення апарату органів державної безпеки НКВС УРСР відбувалося переважно за рахунок випускників Київської міжкrajової школи ГУДБ НКВС СРСР.

Циркуляром відділу кадрів НКВС УСРР № 21 від 3 грудня 1936 р. для них встановлювалося двохмісячне стажування на посадах помічників оперуповноваженого. Слухачів прикріпляли до досвідчених оперативних працівників, які були їх керівниками у повсякденній роботі. Для загального керівництва та нагляду за організацією стажування в обласних управліннях і його місцевих органах виділялася особа не нижче заступника начальника відділу. За підсумками стажування комісія під головуванням заступника начальника УНКВС у складі начальника відділу кадрів і начальника УДБ УНКВС проводила атестування

стажерів і визначала посади, на які вони мали бути призначені в подальшому [129, арк. 146].

У грудні 1936 р. відбувся перший випуск у Київській міжкрайовій школі. Її закінчили 168 курсантів. Згідно з наказом НКВС УРСР № 3 від 5 січня 1937 р. випускників було розподілено для проходження стажування. У центральний апарат НКВС УРСР направили 14 осіб, інші були відряджені до УНКВС по Київській, Харківській, Одеській, Донецькій, Дніпропетровській, Вінницькій, Чернігівській областях і Молдавської АРСР [129, арк. 2–9].

Другий випуск курсантів Київської міжкрайової школи провели в жовтні 1937 р. Відповідно до наказу НКВС УРСР № 319 від 23 жовтня 1937 р. щодо всіх випускників були підготовлені подання про присвоєння їм спеціального звання сержанта державної безпеки [129, арк. 332–334].

Строк навчання у Київській міжкрайовій школі становив один рік. Курсантами вивчались загальноосвітні (російська та іноземна мова, математика, економічна географія, основи радянського будівництва), суспільно-політичні (історія ВКП(б) та економічна політика СРСР) військові (тактика, топографія, військова та стрілецька підготовка, автотранспортна справа) та спеціальні навчальні дисципліни («Оперативна робота ГУДБ НКВС», «Шпигунство», «Диверсія і терор противника та боротьба з ним», «Слідча справа», «Оперативно-чекістські ігри», «Кримінальне право», «Історія ВЧК-ОДПУ-НКВС та організаційна структура») [30, с. 184–185].

Викладання курсу спеціальної підготовки в Київській міжкрайовій школі здійснювалося поетапно, циклами. Керівництво відповідними цикловими методичними комісіями, визначення складу лекторів покладалося на окремі відділи УДБ НКВС УРСР. Так, з 16 березня по 13 квітня 1937 р. керівництво цикловою методичною комісією Київської міжкрайової школи НКВС СРСР здійснював начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. У навчальній роботі брали участь 19 лекторів, серед яких начальники, заступники начальників відділів і відділень УДБ НКВС УРСР. Найбільший відсоток викладачів становили представники 3-го відділу УДБ – 8 осіб (начальник відділу, його заступник, начальники шести відділень). З 13

квітня 1937 р. цикловою методичною комісією керував уже начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР [129, арк. 64–66, 86; 294, с.192–193].

У серпні 1938 р. було проведено достроковий випуск курсантів Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС СРСР [472, арк. 171]. Сама школа невдовзі зазнала штатної реорганізації та змінила місце свого розташування. На підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР і наказу начальника Київської міжкрайової школи № 126 від 1 жовтня 1938 р. школа переїхала до Харкова. 19 жовтня 1938 р. було оголошено штат міжкрайової школи за новим місцем дислокації, а 16 листопада 1938 р. відповідно до наказу НКВС СРСР № 0217 вона була перейменована в Українську міжкрайову школу НКВС з постійною дислокацією в Харкові. Причини вказаних змін дослідникам встановити поки що не вдалося [30, с. 189–190].

Натомість згідно з наказом НКВС СРСР № 00568 від 8(10) травня 1940 р. на базі Київської школи удосконалення начальницького складу РСМ НКВС було створено школу удосконалення оперативного складу НКВС (з 1941 р. – НКДБ) на 250 слухачів з шестимісячним строком навчання. Начальником школи було призначено старшого лейтенанта державної безпеки О. М. Попова. Перший набір слухачів мав комплектуватися за рахунок оперативного складу НКВС УРСР і його випуск відбувся у грудні 1940 р. Навчання другого набору слухачів було перервано у червні 1941 р. з початком німецько-радянської війни [30, с. 194–195].

Згідно з навчальним планом, затвердженим заступником наркома внутрішніх справ СРСР, слухачі мали вивчати дисципліни трьох циклів – політичної та загальноосвітньої підготовки (основи марксизму-ленінізму, російська мова, політико-економічний огляд капіталістичних країн), спеціальної підготовки (марксистсько-ленінське вчення про державу і право, радянське кримінальне право, радянський кримінальний процес, криміналістика, судоустрій, спеціальна дисципліна № 1 – агентурно-оперативна робота, спеціальна дисципліна № 2 – слідство, спеціальна дисципліна № 3 – іноземні розвідки, їх агентура та боротьба з ними, спеціальна дисципліна № 4 – структура органів НКВС) і військової та спортивної підготовки

(вогнева підготовка, військова топографія, самбо). За підсумками навчання склалися екзамени [294, с.193].

Для підготовки та удосконалення оперативного складу органів державної безпеки у 1930-х рр. були створені також спеціалізовані навчальні заклади з підготовки окремих категорій оперативних працівників. Зокрема, це курси оперативного складу з вивчення іноземних мов при ДПУ УСРР, школи зовнішньої розвідки НКВС СРСР (готували розвідників підрозділів зовнішнього спостереження системи ГУДБ-УДБ) і курси ГУЛАГ НКВС СРСР.

Так, на підставі наказу ДПУ УСРР № 163 від 29 травня 1932 р. при ДПУ УСРР з метою забезпечення потреб оперативних підрозділів співробітниками, які володіють іноземною мовою, були організовані курси оперативного складу з вивчення іноземних мов, зокрема німецької та англійської. Курси внесли до сітки шкіл та курсів, які були підпорядковані відділу кадрів ДПУ УСРР. Курси проводились з 1 червня 1932 р. для трьох груп, по 10 слухачів у кожній. Основний контингент слухачів 1-ї групи становили співробітники ОВ та ІНВ ДПУ УСРР, 2-ї та 3-ї груп – ЕКУ, СПВ і Оперативного відділів ДПУ УСРР. Термін навчання становив 6 місяців по 3 навчальні години на день з 8 до 11 години ранку. За результатами навчання було передбачено проведення іспиту з присвоєнням у разі його успішного складання звання військового перекладача.

Згідно з постановою ПБ ЦК КП(б)У від 7 жовтня 1937 р. (протокол №7, п. 19), яка була видана на виконання рішення ЦК ВКП(б) від 22 вересня 1937 р., для комплектування Харківської школи зовнішньої розвідки ГУДБ НКВС СРСР з «партійно-комсомольського активу» була затверджена розверстка по областях УРСР у кількості 200 осіб. Кандидатами на навчання могли бути найбільш перевірені члени і кандидати у члени партії та комсомольці, віком від 18 до 27 років, фізично здорові, з середньою освітою. Для відбору кандидатів було створено комісії при обкомах КП(б)У в складі начальника обласного УНКВС, 2-го секретаря обкому та секретаря обкому ЛКСМ України. Відбір кандидатів мав бути завершеним до 1 листопада 1937 р. [471, арк. 117–120]

Постанова ПБ ЦК КП(б)У від 28 грудня 1938 р. (протокол №6, п.21-оп.) «Про школи зовнішньої розвідки НКВС СРСР» зобов'язала обкоми забезпечити до 15 січня 1939 р. затвердити кандидатів на бюро обкомів. Відбір, як і раніше, мав проводитися тільки серед політично перевірених членів або кандидатів у члени ВКП(б) і членів ВЛКСМ у віці від 22 до 27 років, які відбули дійсну військову службу та мали загальноосвітню підготовку в обсязі середньої школи. Затверджена ПБ ЦК КП(б)У розверстка відбору по областях УРСР налічувала 110 осіб. [475, арк. 1–2].

У подальшому порядок відбору кандидатів до шкіл зовнішньої розвідки НКВС СРСР – Московської та Ленінградської – був деталізований наказом НКВС СРСР № 0060 від 17 січня 1939 р. «Про відбір кандидатів до числа слухачів 2-го набору шкіл зовнішньої розвідки НКВС» [136, арк. 87–91 зв.]. Робота з відбору покладалась на мандатні комісії під головуванням наркомів внутрішніх справ або начальників УНКВС у складі представників обкомів, крайкомів ВКП(б) і ВЛКСМ, начальників відділів кадрів і 3-го спецвідділу (спецвідділення) НКВС-УНКВС. Сам відбір планувалось завершити до 15 березня, а навчальні заняття розпочати з 1 квітня 1939 р. [322, с. 305–306]

Що стосується курсів ГУЛАГ НКВС СРСР, то їх планувалось організувати в 1940 р. у Києві (містечко Святошино) для підготовки робітників обліково-розподільчих відділів таборів, будівництв і відділів виправно-трудова колоній ГУЛАГ НКВС СРСР. Затверджена на засіданні ПБ ЦК КП(б)У 13 березня 1940 р. (протокол №18, п.418-оп.) постанова ЦК КП(б)У зобов'язувала обкоми КП(б)У надати сприяння командуванню Київських курсів ГУЛАГ НКВС СРСР з відбору слухачів у кількості 700 осіб з числа членів і кандидатів ВКП(б) і членів ВЛКСМ у віці від 18 до 32 років, які мають освіту не нижче 7-річної школи [322, с. 306–307].

Крім відбору кандидатів на навчання до відомчих навчальних закладів у 1930-ті рр. продовжувалась практика прямого зарахування на службу до органів державної безпеки окремих категорій осіб з «партійно-комсомольського активу» та мобілізація «чекістів» запасу. Особливо активізувався процес прямого зарахування на службу до органів державної безпеки на початку 1938 р. Він був спричинений «кадровим голодом» в НКВС УРСР. Згідно з довідкою начальника відділу кадрів НКВС УРСР у

цей період у центральному апараті НКВС УРСР, НКВС Молдавської АРСР і обласних УНКВС були вакантними 671 посада оперативного складу, в тому числі 187 посад начальників відділень і помічників начальників відділень і 484 посади оперуповноважених і помічників оперуповноважених.

У зв'язку з катастрофічною ситуацією, що склалася з кадровим забезпеченням органів державної безпеки УРСР, 20 лютого 1938 р. була прийнята постанова ПБ ЦК КП(б)У (протокол №16, п. 1) «Про відбір робітників з партійного і комсомольського активу для поповнення органів УДБ НКВС УРСР» [472, арк. 2–4]. Передбачалося відрядити до органів УДБ НКВС УРСР 150 комуністів з «партійного активу» для керівної оперативної роботи (начальники відділень, заступники і помічники начальників відділень, начальники районних відділень) і 500 членів, кандидатів у члени партії і членів ЛКСМ для роботи оперуповноваженими і помічниками оперуповноважених.

Відбір комуністів з «партійного активу» мав проводити заввідділом керівних парторганів ЦК КП(б)У спільно з представниками НКВС і до 5 березня 1938 р. подати остаточний список на затвердження ЦК КП(б)У. Відбір 500 членів, кандидатів у члени партії і членів ЛКСМ у місячний термін проводили секретарі обкомів спільно з начальниками УНКВС. Вказані заходи здійснювались на підставі затвердженої розверстки по областях.

Наступною постановою ПБ ЦК КП(б)У від 3 серпня 1938 р. (протокол №3, п. 46) «Про робітників для НКВС УРСР» у розпорядження НКВС УРСР для роботи в УДБ відрядили 67 осіб з членів та кандидатів у члени ВКП(б), які були відібрані відділом керівних партійних органів ЦК КП(б)У і відділом кадрів НКВС УРСР [472, арк. 147–166].

Згідно з постановою ПБ ЦК КП(б)У від 27 вересня 1938 р. (протокол №4, п. 126) у відповідь на звернення нарком внутрішніх справ УРСР НКВС О. І. Успенського (лист на адресу ЦК КП(б)У за №31091 від 26 вересня 1938 р.) було прийнято рішення про відрядження на постійну роботу до органів НКВС УРСР 19 членів і кандидатів у члени ВКП(б), відібраних з «партійного активу». Втім прохання наркома ПБ

задовольнило лише частково, оскільки з 25 запропонованих осіб, кандидатури 6 осіб були зняті з обговорення [473, арк. 164–173].

ПБ ЦК КП(б)У 1 жовтня 1938 р. (протокол №4, п. 14) у зв'язку з реорганізацією та збільшенням чисельності штатного складу ОВ КВО задовольнило прохання НКВС УРСР про відрядження на постійну роботу до ОВ НКВС КВО 39 членів і кандидатів у члени ВКП(б), які були попередньо перевірені та стосовно яких були відсутні компрометуючі матеріали [473, арк. 1–10].

Постанова ПБ ЦК КП(б)У від 5 жовтня 1938 р. (протокол №5, п.19-оп.) закріпила чергове рішення про відрядження членів і кандидатів у члени ВКП(б), відібраних ЦК КП(б)У з партійного активу, на роботу в органи НКВС. На цей раз ПБ задовольнило прохання НКВС УРСР щодо 11 осіб, яких було заплановано використовувати в УНКВС по Дніпропетровській, Харківській, Київській, Житомирській та Одеській областях [474, арк. 6–10].

Найбільш виразно процес «комунізації» керівного складу органів державної безпеки було відображено у постанові ПБ ЦК КП(б)У від 8 січня 1939 р. (протокол №6, п. 48-оп.) «Про керівних робітників НКВС УРСР», якою передбачалася ротація начальників УНКВС УРСР і окремих відділів та управлінь центрального апарату НКВС УРСР. Так, з 7 призначених начальників УНКВС – по Ворошиловградській, Вінницькій, Полтавській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській, Житомирській і Сталінській областях (М. І. Череватенко, Б. К. Шаблинський, М. Д. Бухтіяров, П. П. Дмитрієв, О. Н. Михайлов, С. Є. Машков, А. Т. Чечков), жоден не мав досвіду роботи в органах державної безпеки, однак всі з них до призначення перебували на керівних посадах (секретарів або завідувачів відділів) в місцевих партійних структурах – райкомах, міськкомах або обкомах КП(б)У [475, арк. 3–18].

Отже, необхідно акцентувати увагу на тому, що на підставі зазначених постанов ПБ ЦК КП(б)У в 1938–1939 рр. фактично відбувся масовий за масштабами «партійно-комсомольський призов» до органів державної безпеки. За нашими підрахунками, серед зазначеної категорії «призовників» переважали загалом особи віком від 25 до 35 років, з нижчою, середньою або незакінченою вищою освітою та партійним стажем

з кінця 1920-х – початку 1930-х рр. За національною належністю трохи більше 60% становили українці, близько 30% – росіяни і 10% – євреї.

Щодо мобілізації осіб до органів НКВС УРСР, то тільки на засіданні ПБ ЦК КП(б)У від 27 вересня 1938 р. відносно цього питання було прийнято дві постанови «Про мобілізацію на роботу в органи НКВС УРСР чекістів запасу» (протокол №4, п. 127, п. 130). Згідно з першою постановою по НКВС Молдавської АРСР і обласних УНКВС було мобілізовано 86 осіб (у той час, як НКВС УРСР просив мобілізувати 136 осіб), згідно з другою – ще 82 особи. Мобілізовані особи займали різноманітні посади в народному господарстві, мали партійний стаж з середини 1920-х рр. і вік у середньому від 33 до 40 років [473, арк. 174–188, 193–210, 213–226].

При цьому, слід відзначити, що мобілізації підлягали тільки особи, які перебували на так званому особливому обліку, тобто в резерві запасу НКВС. Вони ретельно перевірялися. За наявності дисциплінарних стягнень або інших компрометуючих матеріалів щодо себе або родичів частина кандидатів відхилялася. Наприклад, у 1938 р. з двох списків на 108 осіб з числа тих, хто перебували на особливому обліку, по мобілізації було відібрано тільки 82 особи, решта була відхилена або потребувала перепідготовки [473, арк. 227–246]. По суті «мобілізація» комуністів як шлях кадрового поповнення органів державної безпеки була продовженням тієї практики, яка сформувалася в УРСР від початку 1930-х рр. ще в період існування ДПУ УСРР і була спричинена потребами у проведенні в країні масових репресивних акцій. Але, якщо тоді «мобілізація», як правило, носила тимчасовий характер і передбачала пряме зарахування особи на посаду в органи державної безпеки, то тепер термін «мобілізація» використовувався також у випадку оголошення розверстки до навчальних закладів НКВС-НКДБ-МДБ.

З метою забезпечення високого рівня політичної відданості співробітників органів державної безпеки ідеологічним установками правлячого режиму, відповідно до циркуляру № 392146 НКВС СРСР та Інституту масового заочного навчання партактиву при ЦК ВКП(б) від 25 жовтня 1935 р. і наказу НКВС СРСР № 0146 від 5 листопада 1936 р., було введено обов'язкове заочне навчання для керівного та оперативного складу УДБ окрвдділів, райміськвідділів й відділень, лінійних

транспортних органів і заступників начальників політвідділів радгоспів. Згідно з циркуляром НКВС УСРР № 13 від 22 листопада 1936 р. начальникам обласних УНКВС і начальниками відділів кадрів обласних УНКВС наказувалось приступити до комплектування списків заочників спільно з обласними відділеннями Інституту масового заочного навчання при обласних комітетах КП(б)У. Навчання мало відбуватись за наступними напрямками: «популярний курс історії ВКП(б); підвищений курс історії ВКП(б); курс ленінізму; курс політичної економії; вивчення окремих творів класиків марксизму-ленінізму, Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна». На місцях мав здійснюватися належний контроль за виконанням особовим складом навчальних завдань, відвідуванням радіолекцій і обов'язкових консультацій. Успішність навчання мала враховуватись під час атестування оперативного складу органів державної безпеки [187, арк. 138; 294, с.193–194].

Одночасно з підбором і підготовкою майбутніх кадрів органів державної безпеки в межах відомчих навчальних закладів достатня увага приділялась також навчанню оперативного складу безпосередньо в органах і підрозділах НКВС, тобто без відриву від служби. 26 листопада 1934 р. було видано наказ НКВС УСРР № 544 «Про введення мінімуму обов'язкових знань для оперативно-адміністративного складу НКВС УСРР і місцевих органів». У всіх відділах та управліннях центрального апарату і місцевих органів встановлювався один навчальний день раз на 5 днів. На семінарських заняттях особовий склад мав вивчати директиви НКВС, кодекси, статuti і матеріали, які публікувались у засобах масової інформації. По закінченню навчання проводилися контрольні-перевірочні іспити у вигляді усного опитування та співбесіди з виставленням оцінки і наступним занесенням цих даних в особову справу співробітників [187, арк. 92–92 зв.].

Заходи з підвищення освітнього рівня проводились також серед військовослужбовців військ НКВС. Для забезпечення самоосвіти цієї категорії співробітників 7 жовтня 1935 р. було видано наказ НКВС СРСР № 00372 «Про забезпечення літературою співробітників-військовослужбовців НКВС» [130, арк. 143–145; 294, с.194].

З 1936 р. з метою підвищення загальноосвітнього, військового та політичного рівня підготовки начальницького складу органів державної безпеки процес навчання в органах і підрозділах ГУДБ-УДБ був систематизований та переведений на централізовану, планову основу. Його проведення регулювалось наказом НКВС СРСР № 62 від 20 лютого 1936 р. «Про обов'язкове навчання начальницького складу державної безпеки», якими були затверджені відповідне положення про обов'язкове навчання начальницького складу державної безпеки НКВС СРСР та навчальний план на 1936-1938 рр. [133, арк. 24–31; 294, с.194–195]

Заняття планувалось розпочати з 1 квітня 1936 р. Для цього в складі відділів кадрів ГУДБ НКВС, НКВС республік і обласних УНКВС були організовані навчальні частини. Згідно з навчальним планом вивчалися предмети трьох циклів підготовки – загальноосвітньої підготовки (російська мова і чистописання, література, арифметика та основи алгебри й геометрії, фізика та елементарна хімія, геофізика, нова історія, історія СРСР, географія та економічна географія), військової підготовки (тактика, військова топографія, Статути РСЧА і НКВС, стрілецька і стройова підготовка, протихімічна та протиповітряна оборона) та історія ВКП(б) як окремий цикл підготовки.

Проходити навчання мав весь оперативний склад ГУДБ НКВС, УДБ УНКВС і підпорядкованих їм органів, польових особливих і транспортних органів і заступників начальників політвідділів радгоспів – від помічника оперуповноваженого районного відділення, оперативного пункту, особливого відділення до начальників відділу УДБ УНКВС і відділення ГУДБ НКВС включно, а також кандидати на звання.

Звільнялись від обов'язкового навчання по загальноосвітніх предметах особи, які мали середню або вищу освіту та особи, які середньої освіти не мали, але витримали перевірочні іспити. Вивчення предметів військової підготовки не вимагалось від осіб, які закінчили військові школи або пройшли вищу допризовну підготовку та були атестовані на командира взводу та вище. Від обов'язкового навчання по історії ВКП(б) звільнялися особи, які на підставі наказу НКВС СРСР № 0146 від 5 листопада 1935 р. отримували освіту по лінії інституту масового

заочного навчання партійного активу при ЦК ВКП(б) та особи, які закінчили комвузи, курси марксизму та прирівняні до них навчальні заклади.

На забезпечення відвідуваності занять начальницьким складом УДБ НКВС УСРР було спрямовано накази НКВС СРСР № 62 і НКВС УСРР № 416 від 14 жовтня 1936 р. Встановлювалася особиста відповідальність начальників відділів УДБ НКВС УСРР за неявку їх співробітників на обов'язкове навчання. Виклики співробітників з занять допускалися тільки з дозволу наркома внутрішніх справ УСРР або його заступників [185, арк. 24–119].

Відповідно до циркуляру відділу кадрів НКВС УСРР № 18 від 13 листопада 1936 р. була оголошена інструкція старостам груп обов'язкового навчання начальницького складу УДБ НКВС. Вона встановлювала додатковий внутрішній контроль за організацію обов'язкового навчання в органах державної безпеки. Старости груп вели облік відвідуваності занять слухачами. Вони щоденно подавали рапорти начальнику навчальної частини щодо кількості присутніх на денних і вечірніх заняттях, причин неявки або запізнення кожного зі слухачів, несли відповідальність за стан дисципліни в групі під час занять і самопідготовки [184, арк. 141–142].

На підставі наказу НКВС СРСР № 14 від 20 січня 1937 р. в органах та підрозділах НКВС були організовані вечірні загальноосвітні курси для начальницького складу державної безпеки. 16 березні 1937 р. відповідно до наказу НКВС УСРР № 79 «Про відновлення занять із загальноосвітнього навчання начскладу УДБ» вечірні курси запрацювали в НКВС УСРР, в обласних УНКВС, окрвдділах, міських і районних органах НКВС. Навчання відбувалося у вечірній час у приміщеннях органів НКВС. Заняття повинні були відвідувати особи начальницького складу та кандидати на звання, які не мали середньої освіти. Наприкінці складався екзамен, результати якого долучалися до особових справ. Успішність навчання враховувалася під час атестації щодо присвоєння чергового військового звання та просування по службі [129, арк. 68–69; 294, с.195–196].

Підбір та підготовка кадрів органів державної безпеки в Україні у воєнний і післявоєнний час характеризувалися як загальними рисами й тенденціями попереднього періоду, так і мали свою специфіку та особливості.

У період 1943–1945 рр. комплектування органів державної безпеки в Україні відбувалося переважно за рахунок співробітників, відряджених з НКДБ СРСР (9033 особи). При цьому 1625 з них були працівниками, які щойно закінчили за скороченою програмою школи НКДБ СРСР, не мали практичного досвіду і не знали умов роботи на території України. Випускники шкіл НКДБ СРСР склали на 1 квітня 1945 р. 37,7% від наявного особового складу органів НКДБ УРСР. Частина відряджених до УРСР співробітників були непридатними до служби за фізичним станом або у зв'язку з наявністю не знятих стягнень, компроматів тощо.

Наступну за чисельністю категорію кадрового поповнення органів державної безпеки УРСР у цей час становили особи прийняті на службу з місцевих партійно-комсомольських і радянських органів та партизанських загонів (3587 осіб). З них на оперативну роботу було оформлено 509 осіб. Всі вони були членами ВКП(б) або ЛКСМ, віком переважно до 30 років і, як правило, з середньою освітою. За національним складом більше 90% становили росіяни та українці.

Важливим джерелом комплектування кадрового складу були також колишні працівники органів державної безпеки УРСР, прикомандировані під час війни до органів НКВС-НКДБ тилкових районів (2100 осіб). До НКДБ УРСР було також переведено 183 особи з органів контррозвідки «Смерш» і 616 осіб – з військ НКВС [500, арк. 2–4 зв.; 502, арк. 3, 21, 22]. У червні 1945 р. НКДБ УРСР зверталось до ЦК КП(б)У з проханням про відкликання з органів «Смерш» у розпрядження НКДБ УРСР ще 160 осіб [500, арк. 39–44].

На 20 березня 1945 р. загальна чисельність особового складу органів НКДБ УРСР становила 14129 осіб (на 1 січня 1945 р. – 12 888 осіб), без урахування 1390 осіб, які звільнилися, були виключені зі списків та вибули з різних причин. Некомплект становив 4279 посад (на 1 січня 1945 р. – 4455) [500, арк. 2–4 зв.].

У період війни суттєво знизився освітній рівень співробітників органів державної безпеки. Якщо у довоєнний час особи, які мали вищу освіту становили 6%

від загальної кількості співробітників, то у 1945 р. цей показник дорівнював лише 3%. Наприклад, станом на 1 січня 1945 р. вищу освіту в органах НКДБ УРСР мали 435 осіб. Серед місцевих керівників лише 5 начальників обласних УНКДБ, 16 начальників міськвідділів, 24 начальника міськрайвідділень [500, арк. 2–4 зв.; 502, арк. 18, 30].

Втім рівень «партійності» в органах державної безпеки навпаки підвищився. Згідно зі штатним розкладом НКДБ УРСР на 1 лютого 1945 р. нарком і його заступники, а також начальники управлінь, відділів й інших відокремлених підрозділів центрального апарату НКДБ УРСР були членами партії. Високою була також ступінь політизації рядового особового складу. Наприклад, з 46 співробітників відділу кадрів НКДБ УРСР лише один був безпартійним, а зі 178 співробітників відділів кадрів обласних УНКДБ – 17 безпартійних осіб [504, арк. 1–86; 502, арк. 9–10].

У післявоєнний час в УРСР було відновлено існування шкіл для підготовки та перепідготовки співробітників органів державної безпеки та створено деякі нові навчальні заклади. Комплектування відновлених і новостворених шкіл НКДБ слухачами так само відбувалося на підставі відповідних рішень ЦК КП(б)У щодо розверстки по областях. Після цього постановами обкомів КП(б)У визначалися кандидати на навчання.

Харківська міжкrajова школа НКДБ СРСР почала працювати в лютому 1945 р. На навчання, що становило один рік, планувалося направити 300 осіб. ЦК КП(б)У в липні та вересні 1944 р. були прийняті рішення про мобілізацію 550 комуністів і комсомольців для роботи в органах НКДБ УРСР. Станом на 1 січня 1945 р. було відібрано та допущено до роботи 362 особи, з яких 151 особу направили на навчання до Харківської міжкrajової школи НКДБ СРСР [502, арк. 5, 17].

З 18 червня 1945 р. при Харківській міжкrajовій школі запрацювали місячні курси з підготовки оперативних працівників для прийнятих на роботу за рекомендацією місцевих партійних організацій, розраховані на 60 місць [501, арк. 37; 503, арк. 36–37].

Згідно з рішеннями ОБ ЦК КП(б)У і ЦК КП(б)У від 22 серпня 1945 р., яке було прийнято на підставі листа наркома державної безпеки УРСР С. Р. Савченка № 1676/с від 31 липня 1945 р., планувалося додатково відібрати з-поміж комуністів і комсомольців віком від 18 до 35 років з освітою від 7 класів і вище, здатних за станом здоров'я та іншими якостями до роботи в НКДБ, 600 осіб і направити в Харківську міжкrajову школу НКДБ СРСР [506, арк. 46]. Обкоми УРСР до листопада звітували про хід відбору кандидатів на навчання. Станом на 1 листопада 1945 р. було відібрано 509 осіб, що складало 85% від запланованої кількості [501, арк. 72–73, 77, 86–92, 94–95, 104–107, 109–110; 506, арк. 57].

Харківська міжкrajова школа МДБ УРСР навесні 1947 р. здійснила випуск курсантів 2-го річного післявоєнного набору. Керівництво МДБ УРСР у наказі № 0082 від 11 квітня 1947 р., виданому з цього приводу, наголошувало на тому, що основними якостями для випускників, як майбутніх співробітників радянських органів державної безпеки, мають бути «безмежна відданість партії Леніна-Сталіна і особисто вождю партії товаришу Сталіну», готовність «виконати будь-яке завдання партії, не шкодуючи свого життя», постійне удосконалення «ідейно-політичного й чекістського зростання» і «бездоганне виконання службового обов'язку» [161, арк. 246–247].

У 1948 р. для викладання спеціальних дисциплін і їх методичного забезпечення в Харківській школі МДБ відповідно до наказу МДБ УРСР від 9 березня № 0075 була створена циклова методична комісія. Її очолював заступник начальника УМДБ Харківської області, а до складу входили начальник і представники Харківської школи та керівники відділів УМДБ [173, арк. 122].

Підготовча робота зі створення міжкrajової школи у Львові розпочалася ще на початку 1945 р., коли за поданням НКДБ УРСР була прийнята постанова Бюро Львівського обкому КП(б)У «Про організацію в місті Львові 2-ї міжкrajової школи НКДБ СРСР» [503, арк. 74]. Під школу було виділена будівля колишнього польського ліцею, яка складалася з трьох корпусів. Їх докладний опис, план та фото були надані до ЦК КП(б)У заступником НКДБ УРСР по кадрам М. С. Ступницьким у листопаді 1945 р. Львівська міжкrajова школа НКДБ мала забезпечувати підготовку та

перепідготовку кадрів для органів НКДБ західних областей УРСР. Відповідно до цього планувалося побудувати програму навчання та підбір слухачів [503, арк. 78–86; 506, арк. 121–122].

Безпосередньо організацію Львівської міжкрайової школи МДБ СРСР (пізніше для зашифровки своєї діяльності вона проходила в документах як військова частина № 357 МДБ СРСР) закріпив наказ МДБ СРСР № 00563 від 27 грудня 1946 р. [160, арк. 6; 171, арк. 77; 175, арк. 134] Для прийняття кандидатів на навчання створювалася мандатна комісія під головуванням виконуючого обов'язки начальника міжкрайової школи, у складі заступника начальника навчального закладу, представника МДБ УРСР і заступника начальника УМДБ Львівської області. Вона спільно з представниками Управління кадрів МДБ УРСР і Львівського обкому КП(б)У приступила до роботи з 10 січня 1947 р.

Підбір кандидатів на навчання здійснювався упродовж 1946 – початку 1947 рр. зі складу «партійно-комсомольського активу» обласними УМДБ і обкомами ЦК КП(б)У відповідно до рішень ЦК КП(б)У від 23 серпня 1945 р. і 20 червня 1946 р. за встановленими планами. Навчання у Львівській школі розпочали з березня 1947 р. 401 курсант. 225 кандидатів на навчання були відряджені до обласних УМДБ через невідповідність умовам прийняття. З них 89 осіб – за станом здоров'я, 67 осіб – у зв'язку з незавершеністю їх спецперевірки та 20 осіб – внаслідок наявності щодо них компрометуючих матеріалів [161, арк. 251–253].

Для викладання спеціальних дисциплін у Львівській школі МДБ залучалися як позаштатні лектори співробітники 1-го і 2-го управлінь МДБ УРСР, керівний склад УМДБ Львівської області від начальників відділення до заступника начальника управління. Відповідно до наказу МДБ УРСР № 00142 від 26 червня 1947 р. у навчальному процесі були задіяні 23 практичні співробітники [162, арк. 59–61].

Випуски курсантів Львівської школи МДБ відбулися у травні та жовтні 1948 р. Відповідно, у цей же час, були оголошені чергові набори, створювалася мандатна комісія з працівників МДБ УРСР, яка спільно з представниками Львівського обкому КП(б)У проводила прийом і зарахування кандидатів [174, арк. 132–133; 176, арк. 43–44].

За підсумками відбору курсантів видавалися накази МДБ УРСР, в яких аналізувалися результати роботи кадрових апаратів УМДБ з комплектування шкіл МДБ. Наприклад, згідно з наказом МДБ УРСР № 00399 від 18 грудня 1948 р. у Львівській школі МДБ навчання чергового набору курсантів розпочалося з 1 грудня 1948 р. З 318 кандидатів було зараховано 235 осіб. Справи на 72 особи, як такі, що не відповідають вимогам прийому, відправили назад до обласних УМДБ, а на 11 осіб – у зв'язку із завершенням строків роботи мандатної комісії. Найбільшу кількість відсіяних кандидатів, 50, становили особи, визнані непридатними до навчання за станом здоров'я. Недостатню кількість кандидатів, яка не відповідала розверстці, надіслали УМДБ Дніпропетровської, Київської, Миколаївської і Житомирської областей. УМДБ Волинської області взагалі не надіслало жодного кандидата на навчання [174, арк. 219–222].

Школи МДБ, розташовані в Україні, продовжували поповнюватися за рахунок розверсток, визначених партійними органами. Так, згідно з постановою ПБ ЦК КП(б)У від 8 травня 1950 р. (протокол № 36 п. 6) передбачалося відібрати 360 комуністів і комсомольців до шкіл МДБ. Про виконання цієї постанови обкоми КП(б)У протягом червня – липня 1950 р. звітували до ЦК КП(б)У [509, арк. 19, 239–241, 243, 246].

Функціонувала також Київська офіцерська школа МДБ, де існувало заочне відділення, на якому навчалися керівники місцевих органів МДБ і міліції [509, арк. 203].

Паралельно з підготовкою у школах МДБ у післявоєнний час почала формуватися система перепідготовки вже діючих співробітників. Так, з метою забезпечення викладання спецдисциплін для потоку перепідготовки керівного оперативного складу в Харківській школі МДБ СРСР залучалися в якості позаштатних лекторів керівні працівники МДБ УРСР – заступник міністра, начальники, заступники начальників управлінь, відділів і відділень. Відповідний наказ за № 00208 про призначення до цієї школи позаштатних лекторів з 2-ї спецдисципліни було видано МДБ УРСР 8 липня 1948 р. [175, арк. 10–11]

Згідно з наказом МДБ СРСР № 00286 від 27 липня 1948 р. при Львівській школі МДБ було запроваджено однорічні курси перепідготовки оперативного складу МДБ УРСР. Відбір слухачів мав проводитися відповідно до наказу МДБ УРСР № 00263 від 14 серпня 1948 р. з-поміж найбільш здібних і перспективних оперуповноважених і старших оперуповноважених, які раніше не навчалися на курсах і в школах МДБ. На кожного слухача попередньо готувалися довідки щодо результатів спецперевірки. Розверсткою передбачалося відібрати на навчання з МДБ УРСР і УМДБ областей УРСР 200 осіб, з яких 94 старших оперуповноважених і 106 оперуповноважених. Заняття планувалося розпочати з 10 листопада 1948 р. [175, арк. 133–135; 292, с.132]

Разом з тим у післявоєнний час продовжувалось навчання співробітників органів державної безпеки без відриву від служби. При цьому воно могло мати як загальноосвітній характер, так і спеціальну професійну, в тому числі вузькопрофільну, спрямованість.

Перші спроби організації навчання з підвищення «чекістської кваліфікації» припадають ще на період воєнного часу. На підставі наказу НКДБ УРСР № 0031 від 21 грудня 1943 р. в Харкові для оперативного й керівного складу 1-го, 2-го і 4-го управлінь, слідчого відділу та відділу кадрів, а також керівного складу відділів 5-го, 6-го «А», «Б-В», запроваджувалося проведення лекцій за окремою тематикою. Конспекти лекцій затверджував заступник наркома по кадрам [158, арк. 56].

За даними, наведеними у звіті про роботу відділу кадрів НКДБ УРСР за період з липня 1943 р. по 1 січня 1945 р., зазначалося, що за цей час по всім апаратам органів НКДБ УРСР було проведено 841 заняття (1960 годин) для 2130 осіб, а в центральному управлінні НКДБ УРСР 60 занять (100 годин) для 468 осіб оперативного складу [502, арк. 17]. Перехід на постійне та планове навчання тільки розпочинався [292, с.132–133]

Пізніше для керівного та оперативного складу органів і підрозділів МДБ УРСР було запроваджене обов'язкове підвищення «чекістської» кваліфікації. Воно передбачало вивчення юридичних і оперативних дисциплін. З 1948 р. відповідно до наказу МДБ УРСР від 26 березня № 0099 раз на тиждень проводилися заняття для співробітників від помічника оперуповноваженого і вище 1-го, 2-го, 4-го, 2-Н, 5-го

управління, слідчої частини, відділів «А», «Б», «В», «О», «Р», охорони, кадрів, інспекції та секретаріату центрального апарату МДБ УРСР. Загальна кількість слухачів становила 600 осіб. Для керівництва навчанням і затвердження конспектів лекцій було створено методичну комісію під головуванням заступника міністра державної безпеки УРСР. Відділ кадрів мав відібрати та подати на затвердження список лекторів з досвідчених керівників МДБ УРСР. Пропуск слухачами занять без поважних причини або запізнення на заняття розглядалися як дисциплінарні проступки. Результати успішності слухачів в галузі юридичних і спеціальних дисциплін мали враховуватися в службових атестаціях співробітників МДБ [173, арк. 172–13].

Розклад занять з тематикою лекцій для оперативного та керівного складу центрального апарату МДБ УРСР затверджувався наказами МДБ УРСР на кожний наступний місяць [175, арк. 163; 292, с.133].

Крім спеціальної відомчої та загальної середньої освіти важливе місце в системі підготовки співробітників органів державної безпеки у післявоєнний час продовжувало займати партійно-політичне навчання. Відповідно до рішення Київського міського КП(б)У від 19 червня 1946 р. при парткомі МДБ УРСР було створено філіал вечірнього університету марксизму-ленінізму. Строк навчання складав 2 роки. У червні 1948 р. його закінчили перші 219 випускників – представники керівного складу та «партійного активу» МДБ УРСР [170, арк. 61–64].

Значна кількість співробітників МДБ УРСР в силу різних причин не мали навіть середньої освіти. Тому з метою підвищення їх загальноосвітнього рівня з 1 вересня 1948 р. співробітникам МДБ УРСР було дозволено вступати на навчання до вечірньої середньої школи міністерства освіти № 29. Навчанню підлягало 305 співробітників центрального апарату МДБ УРСР. З них до 4 класу було зараховано – 40 осіб, до 5-го – 65 осіб, до 6-го – 36 осіб, до 7-го – 41 особа, до 8-го – 58 осіб, до 9-го – 38 осіб і до 10-го класу – 27 осіб. Заняття мали проводитися тричі на тиждень у понеділок, середу та п'ятницю з 19 до 24 год. [172, арк. 10–28; 292, с.133–134]

Заходи з підвищення освітнього рівня співробітників проводилися також в місцевих територіальних і спеціалізованих органах державної безпеки УРСР.

Наприклад, у відділі охорони МДБ Дніпровського басейну на виконання наказу МДБ СРСР № 00514 від 25 листопада 1946 р. була організоване загальноосвітнє навчання та створена відповідна навчальна група згідно з наказом по відділу № 72 від 24 березня 1948 р. [201, арк. 72]

Відбувалися періодичні перевірки стану загальноосвітнього та, особливо, партійно-політичного навчання. Наприклад, у квітні 1948 р., за низький загальноосвітній рівень і погану політичну підготовку був звільнений з посади оперуповноважений 4 управління МДБ УРСР В. А. Вишневський [171, арк. 57–58].

В грудні 1948 р. після проведення перевірки міськрайорганів МДБ Миколаївської області було визнано незадовільними рівень політичної та загальноосвітньої підготовки низки співробітників цих органів, у тому числі їх начальників. Як недолік вказувалося незнання ними «короткого курсу історії ВКП(б)», не читання газет і художньої літератури. Начальнику УМДБ Миколаївської області наказувалось провести повторну перевірку рівня освітньої та політичної підготовки цих співробітників і доповісти про результати до відділу кадрів МДБ УРСР [172, арк. 123–124; 292, с.134–135].

В рамках загальноосвітньої підготовки співробітників МДБ УРСР проводилося вивчення російської мови та складання відповідних екзаменів. Так, у 1948 р. низка працівників МДБ УРСР за успішне складання екзаменів була заохочена керівництвом міністерства [171, арк. 101].

Підсумки роботи з «підготовки та виховання чекістських кадрів» у 1948 р. та перспективи її розвитку та удосконалення підвела директива МДБ УРСР № 17 від 7 березня 1949 р. [180, арк. 76–97] Зокрема, відзначалося, що основну роботу в цьому напрямку здійснювали керівний склад і відділи кадрів УМДБ та партійні організації. Порівняно з 1947 р. вдвічі збільшилася кількість співробітників, які навчалися у вечірніх університетах марксизму-ленінізму. Активно працювали в УМДБ багатьох областей групи з вивчення російської мови, історії СРСР, географії, іноземних мов. У той же час, відзначалися прорахунки в організації «позашкільної підготовки кадрів», особливо оперативного складу міських і районних відділів і відділень. Відділами кадрів недостатня увага приділялася підвищенню «політичних знань» співробітників,

які були зараховані в резерв висунення на вищі посади. Вважалося, що це справа партійних структур. Не повною мірою вирішувалися і питання набуття співробітниками загальної середньої освіти. Станом на 1 січня 1949 р. 55% оперативного складу органів МДБ УРСР ще не мали середньої освіти.

Для виправлення ситуації пропонувалося «чекістське навчання» проводити за навчально-тематичним планом МДБ СРСР, виділивши для цього 1,5–2 години на тиждень. Цей план включав 6 розділів – політична підготовка (за планами місцевих партійних органів); «чекістська» підготовка; «більшовицькі принципи керівництва кадрами»; кримінальне право; кримінальний процес; військова підготовка.

Підвищену увагу рекомендувалося приділити навчанню оперативного та керівного складу периферійних органів, проводячи для них семінари при УМДБ не менше ніж упродовж 10–15 днів. Розширити можливості для заочного навчання.

Згодом перейшли на щорічне планування «чекістського» навчання за затвердженим тематичним планом і розробленими згідно з ним тематичними планами семінарських занять. У такий спосіб відповідно до наказу МДБ УРСР № 00360 від 14 листопада 1949 р. мало відбуватися «підвищення ділової кваліфікації та розширення чекістських знань» оперативного та керівного складу МДБ УРСР у 1949–1950 навчальному році. Лекції відбувалися як загальні заняття для всіх співробітників. Проведення семінарських занять здійснювалося по управліннях і окремих відділах під керівництвом їх начальників [179, арк. 181–182; 292, с.135].

«Чекістське» навчання у подальшому проводилось щорічно також в місцевих територіальних органах, в органах військової контррозвідки тощо. Наприклад, згідно з наказом начальника УКР МДБ КВО № 004 «Про організацію навчання на 1953/54 навчальний рік» від 2 лютого 1953 р. навчання співробітників органів військової контррозвідки мало відбуватись протягом календарного року з перервою на липень – вересень за трьома основними напрямками – політична, «чекістська» і стрілецька підготовка. Передбачалося проведення лекційних, семінарських занять і співбесід щотижнево. Спеціальна підготовка оперативних працівників включала опанування знаннями про основи агентурно-оперативної роботи, «боротьбу з агентурою

буржуазних держав і антирадянськими елементами» і слідчу діяльність [215, арк. 7–11].

Для методичного забезпечення «чекістського» навчання, затвердження конспектів лекцій, оглядів і завдань для проведення занять при УКР МДБ КВО щорічно створювались методичні комісії. Так, наприклад, подібні комісії були створені в органах військової контррозвідки згідно з наказом УКР МДБ КВО № 173 від 24 вересня 1949 р. і № 07 від 24 лютого 1953 р. [202, арк. 64; 216, арк. 9].

Крім цього, були запроваджені різноманітні за термінами і формами організації спеціалізовані види навчання особового складу радіоконтррозвідувальних підрозділів, працівників секретаріатів, які вели діловодство у тому числі таємне і т. д.

У 1944-1945 рр. були організовані курси перекладачів іноземних мов. У Києві, польської мови з терміном навчання 6 місяців, які були розраховані на 47 слухачів. Проведення випуску передбачалося в березні 1945 р. У Чернівцях запровадили курси з румунської та угорської мов. Вивчалася також українська мова, оскільки серед особового складу органів НКДБ українців за національністю станом на 1 січня 1945 р. було лише 29,8%. В Одесі були організовані 5-ти місячні курси стенографісток. Випуск планувався в травні 1945 р. [502, арк. 17–18; 292, с.136]

На підставі наказів МДБ СРСР № 00543 від 14 грудня 1946 р. і МДБ УРСР № 0042 від 5 березня 1947 р. для підвищення професійних знань було запроваджено навчання операторського та технічного складу радіоконтррозвідувальної служби УРСР. Навчальний план розроблявся відділом «Р» МДБ УРСР і затверджувався заступником міністра державної безпеки УРСР по кадрам. Відповідальність за безпосередню організацію та проведення навчальних занять покладалася на начальників об'єктів № № 31–33, 35–37 і 39 відділу «Р» МДБ УРСР [160, арк. 194].

У травні 1947 р. згідно з наказом МДБ УРСР № 0088 для організації прийняття заліків була створена кваліфікаційна комісія на чолі з начальником 1-го відділення відділу «Р» МДБ УРСР. До 1 липня 1947 р. вона мала надати висновки про кваліфікацію операторського та технічного складу радіоконтррозвідників та внести відповідні зміни до їх особових справ [161, арк. 258–259]. Наступні складання заліків з визначення кваліфікації співробітників цих підрозділів були проведені у період з 1

по 25 грудня 1947 р. на підставі наказу МДБ УРСР № 00328 від 10 листопада 1947 р. та в період з 25 грудня 1948 р. по 5 січня 1949 р. відповідно до наказу МДБ УРСР № 0167 від 25 грудня 1948 р. Останнім наказом була створена комісія з визначення кваліфікації шифрувальників Української радіоконтррозвідувальної групи [161, арк. 68–69; 172, арк. 133–134].

З метою підготовки операторів для відділу «Р» МДБ УРСР і його місцевих органів згідно з наказом МДБ УРСР № 00327 від 30 вересня 1948 р. при відділі «Р» МДБ УРСР з 20 грудня 1948 р. були організовані 8-ми місячні курси для 40 слухачів. Відбір кандидатів на навчання мав здійснюватися з-поміж комуністів і комсомольців чоловічої статі у віці від 19 до 25 років з освітою не нижче 7 класів, придатних за станом здоров'я до оперативної роботи в органах МДБ. Розверстка на відбір кандидатів була розподілена між УМДБ 18 областей УРСР з розрахунку від 1 до 4-х кандидатів на управління. Слухачі окрім спеціальних дисциплін мали вивчати ще основи марксизму-ленінізму. Список лекторів, тематичний і навчальний план підготовки затверджував міністр державної безпеки УРСР за поданням начальника відділу «Р» і помічника начальника відділу кадрів МДБ УРСР [176, арк. 33–35].

Для визначення рівня кваліфікації й теоретичних знань співробітників відділу урядового зв'язку МДБ УРСР, які не мали середньої або вищої технічної освіти, відповідно до наказу МДБ УРСР № 017 від 25 лютого 1948 р. було створено кваліфікаційну комісію на чолі з начальником відділу урядового зв'язку МДБ УРСР. Вона мала до 1 липня 1948 р. провести екзамени за затвердженими екзаменаційними питаннями [171, арк. 27–28292, с.135–136].

З метою забезпечення знання та дотримання інструкцій з ведення секретного діловодства в органах державної безпеки періодично проводились заняття з працівниками секретаріатів і оперативними співробітниками. Так, відповідно до наказу МДБ УРСР № 0056 від 25 березня 1947 р. були організовані заняття щодо вивчення наказів та інструкцій з ведення секретного діловодства в органах МДБ. Заняття мали проводитися за окремою програмою, затвердженою заступником міністра державної безпеки УРСР по кадрам двічі на тиждень, а їх відвідувати були

зобов'язані 71 співробітник центрального апарату МДБ УРСР, які представляли всі підрозділи міністерства [160, арк. 224–234].

Окрім цього, у жовтні 1947 р. в МДБ УРСР були організовані річні курси з вивчення стенографії, на яких навчались 15 слухачів-співробітників відділів «Б», «В», «О» та діловоди інших підрозділів МДБ УРСР. За підсумками навчання планувалося складання екзамену та видача довідки про проходження курсів, яка долучалася до особових справ співробітників [167, арк. 155–158].

У 1947–48 рр. з ініціативи 4-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР з метою підвищення кваліфікації працівників радіозв'язку та вивчення ними спеціальної техніки, яка використовувалася органами МДБ, було започатковано проведення спецтехнічного навчання. Його проходили співробітники 4-го відділу управління 2-Н та відділень і груп радіозв'язку відділів 2-Н УМДБ західних і Закарпатської областей УРСР. Навчання проводилося за програмою зі спецтехнічної підготовки радіоспеціалістів, яка була розроблена 4 відділом управління 2-Н. Двічі на рік проводилися екзамени з виставленням оцінок. Результати екзаменів мали відображатися в службових атестаціях співробітників [167, арк. 56–57].

Приймалися іспити для перевірки рівня знань іноземних мов співробітниками МДБ УРСР. У лютому 1947 р. була створена відповідна комісія за участі викладачів іноземних мов, які викладали при 1-му управлінні МДБ УРСР [167, арк. 3; 292, с.136–137].

У повоєнний час продовжувалося поповнення органів державної безпеки в Україні за рахунок прямого зарахування на службу партійних функціонерів на керівні оперативні посади. Зокрема, відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 8 вересня 1944 р. «Про відбір комуністів і комсомольців для роботи в органах НКДБ» до органів НКДБ партійними структурами відбиралися особи, які відразу призначалися на посади та допускалися до оперативної роботи. Обкоми КП(б)У мали відзвітуватися до ЦК КП(б)У про відбір комуністів і комсомольців до органів державної безпеки до 20 лютого 1945 р. Обкоми затверджували списки відібраних осіб на бюро обкомів. Наприклад, у січня 1945 р. подібним чином було відібрано в УНКДБ

Ворошиловградської області 45 осіб з підприємств і установ області [503, арк. 1–8, 34, 38].

Практикувався підбір на роботу в органи НКДБ випускників вищих навчальних закладів. Так, в червні 1945 р. НКДБ УРСР просило ЦК КП(б)У про направлення 6 випускниць Одеського інституту іноземних мов для роботи в органах НКДБ на посадах перекладачів з німецької, французької та англійської мов [501, арк. 24].

Крім цього, комплектування органів державної безпеки відбувалося також шляхом переведення співробітників з інших каральних органів, наприклад міліції. Так, у зв'язку з ліквідацією міських і районних органів МВС УРСР і значним некомплектom керівного оперативного складу міських і районних органів МДБ УРСР, керівництво МДБ УРСР 3 листопада 1950 р. просило ЦК КП(б)У передати 188 звільнених осіб в розпорядження МДБ УРСР, а 16 листопада – надало до ЦК їх заплановані посади в МДБ. З подібними проханнями до ЦК КП(б)У зверталися також керівники обкомів і обласних УМДБ УРСР [509, арк. 364–381, 405–422, 382–387, 404, 423]

4.2. Нормативне регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР

Кадровий склад органів державної безпеки наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. становили дві категорії осіб – співробітники органів ДПУ–ОДПУ і військовослужбовці військ ДПУ–ОДПУ, юридичний статус яких, а відтак і порядок проходження служби, мали певні відмінності.

Курс на максимальне наближення та зрівняння в юридичному становищі, в тому числі стосовно проходження служби та соціального захисту, співробітників територіальних і спеціалізованих органів ДПУ та військовослужбовців військ ДПУ–ОДПУ, був запроваджений ще в середині 1920-х рр. Він знайшов своє закріплення у процесі проведення воєнізації органів ДПУ УСРР, яка розпочалась після відомого з'їзду начальників органів ДПУ УСРР у червні 1925 р. У подальшому діяльність щодо переведення державних органів на військовий режим активізувалась наприкінці 1920-

х – на початку 1930-х рр., у період так званого великого перелому. Більшість важливих державних органів і установ, у тому числі й ДПУ, були переведені на особливий режим роботи. Досвід залучення органів ДПУ до придушення відкритих виступів селянства та інших каральних акцій на початку 1930-х рр., коли застосовувалась збройна сила і проводилися спеціальні військові операції, показав недостатній рівень володіння оперативними співробітниками ДПУ військовими знаннями. Це змусило керівництво ДПУ звернути увагу на необхідність покращення військової підготовки оперативного складу органів державної безпеки [322, с. 314–316].

На початку 1930-х рр. керівництвом ДПУ УСРР активно контролювалося дотримання співробітниками органів і військ ДПУ правил носіння військової форми. Наказом ДПУ УСРР № 205 від 9 травня 1933 р., прийнятим на підставі наказу ОДПУ № 35–1933 р., було оголошено до виконання в органах і військових частинах ДПУ наказу Революційної військової ради СРСР № 220–1932 р. щодо правил носіння форми одягу військовослужбовцями РСЧА [186, арк. 158–165]. Регулярно проводились перевірки носіння військової форми співробітниками ДПУ УСРР та стану особистої зброї. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 538 від 5 листопада 1933 р. було, наприклад, заборонено носіння форми всім співробітникам радгоспів ДПУ УСРР, за винятком тих, хто перебував в резерві ДПУ [186, арк. 102, 221, 221а].

Не зважаючи на всі заходи з воєнізації органів державної безпеки, які проводились упродовж другої половини 1920-х – першої половини 1930-х рр., повного зрівняння у юридичному статусі співробітників оперативних підрозділів та військовослужбовців внутрішніх та прикордонних військ, так і не відбулось. Навпаки після створення НКВС СРСР особливості проходження служби різними категоріями осіб, що входили до системи його структурних підрозділів, були закріплені у відповідних положеннях, затверджених окремо для кожної з таких категорій – працівників міліції, військовослужбовців внутрішніх та прикордонних військ, працівників системи виправно-трудових таборів тощо.

Так само з 1935 р. на рівні єдиного нормативно-правового акта, затвердженого вищими органами влади Союзу РСР, був врегульований і порядок проходження

служби в органах державної безпеки. Згідно з прийнятою 7 жовтня 1935 р. постановою ЦВК і РНК СРСР №20/2256 «Про спеціальні звання для начальницького складу ГУДБ НКВС СРСР», оголошеною наказом НКВС СРСР №319 від 10 жовтня 1935 р., було встановлено 10 спеціальних звань начальницького складу органів державної безпеки. НКВС СРСР було доручено протягом місяця подати на затвердження РНК СРСР проект положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС СРСР, а також провести атестування особового складу з присвоєнням йому відповідних спеціальних звань.

16 жовтня 1935 р. ЦВК і РНК СРСР була прийнята постанова «Про затвердження положення про проходження служби начальницьким складом Головного управління державної безпеки НКВС Союзу РСР», оголошена наказом НКВС СРСР №335 від 23 жовтня 1935 р. [131, арк. 1–9] Невдовзі положення про проходження служби зазнало змін, хоча і не суттєвих. Його нова редакція була введена в дію наказом НКВС СРСР № 226 від 21 червня 1936 р. [131, арк. 52–59; 278, арк. 553–561] У ній зокрема, уточнювались окремі норми щодо процедури позбавлення спеціальних звань, підстав звільнення начальницького складу з кадрів і діючого резерву ГУДБ НКВС СРСР у запас або звільнення зі служби загалом із зняттям з обліку, а також норми стосовно форми одягу та знаків розрізнення кандидатів на звання, які проходили стажування на молодших оперативних посадах (п. 17 глави 3, п. 38, 39, 43 глави 7, п. 18 глави 4). У такому вигляді положення, з урахуванням подальших змін і доповнень, зберігало чинність до скасування його новим положенням, затвердженим постановою РМ СРСР №4229-1928с «Про затвердження положення про проходження військової служби офіцерським складом Міністерства державної безпеки СРСР» від 31 жовтня 1951 р. і оголошеним у наказі МДБ СРСР №0199 від 3 листопада 1951 р. [144, арк. 89–105]

Положенням у редакції 1936 р., яке складалось з восьми глав, визначалася низка питань пов'язаних з проходженням служби начальницьким складом органів державної безпеки – умови кадрового комплектування, перелік спеціальних звань та підстави їх присвоєння, види обов'язкової служби і перебування у запасі ГУДБ НКВС

СРСР, порядок призначення на посади, переміщення та тимчасового відсторонення від посад, звільнення з дійсної служби ГУДБ, встановлення знаків розрізнення.

Згідно з положенням до начальницького складу органів державної безпеки належали дві категорії співробітників ГУДБ і його місцевих органів – особи, які керували оперативною роботою, та особи, які безпосередньо її виконували. Комплектування кадрів начальницького складу мало відбуватись за рахунок випускників шкіл і курсів ГУДБ, осіб, відкликаних на кадрову службу із запасу ГУДБ, осіб з числа командного та адміністративного складу прикордонної та внутрішньої охорони, особового складу інших управлінь НКВС СРСР в атестаційному порядку, кандидатів на звання, тобто осіб, які пройшли встановлений наркомом внутрішніх справ СРСР стаж роботи у сфері державної безпеки.

Положенням визначались такі спеціальні звання – сержант державної безпеки, молодший лейтенант державної безпеки, лейтенант державної безпеки, старший лейтенант державної безпеки, капітан державної безпеки, майор державної безпеки, старший майор державної безпеки, комісар державної безпеки 3-го, 2-го та 1-го рангів. Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 26 листопада 1935 р. перелік спеціальних звань було доповнено вищим спеціальним званням «Генеральний комісар державної безпеки», яке відповідало військовому званню «Маршал Радянського Союзу». Спеціальні звання в органах державної безпеки були на два звання вище за аналогічні звання командного складу РСЧА.

При присвоєнні спеціального звання враховувались службові атестації співробітників, їх спеціальна підготовка, стаж роботи і оперативна кваліфікація у сфері державної безпеки. Перше спеціальне звання «сержант державної безпеки» присвоювалось особам, які закінчили школи та курси ГУДБ, а також кандидатам на звання, які успішно пройшли відповідний стаж роботи.

Так, наприклад, як уже згадувалось, у жовтні 1937 р., коли відбувся 2-й випуск курсантів Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС СРСР, на всіх випускників згідно з наказом НКВС УРСР № 319 від 23 жовтня 1937 р. були підготовлені подання про присвоєння їм спеціального звання сержанта державної безпеки [129, арк. 332–334].

Наступні спеціальні звання надавались у черговому порядку після спливу встановленого строку перебування у попередньому званні і за умови позитивної службової атестації співробітника. Конкретні строки перебування у спеціальних званнях встановлювались тільки для спеціальних звань від сержанта до майора державної безпеки включно: для сержанта і молодшого лейтенанта – по 2 роки відповідно, для лейтенанта і старшого лейтенанта – по 3 роки відповідно, для капітана – 4 роки і для майора – 5 років. При цьому, в окремих випадках за наявності видатних успіхів в оперативній діяльності та особливі заслуги рішенням наркому внутрішніх справ СРСР чергові спеціальні звання могли бути присвоєні достроково, а у виняткових випадках, згідно з приміткою до п. 12 положення, без дотримання черговості. Наприклад, В. С. Абакумову спеціальні звання капітана та старшого майора державної безпеки були присвоєні поза чергою, тобто оминаючи лейтенанта і майора державної безпеки відповідно, а також без врахування встановлених строків вислуги у спеціальних званнях [385, с. 80].

Строк вислуги для присвоєння спеціальних звань від старшого майора державної безпеки і вище не встановлювався. Присвоєння спеціальних звань до комісара державної безпеки 3-го рангу включно закріплювалось наказами наркома внутрішніх справ СРСР, а комісара державної безпеки 2-го рангу і вище – постановами РНК СРСР за поданням наркома внутрішніх справ СРСР.

Особи начальницького складу, які прослужили встановлений строк у одному спеціальному званні і внаслідок негативної атестації або інших обставин не отримали чергового звання, могли бути залишені у тому ж званні ще на 2 роки. Якщо після цього вони не заслуговували просування у званні, то переводилися на іншу роботу зі збереженням присвоєного звання або підлягали звільненню в запас. Пониження у спеціальному званні допускалося у виняткових випадках на підставі наказів наркома внутрішніх справ, а стосовно комісара державної безпеки 3-го рангу і вище – на підставі особливої постанови РНК СРСР. Спеціальне звання начальницького складу органів державної безпеки вважалось довічним, але його можна було позбавити за вироком суду, оголошеним наказом наркома внутрішніх справ СРСР, а для категорії

вищого начальницького складу від комісара державної безпеки 3-го рангу і вище – за вироком суду, затвердженим РНК СРСР.

В положенні було врегульовано питання переатестації спеціальних звань, військових або спеціальних військових звань, взаємного зарахування строків перебування в останньому званні при отриманні нового. Це стосувалося випадків переведення співробітників органів державної безпеки до прикордонної та внутрішньої охорони НКВС СРСР, а командного або начальницького складу останньої – до ГУДБ і його органів. Переведені особи зберігали свої звання до проведення чергової атестації за новим місцем служби, за винятком випадків переведення співробітників ГУДБ на командну посаду безпосередньо до військової частини прикордонної або внутрішньої охорони, коли рівне військове звання присвоювалося одночасно з переводом.

Всі керівні та оперативні посади начальницького складу відповідно до положення поділялись на категорії. Кожному спеціальному званню відповідала певна категорія посад. Пересування на посади наступної категорії відбувалось, як правило, з отриманням чергового спеціального звання, хоча в окремих випадках не виключалась можливість як залишення на займаній посаді особи, яка отримала наступне звання, так і допуск до виконання посади вищої категорії особи, яка залишилась без підвищення у званні.

Відповідно до Тимчасового переліку № 1 типових посад начальницького складу ГУДБ НКВС СРСР, затвердженого у додатку № 2 до згаданого вище наказу НКВС СРСР № 335 від 23 жовтня 1935 р., було передбачено шість категорій таких посад [131, арк. 11–16]. Спеціальному званню сержанта державної безпеки відповідали посада помічника оперативного уповноваженого УДБ і оперативного уповноваженого районного відділення НКВС, які вважались основними посадами. Крім них до даної категорії належали також посади заступника начальника політвідділу по роботі УДБ, помічника оперативного уповноваженого УДБ, коменданта або секретаря районного, міського та окружного відділу, сектору і обласного управління, підпорядкованого УНКВС, помічника коменданта УНКВС, секретаря, помічника інспектора відділів УДБ НКВС, старшого перекладача,

старшого статистика, старшого реєстратора, старшого архіваріуса, старшого шифрувальника та інші прирівняні до них посади у цих же відділах (за умови перебування раніше на оперативній роботі осіб, які займали ці посади), співробітника для доручень оперативних відділів УДБ НКВС і секретаря навчально-стройового відділу школи УДБ.

Спеціальному званню молодшого лейтенанта державної безпеки відповідали номенклатурні посади другої категорії, які одночасно вважались номенклатурними посадами вищої посадової категорії для осіб начальницького складу, які мали спеціальне звання сержанта державної безпеки. Основною для них вважалась посада оперативного уповноваженого УДБ районних, міських та окружних відділів, секторів і обласних управлінь, підпорядкованих УНКВС республік, країв і областей. Крім цього, до другої категорії належало ще вісім посад – помічник оперативного уповноваженого та інспектор відділів УДБ УНКВС, співробітник для оперативних доручень оперативних відділів УДБ УНКВС, комендант та помічник секретаря УНКВС, начальник оперативного пункту другої категорії ТВ УДБ і ГУДБ, секретар та інструктор стройової та стрілецької підготовки шкіл УДБ.

Основною посадою, яка відповідала спеціальному званню лейтенант державної безпеки, була посада оперативного уповноваженого відділів УДБ управлінь НКВС республік, країв та областей. Крім цього, до посад даної категорії, які вважались одночасно номенклатурними посадами вищої посадової категорії для осіб начальницького складу, які мали спеціальне звання молодший лейтенант державної безпеки, належали посади начальника районного та міського відділення НКВС, помічника начальника районного, міського, окружного відділів, сектора та обласного управління, підпорядкованого УНКВС, начальника відділення УДБ цих же органів, помічника начальника відділення та старшого інспектора відділів УДБ УНКВС, полкового оперативного уповноваженого ГУДБ, оперативного уповноваженого польових особливих відділень ГУДБ, начальника оперативного пункту першої категорії ТВ УДБ і ГУДБ, начальника навчальної групи шкіл УДБ, помічника начальника відділу зв'язку УНКВС і секретаря УНКВС.

Спеціальному званню старший лейтенант державної безпеки відповідала основна посада – начальник відділення відділу УДБ управлінь НКВС республік, країв і областей, а також посади, які вважались посадами вищої категорії для осіб, що мали спеціальне звання лейтенант державної безпеки. Це посади – заступника начальника районного, міського, окружного відділів, сектора та обласного управління, підпорядкованого УНКВС, помічника начальника відділу УДБ УНКВС, помічника начальника Особливого відділення дивізії (бригади), начальника відділу зв'язку УНКВС, помічника начальника навчально-стройового відділу, командира дивізіону та старшого (штатного) керівника циклу школи УДБ.

Для осіб начальницького складу, які мали спеціальне звання капітан державної безпеки основною номенклатурною посадою вважалась посада заступника начальника відділу УДБ УНКВС республік, країв і областей. До посад даної категорії належали також посади начальника районного, міського, окружного відділів, сектора і обласного управління, підпорядкованого УНКВС, начальника особливого відділення дивізії (бригади), помічника начальника особливого відділення корпусу, начальника навчально-стройового відділу школи УДБ та начальника школи УДБ. На ці ж посади дозволялось призначати як на посади вищої категорії осіб, які мали спеціальне звання старший лейтенант державної безпеки.

Для осіб, які мали спеціальне звання майор державної безпеки в якості основної посади була передбачена посада начальника відділу УДБ УНКВС республіки, краю, області, а також посади начальника особливого відділення корпусу або начальника крупних обласних управлінь, підпорядкованих НКВС.

Як зазначалось у примітках до Тимчасового переліку присвоєння спеціальних звань по посадам вище шостої категорії у кожному окремому випадку мало відбуватися в особливому порядку.

Так, наприклад, постановою ЦК ВКП (б) від 26 листопада 1936 р. було затверджено присвоєння спеціальних звань наркомунітернішніх справ СРСР і начальницькому складу ГУДБ СРСР: генерального комісара державної безпеки – Г. Г. Ягоді, комісара державної безпеки 1-го рангу – Я. С. Агранову, В. А. Балицькому, Т. В. Дерibasу, Г. Є. Прокоф'єву, С. Ф. Реденсу,

Л. М. Заковському, комісара державної безпеки 2-го рангу – М. І. Гаю, С. А. Гоглідзе, Л. Б. Заліну, З. Б. Кацнельсону, К. М. Карлсону, І. М. Леплевському, Г. А. Молчанову, Л. Г. Миронову, К. В. Паукеру, А. А. Слуцькому, О. М. Шаніну, Л. М. Бельському та Р. О. Піллярю [276, с. 692–693].

Чітко прописувались у положенні про проходження служби підстави переміщення осіб начальницького складу на нижчі посади. Ними були переведення на менш відповідальну роботу, здійснене в атестаційному порядку, стан здоров'я та скорочення штатів або реорганізація. У положенні розмежовувались права наркома внутрішніх справ і місцевих органів у вирішенні різноманітних кадрових питань щодо призначення на посади, переміщення з одного республіканського, крайового або обласного управління в інше. Начальники республіканських, крайових і обласних управлінь НКВС СРСР призначали на посади до оперуповноваженого включно, а нарком внутрішніх справ СРСР – на всі вищестоящі посади включаючи начальників районних і міських відділень НКВС.

У положенні визначалось два види обов'язкової служби начальницького складу органів державної безпеки – дійсна (в кадрах та діючому резерві) і перебування у запасі ГУДБ НКВС СРСР. Діючий резерв ГУДБ складався з кадрового начальницького складу, який тимчасово відряджався наказом наркома внутрішніх справ СРСР на керівну роботу в інші управління НКВС СРСР, крім прикордонної та внутрішньої охорони. Граничний термін перебування на дійсній і обов'язковій службі встановлювався в залежності від того, яке спеціальне звання мала особа. Для сержанта і молодшого лейтенанта державної безпеки він обмежувався на дійсній службі досягненням 35-річного віку, на обов'язковій – 45-річного. Для лейтенанта, старшого лейтенанта та капітана державної безпеки – 45-річного і 50-річного віку, для майора державної безпеки – 45-річного і 55-річного, для всього іншого начальницького складу – 55-річного і 60-річного віку відповідно. Наркому внутрішніх справ СРСР дозволялось затримувати на дійсній службі окремі категорії або окремих осіб начальницького складу ГУДБ на строк, який не перевищував для них вікові межі обов'язкової служби.

Окремі норми положення мали відсильний характер, зокрема щодо дисциплінарних, адміністративних, господарських і оперативних прав і обов'язків начальницького складу органів державної безпеки, порядку надання їм щорічних відпусток, визначення категорії посад тощо.

Наприклад, накладення дисциплінарних стягнень на співробітників органів державної безпеки спочатку регулювалося ст. 82 Положення про структуру, оперативні й адміністративні функції та права місцевих органів ДПУ УСРР. Згідно з наказом ДПУ УСРР № 264 від 12 грудня 1930 р. на зміну цієї статті начальникам оперсекторів було надано право накладати на начальників підлеглих міських і районних відділень і райуповноважених ДПУ такі види стягнень як зауваження, поставити на вид і догана. Всі інші види стягнень (сувора догана, догана з попередженням, арешт з виконанням службових обов'язків до 7 діб і без виконання службових обов'язків до 15 діб) на керівництво місцевих органів ДПУ могли накладатись ДПУ УСРР за поданням начальника оперсектору з обов'язковим оголошенням в наказі ДПУ УСРР [182, арк. 19]. В подальшому такий вид стягнення як арешт було збільшено до 20 діб.

Ще одним напрямом юридичної регламентації проходження служби начальницьким складом органів державної безпеки було визначення знаків розрізнення та форми одягу співробітників [322, с. 323–325].

Належне врегулювання проходження служби начальницьким складом органів державної безпеки передбачало регламентацію порядку проведення атестацій щодо присвоєння спеціальних звань. Зміст і форма атестаційних листів щодо присвоєння спеціальних звань були визначені додатком № 1 до наказу НКВС СРСР № 335 від 23 жовтня 1935 р. [131, арк. 9 зв.–10] У атестаційному листі містились переважно установчі анкетні дані про рік, місце народження та національність особи, яка подавалась до присвоєння спеціального звання, її партійний стаж, соціальне становище та походження, відомості про загальну, спеціальну (чекістську) та військову освіту, службу в РСЧА, у прикордонній та внутрішній охороні НКВС, про проходження служби в органах ВЧК-ОДПУ-ГУДБ НКВС та займані посади, час перебування на останній посаді, участь в громадянській війні та в крупних

чекістських операціях, дані про отримані нагороди. На підставі викладених матеріалів у атестаційному листі формулювались пропозиції атестаційної комісії відносно того чи відповідає посаді, яку займає, особа, що атестується, і чи гідна вона присвоєння відповідного спеціального звання. Атестаційний лист підписували голова (начальник відповідного УНКВС) та члени атестаційної комісії, а також голова (заступник наркома внутрішніх справ СРСР) і члени центральної атестаційної комісії ГУДБ НКВС, які формулювали висновок щодо особи, яка атестувалась. Після цього атестаційний лист надходив до наркома внутрішніх справ СРСР і за підписом останнього співробітнику присвоювалось відповідне спеціальне звання.

Категорії співробітників органів державної безпеки, які підлягали атестації щодо присвоєння спеціальних звань, було визначено у примітках до Тимчасового переліку № 1 типових посад начальницького складу ГУДБ НКВС СРСР, затвердженого у додатку № 2 до наказу НКВС СРСР № 335 від 23 жовтня 1935 р. Зокрема, це оперативний склад районних відділень, міських, районних і окружних відділів, секторів і обласних управлінь, підпорядкованих УНКВС, оперативний склад відділів УДБ НКВС (секретно-політичний, економічний, особливий, іноземний, оперативний, відділ кадрів, обліково-статистичний, спеціальний, особливоуповноваженого), оперативний склад діючого резерву ГУДБ та начальницький склад інших відділів, включений до переліку. Було встановлено також, що УНКВС областей УСРР, крім Чернігівської області і АМСРР, при проведенні атестування начальницького складу УДБ, прирівнюються до управлінь безпосередньо підпорядкованих НКВС СРСР [131, арк. 15 зв].

Отже норми, які регулювали проведення атестацій щодо присвоєння співробітникам органів державної безпеки спеціальних звань спочатку не були систематизовані, а процедура проведення подібних заходів визначалась лише у загальних рисах. Тому 8 червня 1937 р. НКВС СРСР видав наказ № 232 «Про чергове атестування начальницького складу Головного управління державної безпеки НКВС Союзу РСР на присвоєння спеціальних звань» [131, арк. 104–105зв.], яким було встановлено чіткий порядок чергового атестування начальницького складу органів

державної безпеки та затверджена нова форма атестаційного листа на присвоєння чергового спеціального звання.

Наказ визначав, що атестація має складатись на кожну особу з числа начальницького складу за два місяця до спливу встановленого строку перебування у присвоєному спеціальному званні. Обчислення строків вислуги у спеціальних званнях мало здійснюватись з дня наказу НКВС СРСР про присвоєння спеціального звання. Достатньо детально регулювалась процедура складення атестацій, їх зміст та подальший рух атестаційних документів. Встановлювалося, що атестації на оперативних уповноважених, помічників оперативних уповноважених та відповідних їм працівників, які входили до складу відділень, складав начальник відділення і затверджував начальник відділу. Атестації начальників, заступників і помічників начальників відділень та відповідної цим посадам категорії працівників складав начальнику відділу. Атестації на начальників УНКВС республік і областей, які входили до складу союзної республіки, начальників окрвідділів, секторів, міських і районних відділів, начальників відділів НКВС і УНКВС, а також на начальників, заступників і помічників начальників відділень, які не входили до складу відділів, на начальників районних і міських відділень НКВС, складали наркоми внутрішніх справ союзних і автономних республік та начальники і заступники начальників УНКВС країв і областей.

У подальшому атестації, складені на співробітників, які працювали в НКВС республік і УНКВС країв і областей та їх місцевих органах, згідно з наказом НКВС СРСР № 42-1937 р. розглядались атестаційними комісіями відповідних НКВС республік і УНКВС країв (областей).

Для розгляду атестацій, складених на співробітників центрального апарату ГУДБ НКВС СРСР, створювались атестаційні комісії при відділах ГУДБ НКВС у складі начальника відділу (голова), заступника та помічника начальника відділу і начальника відділення, співробітники якого атестуються.

Аналогічні за складом атестаційні комісії створювались у ДТВ ГУДБ НКВС. Після розгляду атестацій у всіх перерахованих вище місцевих атестаційних комісіях не пізніше ніж за місяць до моменту спливу встановлених строків перебування у

спеціальному званні, атестації мали подаватись через відділ кадрів НКВС СРСР на подальший розгляд і висновок до Центральної атестаційної комісії ГУДБ.

З метою врегулювання процедури присвоєння спеціальних звань особам начальницького складу діючого резерву відділ кадрів НКВС мав дати вказівку про прикомандирування цих осіб до відділів ГУДБ (УДБ).

Форма нового атестаційного листа порівняно з попередньою розширювала перелік анкетних даних, зокрема відомостями про те чи мали місце у біографії особи, яка атестується, факти вибуття з лав ВКП(б), їх причини, перебування в інших партіях, «коливання в проведенні лінії партії», участь у діяльності партійної опозиції, партійні стягнення і т. д. Як вбачається введення нових граф в атестаційному листі були спрямовані на детальне виявлення політичної благонадійності співробітників. Політичну спрямованість атестаційної діяльності посилював п. 4 наказу НКВС СРСР № 232. Ним передбачалось, що крім анкетних даних у атестації має бути відображено політичні, ділові та особисті якості особи, яка атестується: загальний і політичний розвиток, «партійну стійкість і революційну пильність», працездатність, ініціативу, волю, дисциплінованість, вміння керувати підлеглими співробітниками, дотримання чекістської конспіративності, участь у проведенні значних справ, розробок, операцій, участь у партійному житті, стан роботи над собою, поведінку у побуті, взаємовідносини з оточуючими. Атестація мала містити висновки або про відповідність особи посаді, яку вона займає, і можливість висунення на конкретну роботу та присвоєння наступного спеціального звання начальницького складу державної безпеки, або про обґрунтоване залишення у попередньому спеціальному званні на визначений строк.

Певні корективи у порядок проходження служби начальницьким складом органів державної безпеки були внесені під час війни. Згідно з Указом Президії ВР СРСР «Про звання начальницького складу органів НКВС і міліції» від 9 лютого 1943 р., який було оголошено наказом НКВС СРСР № 104 від 11 лютого 1943 р., часткових змін зазнав п. 4 Положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ [154, арк. 1–2]. Зокрема введено нові спеціальні звання начальницького складу органів державної безпеки, які поділялись на чотири категорії

– вищого, старшого, середнього та молодшого начальницького складу. До вищого начальницького складу належали особи, які мали спеціальні звання генеральний комісар державної безпеки, комісар державної безпеки 1-го, 2-го і 3-го рангу та комісар державної безпеки. Наступну категорію – старшого начальницького складу органів НКВС становили особи, які носили спеціальні звання полковника, підполковника та майора державної безпеки. До категорії середнього начальницького складу органів державної безпеки Указ включав осіб, які мали спеціальні звання капітана, старшого лейтенанта, лейтенанта та молодшого лейтенанта державної безпеки. Молодший начальницький склад органів НКВС становили особи, які мали звання старшина, старший сержант, сержант і молодший сержант спеціальної служби. Внаслідок прийняття цього акту спеціальні звання органів державної безпеки були приведені у відповідність до військових звань РСЧА. Спеціальні звання комісарів державної безпеки відповідали військовим званням генералів і адміралів Червоної Армії, всі інші спеціальні звання старшого і середнього начальницького складу органів державної безпеки – військовим званням офіцерського складу Червоної армії.

Також 11 лютого 1943 р. були видані накази НКВС СРСР № 102 «Про присвоєння спеціальних звань начальницькому складу органів НКВС» і № 103 «З оголошенням Указу Президії ВР СРСР «Про введення нових знаків розрізнення для особового складу органів і військ НКВС»», якими було деталізовано процедуру приведення спеціальних звань в органах внутрішніх справ і державної безпеки у відповідність до військових звань [153, арк. 17–19].

Система спеціальних звань співробітників органів державної безпеки була скасована з виданням 6 липня 1945 р. Указу Президії ВР СРСР «Про звання, форму одягу і знаки розрізнення начальницького складу Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату державної безпеки СРСР». Цим Указом для начальницького складу органів державної безпеки вводились військові звання, встановлені для офіцерського складу та генералів Червоної армії. Для генералів військ та органів НКДБ СРСР вводилась форма одягу і знаки розрізнення такі ж, які і для генералів Червоної армії та адміралів ВМФ. Для офіцерського складу військ та органів НКДБ СРСР існуючі форми одягу і знаки розрізнення зберігались. При цьому

права та пільги офіцерського складу та генералів Червоної армії згідно з Указом від 6 липня 1945 р. поширювались на офіцерський склад, генералів і адміралів військ і органів НКДБ СРСР.

З метою роз'яснення порядку застосування норм Указу Президії ВР СРСР від 6 липня 1945 р. заступником міністра державної безпеки СРСР 20 червня 1946 р. було розіслано лист № 51. У ньому наголошувалось на тому, що присвоєння чергових військових звань в органах НКДБ відповідно до Указу від 6 липня 1945 р. відбувається після спливу встановленого строку перебування у попередньому військовому званні та за наявності позитивної атестації. Зазначалися строки перебування в кожному військовому званні. Для молодшого лейтенанта – 2 роки, для лейтенанта і старшого лейтенанта – 3 роки, для капітана і майора – 4 роки, для підполковника – 6 років і для полковника – 8 років. Оголошено також встановлений для середнього, старшого і вищого начальницького складу органів МДБ граничний вік дійсної служби і служби в запасі МДБ. Він становив для молодших лейтенантів і лейтенантів – 30 років на дійсній службі і 55 років у запасі, для старших лейтенантів – 35 і 60 років, для капітанів і майорів – 40 і 60, для підполковників і полковників – 45 і 60 і для генералів – 60 і 65 відповідно [140, арк. 78–79].

У повоєнний період керівництво органів державної безпеки через численні порушення неодноразово нагадувало особовому складу про необхідність дотримання правил носіння військової форми одягу. Так згідно з наказом МДБ УРСР № 2 від 7 січня 1947 р. зазначалося, що в МДБ масовий характер набрали випадки порушення правил носіння військової форми одягу, недотримання носіння погонів, які відповідають присвоєному військовому званню, відсутності військового вітання старшого за званням тощо. У зв'язку з цим комендантському відділу АГУ МДБ УРСР наказувалось здійснювати нагляд за дотримання носіння військової форми співробітниками МДБ УРСР і про всі випадки порушень доповідати помічнику міністра державної безпеки УРСР [167, арк. 2].

Відповідно до наказу МДБ СРСР № 0044 від 30 січня 1944 р. в органах МДБ УРСР була проведена атестація особового складу, створені атестаційні комісії. Наприклад, у відділі охорони МДБ Дніпровського басейну така комісія була створена

згідно з наказом по відділу № 49 від 2 березня 1948 р. і мала провести у період до 15 травня 1948 р. роботу з атестації офіцерського складу [201, арк. 49].

У післявоєнний час Положення про проходження служби начальницьким складом органів державної безпеки у редакції 1936 р., як явно застаріле, було скасоване. 31 жовтня 1951 р. РМ СРСР постановою №4229-1928с затвердила подане МБД СРСР Положення про проходження військової служби офіцерським складом Міністерства державної безпеки СРСР. Воно було оголошено наказом МДБ СРСР № 0199 від 3 листопада 1951 р. [144, арк. 89–105]

Відповідно до Положення 1951 р. до офіцерського складу МДБ СРСР належали офіцери, генерали і адмірали, які перебували на дійсній військовій службі в органах, військах, внутрішній охороні, в запасі та діючому резерві МДБ СРСР.

Офіцерський склад, який перебував на дійсній військовій службі комплектувався з різноманітних категорій громадян – з військовослужбовців, які закінчили середні, вищі спеціальні та військово-навчальні заклади, сержантів, старшин і мічманів, які склали при завершенні дійсної або при проходженні надстрокової служби випробування за повний курс військового училища (військової школи), з офіцерів запасу, які персонально відкликались на дійсну військову службу, з осіб, які були призвані за спеціальними наборами та з випускників вищих, середньотехнічних та спеціальних цивільних навчальних закладів, при зарахуванні їх до кадрів офіцерського складу МДБ СРСР.

У військовий час поповнення офіцерського складу МДБ СРСР мало відбуватись за рахунок загального призову офіцерів запасу на дійсну військову службу, військовослужбовців, які закінчили прискорений курс середніх, вищих спеціальних і військово-навчальних закладів, військовослужбовців, які закінчили курси молодших лейтенантів, осіб рядового сержантського та старшинського складу, які виявили уміння командувати в бою.

Згідно з Положенням офіцерський склад МДБ відповідно до характеру діяльності та підготовки поділявся на оперативний, загальновійськовий, за родами військ і спеціальних служб. Відповідно до цього у військах та органах МДБ присвоювались військові звання молодших, старших офіцерів і генералів за трьома

категоріями. Першу категорію становили військові звання офіцерів і генералів у військах і органах МДБ (органів МДБ, піхоти, механізованих військ, кавалерії, артилерії, авіації, танкових підрозділів, інженерної служби та морських частин), другу – військові звання офіцерів і генералів спеціальних служб у військах і органах МДБ (інженерно-технічної, інтендантської, адміністративної, медичної, ветеринарної служби, юстиції) і третю – військові звання офіцерів і генералів в частинах внутрішньої охорони МДБ СРСР (піхоти, кавалерії, артилерії, танкових і механізованих підрозділів, служби зв'язку, інженерної, інженерно-технічної, інтендантської, адміністративної, медичної та ветеринарної служб).

У Положенні 1951 р., яке складалось з 9 глав, більш докладно визначалися питання присвоєння військових звань, призначення на посади, переведення, відрядження та просування в посадах, звільнення офіцерського складу з кадрів МДБ СРСР і проходження служби в запасі.

Присвоєння військових звань офіцерському складу МДБ СРСР здійснювалось з урахуванням спеціальної, військової (військово-спеціальної) підготовки, службового досвіду та посади, яку займала особа. Первинне офіцерське звання молодший лейтенант присвоювалось наступним категоріям осіб – кращим сержантам, старшинам і мічманам, які мали освіту не нижче 7 класів середньої школи, після складання встановлених випробувань при призначенні їх у запас або зарахуванні на офіцерські посади, військовослужбовцям, які закінчили спеціальні курси або школи МДБ СРСР, курси молодших лейтенантів або військові училища за скороченою програмою, солдатам, матросам, сержантам, старшинам і мічманам, які проявили вміння командувати в бою, особам, які закінчили середні технічні і спеціальні цивільні навчальні заклади при зарахуванні їх на офіцерські посади в органи, війська та внутрішню охорону МДБ СРСР.

Офіцерське звання лейтенант відповідно до Положення могло бути присвоєно трьома категоріям осіб: курсантам, які закінчили спеціальні школи МДБ СРСР, військові училища по повній програмі навчання, сержантам, старшинам, мічманам, які пройшли дійсну військову службу або перебували на надстроковій військовій службі і склали екзамен за повний курс військового училища, особам, які закінчили

вищі технічні і спеціальні цивільні навчальні заклади при зарахуванні їх на офіцерські посади в органи, війська і внутрішню охорону МДБ СРСР.

Первинне офіцерське звання і звання полковника присвоювались наказами міністра державної безпеки, інші офіцерські звання – від лейтенанта до капітана – наказами начальника Головного управління прикордонних військ і начальника Головного управління внутрішньої охорони МДБ СРСР, а до підполковника включно – наказами заступників міністра державної безпеки СРСР. Присвоєння військових звань генералів і адміралів здійснювалось постановами РМ СРСР за поданням міністра державної безпеки СРСР.

Положення передбачало, що чергові військові звання присвоюються офіцерам МДБ в послідовному порядку після спливу встановленого терміну перебування у попередньому званні, за наявності позитивної атестації і, як правило, за умови відповідності нового звання штатній посаді, яку займала особа. В окремих випадках військові звання могли бути присвоєні на категорію вище від передбачених посадою, яку займав військовослужбовець. Це стосувалося професорсько-викладацького складу шкіл МДБ СРСР і військово-навчальних закладів.

За відмінні показники у службі, бойовій підготовці, за високу військову дисципліну, успішне виконання завдань уряду СРСР, а також при призначенні на вищу посаду чергові звання могли присвоюватися достроково. Водночас, при наявності недоліків по службі, в бойовій підготовці, особистій дисципліні, присвоєння чергового звання офіцерам могло затримуватися до повного усунення недоліків і отримання позитивної атестації. Подання атестаційних матеріалів щодо присвоєння офіцерам МДБ чергових військових звань здійснювалось двічі на рік.

Положення 1951 р. визначало наступні строки вислуги у військових званнях у мирний час: для молодшого лейтенанта і лейтенанта та відповідних їм звань – по 2 роки, для старшого лейтенанта, капітана, майора і підполковника та відповідних їм звань – по 3 роки. Строк вислуги для молодших офіцерів, які проходили службу безпосередньо на кораблях скорочувалися на 1 рік. Строки вислуги у військових званнях у воєнний час встановлювалися в залежності від того чи перебував офіцер в

діючій армії чи поза нею. Строки вислуги в званні полковника, генерала та адмірала, як у мирний, так і у воєнний час, не встановлювалися [144, арк. 96 зв.–98].

Положення, хоча і не вказувало конкретних підстав, однак передбачало можливість пониження офіцерів у військових званнях на одну ступінь, розглядаючи цей захід у мирний час в якості стягнення. До офіцерів у званнях від полковника до майора включно пониження у військових званнях застосовувалось згідно з наказами міністра державної безпеки СРСР, від капітана до лейтенанта – згідно з наказами заступників міністра державної безпеки СРСР.

Позбавлення офіцерів військових звань могло здійснюватись тільки за вироком суду. Пониження у військових званнях і позбавлення військових звань генералів і адміралів відбувалося за постановами уряду СРСР або за вироком суду. При цьому, міністру державної безпеки було надано право в окремих випадках відновлювати в офіцерських званнях найбільш цінних осіб, позбавлених звань за вироком суду, після зняття з них судимості. Відновлення в званнях генералів і адміралів могло бути здійснено постановами уряду СРСР за поданням міністра державної безпеки СРСР [144, арк. 98 зв.].

Норми глави 3 Положення 1951 р. при призначенні на посади офіцерів МДБ СРСР вводили принцип співвідношення типових посад до звань. Таке співвідношення, а також розмежування повноважень у питаннях призначення на посади у мирний та воєнний час були детально регламентовані щодо сухопутних частин військ і внутрішньої охорони МДБ СРСР, морських і авіаційних частин. У той же час, норми про порядок призначення офіцерського складу органів МДБ носили відсильний характер і мали встановлюватися на підставі спеціальних вказівок міністра державної безпеки СРСР [144, арк. 99 зв.–100].

Переміщення офіцерського складу з вищих посад на нижчі допускалося у випадках скорочення штатів або реорганізації, а також при переведенні на менш відповідальну роботу в атестаційному порядку або в порядку покарання.

Пункти 29–31 Положення регулювали процедуру відрядження осіб офіцерського складу МДБ СРСР до цивільних міністерств і відомств. Зокрема, офіцери МДБ за рішенням уряду СРСР могли направлятися в цивільні установи з

метою виконання спеціальних завдань на термін до 5 років із залишенням у цей період на дійсній військовій службі. Після спливу визначеного терміну вони поверталися для проходження служби до МДБ СРСР або звільнялися в запас. Відрядження до міністерств і відомств і повернення офіцерів до МДБ здійснювалося на підставі наказів МДБ СРСР. Адміністрація міністерств і установ не могла переміщати відряджених осіб на іншу роботу без погодження з МДБ СРСР. Порядок утримання та матеріального забезпечення офіцерів МДБ, направлених до цивільних міністерств і відомств, визначався спеціальними постановами уряду СРСР [144, арк. 100 зв.–101].

Поряд з питанням переміщення особового складу Положення 1951 р. визначало процедуру просування в посадах, яке здійснювалося послідовно в порядку атестування і висунення на вакантні посади. Пункти 33–35 глави 4 Положення закріплювали проходження служби у військах, внутрішній охороні МДБ СРСР, у морських прикордонних і авіаційних частинах, визначаючи мінімальний термін перебування на кожній посаді – від командира взводу до заступника командира полку, від командира групи (башти корабля) до командира дивізіону кораблів, від льотчика до заступника командира авіаполку. Знову ж таки, слід вказати на те, що у Положенні не було окремо врегульовано проходження служби в органах МДБ, тобто на оперативних посадах органів державної безпеки.

У новому Положенні вперше на рівні окремих структурних підрозділів були врегульовані відносини пов'язані з атестуванням, правами і обов'язками офіцерського складу, порядком надання особовому складу відпусток. Якщо раніше проведення атестації особового складу органів державної безпеки визначалось окремими наказами, то тепер загальні принципи проведення атестування співробітників були включені до глави 5 Положення. На офіцерів, генералів і адміралів МДБ СРСР атестації складалися їх безпосередніми начальниками. У атестації мала даватися оцінка їх службової діяльності, характеристика політичних і ділових якостей. Відповідальність за правдивість наданих характеристик покладалася на начальників, які складали атестації. Атестації підлягали розгляду в атестаційних комісіях і затвердженню старшими начальниками. Затверджені атестаційні висновки та відзначені в атестаціях недоліки мали оголошуватися атестованим особам їх

безпосередніми начальниками. Атестування співробітників мало проводитися один раз на два роки [144, арк. 101–102].

Достатньо прогресивним моментом, який свідчив про розширення прав співробітників органів державної безпеки та посилення їх соціальної захищеності, було внесення до Положення окремої глави про відпустки. У мирний час для осіб офіцерського складу встановлювалося п'ять видів відпусток – чергові, короткострокові, по хворобі, канікулярні та у зв'язку із закінченням спеціальних і військових училищ (шкіл). У воєнний час всі відпустки, крім відпустки по хворобі за висновком шпитальних і лікарсько-експертних комісій, припинялися.

Положення 1951 р. чітко регламентувало порядок надання чергових відпусток. Як правило, тривалість таких відпусток залежала від вислуги років осіб офіцерського складу. Якщо вислуга становила не менше 11 місяців в кадрах МДБ СРСР, то тривалість відпустки встановлювалась до 30 днів щорічно. Офіцерам, які прослужили в органах, військах і внутрішній охороні МДБ СРСР, МВС СРСР, Радянській армії 25 років і більше відпустка надавалась на строк до 45 днів щорічно. Відпустки такої ж тривалості надавалися й окремим групам офіцерського складу, які не мали вказаної вислуги, але потребували додаткового відпочинку. Це офіцери, які перебували на льотній роботі та деякі інші категорії офіцерського складу визначені наказами МДБ СРСР. Звільнення у чергові відпустки здійснювалося з дотриманням норм, які щорічно встановлювалися МДБ СРСР.

Надання короткострокових відпусток дозволялося за наявності особливо поважних причин на термін до 10 днів без урахування часу потрібного для проїзду до місця проведення відпустки і в зворотному напрямку, але загалом не більше 15 днів.

Відпустка по хворобі надавалась особам офіцерського складу за постановами військово-лікарських комісій. Її тривалість визначалася характером захворювання, але загалом не мала перевищувати чотирьох місяців. Цей термін рішенням міністра державної безпеки СРСР міг подовжуватися відносно полковників, генералів і адміралів. Після завершення встановленого терміну перебування у відпустці по хворобі особи офіцерського складу направлялися на повторний огляд військово-лікарських комісій для вирішення питання про їх придатність до військової служби.

Канікулярні відпустки згідно з Положенням надавались офіцерам змінного складу, які навчались у військово-навчальних і спеціальних закладах, після завершення навчального року строком на 30 діб. Відпустка такої ж тривалості надавалася після закінчення спеціальних і військових училищ (шкіл) курсантам, яким присвоювалося офіцерське звання. До всіх відпусток, крім короткострокової, надавалось до 15 діб на дорогу до місця її проведення і в зворотному напрямку [144, арк. 102–102 зв.].

Положення 1951 р. вказувало, що права та обов'язки офіцерського складу МДБ СРСР визначаються вимогами військової присяги, положеннями і статутами МДБ СРСР і Радянської армії. Виокремлювалися права офіцерського складу МДБ СРСР на звільнення в запас за віком, на пенсійне забезпечення за інвалідністю і за вислугою років при зарахуванні в запас або звільненні у відставку на підставі чинних постанов уряду СРСР, на нагородження згідно з Указом Президії ВР СРСР від 4 червня 1944 р. медалями і орденами СРСР за вислугу років тих, хто прослужив на дійсній військовій службі 10 років і більше та мав позитивну атестацію. Хоча вказані норми носили відсильний характер, їх закріплення в Положенні про проходження служби свідчило про підвищення уваги до соціальних аспектів військової служби співробітників органів державної безпеки [144, арк. 103].

Відновлення на деякий час у системі органів державної безпеки замість військових звань спеціальних відбулося після прийняття Указу Президії ВР СРСР «Про скасування військових звань, введення нових звань і зміну в зв'язку з цим форми одягу і знаків розрізнення для начальницького складу органів Міністерства державної безпеки СРСР» від 21 серпня 1952 р., який був оголошений наказом МДБ СРСР № 0294 від 26 серпня 1952 р. [143, арк. 157–166] Даний указ скасував вже згадуваний раніше Указу Президії ВР СРСР від 6 липня 1945 р.

Висновки до розділу 4.

Здійснений аналіз нормативно-правових актів та правозастосовної практики свідчить про наступні тенденції в системі комплектування, підготовки та порядку проходження служби кадрового складу органів державної безпеки:

1. У досліджуваний період сформувалася достатньою мірою налагоджена система підбору та підготовки кадрів органів державної безпеки. Вона, з одного боку, зберігала та враховувала принципи і засади, що вже склалися у питаннях кадрового забезпечення органів державної безпеки, так і характеризувалась появою окремих якісно нових рис та явищ.

Комплектування кадрового складу органів державної безпеки здійснювалося, по перше, шляхом прямого призначення («мобілізації») представників так званого партійно-комсомольського активу, як правило, без проходження ними навчання та спеціальної підготовки на посади в апарат органів державної безпеки. У подальшому термін «мобілізація» поширився також на процес відбору кандидатів до навчальних закладів НКВС–НКДБ–МДБ.

Другим способом кадрового забезпечення органів державної безпеки, який використовувався у цей період, був відбір осіб, що відповідали встановленим вимогам, і зарахування їх на навчання до спеціальних навчальних закладів системи ГУДБ. Спочатку на навчання направляли тільки до Центральної (Вищої) школи ГУДБ НКВС у Москві, згодом після створення влітку 1935 р. системи загальних, а пізніше і спеціалізованих відомчих навчальних закладів на місцях – до міжкrajових шкіл ГУДБ НКВС СРСР, Харківської, Московської та Ленінградської шкіл зовнішньої розвідки ГУДБ НКВС СРСР, Київської школи удосконалення оперативного складу НКВС-НКДБ, Київських курсів ГУЛАГ НКВС СРСР тощо. У воєнний і повоєнний час було відновлено функціонування Харківської міжкrajової школи НКДБ–МДБ і створена Львівська міжкrajова школа МДБ.

Як в першому, так і в другому випадках, з метою досконального вивчення кандидатів, насамперед на предмет їх політичної відданості, при прийнятті на службу в органи державної безпеки була введена процедура спецперевірки. Вона передбачала ретельне вивчення особи, її зв'язків і оточення за місцем народження, навчання, проживання, роботи, перевірку анкетних даних і т. д.

Були чітко визначені вимоги до майбутніх співробітників органів державної безпеки, як щодо тих, які підбиралися на навчання до відомчих закладів НКВС–НКДБ–МДБ, так і до тих, які підлягали прямому зарахуванню на оперативні посади в органи НКВС–НКДБ–МДБ. Вказані особи мали в обов'язковому порядку бути членами (кандидатами в члени) ВКП(б) або членами ВЛКСМ, ретельно перевіреними з точки зору їх політичних поглядів і стосовно яких були відсутні компроматериали. Іншими вимогами були – проходження військової служби в РСЧА, вік, відповідна освіта, стан здоров'я, який відповідав потребам майбутньої служби.

З другої половини 1930-х рр прямому зарахуванню до органів державної безпеки підлягали лише ті кандидатів, які були політично віддані режиму. Практика прямого набору на оперативні посади винятково членів партії та комсомолу продовжувала застосовуватися також у воєнний і повоєнний час.

2. Система підготовка кадрів, зокрема діючих співробітників, здійснювалась як у відомчих навчальних закладах на потоках перепідготовки та удосконалення діяльності оперативного складу органів державної безпеки, так і в органах та підрозділах у процесі введеного наказами НКВС–НКДБ–МДБ СРСР обов'язкового навчання осіб начальницького складу державної безпеки, проходження ними вечірніх курсів із загальноосвітньої підготовки без відриву від служби, заочного навчання у відділеннях Інституту масового заочного навчання партактиву тощо.

Система підготовки кадрів носила жорстко централізований характер. Відомчі навчальні заклади, які базувалися в Україні, мали загальносоюзне підпорядкування. Зміст навчальних програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів був уніфікований.

3. Основним нормативно-правовим актом, який регламентував порядок проходження служби співробітниками органів державної безпеки було положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС СРСР, затверджене 16 жовтня 1935 р. постановою ЦВК і РНК СРСР. Його редакція оголошена в наказі НКВС СРСР № 226 від 21 червня 1936 р. регулювала питання кадрового комплектування, присвоєння спеціальних звань, просування по службі, звільнення у

запас, вирішення інших важливих аспектів службової діяльності співробітників органів державної безпеки.

Втім вказане положення, закріпивши у такий спосіб особливості юридичного статусу оперативного складу органів державної безпеки, загальмувало на певний час процес поширення на співробітників цих органів статусу військовослужбовців.

Цьому сприяли деякі об'єктивні фактори, зокрема певні особливості структури кадрового складу, які були закладені від самого початку формування в Україні радянської системи органів і військ державної безпеки. Кадровий склад поділявся на дві категорії – військовослужбовців військ ДПУ–НКВС–МДБ та співробітників територіальних і спеціалізованих органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ. Юридичний статус цих категорій був відмінним. З кінця 1920-х рр. війська ОДПУ, маючи жорстко централізовану відомчу підпорядкованість, одночасно вважалися частиною РСЧА і на них поширювалися статuti РСЧА, а статус співробітників оперативних підрозділів органів державної безпеки регулювався окремими актами, зокрема Положенням 1935 р., яке поширювалося тільки на співробітників ГУДБ.

Статус військовослужбовців співробітників оперативних підрозділів органів державної безпеки отримали в післявоєнний період з виданням Указу Президії ВР СРСР від 6 липня 1945 р. «Про звання, форму одягу і знаки розрізнення начальницького складу Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату державної безпеки СРСР». Остаточне закріплено цей процес було після прийняття Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. У той же час, з 1952 р. в системі МДБ знову було відновлено існування спеціальних звань. Такий стан зберігався до створення КДБ СРСР.

Поширення з 1945 р. на всіх співробітників органів державної безпеки статусу військовослужбовців зрівняло в правах і обов'язках військовослужбовців військ і співробітників органів державної безпеки. Однак Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. більшою мірою стосувалося військовослужбовців військ і внутрішньої охорони МДБ, ніж співробітників оперативних підрозділів МДБ.

Поширення статусу військовослужбовців на співробітників оперативних підрозділів було здійснено у період панування тоталітарного режиму і воно, акцентуючи увагу на воєнізації сфери державної безпеки, військовому характері взаємовідносин в органах державної безпеки, принципі єдиноначальності, у той же час, не відображало специфіку таких особливих видів державної діяльності, як розвідувальна та контррозвідувальна діяльність.

Даний розділ містить узагальнені результати наукових досліджень автора, представлені в опублікованих працях [292; 294; 298; 308; 314; 322; 323; 331; 342; 345; 350; 351; 356; 358; 366; 378].

РОЗДІЛ 5.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В СИСТЕМІ ТОТАЛІТАРНОГО ВЛАДАРЮВАННЯ

5.1. Механізм державного терору в системі тоталітарного владарювання

Механізм державного терору почав утверджуватися в Україні наприкінці 1920-х рр. Він став результатом розвитку тоталітарних тенденцій у державному і суспільному житті та включав комплекс ідеологічних, нормативних й інституційних елементів – ідеологічних настанов і політичних рішень вищого партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, матеріальних і процесуальних юридичних норм, які регулювали застосування державного примусу, та систему організаційних структур, що забезпечували застосування вказаних настанов і норм [363, с. 62–63].

Важливу роль у формуванні та функціонуванні механізму державного терору відігравала ідеологічна складова. Від моменту виникнення радянської державності, починаючи з періоду «воєнного комунізму», більшовицькі лідери розглядали державний терор як базову основу діяльності нової влади. Саме система примусових, репресивних, як правило позасудових заходів, які знайшли своє вираження у формі політики «червоного терору», мала забезпечити реалізацію економічної та політичної програми більшовиків як на території Росії, так й інших радянських республік, в тому числі України. Як влучно зазначив О. М. Мироненко «воєнний комунізм» – «це політика жорсткого «червоного терору» з його численними жертвами» [283, с. 501].

Нетривала «відлига» в період нової економічної політики дещо знизила розмах і масштаби державного терору, але повністю не усунула його проявів. Продовжували функціонувати позасудові структури в системі органів державної безпеки, які застосовували адміністративну репресію. Зі згортанням непу та проголошенням курсу на «загострення класової боротьби» наприкінці 1920–х рр. формується новий потужний і розгалужений механізм державного терору.

На новому етапі державно-правового розвитку відбулось ідеологічне обґрунтування необхідності відновлення державного терору, були створені нові

організаційні структури та розширено повноваження вже існуючих державних органів, які мали забезпечувати репресивну функцію радянської держави.

Політико-юридичну основу державного терору в період тоталітарного режиму становили висловлений Й. В. Сталіним постулат про «загострення класової боротьби» по мірі «будівництва соціалізму» та зміни, які були внесені крізь його призму до кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства. Пошук «ворогів народу», «шпигуноманія», нетерпимість до будь-якого інакомислення або критики владних структур, соціальна істерія та нагнітання страху в суспільстві – ось далеко неповний перелік соціально-духовних і морально-етичних факторів, на тлі яких здійснювався масовий державний терор.

У галузі кримінального права у цей період була прийнята низка загальносоюзних законодавчих актів репресивного характеру, які посилювали жорстокість кримінального покарання і суперечили загальновизнаним принципи права. Ці акти були відповідним чином закріплені і в республіканському законодавстві. За даними дослідників протягом 1930–1937 рр. Кримінальний кодекс УСРР було доповнено майже 60 новими статтями та визначено 80 нових складів злочинів, які встановлювали більш жорсткі санкції ніж раніше.

Найбільш одіозними актами, що склали нормативну основу масових репресій були загальносоюзні постанови – «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р., «Про боротьбу зі спекуляцією» від 22 квітня 1932 р., «Про звільнення за прогул без поважних причин» від 15 листопада 1932 р., про відповідальність за випуск недоброякісної продукції від 8 грудня 1933 р. про зраду Батьківщині від 8 липня 1934 р. про відповідальність за обкрадання споживача та оману радянської держави від 25 липня 1934 р. Всі вони були імплементовані в республіканське законодавство [400, с. 152].

Значно посилились каральні санкції кримінального закону під час колективізації та ліквідації куркуля як класу у питаннях утримання домашньої худоби та коней, виконання податків, зборів та інших повинностей, обмеження торгівлі;

захисту сільських активістів і представників влади, вислання та заслання розкуркулених і членів їх родин.

У 1934 р. термін «заходи соціального захисту» було замінено новим терміном «заходи кримінального покарання». У наступному році, за низку злочинів було знижено мінімальний вік кримінальної відповідальності до 12 років, а в 1937 р за особливо небезпечні державні злочини – шпигунство, шкідництво, диверсію – строк позбавлення волі збільшувався з 10 до 25 років.

Грубо порушувались основні принципи кримінального права, зокрема принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності, оскільки кримінальному переслідуванню піддавались члени сім'ї правопорушника, які самі не вчинили конкретного злочину. Зокрема, такі заходи передбачались законом від 8 червня 1934 р. «Про кримінальну відповідальність за зраду Батьківщини» до членів сім'ї військовослужбовця, який втік за кордон. У окремих випадках заходи кримінального покарання застосовувалися не тільки за вчинення злочинів, але й за адміністративні, трудові й навіть деякі цивільно-правові проступки.

Був розширений перелік злочинів проти порядку управління, посилена боротьба з господарськими злочинами та спекуляцією, підвищено захист об'єктів державної та колгоспно-кооперативної власності.

У кримінально-процесуальному законодавстві з прийняттям постанов ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. запроваджувався надзвичайний порядок судочинства у справах про терористичні акти. Слідство у них мало закінчуватись протягом 10 днів, обвинувальний висновок вручався звинуваченому за добу до розгляду справи у суді. Слухання справ провадилось без участі сторін, не допускалось касаційне оскарження вироків і подання клопотань про помилування. Вирок про смертну кару мав негайно виконуватись органами НКВС. У 1937 р. подібна процедура була застосована також щодо розгляду справ про контрреволюційне шкідництво й диверсії. Зафіксовані кримінально-процесуальним кодексом гарантії прав особи на практиці не виконувались, оскільки у діяльності каральних органів офіційно дозволялось застосування фізичного насильства, а на розгалужену мережу позасудових установ кримінально-процесуальні норми взагалі не поширювались.

Суттєво обмежували права громадян республіки також норми адміністративного права. 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів». Відповідна постанова ВУЦВК і РНК УСРР була затверджена 31 грудня 1932 р. Особи, яким відмовлялось у видачі паспортів мали протягом 10 днів залишити паспортизовану місцевість, інакше до них застосовувались заходи позасудової розправи – висилка, заслання, ув'язнення до виправно-трудоx таборів тощо. Паспорти не видавались сільському населенню, що позбавляло їх права вільного пересування та фактично «закріпачувало» [322, с. 83–85].

Низка рішень вищих партійних органів СРСР і УРСР та відомчих нормативних актів НКВС-НКДБ-МДБ СРСР і УРСР регулювала організацію та проведення позасудових репресій, в ході яких порушувались права громадян, передбачені радянськими конституціями.

Зміни, що відбулися в кримінальному, кримінально-процесуальному та адміністративному законодавстві відкрили простір для масових репресій та стали підґрунтям для неправомірної діяльності каральних органів, які були організаційною складовою механізму державного терору. Кістяк, що забезпечував внутрішню єдність всіх каральних органів у проведенні репресій, становили партійні структури, які перебували в ієрархічному підпорядкуванні та спрямовували свою діяльність і діяльність всіх інших суб'єктів партійно-державної системи на виконання завдань і функцій радянської тоталітарної держави.

У цій системі партійні організації відігравали домінуючу роль по відношенню до державних органів. Висока ступінь субординації забезпечувала здійснення оперативного керівництва з боку партійних органів всіма ланками державної каральної системи при проведенні масових політичних репресій та була базовою основою організаційної складової механізму державного терору в період 1929–1953 рр.

Особливе місце в цьому механізмі, як і в усій системі радянського тоталітарного владарювання, займали органи державної безпеки. Це було зумовлено низкою факторів.

Передусім, специфікою нормативного регулювання діяльності органів державної безпеки порівняно з іншими органами державної влади. Воно полягало в тому, що функціонування органів державної безпеки відбувалося, насамперед, на підставі відповідних рішень вищих партійних органів СРСР і УРСР.

Формування та розвиток такої моделі партійно-державної системи сприяли тому, що рішення партійних органів, які містили корпоративні, політичні норми, набували загальнообов'язкового поширення або ставали основою для поточного законодавства, визначаючи його зміст, соціальну та політичну спрямованість.

Аналіз специфічної ролі, яку відігравали корпоративні компартійні норми у регулюванні суспільних відносин, дав підстави окремим вченим, зокрема О. В. Юрченко, говорити про існування своєрідного феномену так званого комуністичного партійного права. Останнє, на його думку, діяло як безпосередньо, так і опосередковано. При цьому, безпосередність дії партійного права полягала в тому, що у державно-правовій практиці з початку 1930-х рр. почали застосовуватись спільні постанови ЦК РКП(б) і РНК СРСР, ЦК КП(б)У і РНК УСРР, обкомів партії та виконавчих комітетів обласних рад, що свідчило про фактичне перетворення партійних рішень у юридичні акти. Опосередкованість дії «партійного права» виявлялась у тому, що рішення відповідних партійних органів виступали директивами для державних інстанцій і, таким чином, партійні веління набували юридичної сили через фіксацію їх змісту у юридичних актах відповідних державних органів [534, с. 17–18, 349–350, 364–365].

Автори колективної монографії «Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941)» схильні вважати, що створення інтегрованої системи партійно-державного керівництва та надання рішенням компартійних органів загальнообов'язкового характеру було однією з важливих ознак сталінщини як вітчизняного різновиду тоталітаризму [400, с. 11].

Загалом підтримуючи цей висновок, потрібно зауважити, що відносно органів державної безпеки заходи щодо поширення на їх діяльність корпоративних норм РКП(б)-КП(б)У почали здійснюватись практично від початку 1920-х рр., тобто ще на

етапі формування в УСРР тоталітарного режиму або в добу «раннього тоталітаризму».

Характеризуючи співвідношення у діяльності органів державної безпеки корпоративних норм комуністичної партії та юридичних норм, прийнятих державними органами, потрібно звернути увагу на низку особливостей.

Партійні норми, як правило, прямо поширювались на органи державної безпеки, не потребуючи дублювання в постановах державних органів чи оформлення у вигляді спільних з державними органами актів. Така практика стосувалась переважно кадрових призначень в органах державної безпеки, а самі рішення партійних інстанцій носили індивідуально визначений характер. Наприклад, рішеннями ПБ ЦК КП(б)У були розмежовані права вищих партійних установ республіки у питаннях здійснення призначень посадових осіб органів державної безпеки. При цьому, якщо партійні рішення про призначення наркома (міністра) та його заступників, як правило, дублювались у постановах вищих органів радянської влади республіки, зокрема ВУЦВК (Президії ВР УСРР), то для призначення керівників інших ланок органів державної безпеки, від начальників управлінь і основних відділів центрального апарату до начальників окрвідділів і райуповноважених, було достатньо лише партійного рішення.

Партійні норми відігравали роль директив для прийняття державними органами юридичних актів з питань діяльності органів державної безпеки. Юридичні акти, які регулювали створення та визначали функції ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УСРР, видавалися на підставі відповідних політичних рішень, прийнятих вищими партійними інстанціями – ПБ ЦК ВКП(б) і ПБ ЦК КП(б)У. Так, рішення стосовно створення НКВС СРСР, як вже зазначалось раніше, було прийнято ПБ ЦК ВКП(б) 20 лютого 1934 р. Зазначені рішення і корпоративні норми, які у них містилися, поширювались на органи державної безпеки не прямо, а опосередковано, визначаючи сутність і зміст відповідних законодавчих актів.

Крім цього, окремі репресивні повноваження органів державної безпеки хоча і надавались на підставі рішень вищих партійних інстанцій, але потребували належного законодавчого підтвердження, здебільшого, на рівні відомчих

нормативно-правових актів, рідше юридичних актів вищих органів державної влади. Наприклад, у 1930-ті рр. після створення НКВС УСРР масові репресії здійснювались на підставі відповідних постанов ПБ ЦК ВКП(б), які деталізувались у наказах НКВС СРСР.

Потрібно також звернути увагу на особливу природу компартійних норм, для яких було притаманним поєднання ознак і корпоративних і юридичних норм. За змістовною характеристикою, соціальним значенням, силою, засобами забезпечення та деякими іншими властивостями компартійні норми фактично перетворилися в юридичні норми, однак з формальної точки зору (форма, порядок прийняття і т. д.) залишались корпоративними. Внаслідок цього, юридичні норми стосовно діяльності органів державної безпеки, прийняті державними органами, самостійного значення не мали, а по відношенню до корпоративних партійних норм фактично носили вторинний характер, оскільки не могли бути прийнятими без наявності попереднього рішення з цього приводу відповідних партійних установ.

Особливе місце органів державної безпеки в механізмі державного терору було зумовлене специфікою відомчої нормотворчості в органах державної безпеки УРСР, яка відрізнялась від аналогічних процедур в інших державних структурах. Поряд з компартійними нормами значну роль у регулюванні поточної діяльності органів державної безпеки відігравали відомчі нормативно-правові акти НКВС–НКДБ–МДБ УРСР і СРСР. Основними видами відомчих підзаконних актів органів державної безпеки УРСР були накази, циркуляри та директиви.

Існування жорстко централізованої управлінської системи зумовлювало пріоритет загальносоюзних наказів серед відомчих нормативних актів. Наказами НКВС–НКДБ–МДБ СРСР регулювались найбільш важливі і значимі і суспільні відносини, у той час як за республіканськими наркоматами (міністерствами) залишалось переважно дублювання загальносоюзних актів з можливістю незначного корегування або деталізації з огляду на місцеві умови та особливості.

Наприклад, накази НКВС УРСР як різновиди офіційних письмових документів за своєю юридичною природою та змістом мали як нормативний, так й

індивідуальний характер, однак їх форма була єдиною. Вона сформувалась поступово і набула завершеного вигляду у другій половині 1930-х рр.

Зовнішнє оформлення та реквізити наказів НКВС УРСР були успадковані від попередника – ДПУ УСРР. Систему обов'язкових реквізитів у наказах НКВС УРСР становили наступні елементи. У правому верхньому куті наказу визначався гриф обмеження доступу, таємно або цілком таємно. Поряд з цим видавались також несекретні накази. Нижче, посередині аркуша зазначався заголовок: «Наказ Народного комісара внутрішніх справ УРСР за 193_рік». У окремих випадках заголовок міг не містити фрази «за 193_рік», а відразу зазначався номер наказу. Далі наводилась назва наказу, яка могла супроводжуватись заголовком «зміст» або «короткий зміст». Обов'язковими атрибутами, які могли розміщуватись вище або нижче назви наказу, були номер і дата прийняття наказу, які в оригіналі документу, як правило, вписувались чорнилами або олівцем, та місце видання, м. Київ. Деякі накази не містили винесеної у заголовок назви.

Наказ підписував нарком внутрішніх справ або його заступник. Оскільки НКВС УРСР, як і загальносоюзний НКВС, складався з багатьох управлінь та відділів з різними функціями і завданнями, виданий наказ поряд з наркомом або заступником наркома внутрішніх справ скріплювався підписом керівника відповідного управління, відділу або одночасно кількох структурних підрозділів наркомату, до сфери відання яких належав прийнятий акт.

Застосування подібної практики, коли наказ скріплювався підписом начальника окремого управління або відділу НКВС УРСР, наприклад УРСМ, Управління прикордонної та внутрішньої охорони, Управління місць позбавлення волі, відділу кадрів тощо, на наш погляд, умовно можна вважати своєрідним «відомчим контрасигнуванням».

Особливість оформлення наказів НКВС УРСР полягала також у тому, що до їх віддрукованого тексту, особою, яка підписувала наказ, часто вносились доповнення і правки як стилістичного, так і змістовного характеру. Ці факти можуть свідчити про певну недосконалість системи технічної підготовки наказів до підписання. Ще однією

важливою особливістю наказів НКВС УРСР було те, що вони видавались не українською, а російською мовою.

Структурно змістовну частину текстів наказів НКВС УРСР можна умовно поділити на основну та резолютивну. У основній частині, зазвичай, зазначались відносини, які потребували належного упорядкування, а в резолютивній, яка часто виділялась у тексті фразою «наказую», відповідні норми та індивідуальні приписи, що встановлювались для цього керівництвом наркомату.

Технічне забезпечення оприлюднення наказів НКВС УРСР, наприклад у 1937 р., здійснювалось наступним чином. До кожного наказу додавався спеціальний документ, розрахунок для видання і розсилки наказу за особливою розверсткою, який підписувався інспектором відділу кадрів НКВС УРСР і затверджувався заступником начальника відділу кадрів НКВС УРСР. У цьому документі визначались спосіб розмноження наказу, адресати розсилки та кількість розісланих примірників. Як правило, накази у цей період надсилались до наступних адресатів – до виконавців, які формували збірник наказів за відповідний рік, до наркома внутрішніх справ і його заступника, до відділу кадрів НКВС УРСР і СРСР, до АГУ НКВС УРСР, до обласних УНКВС і УНКВС Молдавської РСР, до особливих органів тощо.

Особливе місце органів державної безпеки у системі тоталітарного владарювання визначалося також провідною роллю, яку вони відігравали в механізмі державного терору. Вони безпосередньо здійснювали левову частку масових політичних репресій.

Від 1929 р. розширилась мережа позасудових установ, які були наділені правом застосування суворих заходів адміністративного та кримінального покарання – висилки, ув'язнення у виправно-трудовах табори, вищої міри покарання. Позасудові повноваження у цей період здійснювали «Судова трійка» та Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР, «трійки» ДПУ з проведення «розкуркулення», «трійки» НКВС, які діяли при НКВС УРСР і обласних УНКВС, «двійка» при НКВС УРСР і Особлива нарада при НКВС-НКДБ-МДБ-МВС СРСР, справи на розгляд якої могли надсилати каральні органи УРСР [333; 327; 304; 326; 322].

В орбіту державного терору було втягнуто також судові органи. У період тоталітарного режиму вони перетворились на сумлінних виконавців політичних вказівок партійно-державного керівництва. Їх головним завданням стало не здійснення правосуддя, а боротьба з «ворогами народу», тобто забезпечення реалізації каральної функції держави. Зокрема, під безпосереднім керівництвом партійних структур, разом з органами державної безпеки суди стали організаторами кількох десятків показових політичних процесів, сфабрикованих щодо представників колишніх українських національних державних утворень і політичних партій, наукової та творчої інтелігенції, військових та інших категорій громадян, які з тих чи інших причин вважались тоталітарною владою небезпечними або «неблагонадійними» [364, с. 398–399].

Характерними рисами, які свідчили про активну участь судових органів у здійсненні політичних репресій, були: розширення мережі спеціальних судів і зростання їх значення в системі судоустрою, збільшення, централізація судової системи в загальносоюзному масштабі, вилучення слідчого апарату з підпорядкування судових установ з передачею до органів прокуратури, забезпечення як спеціальними, так і загальними судами реалізації норм репресивного законодавства, зокрема постанови від 7 серпня 1932 р. та інших подібних актів.

До НС, які діяли в складі окружних, міжрайонних (з жовтня 1930 р.) і обласних (з травня 1932 р.) судів та розглядали справи органів державної безпеки, додалися створені на початку 1930-х рр. залізничні лінійні суди (постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 листопада 1930 р.) та водні транспортні суди (постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 червня 1934 р. «Про організацію водних транспортних судів і водної транспортної прокуратури»). До їх підсудності належали справи про злочини на транспорті, які не підпадали під юрисдикцію військових трибуналів. У 1933 і 1936 рр., відповідно, ці суди були передані у безпосереднє підпорядкування ВС СРСР, а у 1938 р. віднесені до категорії судів СРСР.

З 1934 р. замість НС були запроваджені спеціальні колегії, які на підставі постанови ЦВК СРСР «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються Народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР і його місцевими органами» від 10 липня 1934 р.

розглядали справи про злочини державні (контрреволюційні і проти порядку управління), окрім справ, підсудних військовим трибуналам і лінійним залізничним і водним судам. Після їх ліквідації в 1938 р. справи, розслідування в яких вели органи державної безпеки, продовжували визначатися судами як справи спеціальної підсудності. За даними ВС УРСР в облсудах республіки за перший квартал 1950 р. було розглянуто більше 400 справ такої категорії. Хоча ВС УРСР і критикував облсуди за «м'які» вироки, але насправді вони були достатньо суворими. Так, у вказаний вище період з 89 осіб, вироки щодо яких не були опротестовані або оскаржені, облсуди засудили на строк від 10 до 25 років позбавлення волі 74 особи, тобто більше 80% підсудних [512, арк. 204–206, 208–210, 212].

Надзвичайно розширилась юрисдикція військових трибуналів, як і сама мережа цих спеціальних судів, особливо в умовах воєнного стану, який, наприклад, для західних областей України продовжувався і після завершення Другої світової війни, формально до 4 липня 1946 р., а фактично до початку 1950-х рр. [236, с. 409] При цьому Військова колегія ВС СРСР перетворилась у найжорстокіший судовий орган періоду тоталітарного режиму.

Всі види спеціальних судів діяли з винятками з процесуального законодавства, що порушувало права підсудних. До їх складу, як правило, входили представники органів державної безпеки або інших адміністративних структур.

Незважаючи на прийняття у 1938 р. нового Положення про судоустрій СРСР, яке формально закріпило демократичні засади здійснення судочинства, судові органи продовжували залишатись залежними від партійно-державної номенклатури і виступили знаряддям у проведенні масових незаконних репресій і зміцненні тоталітарного режиму.

Прокуратура з органу, який мав забезпечувати законність перетворилася на співучасника злочинів, які вчинялись тоталітарною владою. Розвиток органів прокуратури як одного з суб'єктів державного терору характеризувався зміною пріоритетів у діяльності. Головною стає обвинувальна функція. Прокурорські працівники беруть активну участь у «постановці» сфабрикованих судових процесів,

виступають членами різноманітних надзвичайних і позасудових органів – «трійок», «двійок», особливих нарад тощо.

Наприклад, на засіданнях Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР постійно перебували представники прокурорського нагляду Л. О. Манцев, М. А. Гінзбург, Г. А. Железногорський, О. Ф. Юшкевич, П. С. Коляда, І. М. Діковський, Ф. К. Аудрінг, Л. Г. Мальцев та інші [326, с. 335].

Більш активному залученню органів прокуратури до здійснення державного терору сприяла централізацію системи прокурорського нагляду в загальносоюзному масштабі. Спочатку союзному центру були підпорядковані прокурори спеціальних судів, військових трибуналів, залізничних і водних судів, а згодом і загальна прокуратура. Постановами ЦВК і РНК СРСР від 20 червня 1933 р. «Про заснування Прокуратури СРСР», від 17 грудня 1933 р. «Про затвердження положення про Прокуратуру Союзу РСР» і «Положення про Прокуратуру Союзу РСР» Прокуратура СРСР була виведена зі складу ВС СРСР і отримала самостійний статус.

Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 20 липня 1936 р. було створено об'єднаний (союзно-республіканський) наркомат юстиції СРСР. Органи прокуратури і слідства були виділені зі складу НКЮ союзних республік і підпорядковані безпосередньо Прокуратурі СРСР.

Отже, в репресивних заходах були задіяні всі ланки радянської каральної системи. Такий «комплексний» підхід забезпечував масштабність репресій, їх тотальний і всеохоплюючий характер, позбавляв громадян будь-яких можливостей захисту своїх прав і свобод.

Держаний терор у різних тоталітарних державах відрізняється за ідеологічним обґрунтуванням, інтенсивністю, систематичністю та масштабами застосування репресій, їх спрямованістю на певні соціальні чи етнічні групи. Особливістю радянського державного терору був його хвилеподібний характер. На «спади та припливи» сталінських репресій в Україні звернув увагу О. М. Мироненко. У 1993 р. у колективній роботі «Жертви репресій» він виділив наступні пікові етапи масових політичних репресій в Україні – 1928–1933 рр., 1937–1938 рр., 1941–1945 рр. і 1948–

1952 рр., зазначаючи, що в проміжках означених етапів репресії продовжувались, але з меншою інтенсивністю [326, с. 335].

Мусимо додати, що завершення кожного з цих етапів супроводжувалось, як правило, виданням певних політико-юридичних актів, які послаблювали державний терор і були спрямовані на боротьбу з «перегинами» у проведенні каральної політики. Відбувалося часткове звільнення заарештованих і ув'язнених, амністії, «розвантаження» місць позбавлення волі тощо. Наприклад, 8 травня 1933 р. і 17 червня 1935 р. було прийнято постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) щодо провадження арештів, які дещо загальмували маховик репресій. «Великий терор» 1937–1938 рр. припиняється з прийняттям 17 листопада 1938 р. постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», яка стала юридичною основою для тимчасового призупинення масових позасудових розправ, але не скасувала їх загалом [359, с. 41–44].

Можемо висловити припущення, що причинами хвилеподібного характеру державного терору в Україні було розуміння тоталітарною владою необхідності час від часу «спускати пар», не «перекручувати гайки», підтримуючи таким чином у громадян ілюзію «справедливості» та «законності», а розгул репресій пояснюючи місцевим свавіллям, «підступами ворогів», іншими обставинами, не пов'язаними з діяльністю вищого керівництва держави. Це був метод, умовно кажучи «батоба та пряника», який давав можливість утримувати у підпорядкуванні деморалізоване недемократичною владою суспільство.

5.2. Квazісудова діяльність органів державної безпеки як вид державного терору

Квazісудова діяльність органів державної безпеки характеризувалась різними формами, які залежали від ступеня політизації юридичної сфери загалом і сфери судочинства зокрема. Однією з основних форм було делегування співробітників органів державної безпеки до складу спеціальних судових установ для роботи в якості їх членів або керівників.

Після запровадження на початку 1920-х рр. непу та реформи системи органів державної безпеки УСРР практика безпосереднього розгляду останніми кримінальних справ по суті, тобто здійснення прямих судових функцій, була припинена. Водночас, утворені органи ДПУ УСРР не були повною мірою відсторонені від участі у судовому розгляді справ. Майже відразу, в системі судів УСРР був запроваджений спеціальний вид судів, НС, які мали розглядати справи, розслідування у яких вели органи державної безпеки. Мова про них дещо детальніше йшла у першій частині роботи. Найголовніше полягало у тому, що до складу вказаних спеціальних судів входили представники органів державної безпеки, чим порушувався принцип відокремлення судової влади від адміністративної. Головував у такому суді, як правило, начальник місцевого органу ДПУ, а до його складу входили інші працівники органів державної безпеки, які вважались запасними (пізніше – додатковими) членами цього суду.

Процедура призначення співробітників органів державної безпеки до складу НС регулювалась спочатку міжвідомчими наказами НКЮ УСРР та ДПУ УСРР, а з 1923 р. відповідними наказами НКЮ УСРР, які видавались за попереднім клопотанням ДПУ. З 1924 р. порядок розгляду подань ДПУ дещо ускладнився. Тепер подання ДПУ мали надходити на розгляд Центральної атестаційної комісії НКЮ. Після того, як за постановою останньої кандидатура, запропонована у поданні, вважалась прийнятною, документ передавали для затвердження до Колегії НКЮ УСРР або напряму до наркома юстиції. Починаючи з 1926 р. і майже до початку 1930-х рр. після затвердження подання ДПУ Центральною атестаційною комісією воно спрямовувалось на розгляд наради відповідальних співробітників НКЮ УСРР (згодом – Оргнаради НКЮ) і лише після цього кандидатура члена НС віддавалась до наказу по НКЮ УСРР.

Після ліквідації у 1934 р. ОДПУ і ДПУ союзних республік та створення загальносоюзного НКВС припинили існування і НС, а їх правонаступниками стали інші види спеціальних судів – спецколегії. Останні були створені згідно з постановою ЦВК СРСР «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються Народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР і його місцевими органами» від 10 липня 1934 р.

у ВС УСРР, Головному суді АМСРР і облсудах республіки. Вони мали право розглядати справи про злочини державні (контрреволюційні і проти порядку управління), за винятком справ про зраду батьківщині, шпигунство, терор, вибухи, підпали та інші види диверсії, справ про злочини на залізничному і водному транспорті, які були підсудні іншим категоріям спеціальних судів – військовим трибуналам і лінійним залізничним і водним судам за належністю. До підсудності спецколегій також належали справи про злочини, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. Спецколегії діяли у складі трьох постійних суддів (один або два з яких – представники органів державної безпеки) без участі народних засідателів. справи розглядалися переважно у закритих судових засіданнях.

Принципи формування зазначеної категорії спеціальних судів теж мали недемократичний характер. Однак, порівняно з процедурою кадрового забезпечення НС, влада зробила певну поступку. Зокрема, співробітники органів державної безпеки, у випадку призначення до спецколегій або трибуналів, переводились до особливого резерву НКВС і на час роботи в органах юстиції формально сумісництвом не займалися, хоча при цьому остаточно і не звільнялись зі складу органів НКВС. Такий підхід до формування спецколегій, звичайно, краще приховував їх так званий чекістський склад, ніж це було у період існування НС.

Перші призначення співробітників НКВС до складу спецколегій закріпив наказ НКВС СРСР № 0086 від 22 вересня 1934 р. «Про відрядження 136 товаришів для роботи в трибуналах військових округів і в спеціальних колегіях судів». На його підставі було видано наказ НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р. «Про відрядження працівників до спеціальних колегій судів і трибуналів». Згідно з ним відряджені працівники зараховувалися до особливого резерву НКВС УСРР, а список таких працівників затверджувався ЦК ВКП(б). Так були призначені голова і член спецколегії ВС УСРР М. Б. Корнеєв (заступник начальника Донецького обласного УНКВС) і Л. Г. Василевський (начальник відділення ДТВ НКВС станції Київ), а також голови і члени спецколегій 7 облсудів і Головного Суду АМСРР у загальній

кількості 20 осіб [187, арк. 85–86]. Серед них переважали представники керівного та оперативного складу місцевих органів державної безпеки [322, с. 275–276].

У подальшому призначення голови і членів спецколегії ВС УСРР закріплювалось постановами Президії ЦВК УСРР. Так, замість М. Б. Корнева головою спецколегії ВС УСРР постановою Президії ЦВК УСРР від 4 жовтня 1935 р. був призначений П. С. Мулявко, а членом тієї ж колегії 31 березня 1936 р. – Ж. К. Озол [242; 243].

Узагальненні відомості про кількісні та якісні показники в діяльності, кадровий склад, проблемні моменти в роботі спецколегій облсудів і ВС УСРР містяться у доповідній записці про їх роботу за 1936 р., яка була підготовлена на початку 1937 р. головою ВС УСРР Ф. В. Шумятським і головою спецколегії ВС УСРР П. С. Мулявкою [361, с. 134–139].

Як свідчать статистичні дані, вміщені у цій доповідній записці, завантаженість спецколегій облсудів УСРР і Головного суду АМСРР, тобто кількість розглянутих ними справ, постійно зростала. Найвідчутніший стрибок у цьому відношенні відбувся у другій половині 1935 р. Порівняно з першою половиною цього ж року кількість розглянутих спецколегіями справ зросла майже вдвічі – з 619 справ (на 1 325 осіб) до 1 213 справ (на 2 214 осіб). Надалі тенденція до кількісного зростання справ, які розглядались спецколегіями облсудів УСРР і Головного суду АМСРР, тільки прогресувала. У першому та другому півріччі 1936 р. кількість розглянутих справ порівняно з попереднім періодом щоразу зростала у середньому на 20%, відповідно до 1 466 справ (на 2 184 осіб) та 1 767 справ (на 2 267 осіб).

Найбільш завантаженими у 1935-36 рр. виявились спецколегії Харківського, Дніпропетровського, Донецького і Київського облсудів. При цьому, наприклад, спецколегія Харківського облсуду за цей час розглянула майже четверту частину всіх справ – 253 справи у 1935 р. і 526 справ у 1936 р., що становило відповідно 22,1% і 24,5% від усіх справ, які були розглянуті в спецколегіях облсудів УСРР. Менш завантаженими були спецколегії Вінницького, Чернігівського, Одеського облсудів і Головного суду МАСРР, які розглянули у 1935 р. відповідно 170, 159, 133 і 37 справ, а у 1936 р. – 268, 348, 256 і 81 справу.

Значне зростання кількості справ, поданих на розгляд спецколегій у 1936 р., як вказували автори доповідної записки, відбувалось за рахунок справ на осіб, які проводили так звану троцькістську агітацію [194, арк. 1–3].

Процесуальні строки розгляду справ, передбачені спеціальною інструкцією, не завжди дотримувались. Головними причинами цього вважались значне зростання кількості справ, які надходили до спецколегій, несвоєчасна явка свідків у судові засідання, внаслідок чого відкладалось слухання справи, затримка справ у прокуратурі і передача їх до спецколегій великими партіями наприкінці місяця. Внаслідок впливу вказаних факторів продовж 1935-36 рр. у строк до 10 днів розглядалось в середньому 26% справ, у строк від 10 днів до місяця – 51% і у строк більше місяця – близько 23% справ [194, арк. 4–5].

У кількісному відношенні спецколегіями облсудів і Головного суду АМСРР було засуджено у 1935 р. – 3 386 осіб, а у 1936 р. – 4 247 осіб, тобто кількість засуджених збільшилась за рік на 25%. При цьому, найбільшу категорію засуджених як у 1935 р., так і у 1936 р. становили особи, засуджені за антирадянську, насамперед, так звану троцькістську, агітацію (ст. 54¹⁰ КК УСРР 1927 р.). Якщо у 1935 р. ці засуджені становили – майже 44% від загальної кількості засуджених, то у 1936 р. – вже близько 78% [194, арк. 6–7]. Найбільша кількість засуджених за антирадянську агітацію припадала на спецколегії Чернігівського, Харківського, Донецького та Дніпропетровського облсудів – відповідно – 82%, 80,3%, 86,8% і 83,9% від загального числа осіб, засуджених цими органами [194, арк. 10].

Кількість осіб, засуджених за інші види контрреволюційних злочинів, такі як, збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію збройних банд, захоплення влади у центрі або на місцях в тих же цілях, сприяння міжнародній буржуазії та організованим цією буржуазією громадським групам і організаціям у здійсненні ворожої діяльності проти Союзу РСР, підбив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи та кооперації, організаційна діяльність, спрямована на підготовку або вчинення «контрреволюційних» злочинів, участь в організації, створеній для підготовки або вчинення цих злочинів, недонесення про підготовлений або вчинений

контрреволюційний злочин, «провокаторська» діяльність за часів царського режиму; контрреволюційний саботаж, передбачені ст. ст. 54², 54⁴, 54⁷, 54¹¹, 54¹²⁻¹⁴, становила: у 1935 р. – 47%, а у 1936 р. – 15% від загальної кількості засуджених. Загалом за всі «контрреволюційні» злочини спецколегії облсуду та Головного суду АМСРР засудили у 1935 р. – 3 083 особи, тобто 91% від загальної кількості засуджених, а у 1936 р. – 3 903 особи, тобто майже 92%.

Відповідно за злочини проти порядку управління спецколегії засуджували менше 10% осіб від загальної кількості засуджених, що у кількісному відношенні становило у 1935 р. – 303 особи, а у 1936 р. – 344 особи. Серед них переважали особи, які вчинили бандитизм, контрабанду та незаконний перехід кордону (ст. ст. 56¹⁷, 56²⁴⁻²⁵ КК УСРР 1927 р.) [194, арк. 6–7].

Найчастіше у справах, які розглядались у 1936 р., спецколегії виносили вироки про позбавлення волі на строк від двох до п'яти років і від п'яти до десяти років, що становило відповідно 52% і 38,1% винесених вироків. Вища міра покарання була застосована до 57 осіб. Це 1,4% винесених вироків [194, арк. 11].

Спецколегії виявляли недоліки у веденні органами НКВС попереднього слідства, які були зумовлені слабкістю прокурорського нагляду за слідством. Зокрема, у процесі підготовчих і судових засідань встановлювалося, що розслідування за деякими справами, було проведено неповно, односторонньо, без достатньої перевірки фактів. Під час судового слідства свідки відмовлялися від показань, які вони давали в ході попереднього слідства, виникала необхідність перевірки нововиявлених, неповно або недоказово висвітлених обставин.

Внаслідок цього, у 1936 р. з підготовчих і судових засідань спецколегій облсудів і Головного суду АМСРР було відправлено на дослідження 439 справ, тобто 13,6% від загальної кількості розглянутих справ, з яких 90% у подальшому було припинено, а підсудні були виправдані [194, арк. 21, 40]. За підрахунками керівництва спецколегії ВС УСРР у судових засіданнях спецколегій було виправдано 4,6% від загальної кількості засуджених, а загальний показник безпідставно притягнутих до кримінальної відповідальності, внаслідок низької якості слідства і слабкості прокурорського нагляду, становив близько 20% [194, арк. 42–43].

З іншого боку, мали місце недоліки і в діяльності самих спецколегій, які виявляла спецколегія ВС УСРР при розгляді справ спецколегій облсудів в порядку касації або нагляду. Підсудні засуджувались без достатньо повної перевірки доказів. У судових документах підготовчих і судових засідань, чітко не було зафіксовано частину статті КК УСРР, за якою кваліфікувався злочин, хоча кожна з частин передбачала різні санкції, що мало значення для правильного винесення вироку. Протоколи судових засідань оформляли і вели незадовільно, з певними процесуальними порушеннями. Наприклад, були випадки, коли ці документи взагалі не підписував ні головуючий, ні секретар судового засідання. У протоколах не було відображено реального ходу судового засідання, внесення правок до протоколу головуючим не обумовлювалось, правки вносились олівцем.

Вироки, винесені спецколегіями деяких облсудів, ґрунтувались винятково на матеріалах попереднього слідства і не враховували протоколи судових засідань. Крім цього, у вироках не достатньо чітко мотивувалась доведеність або недоведеність інкримінованого підсудному злочину. В описовій частині вироку обвинувачення часто не конкретизувалось, текст містив лише загальні фрази [194, арк. 35–39].

Як наслідок, у 1935 р., за результатами касаційного розгляду справ, спецколегією ВС УСРР було змінено кваліфікацію злочинів із залишенням вироку в силі щодо 7,1% вироків та скасовано – 2,5% вироків, а у 1936 р. змінено – 4,2% і скасовано – 8,2%. Загалом без змін було залишено у 1935 р. – 78,3% вироків спецколегій облсудів, а у 1936 р. – 79,6% [194, арк. 21, 34].

Окремою проблемою діяльності спецколегій була участь у процесі захисту. До прийняття Конституції УСРР 1937 р. у судові засідання спецколегій допускався лише спеціально перевірений захист, тобто по суті підконтрольний адміністративним органам, і тільки за окремими справами, що значно спрощувало судовий процес. Нова Конституція запроваджувала участь захисту при розгляді практично всіх справ. Недопущення захисників до розгляду справ дозволялось як виняток з урахуванням необхідності дотримання режиму секретності і коло таких справ було незначним. Звуження обсягу справ, у яких не дозволялась участь захисників, сприймалося

керівництвом спецколегей загалом негативно і вважалося фактором, який ускладнював судовий процес і робив його тривалішим [194, арк. 28].

Важливою ланкою в системі спецколегій була спецколегія ВС УСРР. У 1936 р. по першій інстанції вона розглянула лише 2 справи і діяла переважно як касаційна інстанція. На її розгляд надійшло 2 089 справ – 1 950 касаційних і 139 наглядових. Упродовж року було розглянуто 1 937 справ (на 3 484 особи), з яких 1 801 – касаційних і 136 – наглядових справ. Станом на 1 січня 1937 р. залишалось не розглянутими 152 справи – 149 касаційних і 3 наглядові. Порівняно з 1935 р. надходження до спецколегії ВС УСРР касаційних справ зросло зі 1 249 справ до 2 089, тобто на 67,6% [194, арк. 29–30].

Прокуратура загалом підтримувала роботу спецколегії ВС УСРР. З 1 802 справ, розглянутих спецколегією у касаційному та наглядовому порядку, прокуратурою було подано протести до Президії ВС УСРР лише по 32 справам. Частина цих протестів стосувалася зміни кваліфікації злочинів і кілька – пом'якшення міри покарання. Причому, по 12-ти справах Президія ВС УСРР протести відхилила, залишивши вирок спецколегії у силі, а по 20-ти – задовольнила [194, арк. 31–32].

Проблемним моментом діяльності спецколегій було їх кадрове забезпечення. Загальний штат спецколегій судів усіх рівнів, визначений у 1934 р. у кількості 35 посад, тобто з розрахунку один склад спецколегії в облсуді і Головному суді АМСРР і два склади спецколегії у ВС УСРР, залишався незмінним, принаймні, до початку 1937 р. Однак, за цей період надходження справ до спецколегій збільшилось майже вдвічі, що змушувало членів спецколегій працювати без вихідних, витрачаючи по 16–18 годин на добу для забезпечення вчасного розгляду цих справ. Керівництво спецколегії ВС УСРР звернулося до НКЮ СРСР і запропонувало для уникнення затримок у розгляді справ збільшити спецколегії по всіх облсудах і ВС УСРР на один склад і на 1–2 технічних працівника [194, арк. 44].

На початку 1937 р. кількість працівників органів державної безпеки у складі спецколегій становила 30 осіб, 6 з яких були членами спецколегії ВС УСРР. Вони мали значний досвід оперативної роботи в органах ЧК–ОДПУ–НКВС. До складу спецколегій входили лише п'ять колишніх судових працівників теж досвідчених і

кваліфікованих, зі стажем судової та трибунальської роботи з 1918–1919 рр. Із загальної кількості співробітників спецколегій судів УРСР 30 осіб мали стаж в КП(б)У до 1921 р. і п'ять осіб – з 1923 р. по 1930 р. Тобто поповнення кадрового складу спецколегій відбувалось, переважно, за рахунок співробітників НКВС. Останні, однак, своє призначення до складу спецколегій сприймали негативно і намагались за будь-якої можливості повернутися на службу до НКВС. Пояснювалось це низьким рівнем грошового утримання членів спецколегій, відсутністю гарантій у сфері соціально-побутового забезпечення, які мали співробітники НКВС, незадовільним матеріально-технічне станом спецколегій і їх низьким авторитетом у судовій системі УРСР [194, арк. 43–44, 46–47].

Наприклад, 29 вересня 1938 р. у зв'язку з ліквідацією спецколегії ВС Молдавської АРСР на адресу начальника відділу кадрів НКВС УРСР з рапортом звернувся голова ліквідованої спецколегії І. П. Судаков. Він доповідав, що у період від 1918 по 1935 рр. проходив службу на різних посадах в органах ДПУ–НКВС після чого був відряджений до спецколегії, і тому просив повернути його на службу до органів НКВС [473, арк. 189, 190].

Для підняття авторитету спецколегій було запропоновано законодавчо закріпити норму про те, що голова спецколегії має бути водночас заступником голови відповідного суду, виділити кошти на організацію охорони і облаштування приміщень спецколегій [194, арк. 88–89].

Одночасно зі спецколегіями співробітники органів державної безпеки вводились і до складу інших спеціальних судів, створених на початку 1930-х рр. – військових трибуналів та лінійних судів залізничного й водного транспорту. На підставі вже згаданого раніше наказу НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р., наприклад, були призначені члени воєнних трибуналів УВО, Білоруського військового округу, Прикордонної охорони і військ НКВС, члени лінійних судів Донецької та Катеринославської залізниць [322, с. 283].

Поряд з практикою делегування співробітників до складу спеціальних судових органів починаючи з середини 1920-х рр. розвивається ще одна форма квазісудової діяльності органів державної безпеки. Це безпосередній розгляд її окремими

підрозділами кримінальних справ з винесенням по них правозастосовних актів, які містили заходи державного примусу і фактично були вироками. Мова, в першу чергу, йде про Особливу нараду, яка функціонувала при Колегії ДПУ УСРР до 1934 р., і мала право застосовувати до осіб такі заходи покарання як вислання, заслання та ув'язнення до концтаборів (пізніше – виправно-трудовах таборів). Особлива нарада, як правило, здійснювала так звану адміністративну репресію лише у тих справах, де вина особи у зв'язку з відсутністю доказів не могла бути доведена у загальному судовому порядку. Інтенсивність роботи Особливої наради активізувалась саме на рубежі 1933–1934 рр. [327, с. 360–362; 326, с. 332–338]

Після ліквідації ДПУ УСРР і ОДПУ Особлива нарада продовжувала функціонувати при НКВС–МДБ–МВС СРСР до вересня 1953 р. У післявоєнний час значний відсоток справ, які направляли на її розгляд органи державної безпеки, становили справи про учасників ОУН–УПА. Наприклад, в огляді практики військових трибуналів військ МВС Львівського округу за 4-й квартал 1949 р. і 1-й квартал 1950 р., незважаючи на засудження за цей час 1119 членів ОУН, зазначалося, що надходження справ стосовно вказаної категорії осіб до військових трибуналів округу зменшилося. Це було зумовлено тим, що органи МДБ УРСР більшу частину справ направляли на розгляд Особливої наради МДБ СРСР [513, арк. 117].

Особливою формою квазісудової діяльності слід вважати участь органів державної безпеки у функціонуванні «трійок». Це назва, яка традиційно застосовувалась для позначення різноманітних позасудових органів в УСРР та СРСР починаючи ще від часів «воєнного комунізму». Саме у той період в УСРР та інших радянських республіках почали створюватись надзвичайні «трійки» для позасудового розгляду справ про бандитизм, які з впровадженням непу та зменшенням збройного опору радянській владі були скасовані.

Відновлення діяльності «трійок» як позасудових органів відбулося наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. і було пов'язано з проголошенням у цей час курсу на «загострення класової боротьби» і посиленням репресивної діяльності каральних органів. З початком суцільної колективізації з метою проведення ліквідації куркульства як класу та розгляду справ так званого «контрреволюційного

куркульського активу», відповідно до постанови Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. і наказу ОДПУ від 2 лютого 1930 р., у ПП ОДПУ були створені «трійки» з працівників ОДПУ, місцевих партійних і прокурорських органів. Для безпосереднього проведення розкуркулення та масової депортації селянства було організовано також «оперативні трійки». В УСРР їх діяльність регламентував наказ ДПУ УСРР від 7 лютого 1930 р. Згодом відповідно до циркуляра ОДПУ № 96 від 13 серпня 1933 р. були створені «паспортні трійки». В УСРР «паспортна трійка» функціонувала при Особливій нараді при Колегії ДПУ УСРР.

Вона була створена у вересні 1933 р. і вирішувала питання відносно осіб, що порушили законодавство про паспортизацію населення. До них застосовувались висилка через ПП ОДПУ за межі УСРР строком на три роки, заслання до певної місцевості на такий же строк з одночасним позбавленням права проживання в тридцяти пунктах, ув'язнення у виправно-трудові установи ОДПУ строком на три роки. У листопаді 1933 р. «паспортна трійка» переглянула низку своїх постанов з метою посилення санкцій відносно порушників паспортного режиму. Протягом 1933 р. – першої половини 1934 р. «трійка» Особливої наради була перевантажена справами на осіб, які порушили законодавство про паспортизацію, розглядаючи їх списками в середньому по 100-200 справ за добу [40–77].

З 1929 р. у системі органів державної безпеки УСРР почала діяти «Судова трійка» при Колегії ДПУ, до якої спрямовувались закінчені слідством справи і яка мала право виносити вироки аж до вищої міри покарання включно. Це вже був репресивний орган безпосередньо наділений всіма каральними функціями суду. «Судова трійка» при Колегії ДПУ УСРР мала право застосовувати адміністративну висилку та ув'язнення у виправно-трудові табори, а також, відповідно до постанов ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., ПБ ЦК ВКП(б) від 10 березня і 11 серпня 1933 р. та директиви ДПУ УСРР від 22 травня 1933 р., виносити вироки про вищу міру покарання у справах про розкрадання державної та суспільної власності, про повстанство та «контрреволюцію», про збройний бандитизм, про канібалізм [322, с. 77–79].

Протягом 1933 р. за постановами «Судової трійки» було розстріляно 805 осіб, 615 осіб – за справами, які надійшли від територіальних органів ДПУ, 52 особи – за справами транспортних органів ДПУ і 138 осіб – за справами органів міліції [219, арк. 48].

Засідання «Судової трійки» проводились у складі голови і двох членів в присутності прокурора по нагляду за ДПУ. Обов'язкова участь останнього була нормативно закріплена лише з виданням циркуляра ОДПУ від 8 квітня 1931 р.

Порядок надходження справ на розгляд «Судової трійки» та Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР був уніфікований з виданням у 1930 р. нової інструкції про уточнення взаємовідносин місцевих органів ДПУ з органами прокурорського нагляду.

Контроль за своєчасним виконанням постанов позасудових органів, Особливої наради, «Судової трійки» ДПУ УСРР та Колегії ОДПУ, покладався відповідно до наказу ДПУ УСРР № 214 від 11 липня 1932 р. на начальників ОСВ місцевих органів державної безпеки [183, арк. 101]. Це підтверджувалось і наступними наказами, наприклад наказом ДПУ УСРР № 114 від 21 березня 1933 р. [186, арк. 141]

«Трійки» ОДПУ припинили своє існування після ліквідації ОДПУ і ДПУ УСРР. Однак вже менше ніж через рік, згідно з наказом НКВС СРСР № 00192 «З оголошенням інструкції «трійкам» НКВС з розгляду справ про кримінальні та декласовані елементи і про злісних порушників положення про паспорти» від 27 травня 1935 р. вони були організовані при Управліннях НКВС союзних і автономних республік, країв та областей з правами Особливої наради при НКВС СРСР, тобто мали право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання, ув'язнення до виправно-трудова таборів на строк до п'яти років та висилку за межі СРСР. Основне завдання вказаних «трійок» полягало у розгляді справ на так званих кримінальних і декласованих елементів та злісних порушників паспортного режиму. До складу цих «трійок» входили – начальник УНКВС або його заступник (голова «трійки»), начальник управління міліції та начальник відділу УНКВС, який порушив справу, як правило паспортного, транспортного або відділу карного розшуку. В засіданнях брали участь представники прокурорського нагляду – прокурор або помічники

прокурора. Протоколи «трійок» підписувались її головою, членами, представником прокурорського нагляду та секретарем і затверджувались Особливою нарадою при НКВС СРСР.

Порядок діяльності та компетенція цих «трійок» у подальшому були деталізовані спільною вказівкою НКВС і Прокурора СРСР від 29 червня 1935 р., наказами НКВС СРСР № 00419 від 27 листопада 1935 р. «Про перекидання в роботі трійок», № 00251 від 23 липня 1936 р. «Про посилення боротьби зі спекуляцією» та іншими нормативними актами. Певні зміни в організацію діяльності «трійок» вніс наказ НКВС СРСР № 00319 від 21 травня 1938 р., яким затверджувалась нова інструкція «трійкам» НКВС з розгляду справ про кримінальні і декласовані елементи і про злісних порушників положення про паспорти, що скасовувала попередню, затверджену вже згадуваним наказом НКВС СРСР № 00192 від 27 травня 1935 р. Нова інструкція дещо розширювала категорії осіб, справи яких підлягали розгляду «трійок» – утримувачі притонів, особи, які скуповують крадене, хулігани-рецидивісти, крадії-рецидивісти, які хоч і мали місце проживання та роботу, але були причетні до конкретних злочинів [442, арк. 123–126].

З огляду на склад і повноваження «трійок», перелік справ, які вони могли розглядати, ці «трійки» у відомчих документах НКВС називали «міліцейськими». Діяльність вказаних «трійок» носила достатньо інтенсивний характер. Наприклад, за приблизними підрахунками автора «міліцейською трійкою» УНКВС по Одеській області тільки у період з 20 липня 1935 р. по 17 червня 1937 р. було проведено понад 150 засідань, на яких було розглянуто більше 7,5 тис. справ на майже 8 тис. осіб. При цьому, починаючи з листопада 1935 р. в один день відбувалось по два засідання «трійки». На одному з них за участю начальника паспортного відділу розглядали справи щодо порушення паспортного режиму, на іншому, за участю начальника відділу кримінального розшуку, справи загальнокримінального характеру. З червня 1936 р. справи, які подавалися транспортними органами НКВС, теж розглядались на окремих засіданнях «трійки». У 1937 р. предметом розгляду «трійки» поряд з вказаними справами стають також клопотання про дострокове звільнення осіб, які були засуджені цією ж «трійкою» у 1935–1936 рр. [117–127]

Однак, найбільший розмах незаконних позасудових репресій був пов'язаний з діяльністю не «міліцейських трійок», а «трійок» і «особливих трійок» створених у 1937-38 рр. для боротьби з колишніми куркулями, так званими кримінальними і антирадянськими елементами, а також національними меншинами – німецькою, польською, латиською та іншими.

Згідно з постановою ПБ ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» [277, с. 234–235], надісланою телеграмою всім секретарям обласних і крайових організацій ВКП(б), обласним, крайовим і республіканським представникам НКВС, було запропоновано взяти на облік куркулів, які повернулись із заслання, з метою негайного арешту та розстрілу найбільш небезпечних з них і вислання інших менш небезпечних, але «ворожих елементів». Справи на цих осіб мали розглядатись в адміністративному порядку через «трійки» з перевірки антирадянських елементів.

На виконання цієї постанови ПБ ЦК ВКП(б) 4 і 10 липня 1937 р. були прийняті відповідні постанови ПБ ЦК КП(б)У, згідно з якими в УРСР були намічені відповідні «трійки» у складі першого секретаря обкому, начальника відповідного обласного УНКВС і облпрокурора. Органами НКВС було виявлено та взято на облік куркулів та так звані кримінальні елементи по першій категорії, що давало можливість «трійкам» розпочати роботу [471, арк. 48, 53; 293, с.213].

Регулював проведення так званої куркульської операції оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р., який було затверджено постановою ПБ ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. У цьому наказі чітко регламентувалась вся процедура організації та діяльності «трійок»: перелік категорій осіб, які підлягали репресії, повноваження «трійок» щодо винесення вироків, їх персональний склад, порядок розгляду матеріалів, ведення протоколів засідань, приведення у виконання винесених вироків тощо. В УРСР було створено 7 «трійок» при обласних УНКВС і одна «трійка» при НКВС Молдавської АРСР [277, с. 273–282; 293, с.213–214].

«Особливі трійки» створювались на підставі наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 р. з метою проведення масових репресій за класовою та національною ознаками. Компетенція цих «трійок» була деталізована наказом НКВС

СРСР № 189 від 21 вересня 1938 р. «Роз'яснення про застосування наказу НКВС СРСР № 00606–1938 р.» [136, арк. 84–86]. Вони мали розглядати справи на осіб, заарештованих до 1 серпня 1938 р. на підставі оперативних наказів НКВС СРСР № 00485, 00439, 00593–1937 р. і №302, 326–1938 р., а також виданих в їх розвиток директив НКВС СРСР № 49900 від 30 листопада 1937 р. (латиська операція), № 50215 від 11 грудня 1937 р. (грецька операція) та інших, які стосувались представників польської, німецької, естонської, фінської, болгарської, македонської, румунської, іранської, афганської, китайської національностей, харбінців і учасників деяких «білогвардійських» організацій. Разом з тим, особливі «трійки» не могли розглядати справи на іноземців і виносити вирокі щодо інженерів, професорів, лікарів, інших спеціалістів високої кваліфікації, працівників органів і військ НКВС, колишніх військовослужбовців РСЧА і РСЧФ, яким було присвоєно спеціальні військові звання. справи на цих осіб повинні були спрямовуватися за підсудністю до військових трибуналів, лінійних і облсудів, військової колегії ВС СРСР або до Особливої наради НКВС СРСР.

Наказ НКВС СРСР № 189 деталізував види вироків, які могли виносити «особливі трійки». Крім вироків по першій і другій категоріях заарештованих, а також прийняття рішень щодо повернення справ на дослідження або звільнення обвинувачених з-під арешту з припиненням справ, «особливі трійки» могли виносити вирокі про ув'язнення у виправно-трудові табори на строк до 5 років, про вислання до певних пунктів СРСР, про віддання під гласний нагляд за місцем проживання обвинуваченого або звільнення з-під арешту з зарахуванням до загального строку покарання терміну попереднього ув'язнення.

До складу «особливих трійок», як і до «трійок» щодо колишніх куркулів та інших антирадянських елементів, входили перший секретар обкому ВКП(б), начальник відповідного обласного УНКВС і облпрокурор.

З мотивів усунення порушень процесуального законодавства та належної організації слідчої роботи органів НКВС відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р. та наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок

здійснення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.» «трійки» та «двійки» були ліквідовані [277, с. 607–611, 612–617].

Після ліквідації «трійок» та усунення в подальшому з посади М. І. Єжова та призначення наркомом внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії наприкінці 1938 – у 1939 рр. була видана низка юридичних актів щодо порядку перегляду та оскарження рішень колишніх «трійок» НКВС. Зокрема, це спільна директива НКВС СРСР і Прокурора СРСР № 2709 від 26 грудня 1938 р., накази НКВС СРСР № 00116 від 4 лютого 1939 р. «Про порядок розгляду скарг засуджених колишніми трійками НКВС (УНКВС)» [131, арк. 156–157], № 00497 від 8 травня 1939 р. «Про доповнення директиви НКВС і Прокуратури СРСР від 26 грудня 1938 р. № 2709 і наказу НКВС СРСР № 00116–1939 р.» [136, арк. 104–104 зв.], № 00919 від 9 серпня 1939 р. «Про порядок виконання постанов про скасування неправильних рішень колишніх трійок НКВС–УНКВС» [131, арк. 194], № 001437 від 27 листопада 1939 р. «Про спрямування копій постанов про скасування неправильних рішень колишніх трійок по справах УРСМ до ГУРСМ» [132, арк. 186], спільний наказ НКВС СРСР і Прокурора Союзу РСР № 001214 від 10 жовтня 1939 р. «В розвиток директиви НКВС і Прокуратури Союзу РСР № 2709 від 26 грудня 1938 р. про скасування неправильних рішень колишніх трійок НКВС-УНКВС» [131, арк. 222–222 зв.] та інші. Вказані акти визначали процедуру відновлення прав засуджених у випадках явного порушення щодо них законності у процесі діяльності «трійок» НКВС.

Як бачимо, «трійки» та «особливі трійки» створені у 1937–38 рр. функціонували паралельно зі згаданими «міліцейськими трійками». Однак на відміну від останніх вони мали міжвідомчий характер, оскільки до їх складу поряд з керівниками обласних УНКВС входили також керівники місцевих партійних структур і органів прокуратури. Крім цього, «трійки» з перевірки антирадянських елементів і «особливі трійки» на відміну від «міліцейських трійок» мали право виносити постанови про застосування вищої міри покарання.

5.3. Державний і партійний контроль за органами державної безпеки

На початку 1930-х рр. відповідно до ст.ст. 41 і 43 Конституції УСРР голова ДПУ УСРР хоч і входив до складу РНК УСРР на правах уповноваженого ОДПУ з дорадчим голосом, але в її засіданнях участі практично не брав. Відповідно припинилася і будь-яка звітність ДПУ перед ВУЦВК і РНК. Подібна тенденція в майбутньому тільки посилювалася.

Взаємовідносини місцевих органів державної безпеки з місцевими партійними і державними установами визначалися статтями 73–74 Положення про структуру, оперативні й адміністративні функції та права місцевих органів ДПУ УСРР, затвердженого головою ДПУ УСРР у вересні 1930 р. Начальники міських і районних апаратів ДПУ мали інформувати міські і районні партійні та державні органи про політичний стан адміністративно-територіальних одиниць. Начальник сектору ДПУ під час виїзду до районів і міст міг вступати в контакт з міськими та районними партійними комітетами як офіційний представник ДПУ УСРР. Крім цього, у випадку загострення ситуації в певній місцевості начальник сектору ДПУ за необхідності мав право виступати на бюро або президіях місцевих партійних і державних органів з відповідними інформуванням [278, с. 517]. Контроль з боку місцевих органів влади за каральними структурами був згорнутий ще наприкінці 1920-х рр. [322, с. 107–108]

Юридичний статус НКВС УСРР не був чітко визначений, адже положення про загальносоюзний НКВС хоча і було розроблене, однак офіційного затвердження не отримало [391, с. 37]. Саме воно мало б докладно регулювати діяльність республіканських наркоматів. До того ж, тільки 22 січня 1935 р., згідно з постановою XII з'їзду Рад УСРР «Про зміни в Конституції (Основному законі) УСРР» [241], була скасована ст. 43, в якій закріплювався статус вже не існуючого ДПУ УСРР, і викладена у новій редакції ст. 44 Конституції УСРР 1929 р.

Але конституційні норми не внесли повної ясності у питання щодо статусу наркомату. Так, згідно з новою редакцією ст. 44 Конституції УСРР 1929 р. НКВС УСРР підпорядковувався ЦВК і РНК УСРР і одночасно у своїй діяльності здійснював директиви відповідних об'єднаних комісаріатів СРСР. У той же час, відповідно до згаданої вище постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. НКВС СРСР вважався загальносоюзним, а не об'єднаним наркоматом.

Ця невідповідність була усунута тільки з прийняттям нових союзної та республіканської конституцій. Статті 48 і 51 Конституції УРСР 1937 р. закріпили, що НКВС УРСР належить до союзно-республіканських народних комісаріатів та керує дорученими йому галузями державного управління, підпорядковуючись РНК УРСР і відповідному союзно-республіканському наркомату [266, с. 13]. Вказані норми мали формальний характер і фактичного підпорядкування НКВС УРСР органам державної влади республіки, зокрема РНК УРСР насправді так і не відбулось.

Після створення НКДБ УРСР 21 березня 1941 р. ВР УРСР внесла відповідні зміни та доповнення до статей 45 і 48 Конституції УРСР. НКДБ УРСР визначався в якості союзно-республіканського наркомату, а нарком державної безпеки був введений до складу РНК УРСР. Але його діяльність в складі уряду носила формальний характер. Така ж ситуація мала місце й у повоєнний час, після перейменування НКДБ у МДБ.

Згортання державного контролю за органами державної безпеки з боку вищих та місцевих органів влади намагалися замінити внутрішньовідомчим контролем фінансово-господарської діяльності. В першій половині та середині 1930-х рр. було видано внутрішньовідомчі нормативні акти щодо бюджетної дисципліни та фінансової роботи в органах державної безпеки, а також проведено обстеження фінансової діяльності місцевих органів. Зокрема, це наказ ДПУ УСРР № 252 від 15 серпня 1932 р. і циркуляр НКВС УСРР № 14 «Про впорядкування фінансової роботи в місцевих органах НКВС УРСР» від 26 вересня 1936 р., які були спрямовані на зміцнення фінансової дисципліни, покращення діяльності секретарів-рахівників міськрайапаратів, удосконалення матеріального й фінансового обліку та звітності [183, арк. 125; 184, арк. 139; 186, арк. 97].

Ревізії фінансово-господарської діяльності місцевого апарату органів державної безпеки проводилися й в подальшому. Так, у 1948 р., наприклад, таким перевіркам були піддані УМДБ Ворошиловградської, Закарпатської, Львівської, Чернігівської та Ізмаїльської областей, Львівська школа МДБ УРСР. У виданому 25 березня 1948 р. наказі МДБ УРСР № 026 «Про покращення фінансово-господарської діяльності в органах МДБ УРСР і посилення контролю за правильним і економним

витрачанням грошових коштів і матеріальних цінностей» ФВ УМДБ наказувалося здійснювати ревізії міськрайорганів МДБ, виявляти факти порушень, незаконного витрачання коштів і розкрадань, проводити розслідування та притягати винних до відповідальності. Щоквартально матеріали ревізій мали доповідатися начальнику ФВ МДБ УРСР [169, арк. 68–70, 84–86; 171, арк. 36–40, 78–80, 102–103; 172, арк. 42–44].

Відомчий контроль за секретними видатками органів державної безпеки регулювався інструкцією НКВС СРСР № 177 від 28 серпня 1939 р. і передбачав щоквартальну перевірку секретної звітності за ст. 9 кошторису відомства перевірними комісіями у складі керівництва основних оперативних підрозділів і ФВ НКВС-НКДБ-МДБ. Наприкінці 1947 – на початку 1948 рр. в МДБ УРСР на підставі інструкцій господарського управління та ФВ МДБ СРСР № 28ф-37ц від 11 вересня 1947 р. і ФВ МДБ СРСР № 28ф/17356 від 29 жовтня 1947 р. була проведена річна інвентаризація майнових і матеріальних цінностей, які перебували на обліку секретно-оперативних витрат. У серпні 1948 р. були здійснені ревізії секретно-оперативних витрат в УМДБ Тернопільської, Чернігівської та Житомирської областей [80, арк. 185; 81, арк. 88–92; 174, арк. 73; 175, арк. 62, 154–156].

В умовах послаблення державного контролю за органами державної безпеки зростали роль і значення контрольних повноважень партійних структур. Партійний контроль стосувався найважливіших напрямів діяльності, організаційної структури та кадрового забезпечення органів державної безпеки.

Основними формами контролю з боку партійних структур за діяльністю органів державної безпеки були ознайомлення з документами та матеріалами, які відображали результати цієї роботи, а також заслуховування звітів про її підсумки. Питання діяльності органів державної безпеки регулярно заслуховувалися на засіданнях ПБ ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У. Приймалися відповідні постанови партійних структур, у яких надавалася оцінка результатів цієї діяльності, передбачалося, в разі необхідності, застосування заходів впливу або притягнення до відповідальності. Окрім цього, органи державної безпеки надсилали до партійних інстанцій різноманітні звітні матеріали про свою діяльність – спецповідомлення, доповідні записки, довідки, листи тощо. Насамперед, це звітування про проведення

масштабних репресивних акцій, передбачених рішеннями ЦК ВКП(б) або ЦК КП(б)У, політичні настрої населення, роботу кадрових підрозділів щодо комплектування особовим складом, боротьбу з українським націоналістичним підпіллям, яке здійснювали органи НКДБ УРСР у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. тощо.

Значний обсяг звітної документації стосувався стану кадрової роботи в органах державної безпеки. Відповідні звіти, довідки, доповідні записки, статистичні дані регулярно направлялися до управління кадрів (з 1948 р. – адмінвідділу) ЦК КП(б)У, структур, які здійснювали контроль за станом укомплектованості та діяльністю органів НКДБ–МДБ. При цьому звітувалися як наркомат (міністерство) загалом, так і окремі УНКДБ-УМДБ. Наприклад, протягом лютого 1945 р. – березня 1946 р. до згаданого відділу були направлені: статистичний звіт про кількісний і якісний склад органів НКДБ УРСР (станом на 1 січня 1945 р.), звіт про роботу відділу кадрів НКДБ УРСР за період з липня 1943 р. по 1 січня 1945 р., довідка про роботу НКДБ УРСР по кадрам станом на 1 квітня 1945 р., довідка про штатну належність і укомплектованість особовим складом органів НКДБ УРСР станом на 22 березня 1945 р., план роботи відділу кадрів НКДБ УРСР на 4-й квартал 1945 р., копії звітних матеріалів УНКДБ Ізмаїльської області за 4-й квартал 1945 р. (довідна записка про роботу відділу кадрів, статистичні дані по кадрам, доповідна записки про стан кадрів, план роботи відділу кадрів на 1-й квартал 1946 р., довідка про заходи виховної роботи, проведеної УНКДБ Ізмаїльської області з особовим складом управління), річний звіт відділу кадрів НКДБ УРСР за 1945 р. [498, арк. 1–40; 499; 500, арк. 1–16; 502; 503, арк. 75–78]

Зокрема, у звіті про роботу відділу кадрів НКДБ УРСР за період з липня 1943 р. по 1 січня 1945 р. (підписаний заступником наркома М. С. Ступницьким 26 лютого 1945 р. і направлений за № 3005/2/ок від 28 лютого 1945 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У О. І. Кириченка), керівництво НКДБ УРСР доповідало про формування кадрового складу органів державної безпеки після вигнання нацистів, стан апаратів НКДБ УРСР і УНКДБ областей, чисельність особового складу, його затвердження партійними інстанціями, роботу з висунення на вищі посади, проведення атестування,

спеціальної перевірки співробітників, організаційно-штатні зміни та обліково-статистичну роботу [502, арк. 1–20]. До звіту додавалися довідки: за формою № 1 про чисельний склад кадрів, за формою № 2 про прибулий і знову прийнятий склад НКДБ УРСР, за формою № 5 про спеціалістів з вищою освітою, які працюють в НКДБ УРСР, про хід затвердження номенклатурного складу органів НКДБ УРСР, відомості про кількість і характер висувань оперативного та керівного складу органів МДБ УРСР; списки: оперативних працівників НКДБ УРСР, які намічені в резерв на висунення, а також ті, хто перебуває на виборних посадах [502, арк. 21–30].

Згідно з планом роботи відділу кадрів НКДБ УРСР на 4-й квартал 1945 р. передбачалося забезпечення виконання рішень ЦК КП(б)У щодо комплектування 600 комуністами і комсомольцями Харківської та Львівської міжкrajових шкіл НКДБ, затвердження номенклатурного складу в ЦК КП(б)У та НКДБ СРСР, проведення спільно з партійними організаціями партійно-політичної роботи серед особового складу тощо [503, арк. 75–78].

У річному звіті відділу кадрів НКДБ УРСР за 1945 р., підписаному заступником наркома державної безпеки УРСР по кадрам М. С. Ступницьким і поданому 6 березня 1946 р. до управління кадрів ЦК КП(б)У, керівництво наркомату доповідало про підбір і комплектування кадрів, вивчення і розстановку особового складу, звільнення з органів працівників, які не відповідають вимогам роботи, підготовку, виховання та підвищення кваліфікації кадрів, облік кадрів і стан особових справ та спецперевірки, затвердження номенклатурного складу в партійних органах і НКДБ СРСР [498, арк. 1–17].

На виконання постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1951 р. «Про недоліки в роботі з кадрами в міністерствах і відомствах Української РСР» та у зв'язку з некомплектom кадрів МДБ УРСР просило ЦК КП(б)У прийняти спеціальну постанову про направлення 384 комуністів з посад секретарів і завідувачів відділів обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У для роботи в органах МДБ і міліції та ще 324 особи з партійних, радянських і комсомольських працівників областей на посади оперативного складу органів державної безпеки. Про недоліки в роботі з кадрами МДБ УРСР у цей же період подало до ЦК КП(б)У відповідну довідку, а проблеми

кадрової роботи обговорювалися на засіданні працівників кадрових підрозділів МДБ УРСР, яке відбулося в листопаді 1951 р. [519, арк. 271–272, 283–299, 372–469]

Контроль за станом кадрів на рівні обласних УНКДБ здійснювали місцеві партійні комітети. Вони, зокрема, виявляли некомплект номенклатурних посад, необхідність заміни керівних співробітників, які не відповідали займаним посадам або були малоефективними в роботі, та регулярно доповідали про це в ЦК КП(б)У. Наприклад, Дрогобицький обком КП(б)У в травні 1945 р., Одеський обком КП(б)У в червні 1945 р., у вересні 1951 р. Ізмаїльський обком КП(б)У і т. д. [501, арк. 34–36; 503, арк. 12–22; 519, арк. 234–239]

Ще однією формою партійного контролю була перевірка, обстеження роботи окремих підрозділів органів державної безпеки. Наприклад, у вересні – жовтні 1948 р. комісією ЦК КП(б)У провела перевірку політико-морального стану особового складу відділу охорони МДБ УРСР. Встановлені факти «нездорової обстановки» у відділі: масові аморальні поступки, розкрадання, пияцтво, вчинення релігійних обрядів і побутової розпущеності. 5 осіб покінчили життя самогубством, 3 з них – у 1948 р., до кримінальної відповідальності притягалися 4 особи, адміністративні стягнення у 1947–48 рр. були накладені на 45 осіб. Мали місце 11 випадків втрати зброї і документів, 29 випадків вживання спиртних напоїв на службі, інші порушення та проступки. Парторганізація відділу охорони і вахтерської команди, яка налічувала 265 членів ВКП(б) і 38 кандидатів в члени ВКП(б), працювала незадовільно, не проводила партійні збори по 3–4 місяця.

На підставі матеріалів партійної перевірки 5 жовтня 1948 р була прийнята постанова ПБ ЦК КП(б)У «Про політико-моральний стан особового складу відділу охорони МДБ УРСР» (протокол №179, п.8-з). За неналежне виконання керівництвом відділу своїх обов'язків начальник і заступник начальника були звільнені з посад. Міністру і секретарю партійного комітету МДБ УРСР наказувалося розробити заходи з «оздоровлення» колективу відділу. Ситуацію пропонувалося обговорити на партійному комітеті МДБ УРСР та провести «виховну роботу». До 1 січня 1949 р. міністр і секретар парткомітету МДБ були зобов'язані прозвітувати до ЦК КП(б)У про виконання постанови [482, арк. 46–61].

Ще одною формою партійного контролю за діяльністю органів державної безпеки, яка вважалася винятковою прерогативою ЦК ВКП(б), було попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної або слідчої діяльності. У такому порядку, наприклад, приймався згаданий раніше наказ МДБ СРСР № 00378 «Про покращення слідчої роботи в органах МДБ» від 24 липня 1947 р. та низка інших відомчих нормативних актів [278, с. 643–647; 140, арк. 100–106].

Контроль за кадровим складом органів державної безпеки відбувався в кількох напрямках. Насамперед, партійні органи контролювали процес відбору та прийняття на службу співробітників. За постановою ОБ ЦК ВКП(б) від 11 червня 1930 р. для відбору кандидатів на роботу в органи ОДПУ при окружних партійних комітетах організовувались спеціальні комісії в складі завідуючого кадрами окружного партійного комітету, начальника окрвідділу ДПУ, і керівника відповідного підприємства. Ці комісії направляли кандидатів на курси, що діяли при органах ДПУ [477, арк. 148].

Від середини 1930-х і до початку 1950-х рр. партійні структури повністю контролювали відбір кандидатів до відомчих закладів освіти органів державної безпеки. Як правило ПБ ЦК ВКП(б) і ПБ ЦК КП(б)У визначали кількісний склад кандидатів на навчання для кожної області, так звану розверстку, а на місцях створювалися комісії під головуванням секретарів обкомів, які вже здійснювали безпосередній відбір осіб з-поміж членів ВКП(б), кандидатів у члени ВКП(б) і комсомольців. Зокрема, в такому порядку, наприклад, було проведено відбір 720 осіб на навчання до Центральної та Київської міжкрайової шкіл ГУДБ і Харківської школи зовнішньої розвідки ГУДБ НКВС СРСР у 1937 р., 410 осіб – до Київської міжкрайової школи ГУДБ, Московської та Ленінградської шкіл зовнішньої розвідки НКВС СРСР у 1938–1939 рр., 1350 осіб – до Української та Горьківської міжкрайових шкіл, Вищої школи НКВС СРСР і Київських курсів ГУЛАГ НКВС СРСР у 1939–1940 рр., 600 осіб – до Харківської міжкрайової школи НКДБ СРСР у 1944–1945 рр., 300 осіб – до міжкрайових шкіл МДБ у 1950 р. тощо [471, арк. 117–120, 142–144; 472, арк. 170–172; 475, арк. 1–2; 509, арк. 19, 239–241, 243, 246; 506, арк. 46].

Партійний контроль за органами державної безпеки забезпечувався ще й за рахунок прямих призначень партійних функціонерів на керівні посади в структурі ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ. Процедура таких призначень, які ми умовно назвали «партійно-комсомольським призовом», докладно описана у розділі 4 цієї роботи.

Слід також відзначити, що не останню роль у перетворенні органів державної безпеки у цілком контрольовану ВКП(б) структуру відіграла практика введення керівників ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ до складу вищих партійних інстанцій.

Наприклад, вже наприкінці 1920-х рр. голова ДПУ УСРР та його заступники були введені до складу вищих партійних органів республіки. На IX–XII з'їздах КП(б)У голова ДПУ УСРР В. А. Балицький обирався членом ЦК. Згідно з рішенням ПБ ЦК КП(б)У від 20 липня 1925 р. йому дозволялось бути присутнім на засіданнях ПБ ЦК КП(б)У. 24 листопада 1926 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У В. А. Балицький увійшов до ОБ ЦК КП(б)У. 29 листопада 1927 р. на Пленумі ЦК КП(б)У був затверджений кандидатом у члени ПБ ЦК КП(б)У, а на Пленумах ЦК КП(б)У 15 червня 1930 р. і 23 січня 1934 р. – членом ПБ ЦК КП(б)У. В лютому 1934 р. – червні 1937 р. В. А. Балицький, вже як нарком внутрішніх справ УРСР, був членом ЦК ВКП(б). С. Ф. Реденс, перебуваючи на посаді голови ДПУ УСРР, був кандидатом у члени ПБ ЦК КП(б)У.

На початку 1930-х рр. високе посадове становище в партійній системі займали заступники голови ДПУ УСРР. На XI з'їзді КП(б)У (1930 р.) І. М. Леплевського обрано членом ЦК КП(б)У. В січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У К. М. Карлсона обрали членом ЦК КП(б)У, а згодом кандидатом в члени ОБ ЦК КП(б)У [465, арк. 12 зв.; 526, с. 27, 127, 502]. В 1938 р. членом ПБ ЦК КП(б)У був нарком внутрішніх справ УРСР О. І. Успенський.

Партійні інстанції встановили повний контроль за призначеннями на керівні посади як в системі центрального апарату, так і в місцевих органах НКВС–НКДБ–МДБ. На початку досліджуваного періоду було сформовано єдиний механізм призначення посадових осіб органів державної безпеки, незалежно від їх місця в організаційно-штатній ієрархії. Кандидатури для призначення на посади від

начальника районного відділення і вище мали бути погоджені по черзі Секретаріатом і ОБ та остаточно затверджені ПБ ЦК КП(б)У [322, с. 186–187].

Згодом, у 1930-ті рр. було введено поняття «номенклатурні посади». Призначення та звільнення з них могли відбуватись тільки після рішення відповідного партійного органу, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкому КП(б)У та виданого на підставі цього наказу союзного і республіканського наркомату (міністерства) або обласного управління державної безпеки.

Наприклад, на початок 1945 р. в органах НКДБ УРСР було 987 номенклатурних посад. Це 13 категорій керівних посад в місцевих органах і центральному апараті НКДБ УРСР (начальники міськрайвідділень, райвідділів, міськвідділів, начальники відділів УНКДБ областей, начальники і заступників начальників УНКДБ областей, в тому числі по кадрам, начальники відділів, заступники та начальники управлінь центрального апарату НКДБ УРСР, помічник, заступники наркома та нарком державної безпеки УРСР). Підлягали затвердженню в партійних структурах 944 особи, які перебували в наявності, з них 85 осіб – в номенклатурі ЦК ВКП(б). Загалом за період від липня 1943 р. по 1 січня 1945 р. в партійні органи було представлено для затвердження в займаних посадах матеріали на 126 осіб, з яких затверджено 85 осіб. До відділу кадрів НКДБ СРСР і ЦК ВКП(б) було направлено матеріали на 48 осіб [502, арк. 10, 23].

У 1945 р. кількість номенклатурних посад в НКДБ УРСР була збільшена до 1251 (779 посад – номенклатура ЦК ВКП(б) і НКДБ СРСР і 472 посади – номенклатура ЦК КП(б)У). Номенклатуру ЦК КП(б)У становили начальники райвідділень НКДБ УРСР, а вищі за них посади вважалися номенклатурою ЦК ВКП(б) і НКДБ СРСР. Подання матеріалів на затвердження мали здійснювати відділи кадрів органів НКДБ [500, арк. 7 зв. – 8 зв.].

Співробітники органів державної безпеки, які призначалися на номенклатурні посади і подавалися на затвердження в партійні інстанції, попередньо проходили ретельну спецперевірку. Наприклад, у листопаді 1945 р. в УНКДБ Кам'янець-Подільської області на 52 номенклатурні посади ЦК КП(б)У та НКДБ УРСР було затверджено в ЦК КП(б)У 40 осіб. Стосовно 12 осіб документи не подавалися через

наявність на них компроматів або у зв'язку з незавершеною спец перевіркою [501, арк. 97–101]. Компромати могли бути підставою звільнення співробітників з номенклатурних посад за поданням обкому КП(б)У та рішенням ЦК КП(б)У [501, арк. 69–71].

Крім цього, на працівників НКДБ, які входили до номенклатури посад ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У та відповідно НКДБ УРСР і НКДБ СРСР, обкоми партії мали надавати партійні характеристики. Часто місцеві партійні структури відмовлялися від цього. Тому в червні 1945 р. НКДБ УРСР просив ЦК КП(б)У дати вказівку обкомам КП(б)У про видачу таких документів відділам кадрів обласних УНКДБ [501, арк. 16, 38].

У післявоєнний час номенклатура посад МДБ УРСР була визначена циркуляром МДБ УРСР № 001 від 25 квітня 1947 р. [168, арк. 1–3] До номенклатури посад ЦК ВКП(б) і МДБ СРСР належали посади начальників УМДБ областей і начальника Харківської школи МДБ, до номенклатури ЦК КП(б)У і МДБ СРСР – посади начальників і заступників начальників 1, 2, 4, 5 управлінь і слідчої частини МДБ УРСР, начальника АГУ МДБ УРСР, заступника начальника управління 2-Н МДБ УРСР, начальників відділів «А», «Б», «В», «О», «Р», 6-го, охорони, ФВ та інспекції МДБ УРСР, заступників начальника відділу кадрів МДБ УРСР і заступників начальників УМДБ областей, начальників міських, окружних, районних відділів МДБ і начальника Львівської школи МДБ. Посади, віднесені до номенклатури ЦК КП(б)У і МДБ УРСР, становили начальники міських і районних відділень МДБ.

Номенклатурними посадами МДБ СРСР вважалися посади заступника начальника АГУ МДБ УРСР, начальника і заступника начальника секретаріату МДБ УРСР, начальника тюремного відділу МДБ УРСР, начальників відділів, які входили до складу управлінь центрального апарату МДБ УРСР, заступників начальників всіх відокремлених відділів МДБ УРСР, за винятком відділу кадрів, заступників начальників інспекції МДБ УРСР і особливої інспекції відділу кадрів МДБ УРСР, начальників відділень всіх управлінь і відділів МДБ УРСР, помічників начальників УМДБ областей, начальників і заступників начальників відділів УМДБ областей.

До номенклатури посад МДБ УРСР було включено весь особовий склад центрального апарату МДБ УРСР, начальників секретаріатів, інспекцій, всіх відділів УМДБ областей, заступників начальників міських і районних відділів МДБ.

Особовий склад УМДБ областей, міських і районних органів МДБ входив до номенклатури начальників УМДБ областей і обкомів КП(б)У.

Станом на 1 червня 1947 р. по всім органам МДБ УРСР до номенклатури ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, МДБ СРСР і МДБ УРСР за списком входило 4889 посад, з яких 2510 були посадами керівного складу органів МДБ УРСР і 2379 – рядового складу центрального апарату МДБ УРСР [168, арк. 7–10].

Була розмежована також компетенція вищих партійних інстанцій у питаннях призначення кандидатів на номенклатурні посади. Так, станом на 13 березня 1947 р. міністра державної безпеки УРСР і п'ять його заступників, один з яких за сумісництвом очолював управління 2-Н МДБ УРСР, начальників 25 обласних УМДБ спочатку затверджувало ПБ ЦК КП(б)У, а остаточно – ПБ ЦК ВКП(б). Начальника Харківської міжрайової школи МДБ – ОБ ЦК КП(б)У і ОБ ЦК ВКП(б).

Призначення на всі інші номенклатурні посади в центральному апараті МДБ УРСР і його місцевих органах затверджувались рішеннями ПБ, ОБ або Секретаріату ЦК КП(б)У. До повноважень ПБ ЦК КП(б)У належало затвердження начальників 1, 2, 4, 5-го управлінь і слідчої частини МДБ УРСР. ОБ ЦК КП(б)У здійснювало найбільшу кількість призначень на номенклатурні посади. Зокрема, в центральному апараті МДБ УРСР воно затверджувало секретаря партійної організації МДБ УРСР, заступників начальників 1, 2, 2-Н, 4, 5-го управлінь, слідчої частини і відділу кадрів, начальників відділів «А», «Б», «В», «О», «Р», охорони, 6-го, інспекції, АГУ і Львівської міжрайової школи. На місцях ОБ ЦК КП(б)У затверджувало призначення на посади заступників начальників і партійних секретарів обласних УМДБ, начальників транспортних відділів МДБ залізниць і водних відділів МДБ.

У компетенції Секретаріату ЦК КП(б)У перебували призначення начальників ФВ та Укрспецторгу МДБ УРСР, начальників міських, окружних, районних відділів і відділень МДБ і начальників ТВ міліції МВС залізниць і водних відділів міліції [168, арк. 4–6].

Ще однією формою партійного контролю за органами державної безпеки був контроль за політичною благонадійністю співробітників спецслужби та їх належне ідеологічне виховання. Для цього в їх структурі створили партійні та підпорядковані їм комсомольські осередки. Вже наприкінці 1920-х рр. їх діяльність була спрямована на забезпечення відданості особового складу органів державної безпеки політиці, яка проводилася керівництвом ВКП(б), боротьбу з прибічниками опозиції в лавах спецслужби та усунення з посад небажаних з ідеологічних міркувань співробітників.

У 1930-ті рр. мережа партійних і комсомольських структур в органах державної безпеки була розширена, формувалися осередки окремих підрозділів. Наприклад, на прохання НКВС УРСР з метою покращення партійної роботи та забезпечення виконання бойових завдань, покладених на ОВ, була прийнята постанова ПБ ЦК КП(б)У від 27 вересня 1938 р. (протокол №4, п.128) про створення при ОВ КОВО первинної партійної організації шляхом виділення її з первинної організації УДБ НКВС УРСР [473, арк. 211–212].

На підставі постанови ЦК КП(б)У, затвердженої на засіданні ПБ ЦК КП(б)У 10 липня 1939 р. (протокол №13, п.175-оп), окремі партійні та комсомольські організації були створені в 3-х відділах (відділеннях) органів НКВС. В 3-х спецвідділах (відділеннях) НКВС УРСР і УНКВС областей УРСР весь склад комуністів було об'єднано в первинну партійну організацію з безпосереднім підпорядкуванням міському КП(б)У, а членів ВЛКСМ в первинну комсомольську організацію підпорядковану відповідному міському ЛКСМ. Облік негласного складу комуністів і комсомольців, зберігання облікових документів покладалося на секретарів міськкомів КП(б)У і ЛКСМ. Питання прийому та виключення з партії та комсомолу негласного складу розглядали на первинних комсомольських і партійних організаціях 3-х відділів УДБ з подальшим розглядом і затвердженням цих рішень відносно членів партії – на закритому засіданні бюро міськкомів КП(б)У, відносно членів ВЛКСМ – на закритих засіданнях міськкомів ЛКСМ [477, арк. 211–157].

Відповідно до постанови ПБ ЦК КП(б)У від 26 січня 1939 р. (протокол №8, п.8-оп) вища партійна інстанція УРСР звернулася з проханням до ЦК ВКП(б) про введення звільнених посад секретарів парткомів в первинних парторганізаціях 15

обласних УНКВС УРСР, УНКВС Молдавської АРСР і посади звільненого секретаря парткому і посаду технічного секретаря парткому в НКВС УРСР. Оплату праці пропонувалося здійснювати за рахунок партійного бюджету (секретар парткому НКВС УРСР – 1 400 карб. в міс., секретарям парткомів облуправлінь НКВС УРСР 1 200 карб., технічному працівнику парткому НКВС УРСР – 700 карб.) [475, арк. 78–78 зв.].

В умовах зростання ролі та значення партійних осередків в органах державної безпеки, деякі з них намагалися перебирати на себе керівні функції. На засіданні ПБ ЦК КП(б)У від 11 липня 1939 р. (протокол №13, п.194-оп) з цього приводу була навіть затверджена постанова ЦК КП(б)У «Про рішення бюро первинних парторганізацій Житомирського та Ворошиловградського УНКВС».

ЦК КП(б)У звертало увагу на те, що окремі бюро первинних парторганізацій обласних УНКВС, неправильно зрозумівши постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р., втручаються в оперативну діяльність УНКВС. Наприклад, партійний комітет Житомирського УНКВС своїм рішенням від 25 січня 1939 р. давав вказівку колишньому начальнику УНКВС щодо ведення агентурно-оперативної роботи, пропонував відкликати з відрядження співробітників, які знаходились в районах. Також на своїх засіданнях парткомітет обговорював і затверджував питання атестування співробітників. Партійний комітет Ворошиловградського УНКВС на засіданні від 4 червня 1939 р. заслухав доповідь начальника відділення ЕКВ про стан оперативно-агентурної діяльності і в своєму рішенні по цій доповіді давав вказівки про порядок роботи з агентами та резидентами, про використання конспіративних квартир, вказівки по агентурним справа і справам-формулярам.

Така діяльність парткомітетів, на думку ПБ ЦК КП(б)У, призводила до підміни керівництва УНКВС, порушення принципів єдиноначальності в УНКВС, а обговорення агентурно-оперативної діяльності УДБ – до порушення правил конспірації.

ПБ ЦК КП(б)У наголошувало, що основне завдання первинних парторганізацій обласних УНКВС – рішуче піднімати внутрішньопартійну роботу, підвищувати ідейно-політичний рівень робітників УНКВС, виховувати в них «відчуття

більшовицької пильності та безмежної відданості справі партії Леніна-Сталіна», піднімати трудову дисципліну серед комуністів, комсомольців і всіх робітників УНКВС, допомагати керівництву УНКВС здійснювати заходи, які забезпечують більшовицьке виконання завдань, що стоять перед органами НКВС, вести боротьбу з недоліками в роботі органів НКВС, які визначені у постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. [477, арк. 200–205]

Однак намагання партійних осередків втручатися в службову діяльність органів державної безпеки продовжувалося й надалі. Так, на засіданні партбюро парторганізації УМДБ по Вінницькій області в квітні 1949 р. розглядалося питання про роботу апарату відділення «В» (колишньої військової цензури) і матеріали доповідалися в ЦК КП(б)У [514, арк. 58–61]. В серпні – вересні 1951 р. полтавський обком КП(б)У просив ЦК КП(б)У розділити первинну партійну організацію Полтавського УМДБ на дві окремі – для оперативних і адміністративно-господарських підрозділів. Мотивувалося таке прохання необхідністю більш «глибокого викриття» на партійних засіданнях недоліків і прорахунків в методах «оперативно-чекістської діяльності», тобто по суті прямого втручання партійних інстанцій в роботу органів МДБ [519, арк. 199–205].

На завершальному етапі Другої світової війни, у грудні 1944 р., була скликана перша партійна конференція НКДБ УРСР. На ній зазначалося про відновлення функціонування старих і створення 7 нових парторганізацій (в 1-му управлінні, внутрішній тюрмі, відділі «В», об'єкті № 31, секретаріаті, 5-му відділі, на курсах польської мови), а також нових партгруп в парторганізаціях адміністративно-господарського та ФВ, 6-го відділу та спецкоманди. Кількість комуністів в НКДБ УРСР зросла з 424 осіб (на 1 листопада 1943 р.) до 797 (на 29 грудня 1944 р.). В НКДБ УРСР існувало 14 первинних комсомольських організацій, до яких входило 256 комсомольців [491, арк. 19–20, 33].

У підсумковій резолюції конференції серед основних задач партійних осередків були визначені: мобілізація всіх співробітників органів державної безпеки на виконання рішень ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і міськкомів КП(б)У, забезпечення службової дисципліни, прийняття в партію нових членів, політико-

ідеологічна (політико-виховна) робота з «марксистсько-ленінського виховання комуністів», підвищення їх «ідейно-політичного рівня», контроль за вивченням співробітниками короткого курсу історії ВКП(б), книг Сталіна, іншої комуністичної літератури [491, арк. 180–186]. У цих питаннях партійні осередки органів державної безпеки мали звітувати перед відповідними інстанціями КП(б)У.

У грудні 1949 р. була проведена вже 5-та партійна конференція МДБ УРСР, яка зобов'язала первинні партійні організації посилити ідейно-політичне виховання співробітників-комуністів і кандидатів в члени партії, вивчення ними «марксистсько-ленінської теорії», покращити керівництво комсомолом, зміцнити «чекістську» дисципліну та вчасно реагувати на її порушення. На цю конференцію було обрано 296 делегатів, які представляли 1727 членів ВКП(б) і 141 кандидата в члени ВКП(б), в тому числі й комуністів первинних організацій міліції, які перейшли у відання МДБ [515, арк. 58–68].

У жовтні 1950 р. до адміністративного відділу ЦК КП(б)У було направлено доповідь «Про стан виховної роботи в партійній організації МДБ УРСР». В цьому документі зазначалося, що основними засобами виконання рішень конференції була ідеологічна робота, спрямована на виховання співробітників органів державної безпеки «у дусі беззавітної відданості партії, радянському уряду і особисто товаришу Сталіну». Наприкінці 1950 р. партійний комітет МДБ УРСР об'єднував 28 первинних партійних організацій, в яких перебувало 29 цехових організацій і 46 партійних груп із загальною кількістю в 2000 осіб. Після включення до МДБ УРСР органів міліції партійній організації МДБ УРСР підпорядкували 5 нових парторганізацій. В МДБ УРСР функціонувала комсомольська організація в кількості 406 осіб.

З метою посилення політико-ідеологічного виховання особового складу органів державної безпеки в цей час при партійних комітетах органів державної безпеки УРСР були запроваджені партійні кабінети. При парткомі центрального управління МДБ УРСР парткабінет було створено в 1944–1945 рр., а при обласних УМДБ – наприкінці 1950 р. В партійних кабінетах зберігалася політична, загальноосвітня та художня література, наочна агітація, діяли інститути штатних і позаштатних

пропагандистів і агітаторів з історії та теорії більшовицької партії [516, арк. 247–261, 270–282, 289–302].

Після передачі в склад МДБ органів міліції на партійні органи була покладена задача щодо контролю за станом політичної благонадійності та вихованням особового складу органів охорони громадського порядку. 10 червня 1950 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про стан партійно-політичної та виховної роботи серед особового складу органів міліції МДБ УРСР». На її виконання спільно з первинними партійними організаціями органів МДБ відповідні заходи здійснювали обкоми, міськкоми та райкоми КП(б)У. В другій половині 1950 р. звіти про результати цієї роботи подавалися обкомами КП(б)У, начальником управління міліції МДБ УРСР і заступником міністра державної безпеки УРСР по кадрам до адмінвідділу ЦК КП(б)У [516, арк. 1–3, 46–106, 111–127, 156–171, 176–202, 207–211, 237–245, 518–525; 514, арк. 66–67].

Крім виховної роботи партійний комітет МДБ УРСР займався «партійною освітою» і загальноосвітнім навчанням співробітників, організацією культурно-просвітницьких заходів, керував діяльністю комсомольської організації, здійснював поповнення партійного складу, розглядав порушення партійної та службової дисципліни тощо [516, арк. 212–236].

3 вересня 1951 р., після призначення колишнього 1-го секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. В. Слоня на посаду заступника міністра державної безпеки УРСР по кадрам, партійний контроль за органами МДБ ще більш посилювався. Зокрема, пропонувалося централізувати роботу всіх парторганізацій МДБ УРСР і покласти на них попереднє обговорення та надання характеристик щодо тих працівників, які підлягали підвищенню по посаді [519, арк. 499–500].

Місцеві партійні комітети контролювали «марксистсько-ленінське навчання» в парторганізаціях обласних УМДБ і доповідали про його стан в ЦК КП(б)У. Наприклад, в листопаді 1950 р. в УМДБ Рівненської області з 275 членів і кандидатів в члени ВКП(б) та 45 комсомольців на курсах вечірнього університету марксизму-ленінізму при УМДБ навчалось 89 осіб, самостійно вивчали «історію і теорію більшовицької партії» 55 осіб, інші комуністи, комсомольці та безпартійні

працівники управління – перебували на навчанні у вечірній партійній школі, гуртках з вивчення історії ВКП(б) і політшколі при міськкомі КП(б)У [516, арк. 286–288].

У грудні 1950 р. відбулася 6 партійна конференція МДБ УРСР, на яку було обрано 318 делегатів з правом вирішального і 14 з правом дорадчого голосу, що представляли 1871 члена ВКП(б) і 159 кандидатів в члени ВКП(б). У резолюції партконференції наголошувалося на необхідності зміцнювати первинні партійні організації в органах державної безпеки та підвищувати рівень організаційно-партійної, партійно-політичної та політико-виховної роботи. Остання мала бути спрямована, насамперед, на посилення службової дисципліни та зростання «комуністичної свідомості чекістів». Для цього велика увага приділялася партійній пропаганді, роботі різноманітних політшкіл, гуртків, лекторіїв з «марксистсько-ленінської теорії» тощо [516, арк. 487–497, 508–517].

У звітній доповіді партійного комітету МДБ УРСР перед цією конференцією були висвітлені такі напрями його роботи як організаційна, політична, освітня, оборонно-спортивна, робота з поповнення партійних кадрів, з контролю за партійною та службовою дисципліною співробітників, з керівництва комсомолом, профспілками, жіночими організаціями. Партійний комітет МДБ УРСР також здійснював поточне інформування та звітував перед адмінвідділом ЦК КП(б)У. Звіти через відповідні обкоми до ЦК КП(б)У щорічно подавали й парторганізації обласних УМДБ. Крім цього, до вищих партійних інстанцій передавалися плани роботи партбюро парторганізацій МДБ, матеріали звітно-виборчих зібрань первинних партійних організацій МДБ тощо. Ці документи свідчили про встановлення тотального партійного контролю за особовим складом органів державної безпеки як у сфері службової діяльності, так і приватного життя співробітників [516, арк. 327–398, 427–476; 517, арк. 1–53; 518, арк. 1–70; 515, арк. 52–58, 97–114, 148–159, 212–295].

Партійні та комсомольські осередки створювалися також у військах МДБ. Зокрема, станом на 1 листопада 1950 р. у партійних організаціях внутрішніх війська МДБ УО перебувало на обліку 2522 членів ВКП(б) і 563 кандидати в члени ВКП(б),

з яких 2062 члена і 462 кандидата проходили службу на території західних областей УРСР [510, арк. 352].

У післявоєнний час було скликано кілька партійних конференцій внутрішніх військ МДБ УО. Так, в Києві 14–15 серпня 1950 р. відбулася 4-та окружна партійна конференція внутрішніх військ МДБ УО, в якій брали участь майже 200 делегатів від військових частин, дислокованих в Україні. Лейтмотивом всіх виступів і резолюцій цього партійного форуму були питання політико-виховної роботи та зміцнення військової дисципліни серед особового складу. У резолюціях, прийнятих конференцією зазначалося, що головними задачами командирів, політорганів і партійних організацій військ МДБ є завершення ліквідації оунівського підпілля в західних областях, підвищення якості політико-виховної роботи, в основу чого мало бути покладено «виховання солдат, сержантів і офіцерів в дусі полум'яного радянського патріотизму, безмежної любові та відданості партії Леніна-Сталіна», посилення ідейно-політичного виховання офіцерів, солдат і сержантів, «чекістське виховання» особового складу на прикладах бойових традицій ВЧК–ОГПУ–НКВС–МДБ тощо [510, арк. 95–348].

5.4. Стан прокурорського нагляду за діяльністю органів державної безпеки

На початок досліджуваного періоду здійснення прокурорського нагляду за органами державної безпеки регулювала таємна постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 10 жовтня 1928 р. «Про взаємовідносини органів ДПУ УСРР, прокурорського нагляду та суду» [447, арк. 88]. Місцеві органи ДПУ могли тепер оскаржувати до вищих установ ДПУ всі пропозиції прокурора, в тому числі й ті, які стосувались зміни запобіжного заходу (згідно з попередньою постановою від 20 вересня 1923 р. органи ДПУ не могли оскаржувати пропозиції прокурора, які стосувались основних процесуальних норм). Змінився порядок подовження строку перебування під вартою осіб, арештованих органами ДПУ.

Адміністративно-територіальна реформа, зокрема прийняття ВУЦВК і РНК УСРР 2 вересня 1930 р. постанови «Про ліквідацію округів і перехід на двохступеневу

систему управління», призвела до структурно-функціональних перетворень органів прокуратури УСРР. Організаційно прокуратура залишилась у складі НКЮ УСРР і продовжувала здійснювати нагляд за органами ДПУ, через спеціальний відділ НКЮ УСРР – прокуратуру ДПУ. Остання, в умовах значного розширення повноважень органів державної безпеки і збільшення мережі їх місцевих органів внаслідок проведення адміністративної реформи, була надзвичайно завантажена роботою. За п'ять місяців 1930 р. за даними НКЮ УСРР через прокуратуру ДПУ пройшло майже 24 тис. справ, а протягом року було розглянуто до 60 тис. скарг. Якщо зважити на те, що означену роботу виконували лише чотири прокурори, навряд чи можна було говорити про ефективність прокурорського нагляду за органами ДПУ. Тому НКЮ УСРР для налагодження в цей період нормальної діяльності прокуратури ДПУ УСРР запропонував збільшити її штат до 11 прокурорів. Пропозиція НКЮ УСРР була врахована дещо пізніше і лише частково. Загальну кількість співробітників прокуратури ДПУ УСРР у 1932 р. збільшили до 9 посад, а за наказом НКЮ УСРР № 19 від 29 січня 1934 р. – до 12 посад, у тому числі 10 посад прокурорів [451, арк. 34; 454, арк. 2; 455, арк. 4].

Відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1930 р. «Про реорганізацію місцевих установ юстиції УСРР» [448, арк. 318–323], були ліквідовані окружні прокуратури та створені міжрайонні, міські та дільничні прокуратури.

Міжрайонні прокуратури утворювались при міжрайонних судах, які діяли в дев'яти містах – Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Сумах, Полтаві, Житомирі, Сталіно, Вінниці. Міські прокуратури – у містах, які були виділені в окремі адміністративно-територіальні одиниці. Виконання функцій міського прокурора в містах, де були організовані міжрайонні суди та сектори ДПУ, покладалось на міжрайонного прокурора. Міжрайонні, міські та дільничні прокуратури безпосередньо підпорядковувались Генеральному прокурору і наркомові юстиції УСРР.

5 жовтня 1930 р. ВУЦВК затвердив штати місцевих органів суду та прокуратури. Дільничні прокуратури 1-2-ої категорії, в яких були відсутні посади помічників прокурора, включали за штатом чотири посади. Дільничні прокуратури 3-

ої категорії, в яких існувала посада помічника прокурора – сім посад. До штатів дев'яти міжрайонних прокуратур входили по дві посади старших помічників прокурора і від трьох до семи посад помічників прокурора [450, арк. 104]. Штати міських прокуратур, затверджені у вересні 1930 р., включали шість посад, з яких одна – помічника прокурора (лише у Запоріжжі та Миколаєві – відповідно дев'ять і два) [449, арк. 9].

З переходом на двохступеневу систему управління нагляд за діяльністю секторів ДПУ здійснювала міжрайонна прокуратура. Цю функцію виконував заступник міжрайонного прокурора, який офіційно іменувався «прокурор сектора ДПУ УСРР». Міська та дільнична прокуратура наглядали відповідно за міськими та районними відділеннями і райуповноваженими ДПУ УСРР.

Правове становище прокурорів, які наглядали за органами ДПУ, мало певні особливості. Заступнику міжрайонного прокурора, який здійснював нагляд за сектором ДПУ, як виняток із загальної системи прокуратури надавалось право оперативного керівництва міськими та дільничними прокурорами. Порухення принципу рівноправності всіх прокурорських ланок і їх безпосереднього підпорядкування Генеральному прокурору і наркомун юстиції республіки було зумовлене специфікою оперативної роботи та побудови місцевих органів ДПУ і дозволялось тільки щодо справ, які належали до відання ДПУ [521, с. 753].

З переходом на двохступеневу систему управління у вересні 1930 р. було прийнято спільну інструкцію ДПУ і прокуратури УСРР про уточнення взаємин місцевих органів ДПУ з органами прокурорського нагляду, яка визначила порядок організації прокурорського нагляду за органами державної безпеки в нових умовах [526, с. 288–296]. Дія інструкції поширювалася на райуповноважених, районні і міські відділення та сектори ДПУ, на дільничних, міських прокурорів і прокурорів секторів ДПУ.

Нагляд за справами ДПУ прокурор розпочинав з моменту виникнення дізнання або слідства. Орган ДПУ мав про кожний арешт або порушення справи терміново повідомляти відповідного прокурора, в порядку, передбаченому процесуальним законодавством. Усі пропозиції, висловлені прокурором у справі, були обов'язковими

до виконання органами ДПУ. Виняток становили лише зміна запобіжного заходу або припинення справи. У разі незгоди з прокурором орган ДПУ міг оскаржити його дії до вищого прокурора – прокурора сектора ДПУ. Подання скарги зупиняло виконання пропозиції прокурора до спільного вирішення цього питання між начальником і прокурором сектора ДПУ.

Особливості мав нагляд за проведенням дізнання і слідства у справах про злочини співробітників ДПУ. Стосовно злочинів помічників уповноважених, прирівняних до них і вищих посадових осіб нагляд здійснювався особисто прокурором ДПУ УСРР, а щодо інших співробітників – прокурором сектора ДПУ. В останньому випадку справа з висновком місцевого прокурора надсилалась до центрального апарату ДПУ УСРР для подальшого спрямування.

Прокурори продовжували ведення наглядових проваджень і планових періодичних відвідувань органів ДПУ для ознайомлення на місці з матеріалами дізнання та слідства. Якщо районне відділення ДПУ було розташоване не в тому районі, де перебував дільничний прокурор, останній мав не рідше ніж раз на декаду виїжджати в район. У 1930 р. дільничні прокурори вели в середньому від 10 до 20 наглядових проваджень щодо справ районних відділень і апаратів райуповноважених ДПУ. Останні протягом 1930 р. найчастіше порушували справи за звинуваченням в контрреволюційних (збройних повстаннях, контрреволюційній агітації підриві державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу та кредитної системи, здійсненні терористичних актів) та посадових злочинах (привласнення або розтрата грошей, зловживання владою або службовим становищем, бездіяльність влади), у злочинах проти порядку управління (підробка документів, навмисне пошкодження державного, суспільного або кооперативного майна) [452, арк. 44–45; 453, арк. 34].

Згадана інструкція визначала порядок направлення органами ДПУ справ, слідство у яких було закінчено. Вони передавалися в народний чи міжрайонний суди, в НС міжрайонного суду, в Особливу нараду або «Судову трійку» при Колегії ДПУ УСРР. У всіх випадках рух справи погоджувався з відповідним прокурором.

На еволюцію прокурорського нагляду за органами ДПУ вплинули подальші зміни адміністративно-територіального поділу УСРР. За постановою 6-ої сесії ВУЦВК від 9 лютого 1932 р. було створено п'ять областей – Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська. 2 липня та 15 жовтня 1932 р. на підставі відповідних постанов ВУЦВК ще дві – Донецька та Чернігівська [237; 239].

З переходом на трьохступеневу систему управління та утворенням областей виникла потреба реорганізації місцевих органів влади, у тому числі органів прокуратури. Циркуляр Генерального прокурора УСРР від 11 лютого 1932 р. передбачав скасування міжрайонних прокуратур у Сумах, Полтаві та Житомирі, а у Харкові, Києві, Вінниці, Дніпропетровську та Одесі реорганізацію їх у облпрокуратури. У Сталіно організовувалась міська прокуратура з функціями нагляду за сектором ДПУ і міжрайонним судом [17; с. 1–3]. Сталінський міжрайонний суд і міську прокуратуру ліквідували постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 20 вересня 1932 р. після створення Донецького облсуду та облпрокуратури [240].

У постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 20 травня 1932 р. «Про зміну в організації органів юстиції УСРР у зв'язку з утворенням областей» [238] було визначено таку систему органів прокуратури УСРР – обласна, міська (в містах, підпорядкованих облвиконкомам, і в містах Донбасу, підпорядкованих центру) та дільнична прокуратури. Важливим функціональним аспектом реорганізації органів прокуратури була відмова від принципу рівноправності всіх ланок прокурорської системи. Всі органи прокуратури на території області підпорядковувались облпрокурору. Призначення обласних, міських та дільничних прокурорів здійснював Генеральний прокурор УСРР.

Паралельно відбувався процес визначення внутрішньої структури облпрокуратури. Відповідно до постанови Колегії НКЮ УСРР апарат облпрокуратури мав поділятися на сектори або групи за видами прокурорського нагляду. Кожен сектор очолював старший помічник облпрокурора. Наглядом за органами ДПУ займався 4-й сектор облпрокуратури. Згідно зі штатами обласних органів юстиції, які були затверджені в 1932 р., до його складу входив прокурор ДПУ і його помічник. Загальне керівництво діяльністю сектора здійснював один із двох

заступників облпрокурора. У міській і дільничній прокуратурі окремого апарату по нагляду за органами ДПУ не існувало, оскільки ці функції виконували особисто міський і дільничний прокурор [17, с. 13; 15, с.10–16; 454, арк. 6].

З посиленням наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. репресивних функцій держави і трансформацією поняття та сутності «революційної законності», змінився і зміст прокурорського нагляду за органами ДПУ. Органи прокуратури мали всебічно сприяти органам ДПУ в проведенні каральної політики й орієнтуватись на захист інтересів держави. Цікаво, що місцеві прокурори, в цих умовах, ставали активними учасниками репресивно-каральних заходів, які порушували права громадян. Усі директиви ДПУ УСРР і секторів ДПУ щодо проведення чергових «масових операцій» і слідчої роботи, у разі відсутності спеціальних вказівок з боку прокуратури республіки або прокурора сектора, були обов'язковими до виконання райвідділеннями ДПУ, а також дільничними прокурорами. Згідно з інструкцією НКЮ УСРР від 3 грудня 1932 р. «Про прискорення темпів розслідування та проходження найважливіших справ» основний акцент діяльності прокуратури у сфері нагляду за дізнанням та слідством зводився до забезпечення швидких темпів розслідування справ про охорону державної та громадської власності, справ, пов'язаних з проведенням «політичних і господарських кампаній». Для цього передбачалось регулярно стежити за додержанням органами ДПУ строків розслідування вказаних справ з метою уникнення «тяганини». Облпрокуратурам приписувалося спеціально збирати інформацію про темпи проходження справ в органах ДПУ і доповідати її до НКЮ УСРР [16, с. 15–16]. Таким чином, запроваджувалось часткове оперативне підпорядкування місцевих прокурорів органам ДПУ, а в діяльності прокуратури, загалом, посилювалась роль каральних функцій.

З початком колективізації працівники прокуратури спільно з працівниками ДПУ УСРР залучались партійним керівництвом до діяльності створених у цей період позасудових органів – «трійок» в округах і областях, «Судової трійки» при Колегії ДПУ УСРР. Представники прокурорського нагляду продовжували брати участь у діяльності Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР. Але, якщо у середині 1920-х рр. їх участь передбачала надання висновків в окремих справах і спрямовувалась на

встановлення більш чіткого порядку застосування адміністративної репресії, то у 1930-ті рр. роль прокурорів звели до формальних функцій присутності на засіданнях і підписання протоколів.

Посилення незаконних репресій, яке відбувалося на тлі фактичного згорання прокурорського нагляду за органами державної безпеки, змушувало партійно-державне керівництво періодично видавати спеціальні юридичні акти, як правило спільні постанови РНК СРСР-УРСР і ЦК ВКП(б)-КП(б)У, які були спрямовані на обмеження репресивної діяльності та відновлення функцій прокуратури з нагляду за дотриманням законності, нагадували про чинність норм кримінально-процесуального законодавства.

Серед цих актів слід назвати постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 травня 1933 р., 17 червня 1935 р. і 17 листопада 1938 р. В контексті організації прокурорського нагляду за органами державної безпеки зазначені документи акцентували увагу, насамперед, на обов'язковості санкціонування прокуратурою здійснення арештів. Порядок надання санкцій докладно визначала інструкція губернським, військовим, військово-транспортним прокурорам з нагляду за органами ДПУ, затверджена наказом ДПУ РСФРР № 287 від 8 листопада 1922 р., яку згадали в розпал репресій і оголосили до виконання циркуляром заступника голови ДПУ УСРР і начальника ОСВ ДПУ УСРР № 216353 від 25 травня 1933 р. [186, арк. 234–235]

Якщо інструкція від 8 травня 1933 р. дозволяла винятки щодо санкцій прокурора на арешти осіб по певних категоріях справ, то постанова від 17 червня 1935 р. закріпила, що всі арешти могли провадитись лише з дозволу відповідного прокурора. Постанова від 17 листопада 1938 р. продовжувала діяти до падіння сталінського режиму. У ній детально та чітко описувалась система організованого тоталітарною владою державного свавілля у сфері застосування органами державної безпеки державного примусу та цілком правильно зазначалось, що органи прокуратури «не тільки не усували порушень революційної законності, але й фактично узаконювали ці порушення» [277, с. 609].

Однак робився зовсім нелогічний висновок про те, що запроваджений партійно-радянською верхівкою каральний механізм, апогеєм якого стали репресії 1937–

1938 рр., вважався лише «недоліками та викривленнями в роботі органів НКВС і прокуратури», організаторами яких були «вороги народу», що «пробрались» в ці органи. Таким чином, вина за політичні репресії покладалась їх організаторами, партійно-державною верхівкою СРСР, на виконавців злочинних розпоряджень і наказів – співробітників НКВС і прокуратури.

Втім зверталася увага на необхідність дотримання порядку провадження арештів, передбаченого ст. 127 Конституції СРСР і попередньою постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 червня 1935 р. Арешти можна було здійснювати тільки за постановою суду або з санкції прокурора. Для отримання санкції органи НКВС мали подати прокурору мотивовані постанови та всі відповідні матеріали, які обґрунтовували необхідність арешту. У свою чергу органи прокурорського нагляду були зобов'язані перевірити надані постанови та матеріали і за необхідності вимагати від органів державної безпеки провадження додаткових слідчих дій або надання додаткових слідчих матеріалів та недопущення арештів без достатніх підстав. Встановлювалась спільна відповідальність працівників НКВС і прокуратури за здійснення безпідставних арештів.

Органи НКВС зобов'язувались під час провадження слідства дотримуватись вимог кримінально-процесуального законодавства, а саме щодо завершення розслідування у встановлені законом строки, проведення допитів заарештованих не пізніше 24 годин після їх арешту, складення протоколів допитів і вилучення документів та інших предметів під час обшуку з дотриманням норм КПК.

На органи прокуратури покладался обов'язок точно дотримуватись норм кримінально-процесуального законодавства щодо прокурорського нагляду за провадженням слідства органами державної безпеки. Було змінено порядок призначення прокурорів, які здійснювали нагляд за слідством в органах НКВС: його централізували в загальносоюзному масштабі.

Загалом процес централізації прокурорського нагляду за органами державної безпеки відбувався поступово. Він розпочався ще наприкінці 1920-х рр. і набрав обертів у 1930-ті рр. Спочатку були розширені функції військової прокуратури щодо нагляду за органами державної безпеки. ЦВК і РНК СРСР 30 січня 1929 р. були

внесені зміни до положення про військові трибунали і військову прокуратуру від 20 серпня 1926 р. Тепер військові прокурори мали вести нагляд не тільки за органами військової контррозвідки, але й за органами ТВ ОДПУ по справах про злочини осіб воєнізованого складу охорони НКШС [414; 416].

Згодом в положенні про ВС і прокуратуру ВС СРСР прийнятому 24 липня 1929 р. визначалося, що прокурор ВС СРСР здійснював поточний нагляд за діяльністю ОДПУ через старшого помічника по нагляду за ОДПУ. В підпорядкуванні останнього перебував спеціально виділений штат помічників прокурора ВС СРСР. Прокурорський нагляд концентрувався у двох основних напрямках. По-перше, нагляд за відповідністю Конституції та законодавству СРСР нормативно-правових актів ОДПУ. В цій сфері зміст і методи прокурорського нагляду не відрізнялись від загального нагляду за законністю. Прокурор вносив подання щодо незаконних актів до пленуму ВС і лише, у виняткових випадках, безпосередньо до Президії ЦВК СРСР. По-друге, нагляд за конкретними справами ОДПУ, тобто за його процесуальною діяльністю. Незаконні постанови, розпорядження і дії ОДПУ у конкретних справах опротестовувались прокурором до Президії ЦВК СРСР. Прокурор і його старший помічник по нагляду за ОДПУ за всіма справами, що проходили в ОДПУ, мали право витребувати останні для перегляду, а також призупиняти розпорядження або дії по них [417].

Наступним кроком у централізації прокурорського нагляду стало прийняття постанов ЦВК і РНК СРСР від 20 червня 1933 р. «Про заснування Прокуратури СРСР» і від 17 грудня 1933 р. «Про затвердження положення про Прокуратуру Союзу РСР» і «Положення про Прокуратуру Союзу РСР» [418; 419]. Прокуратура СРСР, яка вийшла зі складу ВС СРСР, набула самостійного статусу. До її функцій належав нагляд за законністю дій ОДПУ, міліції, виправно-трудових установ. Для нагляду за ОДПУ при Прокурорі СРСР запроваджувалась прокуратура у спеціальних справах, яку очолював його старший помічник.

Загальносоюзні акти значно посилили централізацію системи прокурорського нагляду. По-перше, Прокуратурі СРСР надавалось право загального керівництва прокуратурами союзних республік: право давати обов'язкові вказівки, що

стосувались їх діяльності, скликати наради прокурорів союзних республік для обговорення питань прокурорської роботи, проводити обстеження і перевірки діяльності органів прокуратури союзних республік, отримувати звіти про їх діяльність. По-друге, посилювався контроль загальносоюзного центру за кадровим апаратом союзних прокуратур. Прокурори союзних республік мали призначатись і звільнятись з посад Прокурором СРСР за погодженням з ЦВК союзної республіки. Призначення та звільнення прокурорів, які здійснювали нагляд за діяльністю органів ДПУ союзних республік – прокурорів у спеціальних справах союзних і автономних республік, прокурорів по нагляду за оперативними секторами ОДПУ – взагалі, відбувалися без участі вищих органів влади союзної республіки.

Подальші заходи щодо централізації органів прокурорського нагляду здійснено на початку 1934 р. Наказ Прокуратури СРСР №75 від 25 березня 1934 р. «Про перебудову апарату Прокуратури в центрі і на місцях», виданий у розвиток відповідних директив ЦК ВКП(б), передбачав ліквідацію функціонального принципу структурної побудови органів прокуратури й заміну його галузевим або галузево-територіальним. При цьому кожний оперативний відділ мав виконувати весь комплекс задач, які стояли перед органами прокуратури: розглядати скарги, виконувати функції загального нагляду і вести боротьбу зі злочинністю у межах відповідної виробничої сфери, керувати розслідуванням і наглядати за проходженням порушених справ у судових інстанціях тощо. Перебудова органів прокуратури мала посилити єдиноначальність і зміцнити керівництво місцевими органами прокуратури, забезпечити ефективність охорони суспільної (соціалістичної) власності та зосередити основну увагу органів на слідчій діяльності [454, арк. 20–21].

Обговорення загальних принципів реорганізації органів юстиції УСРР відбулося 19 березня 1934 р. на всеукраїнській нараді при НКЮ та Прокуратурі УСРР за участю облпрокурорів і голів облсудів. Ідея запровадження секторної галузевої системи побудови та функціонування прокуратури не знайшла одностайного сприйняття, особливо серед облпрокурорів, але більшість учасників наради її підтримала. Остаточні ж це рішення ухвалили на спеціальному засіданні при наркомі юстиції і Генеральному прокурорі УСРР 30 квітня 1934 р. Предметом окремої

дискусії під час наради стало питання щодо здійснення в умовах перебудови органів юстиції прокурорського нагляду за ДПУ. Деякі облпрокурори піддали критиці практику надмірної утаємниченості прокуратури по нагляду за ДПУ, її відірваність від загальної прокуратури. Пропонувалось об'єднати прокурорський нагляд за карним розшуком, міліцією та ДПУ в межах спеціального сектора Прокуратури УСРР і відповідних секторів облпрокуратур. Проти цієї пропозиції категорично виступив керівник спеціального сектора Прокуратури УСРР Л. О. Крайній, мотивуючи тим, що подібний захід міг порушити галузевий принцип діяльності прокуратури по нагляду за ДПУ, відповідно до якого у віданні кожного прокурора зосереджувались певні категорії справ економічного, політичного та іншого характеру. До того ж, реорганізація прокурорського нагляду за ДПУ мала суто централізований характер і не могла проводитись без вказівки з центру. Тому до отримання особливих розпоряджень з Прокуратури СРСР структура прокуратури у спеціальних справах залишилась у незмінному вигляді [455, арк. 9–10; 456, арк. 13, 18, 21].

У наказі № 75 наводилась структура Прокуратури СРСР, відповідно до якої мали будуватись прокуратури союзних республік. У травні 1934 р. затвердили структуру й штати НКЮ та Прокуратури УСРР. У складі Прокуратури зберігався спеціальний сектор, який виконував нагляд за ДПУ УСРР. Загальне керівництво цією сферою здійснював помічник Генерального прокурора УСРР Г. А. Железнодорожський. До складу спеціального сектора входили шість прокурорів – Л. О. Крайній (керівник), Л. Г. Мальцев, І. М. Диковський, Ярошевський, Ф. К. Аудрінг (прокурор Південного ОКТВ ОДПУ та транспорту), Давидович і референт Л. Ярошевський [454, арк. 30–34].

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 21 березня 1934 р. «Про організацію районних прокуратур УСРР» скасовано дільничні прокуратури. Позитивним моментом цього заходу, який, на думку партійно-радянського керівництва, мав поліпшити нагляд за здійсненням «революційної законності» та зміцнити органи прокуратури, було збільшення кількості місцевих прокуратур. На відміну від дільничних прокуратур, які діяли з розрахунку одна прокуратура на три сільських райони, районні прокуратури створювались у кожному районі УСРР. З цією ж метою

постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 4 червня 1934 р. створено Старобільську окружну прокуратуру, якій у межах округу надавались права облпрокуратури. Отже, на червень 1934 р. структуру місцевих органів прокуратури УСРР становили прокуратура АМСРР, обласні, міські, окружні та районні прокуратури [420; 421].

У 1935 р. штат сектору у спецсправах Прокуратури Республіки було зменшено до 7 посад – помічник Генерального прокурора, 5 прокурорів, і референт. Однак згідно зі штатами та ставками НКЮ УСРР на 1936 р. знову планувалось збільшити кількість посад, до 10, за рахунок введення посади заступника Генерального прокурора і двох додаткових посад прокурорів [464, арк. 8]. Як свідчать документи, ці штатні зміни запроваджувалися поступово.

На штатну структуру і функціональні завдання спецсектору у цей період певною мірою вплинула невизначеність у питаннях нагляду за органами міліції, оскільки працівники, які мали здійснювати такий нагляд, а відтак і штатні одиниці, то виводились зі складу спецсектору, то знов повертались до нього [355, с. 112].

Станом на 14 квітня і 1 червня 1936 р. склад спецсектору становив 9 осіб, з яких старший помічник Генерального прокурора і за сумісництвом завідувача сектору та 8 прокурорів (Л. Г. Мальцев, Ф. К. Аудрінг, І. (Ш.) М. Діковський, Б. М. Шрифтов, А. О. Жарич, Ю. Я. Мینیцький, К. І. Берегулько, Лазаренко). Не передбачалося посад заступника і референта, а за рахунок цього була збільшена на одну штатну одиницю кількість прокурорських посад [460, арк. 92; 461, арк. 23–24].

На підставі постанови ЦВК СРСР «Про виділення прокуратури зі складу Народного комісаріату юстиції» від 20 липня 1936 р. наказом наркома юстиції УСРР №1 від 11 вересня 1936 р. [463, арк. 5–8, 10–12; 464, арк. 3] (текстуально співпадав з наказом Прокурора УСРР №2 від 13 вересня 1936 р.) зі складу НКЮ УСРР було виділено штатні одиниці і працівники для Прокуратури УСРР. По сектору у спецсправах значилось 11 штатних посад. Порівняно з червневим штатним розкладом була введена посада заступника завідувача сектору, на яку призначили Л. Г. Мальцева і посада референта, на яку призначено Зільберт. Персональний склад прокурорів не змінився, тільки за рахунок введення посади заступника завідувача

сектору з'явилась вакантна посада прокурора і також було окремо визначено, що прокурор Ф. К. Аудрінг наглядає за органами міліції.

Відповідно до постанови РНК СРСР № 1961 «Про структуру Прокуратури Союзу РСР» від 5 листопада 1936 р. [464, арк. 17] з метою усунення організаційних недоліків апарату прокуратури та покращення її роботи була затверджена нова структура центрального апарату Прокуратури СРСР, яка включала відділ у спеціальних справах. У відповідність до такої структури мали бути приведені апарати прокуратур союзних і автономних республік, країв і областей. Нова організаційна побудова прокуратури явно посилювала її каральні функції, адже замість п'яти ліквідованих відділів було створено три нових – слідчий, кримінально-судовий і відділ загального нагляду.

Відповідно до постанови РНК СРСР і розпорядження Прокурора СРСР було здійснено і реорганізацію Прокуратури УСРР. Згідно з наказом Прокурора УСРР № 5/20.153 від 10 листопада 1936 р. [461, арк. 55–56] замість колишніх секторів було організовано 7 відділів, в тому числі відділ у спеціальних справах.

Станом на 25 листопада 1936 р. відділ у спеціальних справах налічував 11 осіб, з яких Помічник прокурора – начальник відділу, заступник начальника відділу, 6 прокурорів (з них 2 – по нагляду за міліцією), стажер, секретар і стенографіст (понад штат) [464, арк. 9–10]. В проектах штатів Прокуратури УСРР на 1937 р. знову пропонувалося виділити зі складу спеціального відділу нагляд за органами міліції. Спеціальний відділ, який здійснював нагляд тільки за органами НКВС, мав складатися з 10 осіб – заступника завідувача відділу і помічника прокурора за сумісництвом, 8 помічників прокурора і референта-стенографіста, а відділ нагляду за міліцією – з 5 осіб – завідувача відділу, старшого помічника прокурора, 2 помічників прокурора і секретаря. Згодом було прийнято рішення злити ці відділи у один спеціальний відділ із загальним штатом 15 посад – начальник відділу – помічника прокурора, заступник начальника відділу, 6 прокурорів, 2 прокурори по нагляду за міліцією, секретар, старший референт, референт і 2 інструктора – кореспондента [464, арк. 26, 33, 36]. Однак за штатними розписами 1941 і 1945 рр. спецвідділ і відділ з нагляду за міліцією вже існували окремо.

Відповідно до штатного розпису Прокуратури УРСР на 1941 р. відділ у спецсправах складався з 13 посад: завідувач секретним діловодством, старший референт, 9 прокурорів і 2 референти. Керував роботою відділу заступник Прокурора УРСР. Штат відділу у спецсправах Прокуратури УРСР зберігався в такій же кількості посад у повоєнний час. Єдине, що за рахунок скорочення технічних працівників була збільшена до 11 осіб кількість прокурорів [494, арк. 6].

У період воєнних дій обмежувалися процесуальні гарантії громадян, не дотримувалися чинні норми КПК, які регулювали проведення слідства органами державної безпеки. Перевірка слідчої діяльності міськрайорганів НКВС Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей, яка була проведена у березні 1942 р., виявила типові порушення в процесі проведення слідства: арешти осіб без достатніх підстав і без санкції прокурора, порушення строків тримання під вартою, несвоєчасне пред'явлення обвинувачення, некваліфіковані допити заарештованих осіб, неправильне оформлення слідчих справ. Слідчі справи порушувалися не за матеріалами агентурних розробок, а на підставі фільтрації затриманих осіб і за заявами громадян. З січня по середину березня 1942 р. 9 міськрайвідділами і відділеннями НКВС було заарештовано більше 500 осіб [151, арк. 144–146, 161–163, 172–173].

6 липня 1942 р. НКВС УРСР був оголошений до виконання циркуляр НКВС СРСР № 245 від 22 червня 1942 р. Зокрема, ним наказувалося органам НКВС прискорити розслідування справ про дезертирство і закінчувати їх у строк до 5 днів з подальшою передачею через прокуратуру за підсудністю [152, арк. 33].

Прокуратура продовжувала санкціонувати позасудові заходи, які проводили органи НКВС. Відповідно до спільних директив НКВС СРСР і Прокурора СРСР № 215/51с від 30 травня і № 252 від 27 червня 1942 р. підлягали арешту та заслання у віддалені місцевості СРСР строком на 5 років повнолітні члени сімей осіб, які були засуджені судовим або позасудовими органами за шпигунство на користь Німеччини та інших воюючих держав, перехід на бік ворога, зрадництво або сприяння німецьким окупантам, службу в каральних або адміністративних органах окупантів на захопленій ворогом території, спроби «зради батьківщині» або «зрадницькі наміри»,

добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої противником території [152, арк. 34].

На завершальному етапі війни паралельно з відновленням діяльності органів державної безпеки відбувалося й відновлення прокурорського нагляду, який здійснювала як цивільна, так і військова прокуратура.

В огляді наглядово-судової практики військового трибуналу військ НКВС УО за липень – грудень 1944 р. відзначалася недостатня участь прокурорів УРСР, військ НКВС і військових округів в заходах щодо усунення недоліків в судовій практиці військових трибуналів областей у справах про контрреволюційні злочини, які розслідувалися в цей період органами НКДБ УРСР і «Смерш» [492, арк. 29].

З квітня 1944 р. Прокуратура УРСР на підставі постанови Пленуму ВС СРСР від 17 серпня 1944 р. дала роз'яснення місцевим органам прокуратури УРСР щодо кваліфікації діяльності членів ОУН-УПА як зради батьківщині за ст. 54-1а або 54-1б і 54-11 КК УРСР. Органи прокуратури були зорієнтовані на «найбільш повне і всебічне викриття практичної злочинної діяльності українських націоналістів» на «суворе дотримання закону при проведенні слідства». У 1944 – січні 1945 рр. основними формами нагляду з боку органів прокуратури у справах про контрреволюційні злочини в західних областях УРСР були: надання санкцій на арешт і участь у розслідуванні, а саме допити обвинуваченого та свідків, допити на очних ставках, участь у пред'явленні слідчих матеріалів і надання письмових вказівок по слідчих справах. У Львові 30–31 січня 1945 р. Прокуратурою УРСР було проведена міжобласна нарада облпрокурорів і їх заступників у спецсправах. На ній обговорювалися питання недоліків у здійсненні прокурорського нагляду за розслідуванням справ про контрреволюційні злочини. Це запізніле реагування на факти порушень «радянської законності», недотримання строків ведення слідства, недостатність прокурорського нагляду [493, арк. 8–13].

У лютому 1945 р. з метою організації діяльності прокурорського нагляду на території Закарпаття ЦК КП(б)У був відряджений старший помічник прокурора УРСР і за сумісництвом начальник слідчого відділу Л. Г. Мальцев. У своїй доповідній «Про роботу, проведену щодо організації органів прокуратури Закарпатської

України», поданій 4 травня 1945 р. до ЦК КП(б)У, Л. Г. Мальцев присвятив окремий додаток питанням здійснення нагляду за спецсправами, розслідування у яких вели органи державної безпеки. Він констатував, що діяльність прокурорів у спецсправах потребувала постійних інструктажів, які ним проводилися на спільних засіданнях з начальниками окружних відділів НКДБ і стосувалися методики та техніки слідчої діяльності. Була розроблена інструкція про порядок розслідування по кримінальним справам, яка являла собою перероблені та пристосовані до умов Закарпаття витяги з КПК УРСР щодо регулювання провадження дізнання та слідства. Вона містила також зразки процесуальних документів. За півроку органами НКДБ під керівництвом органів прокуратури було закінчено більше 60 справ. 40 – передано у спецсуд. На дослідження передано лише 3 справи. З метою «надання допомоги» органам державної безпеки в організації «високоякісного слідства» Л. Г. Мальцев пропонував відрядити на Закарпаття кваліфікованого працівника на посаду заступника Головного прокурора Закарпатської України у спец справах [493, арк. 14–22].

Однак, незважаючи на зазначені заходи, органи державної безпеки Закарпаття порушували закон, про що до ЦК КПЗУ в серпні 1945 р. доповідав заступник Головного прокурора Закарпатської України. Зокрема, це незаконні арешти, обшуки, вилучення та присвоєння майна громадян, невиконання законних вимог працівників прокурорського нагляду [493, арк. 40–44].

На посилення прокурорського нагляду за дотриманням законності в західних областях при проведенні боротьби з українськими націоналістами були спрямовані постанови ЦК КП(б)У від 21 березня та 19 травня 1945 р. «Про факти грубих порушень радянської законності в західних областях УРСР». На їх виконання спільну роботу з усунення порушень в діяльності органів НКДБ проводили Прокуратура УРСР і військова прокуратура військових округів і військ НКВС–МВС (згодом – МДБ) УО. Відповідно до постанови РМ СРСР від 22 червня 1951 р. військова прокуратура військ МВС СРСР була перейменована у військову прокуратуру військ МДБ. На виконання цієї постанови та наказу МВС СРСР № 00480 від 14 липня 1951 р. МВС УРСР передало військову прокуратуру військ МВС УО і областей УРСР в МДБ УРСР [495, арк. 83–90; 519, арк. 165].

Основними видами порушень «революційної законності» в західних областях були: незаконне вилучення майна, підпали будинків, незаконні методи ведення слідства (побиття арештованих, свідків), незаконні арешти, порушення норм КПК щодо строків ведення слідства тощо [506, арк. 123–134].

Розслідуванням таких справ займалися особливі інспекції НКДБ УРСР і УНКДБ областей. Крім слідчих справ вони проводили ще так звані адміністративні розслідування, вели справи з перевірки співробітників, які перебували в оточенні. Втім, покарання за ці правопорушення були занадто м'якими. Наприклад, за матеріалами слідчих справ, закінчених особливими інспекціями УНКДБ і прокурорами військ НКВС, у період з 1 січня по 1 вересня 1945 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності лише 17 співробітників НКДБ. У подальшому наказувалося особливим інспекціям УНКДБ усі справи, пов'язані з порушеннями «радянської законності», завершувати у 15-денний строк [505, арк. 2, 10].

Показовий характер може мати наступний приклад. У липні 1945 р. за здійснений незаконний розстріл співробітник УНКДБ по Тернопільській області був покараний лише в адміністративному порядку арештом на 20 діб [506, арк. 130].

У другому кварталі 1945 р. за фактами порушення «революційної законності», здійсненими співробітниками у 1944–1945 рр., особливими інспекціями УНКДБ західних областей проводилося 91 адміністративне розслідування, а особливою інспекцією НКДБ УРСР – 50. За період же з 1 січня по 27 червня 1945 р. особливими інспекціями УНКДБ західних областей щодо порушення «революційної законності» розслідувалося 127 кримінальних і адміністративних справ, а на 1 вересня 1945 р. – 194. З них розв'язано в адміністративному порядку було 145 справ і в кримінальному – лише 24 справи [506, арк. 38, 39, 42, 76–83].

За період з січня по жовтень 1945 р. за порушення «революційної законності» в УНКДБ західних областей УРСР було притягнуто до кримінальної відповідальності 33 особи, до дисциплінарної – 123 особи [506, арк. 112]. При цьому, на середину вересня 1945 р. тільки в УНКДБ по Волинській області до адміністративної (дисциплінарної) та кримінальної відповідальності було притягнуто 19 співробітників [506, арк. 84–85].

За даними НКДБ УРСР у першому півріччі 1945 р. за вчинення злочинів було віддано до суду по центральному апарату НКДБ УРСР і всіх обласних УНКДБ 97 співробітників, серед них за порушення «радянської законності» – 14 осіб [506, арк. 115–115б].

Військова прокуратура ЛВО у 1945 р. здійснювала плановий нагляд за дотриманням законності при провадженні попереднього слідства органами НКДБ Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької, Рівненської і Волинської областей. Вона виявляла такі порушення: перевищення строків ведення слідства, безпідставні арешти осіб, що призводить до припинення справ в процесі слідства, повернення справ на дослідження або винесення виправдувальних вироків у зв'язку з відмовою підсудних або свідків від попередніх показів через застосування до них співробітниками НКДБ заходів фізичного впливу. Основними формами прокурорського реагування були: надсилання письмових подань начальникам УНКДБ, де мали місце порушення процесуального законодавства, з викладенням конкретних фактів. Протягом березня – травня 1945 р. військовим прокурором ЛВО і його помічник, було зроблено 11 таких подань [496, арк. 12–14].

Через невжиття належних заходів щодо виправлення ситуації начальниками УНКДБ у травні 1945 р. військовим прокурором ЛВО інформацію про порушення законодавства при проведенні слідства було доведено до наркома державної безпеки УРСР, а в червні 1945 р. – до міністра державної безпеки СРСР [496, арк. 15, 28].

Однак завершення слідства в органах НКДБ у встановлені законом терміни, тобто протягом 4-х місяців, по багатьом справам не виконувалося. Санкції прокурора на подовження строків ведення слідства не бралися. Наприклад, у провадженні УНКДБ західних областей у квітні – травні 1945 р. перебувало 4884 справи, з яких було закінчено тільки 1886 справ, тобто 38,6%. При цьому і серед закінчених справ 341 справу, тобто 18%, становили справи з перевищенням строків ведення слідства понад 4 місяці. З 2614 справ, які залишалися в провадженні органів УНКДБ західних областей, 322 справи, тобто 17,4% теж мали перевищені строки ведення слідства [496, арк. 15–16].

Основна увага органів прокуратури в процесі здійснення нагляду за слідчою діяльністю органів державної безпеки була зосереджена на контролі за дотриманням органами державної безпеки процесуальних строків розслідування справ і вчасному порушенні клопотань перед відповідними прокурорами про подовження строків слідства. Цю процедуру регулювала директива заступника прокурора СРСР №13/1-сс від 31 грудня 1942 р. [496, арк. 18]

«Тяганина» у розслідуванні справ, на думку військового прокурора, «негативно позначалася на якості слідства і на остаточному розв'язанні справ» та можливості винесення обвинувальних вироків. За квітень – травень 1945 р. було припинено 366 справ органів НКДБ, що становило 12,4%. Це були ті справи, що порушувалися за неперевіреними агентурними матеріалами та показам свідків, які в процесі попереднього слідства не знайшли підтвердження. У цих справах до обвинувачених і навіть свідків застосовувалися фізичний вплив, погрози, а письмові вказівки прокурорів співробітниками НКДБ не виконувалися [496, арк. 18–28].

Військовий прокурор ЛВО визнавав, що стан нагляду з боку військових і територіальних прокурорів за органами НКДБ має незадовільний характер. Особливо це стосувалося випадків надання санкцій на арешти за безпідставними матеріалами та недостатньої участі прокурорів у проведенні слідства. З цими явищами керівництво прокуратури вело боротьбу, застосовуючи дисциплінарні стягнення до прокурорів, включаючи звільнення з посад [496, арк. 28–29].

На виконання наказу МДБ СРСР № 00378 від 24 липня 1947 р. та постанови ЦК КП(б)У «Про стан і заходи по зміцненню соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР» від 28 січня 1948 р. було видано спільні директиви МДБ УРСР і військової прокуратури військ МВС УО № 23/002751 від 30 березня і № 34/003683 від 30 квітня 1949 р. майже аналогічного змісту [180, арк. 124–127, 159–162].

Зазначалося, що низький рівень слідчої діяльності в органах МДБ, спрямування за підсудністю справ зі значними недоробками, не усунутими протиріччями та недостатньою доведеністю пред'явленого обвинувачення, є результатом не тільки недобросовісної роботи слідчого, але й військових прокурорів, які наглядають за

проведенням слідства. Причинами цього була низка факторів. По-перше, відсутність «ділового контакту» між працівниками органів МДБ і військової прокуратури. По-друге, слабкість прокурорського нагляду за слідством. Військові прокурори знайомилися не зі всіма справами. По більшості справ вони не давали письмових вказівок слідчим, не брали участь у допитах свідків і обвинувачених та обмежувалися формальними моментами затвердження обвинувального висновку. Так само військові прокурори не повністю виконували функції підтримки державного обвинувачення в суді по справах органів державної безпеки. Наслідком цього було повернення значної кількості справ на дослідження в органи МДБ, що призводило до перевантаженості слідчих працівників і сприяло порушенню строків ведення слідства по багатьох справах.

Тому директивою наказувалося військовим прокурорам забезпечити не тільки нагляд, але й дієву допомогу слідчим МДБ з якісного та своєчасного розслідування справ, брати особисту участь у допитах обвинувачених і основних свідків, виконанні статті 200 КПК УРСР по всіх справах і підтриманні державного обвинувачення в судах.

Показово, що в питаннях прокурорського нагляду першочерговим завданням вбачалася саме обвинувальна спрямованість, допомога слідчим органам МДБ, а по суті співучасть у репресивній діяльності. Водночас боротьба з безпідставними арештами, порушеннями норм КПК при затриманні осіб, відносно яких є дані про їх злочинну діяльність, й іншими порушеннями при проведенні слідства, не відкидалися, але були відсунуті на другий план.

За порушення норм КПК щодо строків ведення слідства та порядку допитів свідків, як правило, накладалися адміністративні стягнення. Так у 1948 р. по відділу охорони МДБ Дніпровського басейну з цього приводу було видано кілька наказів [201, арк. 1–2, 50, 64].

У воєнний та повоєнний час поширеною була практика, при якій органи прокуратури, прямо не застосовуючи надані їм процесуальним законодавством повноваження щодо здійснення нагляду за органами державної безпеки, зверталися до ЦК КП(б)У з доповідями про виявлені порушення. І вже на підставі відповідних

політичних рішень, прийнятих вищою партійною інстанцією, включалися до роботи. Тобто прокурорський нагляд перетворювався із самостійного виду державної діяльності на додатковий інструмент партійно-політичного контролю.

Наприклад, постанова ЦК КП(б)У від 21 березня 1945 р. (протокол №58 п.51), яка була прийнята на основі інформування Прокурора УРСР №00/693 від 24 лютого 1945 р. щодо чисельних фактів самочинних побоїв та розстрілів селян, підпалів будинків, незаконних обшуків, вилучення майна партійними працівниками та співробітниками НКВС і НКДБ, ЦК КП(б)У зобов'язувала органи прокуратури проводити розслідування фактів порушення законності у строк не більше 15 днів. А наступною постановою ЦК КП(б)У від 19 травня 1945 р., прийнятою з цього ж питання, прокуратурі було наказано терміново перевіряти всі факти порушень законності та притягати винних до відповідальності [479, арк. 34–43, 131–135].

На підставі звернення військової прокуратури про порушення «революційної законності» в діяльності спецгруп МДБ була прийнята постанова ЦК КП(б)У від 22 січня 1949 р. (протокол ПБ №3 п.72). Вона зобов'язала міністра державної безпеки УРСР і військового прокурора МВС УО ретельно розслідувати всі факти грубого порушення законності спецгрупами МДБ та покарати винних. Прокурор констатував, що діяльність спецгруп МДБ, які діяли під виглядом бійців УПА, мали провокаційний характер і порушували постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року та ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. [483, арк. 17–26]

Військовий прокурор військ МВС УО періодично доповідав в адмінвідділ ЦК КП(б)У про факти порушення «радянської» законності з боку працівників органів і військ МДБ. У квітні 1950 р. була подана довідка про порушення, що мали місце в 1949–1950 рр. щодо колгоспників і колгоспів, а саме розкрадання та знищення майна, знуцання, вбивства та насилля над селянами тощо [511, арк. 87–94].

Водночас органи прокуратури намагалися самостійно без попереднього інформування партійних інстанцій припиняти найбільш відверті порушення процесуального законодавства. Зокрема, звільняли безпідставно заарештованих осіб, виявляли факти фальсифікації слідчих матеріалів тощо. Так, в січні 1952 р. з 44 осіб заарештованих в результаті масової операції УМДБ Закарпатської області 17 осіб

було звільнено за відсутністю підстав для арешту. Дане питання за поданням військового прокурора військ МДБ Закарпатського прикордонного округу розглядалося на бюро Закарпатського обкому КП(б)У, але начальник УМДБ за порушення законодавства покараний не був. Крім цього, за перший квартал 1952 р. військової прокуратурою за матеріалами наданими УМДБ західних областей було відмовлено в санкції на арешт 18 осіб [484, арк. 96–97].

Згідно з планом роботи Прокуратури УРСР на 4-й квартал 1950 р. з метою посилення нагляду облпрокуратур за процесуальною діяльністю органів державної безпеки передбачалося узагальнити матеріали про діяльність облпрокурорів по справах спеціальної підсудності, проаналізувати строки ведення слідства і здійснити перевірки роботи заступників прокурорів у спецсправах окремих областей. З цією ж метою відповідно до плану роботи Прокуратури УРСР на 1-й квартал 1951 р. пропонувалося провести нараду-семінар із заступниками та помічниками облпрокурорів у спецсправах, узагальнити матеріали про підсумки роботи органів Прокуратури УРСР у справах спецпідсудності за 1950 р., виконання наказів Прокурора СРСР з організації нагляду в даній сфері тощо [512, арк. 84, 274–275].

На посилення прокурорського нагляду було спрямовано закритий лист ЦК ВКП(б) «Про неблагополучне становище в МДБ СРСР» від 13 липня 1951 р. На формальному характері здійснення нагляду органами військової прокуратури військ МДБ за веденням слідства в УМДБ і районних відділах МДБ західних областей УРСР, поверховому ознайомленні зі змістом справ, несвоєчасному реагуванні на затягування слідства та безпідставні арешти й затримання громадян, наголошувала постанова ЦК КП(б)У від 9 травня 1952 р. [484, арк. 151]

Військові прокурори не здійснювали заходів з усунення серйозних недоліків, які мали місце при проведенні попереднього слідства в органах МДБ, зокрема щодо протиріч в показах свідків і обвинувачених, обґрунтуванні обвинувачення лише на підставі власного зізнання особи, не підкріпленого іншими доказами, порушенні процесуальних норм тощо. Крім цього військові прокурори не завжди критично підходили до аналізу матеріалів попереднього слідства при затвердженні обвинувального висновку. Про це зазначав голова військового трибуналу військ МВС

Київського округу в огляді про якість та строки попереднього слідства по справах про контрреволюційні злочини, що були розглянуті військовими трибуналами військ МВС Київського округу, слідство у яких вели органи МДБ за період з 1 липня 1949 р. по 1 квітня 1950 р. Цей документ було подано до ЦК КП(б)У в червні 1950 р. У ньому пропонувалося для покращення якості слідства в органах державної безпеки посилити контроль за слідством і участь у ньому військових прокурорів, а також проводити спільні щоквартальні наради слідчих МДБ, працівників військових трибуналів і військової прокуратури стосовно недоліків попереднього слідства та шляхів їх усунення [508, арк. 26–262].

Постановою Бюро ЦК КП України «Про факти порушень соціалістичної законності деякими працівниками органів МДБ Дрогобицької та Львівської областей» (протокол №13 п. 1-3) від 17 січня 1953 р. було встановлено застосування недозволених методів ведення слідства, фальсифікацію слідчих матеріалів співробітниками МДБ і відсутність необхідного нагляду за розслідуванням справ з боку заступника прокурора у спецсправах Дрогобицької області та військового прокурора Прикарпатського військового округу. МДБ УРСР було зобов'язано вжити заходів з недопущення порушень законності, а прокуратура УРСР і військова прокуратура військ МДБ УО – усунути недоліки в організації прокурорського нагляду за розслідуванням справ про державні злочини й підвищити відповідальність прокурорів за виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. [485, арк. 3–6]

Висновки до розділу 5.

Роль і місце органів державної безпеки в механізмі тоталітарного владарювання характеризувалися наступними моментами.

1. Механізм державного терору в період панування в Україні тоталітарного режиму слід розглядати як складну систему взаємодіючих і взаємопов'язаних елементів: ідеологічні (настанови та політичні рішення партійних органів), юридичні (норми, які регулювали застосування державного примусу) та інституційні (система

організаційних структур, що забезпечували застосування цих настанов і норм). Сукупність вказаних елементів була цілеспрямовано вибудована тоталітарною владою для тотального контролю над суспільством, придушення будь-якого спротиву та інакомислення.

Юридичною основою механізму державного терору були норми кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства. В них реалізовувалися політичні рішення та настанови вищих партійних інстанцій СРСР і УРСР, насамперед висунувт Й. ВСталіним теза про «загострення класової боротьби», яка була спрямована на організацію та здійснення масових репресій.

Організаційну складову механізму державного терору становили партійні структури і керована ними мережа каральних органів, які виступали основними виконавцями злочинних рішень партійно-державної верхівки та репресивного законодавства. Особливе місце в ній займали органи державної безпеки.

Органи державної безпеки мали специфіку нормативного регулювання своєї діяльності порівняно з іншими органами державної влади. Вони діяли або безпосередньо на підставі відповідних рішень вищих партійних органів СРСР і УРСР, що містили так звані компартійні норми, або згідно з прийнятими на їх основі нормативними актами загальносоюзних органів, які дублювалися республіканським законодавством і деталізувалися відомчими підзаконними актами – наказами, інструкціями та директивами НКВС–НКДБ–МДБ СРСР і УРСР. В органах державної безпеки УРСР існувала також особлива відомча нормотворчість, яка відрізнялася від аналогічних процедур в інших державних структурах. Нормативні й індивідуальні накази НКВС–НКДБ–МДБ УРСР мали форму офіційного письмового документу, систему зовнішніх реквізитів та базувалися на принципі пріоритету загальносоюзних актів над республіканськими. Окрім цього органи державної безпеки відігравали провідну роль у здійсненні масових політичних репресій.

2. Основними формами квазісудової діяльності органів державної безпеки у період панування тоталітарного режиму в Україні були;

– делегування співробітників до спеціальних судів для роботи в якості їх членів або керівників;

- пряме здійснення окремими структурними підрозділами квазісудових функцій;
- забезпечення органами державної безпеки, за рахунок залучення їх організаційних можливостей і кадрового потенціалу, діяльності міжвідомчих позасудових адміністративних органів – «трійок» та «двійок»;
- спрямування в адміністративному порядку справ, які розслідувалися органами державної безпеки УРСР, до загальносоюзних позасудових установ.

Делегування співробітників органів державної безпеки здійснювалося до НС судових установ, спецколегій облсудів, військових трибуналів і лінійних судів залізничного та водного транспорту. Співробітники НС з працівників органів державної безпеки затверджувалися наказами НКЮ УСРР і вважалися запасними (додатковими) членами відповідних судових установ. Водночас вони продовжували виконувати свої прямі обов'язки в системі ДПУ, отримуючи грошове і матеріально-технічне забезпечення за кошторисом ДПУ, тобто суміщати роботу в адміністративних і судових органах.

Співробітники органів державної безпеки, які призначалися до спецколегій, а також військових трибуналів і транспортних судів переводилися в особливий резерв НКВС УРСР, який гарантував право повернення після завершення роботи судді на попереднє місце служби в органах державної безпеки. Такі співробітники отримували грошове та інші види забезпечення з бюджету органів юстиції.

Участь представників органів державної безпеки у складі спеціальних судів суперечила принципу незалежності судової влади і, звичайно, не могла бути гарантією справедливого та неупередженого правосуддя.

Юридичний аналіз діяльності спецколегій облсудів УСРР і Головного суду АМСРР та спецколегії ВС УСРР свідчить про те, що цей вид спеціальних судів був складовим елементом системи тоталітарної влади УСРР. Спецколегії розглядали переважно справи про контрреволюційні злочини, серед яких переважали справи про антирадянську, передусім, так звану троцькістську, агітацію, передбачені ст. 54¹⁰ КК УСРР 1927 р. При цьому, кількість винесених обвинувальних вироків постійно

збільшувалася, тобто як й інші ланки тогочасної каральної системи спецколегії здійснювали активну репресивну діяльність.

Водночас, слід вказати, що порівняно з позасудовими органами, які функціонували у цей період, спецколегії діяли у певних процесуальних рамках, що забезпечувало розгляд справ по суті і у випадках явного порушення законодавства і прав підсудних, винесення виправдувальних вироків.

Окремі структурні підрозділи органів державної безпеки отримали право здійснювати безпосередній розгляд справ і виносити вирoki у цих справах ще з середини 1920-х рр., коли були створені Особлива нарада та «Судова трійка» при Колегії ДПУ УСРР. Від середини 1930-х рр. співробітники органів державної безпеки організаційно підтримували функціонування міжвідомчих позасудових органів – «трійок» та «двійок».

«Трійки» ДПУ-ОДПУ мали забезпечувати, насамперед, репресивну політику радянської держави на селі під час проведення насильницької колективізації та голодомору, а також паспортизації населення. Так само і «трійки» НКВС, створені у 1935 р., були орієнтовані на боротьбу з так званим соціально-небезпечним і безпаспортним елементом та працювали в межах компетенції міліції. Однак найбільш небезпечний характер носила діяльність «трійок» та «особливих трійок», які були створені при УНКВС за участю представників місцевих партійних комітетів і прокурорських органів у 1937–1938 рр. Саме з їхньою діяльністю пов'язаний апогей сталінських репресій, який часто називають «великим терором».

У процесі діяльності «трійок» та інших позасудових органів порушувалися важливі конституційні права громадян. Насамперед, право на особисту недоторканність, яке було передбачено ст. 107 Конституції УРСР 1937 р., а також конституційні норми, які регулювали організацію та діяльність судових установ, які закріплювались у VII розділі Конституції УРСР 1937 р.

Узурпація органами державної безпеки судової влади свідчила про наростання тоталітарних тенденцій. Цей процес набув найбільш небезпечного характеру для суспільства наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. і продовжувався до середини 1950-х рр., тобто до занепаду тоталітарного режиму. Після ліквідації «двійок» і

«трійок» у Москві функціонувала Особлива нарада при НКВС–МДБ СРСР, на розгляд якої органи державної безпеки УРСР подавали справи в спрощеному адміністративному, а не кримінально-процесуальному порядку.

3. Форми, методи і характер державного контролю за органами державної безпеки визначалися юридичним статусом ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ та їх місцем в системі державного механізму, який закріплювали Конституції УРСР 1929 і 1937 рр.

Контроль за органами державної безпеки з боку вищих державних органів та інших державних структур був поступово формалізований, а згодом й фактично припинений на тлі концентрації контрольних функцій в партійних структурах. Хоча, слід відзначити, що вже з другої половини 1920-х рр. він мав неповний, обмежений характер і стосувався лише адміністративно-господарської діяльності радянських спецслужб. Агентурно-оперативна робота залишалася поза державним контролем. Зовнішній державний контроль у досліджуваній період намагалися замінити внутрішнім самоконтролем фінансово-господарської діяльності.

Слід відзначити також, що існували колізії між загальносоюзним і республіканським законодавством у питаннях визначення юридичного статусу НКВС УРСР. Вони були усунуті з прийняттям Конституцій СРСР 1936 р. і УРСР 1937 р. Формально норми Основного закону визначили належність НКВС УРСР до категорії союзно-республіканських народних комісаріатів та наявність подвійного підпорядкування як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату, тобто НКВС СРСР. Однак, як свідчила правозастосовна практика, вказані норми носили декларативний характер і тому реальна невідповідність між фактичним і юридичним статусом наркомату зберігалась і надалі.

Після створення у 1941 р. НКДБ УРСР він також визначався як союзно-республіканський наркомат, а нарком входив до складу РНК УРСР. Але його діяльність в складі уряду носила формальний характер. Така ж ситуація мала місце й у повоєнний час після перейменування НКДБ в МДБ.

Партійний контроль за органами державної безпеки поширювався на їх діяльність, організаційну структуру та кадровий склад.

Основні напрями діяльності органів державної безпеки, проведення різноманітних каральних акцій завжди були в порядку денному засідань вищих партійних інстанцій – ПБ ЦК КП(б)У і ПБ ЦК ВКП(б). Партійні структури знайомилися з документами та матеріалами про певні напрями роботи органів державної безпеки, заслуховували звіти про її результати, проводили обстеження та перевірки окремих підрозділів органів державної безпеки, попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної або слідчої діяльності.

Контроль з боку партійних інстанцій за кадровим складом відбувався починаючи з відбору кандидатів на службу, висунення й призначення їх на керівні посади та завершуючи здійсненням політико-виховної роботи серед діючих співробітників. Партійні працівники брали участь у роботі комісій з відбору на службу. Партійні інстанції погоджували призначення на так звані номенклатурні посади; вимагали від органів державної безпеки звітності про кадрову роботу та основні напрями агентурно-оперативної роботи. Крім цього, для контролю за політичною благонадійністю особового складу в органах державної безпеки були організовані партійні та комсомольські осередки, підзвітні відповідним партійним і комсомольським органам. Було впроваджено обов'язкове партійно-політичного виховання особового складу органів державної безпеки. Керівники органів державної безпеки різного рівня були введені до складу відповідних партійних органів – ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У тощо.

У післявоєнний час була сформована система призначень на керівні посади в органах державної безпеки, яка забезпечила повний контроль з боку вищих партійних інстанцій СРСР, насамперед, ПБ ЦК ВКП(б), за призначеннями керівництва МДБ УРСР і УМДБ областей УРСР, а вищого партійного керівництва УРСР – за призначеннями керівників середньої ланки МДБ УРСР, УМДБ областей і підпорядкованих їм місцевих органів. Обкоми і райкоми КП(б)У здійснювали призначення рядового оперативного та неоперативного складу обласних УМДБ, міських, районних і окружних відділів і відділень. Секретарі обкомів КП(б)У не мали впливу на процес призначення начальників обласних УМДБ. Водночас, останні

призначення своїх підлеглих мали узгоджувати з місцевими партійними структурами. Таку систему призначень можна вважати тоталітарним аналогом моделі «стримок і противаг». За рахунок цього досягався певний баланс інтересів різних партійних груп в керівництві ВКП(б) щодо здійснення кадрової політики в органах державної безпеки. Вказана модель дозволяла забезпечувати централізацію та обмежувати місцеві впливи при вирішенні кадрових питань у даній сфері.

4. У досліджуваній період відбулася централізація системи прокурорського нагляду за органами державної безпеки. У 1933 р. була створена Прокуратури СРСР як самостійний державний орган. Посилилася єдиноначальність в управлінні, активізувалася слідча функція прокуратури. Прокурорський нагляд за органами ДПУ був фактично відірваний від загальної системи прокурорського нагляду як у кадровому, так і в організаційно-функціональному відношенні.

Змінився зміст прокурорського нагляду за органами державної безпеки. Прокурорські органи реагували тільки на кричущі, найбільш грубі порушення законності, які мали так званий політичний характер і могли негативно позначитися на авторитеті влади. Прокурорський нагляд за органами державної безпеки втратив самостійний характер і перетворився на політичний інструмент в руках правлячого режиму для вирішення гострих соціальних проблем.

Пріоритетом в діяльності органів прокуратури стало не виявлення та усунення порушень процесуального законодавства в діях органів державної безпеки, а сприяння останнім у проведенні масових репресій. Прокурорські працівники входили до складу різних позасудових органів і санкціонували позасудові заходи, ініційовані партійно-державним керівництвом СРСР і УРСР.

При цьому прокурорський нагляд стосувався лише слідчої діяльності органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ. На агентурно-оперативну діяльність він не поширювався.

Даний розділ містить узагальнені результати наукових досліджень автора, представлені в опублікованих працях [293; 295; 297; 302–304; 309; 305; 311–313; 322; 323; 326; 327; 329; 332–335; 337; 350; 352; 355; 361–365; 367–369; 374; 378].

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано результати історико-правового дослідження наукової проблеми, що полягає у розкритті особливостей функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). Сформульовано низку висновків.

1. В процесі дослідження радянських органів державної безпеки поняття й терміни використовувалися з урахуванням як їх конкретно-історичного змісту у визначений хронологічний період, так і сучасних критеріїв і підходів, які існують у вітчизняній історико-правовій науці.

Під «радянськими органами державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму», в силу відсутності тривалий час офіційного визначення в законодавстві СРСР і УРСР поняття державної безпеки, слід розуміти спеціальні державні структури СРСР і УРСР, які мали особливий порядок формування, організації, діяльності, підпорядкованості та підконтрольності. Вони здійснювали різноманітні функції, пов'язані із застосуванням державного примусу: дізнання, слідство, квазісудові повноваження, виконання покарань щодо осіб, які були засуджені з політичних мотивів, забезпечення обмежувальних режимів і заходів у різних сферах державного та суспільного життя.

«Державний терор в Україні в період панування тоталітарного режиму» – це досконало налагоджена, збалансована та відрегульована система фізичного та духовного нищення людей задля збереження та втримання недемократичної тоталітарної влади. До його найголовніших ознак належали – системність застосування насильницьких заходів, їх цілеспрямований характер, планомірна та організована підтримка й забезпечення державою, керівництво з боку партії, повсякденний ідеологічний супровід через потужну пропагандистську машину.

Період панування радянського тоталітарного режиму охоплює хронологічні межі 1929–1953 рр., коли в СРСР і УРСР система тоталітарного владарювання досягла свого апогею та було встановлено безроздільний, необмежений контроль з боку партійно-державної верхівки на чолі з Й. Сталіним за державними та

суспільними процесами. Цей період в розвитку радянського тоталітаризму можна умовно поділити на такі етапи: перший етап (1929–1934 рр.) утвердження тоталітарного режиму в Україні, другий (1934–1939 рр.) – подальше зміцнення тоталітарної системи, третій етап (1939–1945 рр.) змін тоталітарної моделі владарювання в умовах Другої світової війни та режиму воєнного стану й четвертий етап (1946–1953 рр.) – функціонування тоталітарного режиму після завершення Другої світової війни та початку «холодної війни». На цих етапах відбувалася відповідна трансформація радянських органів державної безпеки в Україні.

Методологічну основу дисертації становить сучасна теорія інтегративного підходу до пізнання соціальних явищ, що охоплює комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів: діалектичний, структурний, функціональний, метод системного аналізу, історичний, історіографічний, інституційний, термінологічний, метод герменевтики, формально-юридичний, історико-правовий, історико-порівняльний, порівняльно-правовий. Вказані методи використовувалися у взаємозв'язку та взаємозалежності, що дозволило забезпечити повноту, всебічність та об'єктивність дослідження.

Характеризуючи стан наукового дослідження, слід зазначити, що в історико-правовій науці відсутні комплексні праці з визначеної тематики, що надає дисертації актуальності, наукової новизни та практичного значення. З метою ґрунтовного дослідження поставленої проблеми було використано значну історіографічну базу, яку поділено на категорії та групи за хронологічним та змістовим критеріями.

Для досягнення повноти та об'єктивності в роботі визначено джерельну базу, що ввібрала в себе матеріали центральних і галузевих державних архівів України, збірники документів, спеціальні наукові дослідження, дисертації та автореферати, підручники, навчальні посібники, словники, енциклопедії, публікації у періодичних виданнях, мемуарну літературу, публіцистичні твори.

2. Трансформація каральної системи СРСР і УСРР у період 1930–1934 рр. була спричинена політичними факторами: оформленням наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у СРСР режиму особистої влади Й. Сталіна, відходом від непу та принципів «революційної законності» і проголошенням тези про «загострення

класової боротьби», утвердженням в країні тоталітарного режиму. Ці процеси призвели до різкого погіршення соціально-політичної та економічної ситуації в державі, відкритого соціального протистояння, значних людських жертв.

Організаційними та юридичними передумовами проведення перетворень були: оперативне підпорядкування міліції та карного розшуку органам державної безпеки в питаннях боротьби з бандитизмом і розширення матеріально-правових і процесуальних повноважень останніх.

Трансформація каральних структур проводилась у три етапи. На першому етапі (1930–32 рр.) здійснено негласне оперативне підпорядкування органів охорони громадського порядку органам державної безпеки. Формальне перебування ГУРСМ УСРР при РНК УСРР було лише ширмою, яка мала приховати реальний механізм повного контролю органів державної безпеки за діяльністю міліції та карного розшуку. Органам державної безпеки були підпорядковані виправно-трудова установи, внутрішні та прикордонні війська. На другому етапі (1932–33 рр.) підпорядкування органів міліції органам державної безпеки набуло офіційного характеру. Під контроль органів державної безпеки була поставлена паспортизація населення. Третій етап (1934 р.) пов'язаний зі створенням НКВС СРСР і НКВС УСРР, що юридично закріпило гіперцентралізацію радянської системи силових органів та переродження їх у каральні структури. В рамках єдиного наркомату були сконцентровані всі силові та репресивні засоби контролю за суспільством.

3. З урахуванням етапів політико-правової еволюції радянської системи владарювання та на основі історико-правового аналізу юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму, запропонована наступна авторська періодизація їх розвитку.

Перший етап (1929–1934 рр.) – розвиток органів державної безпеки в умовах утвердження тоталітарного режиму. Відбулися кардинальні зміни в їх організаційній структурі та повноваженнях, посилилася єдиноначальність, була проведена реорганізація та змінилися пріоритети діяльності оперативних і неоперативних підрозділів. Основними інструментами партійно-радянського керівництва в

здійсненні політичних репресій, в боротьбі з опозиційними настроями та інакомисленням стали ОВ УВО і ДПУ та СПВ ДПУ. Органи державної безпеки використовувалися для ліквідації опозиції в лавах ВКП(б), виявлення політично неблагонадійних осіб серед різних категорій населення, проведення масових каральних акцій в ході примусової колективізації та голодомору 1932–1933 рр. З боку органів ДПУ було встановлено контроль за фінансово-економічним сектором країни. Посилилась обвинувальна спрямованість дізнання. Хибна практика надання органам державної безпеки на виняток з процесуального законодавства права розслідування кримінальних справ свідчила про стирання відмінностей між дізнанням та попереднім слідством, вела до спрощення процесуальних форм досудового розслідування справ, що сприяло поглибленню репресивної спрямованості їхньої діяльності. Політизація процесуальної діяльності органів державної безпеки призводила до масових порушень прав людини та громадянина, насамперед на свободу та особисту недоторканність, нехтування основними процесуальними гарантіями громадян. Органи державної безпеки здійснювали контроль за дотриманням режиму таємності. Було прийнято перший комплексний нормативний акт, який регулював питання організації діяльності у цій сфері, «Інструкцію з ведення таємного діловодства», затверджену начальником Спецвідділу ОДПУ 30 травня 1928 р. Запроваджувався контроль за радіопростором.

Другий етап (1934–1939 рр.) – розвиток юридичного статусу, організаційної структури та діяльності радянських органів державної безпеки в умовах подальшого зміцнення тоталітарного режиму. Впродовж липня 1934 р. – жовтня 1936 р. органи державної безпеки організаційно перебували в рамках одного структурного підрозділу – ГУДБ, а в УСРР – УДБ НКВС УСРР. У організаційно-структурному відношенні вони, за винятком незначних змін, наслідували попередника НКВС – ОДПУ і ДПУ УСРР. В листопаді 1936 р. – лютому 1938 р. в рамках ГУДБ відбувалася подальша оптимізація та удосконалення структури органів державної безпеки з огляду на зміну їх функцій та напрямів репресивної діяльності. Посилилась централізація управління транспортними і особливими органами державної безпеки. У березні – серпні 1938 р. було скасовано ГУДБ, а органи державної безпеки

розподілено на три управління та чотири самостійні відділи, які були напряму підпорядковані наркомату внутрішніх справ. Органи державної безпеки були безпосередньо влиті у загальну структуру НКВС. Замість ГУДБ-УДБ було створено сім великих підрозділів з функціями забезпечення державної безпеки. З вересня 1938 р. по вересень 1939 р. було відновлено існування ГУДБ. Забезпечення державної безпеки покладалось також на три головних управління (ГЕУ, ГТУ і головне тюремне управління) та три спецвідділи, як самостійні підрозділи НКВС.

Чисельні реорганізації як загалом апарату НКВС СРСР, так і зокрема органів ГУДБ, які проводилися протягом 1936–1938 рр., формально були пов'язані зі зміною керівництва НКВС СРСР і УРСР. Однак, фактично, структурні перебудови у системі органів НКВС зумовлювалися більш глибокими факторами. Партійно-радянське керівництво намагались забезпечити максимальний контроль за кадровим складом органів державної безпеки шляхом постійного переміщення та ротації співробітників, створенням атмосфери ворожості та недовіри. Структура органів державної безпеки пристосовувалася до змін у напрямках та ступені інтенсивності масових репресій, оскільки функціонально в цей період органи державної безпеки займалися забезпеченням масштабних репресивно-каральних акцій.

Третій етап (1939–1945 рр.) – перетворення радянських органів державної безпеки в Україні під час Другої світової війни та режиму воєнного стану. У 1939–1941 рр. відбулося кількісне зростання мережі каральних органів за рахунок розгортання їх місцевих територіальних і спеціалізованих структур на землях Західної України, Північної Буковини та Бессарабії, які були приєднані до УРСР. На початку 1941 р. радянські спецслужби були організаційно виділені зі складу НКВС в окремий наркомат – НКДБ. У такий спосіб партійно-державне керівництво прагнуло звільнити органи державної безпеки від невластивих їм функцій для зосередження на розвідувальній і контррозвідувальній діяльності, здійсненні політичного розшуку. Після створення НКДБ зусилля органів державної безпеки були спрямовані на ведення розвідувальної роботи за кордоном, організацію боротьби з іноземними розвідками, «антирадянськими елементами» всередині країни, охорону керівників партії та уряду. З початком бойових дій у липні – серпні 1941 р. органи державної

безпеки і внутрішніх справ знову об'єднали в єдиний НКВС. Основними напрямками діяльності в цей час були протидія спробам проникнення агентури противника в тиллові райони та її розшук, розвідувальна, диверсійна та контррозвідувальна діяльність за лінією фронту, співпраця з партизанським рухом, відновлення радянської каральної системи в Україні. В 1943 р. органи державної безпеки та внутрішніх справ знову були розмежовані в окремі наркомати. НКДБ УРСР займався «очисткою» території України від пособників нацистів, «зрадників», «антирадянських елементів», боротьбою під керівництвом НКВС з ОУН–УПА, здійснював захист державної таємниці, військову цензуру, негласну перлюстрацію кореспонденції та інші обмежувальні заходи, забезпечував охорону вищих партійних та державних чиновників. Радянські органи державної безпеки в Україні проводили репресивну позасудову діяльність. Навіть ті незначні конституційні права та кримінально-процесуальні гарантії громадян, які й так були суттєво обмежені в умовах воєнного часу, систематично порушувалися.

Четвертий етап (1946–1953 рр.) – трансформація органів державної безпеки у повоєнний час в умовах завершальної фази сталінщини та початку «холодної війни». Під впливом низки зовнішньо і внутрішньополітичних факторів партійно-радянське керівництво СРСР значно розширило повноваження МДБ УРСР практично у всіх сферах діяльності, посилило їх каральну спрямованість. Пріоритетними напрямками діяльності органів МДБ УРСР були: протидія спецслужбам США, Англії та їх союзників по НАТО, боротьба з українським національно-визвольним рухом, підпільними релігійними організаціями, захист державної таємниці, розшук агентури колишніх нацистських каральних органів, охорона громадського порядку на транспорті, утримання внутрішніх тюрем, забезпечення державної безпеки з використанням різних форм і методів, в тому числі політичного розшуку, перлюстрації кореспонденції, зовнішнього спостереження й оперативної установки, здійснення радіоконтррозвідувальних заходів, охорона державних кордонів і забезпечення громадської безпеки та спеціального урядового зв'язку. З 1947 р. відповідальність за боротьбу з українським національно-визвольним рухом була повністю покладена на органи МДБ. Корегувались її форми і методи. Основними

були методи агентурного проникнення в лави підпільних організацій для їх внутрішнього розкладу та фізичного знищення лідерів національного спротиву. Органам державної безпеки були підпорядковані війська спеціального призначення – внутрішні, прикордонні, урядового зв'язку. Органи МДБ УРСР були наділені багатьма не властивим їм функціями, що негативно впливало на їх правозастосовну діяльність.

Розширення повноважень органів МДБ УРСР зумовило тотальний контроль за всіма сферами державного і суспільного життя, сприяло формуванню режиму «залізної завіси», розгортанню масштабних репресій проти широких верств населення та масовому порушенню фундаментальних прав людини і громадянина.

4. Еволюція системи місцевих територіальних органів державної безпеки відбувалася в тісному взаємозв'язку з розвитком адміністративно-територіального поділу республіки. На зміну окружним відділам з 1930 р. запровадили оперативні сектори, міські та районні відділення і райуповноважених ДПУ, а з 1932 р. – облвідділи ДПУ. Базову ланку системи місцевих територіальних органів у період від 1934 р. і до завершення досліджуваного періоду становили обласні УНКВС–УНКДБ–УМДБ, у підпорядкуванні яких в різний час перебували міські, районні, окружні, повітові відділи, міські та районні відділення. На ці структури покладалося безпосереднє виконання завдань із забезпечення реалізації державної репресивної політики на місцевому рівні. Від середини 1930-х рр. статус місцевих територіальних органів державної безпеки УРСР регулювали відомчі загальносоюзні нормативні акти. Республіканське законодавство лише дублювало норми, які вже були визначені в наказах НКВС–НКДБ–МДБ СРСР. Певну екстериторіальність мали оперативні сектори (1930–1932 рр.). Специфічною організаційною формою місцевих органів державної безпеки, яка використовувалася, як правило, на початковому етапі створення або відновлення постійної структури місцевого апарату, були оперативні групи НКВС–НКДБ–МДБ. Місцеві територіальні органи в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць виконували свої функції в контакт з місцевими партійними структурами.

5. До початку 1930-х рр. органи військової контррозвідки перебували під контролем територіальних органів та здійснювали контррозвідувальне забезпечення військових частин і установ. Формальний вплив на них мало військове відомство.

З 1930 р. відбулось злиття військової та цивільної контррозвідки з домінуванням останньої та поширенням юрисдикції особливих відділів на військову сферу та цивільні об'єкти. Це забезпечило усунення військового відомства від впливу на агентурно-оперативну діяльність військової контррозвідки. Від середини 1930-х рр. органи військової контррозвідки зазнали численних адміністративно-організаційних і функціональних змін, які призвели до формування військової контррозвідки як жорстко централізованої структури в системі радянських органів державної безпеки. Відокремленість і екстериторіальність військової контррозвідки, зумовлені залежністю від побудови збройних сил та інших військових формувань, стали визначальною рисою її юридичного статусу.

У період Другої світової війни використовувалися дві організаційні моделі управління органами військової контррозвідки. Перша з них передбачала їх функціонування у складі НКО, НКВМФ і НКВС, як 3-х відділів і відділів контррозвідки «Смерш» з чітко централізованою відомчою підпорядкованістю. Друга – зберігала організаційну єдність військової та цивільної контррозвідки в рамках єдиної системи органів державної безпеки.

До основних повноважень радянських органів військової контррозвідки у воєнний час належали: виявлення та знешкодження агентури нацистських розвідувальних органів, боротьба з «антирадянськими елементами», дезертирством, перевірка військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні або в оточенні, здійснення агентурно-оперативного контролю за станом військової дисципліни, морально-психологічними процесами у військових частинах і установах, виконання спеціальних завдань наркома оборони СРСР.

Радянські органи військової контррозвідки під час війни забезпечували, певною мірою, ефективність у боротьбі з агентурою нацистів, сприяли організації оперативних і профілактичних заходів на фронтах, у прифронтовій смузі та в тилкових

районах. У той же час, їхня діяльність носила репресивний характер, вони здійснювали позасудову розправу, порушували права людини.

З 1946 р. органи військової контррозвідки повертаються до складу органів державної безпеки та функціонують як 3-ті управління (відділи) МДБ СРСР, виконуючи контррозвідувальні функції у військових частинах і установах. У той же час, до кінця досліджуваного періоду, тобто злиття у березні 1953 р. МВС і МДБ у єдине МВС, зберігалися ВКР у складі МВС і його місцевих органів.

6. Органи державної безпеки на транспорті мали специфіку організаційно-структурної побудови, юридичного статусу та діяльності. Екстериторіальність органів державної безпеки на транспорті була зумовлена тим, що об'єктами їх оперативного обслуговування виступала транспортна галузь, яка мала загальносоюзне значення. Це забезпечувало залежність організаційної побудови системи органів державної безпеки на транспорті від структури транспортної галузі та централізовану підпорядкованість транспортних підрозділів поза системою територіальних органів державної безпеки напряму загальносоюзному центру.

На початку 1930-х рр. на транспортні органи було поширено контроль з боку місцевих територіальних органів. Спочатку це стосувалося лише окремих сфер діяльності, зокрема за лінією секретно-політичного відділу та політичного розшуку. Після видання наказу НКВС СРСР № 0087 від 26 лютого 1935 р. було здійснено їх повне підпорядкування місцевим територіальним органам НКВС з відповідним змінами в організаційній структурі. Однак у 1937 р. відбувся зворотній процес, а саме централізації органів державної безпеки на транспорті з розмежуванням функцій охорони громадського порядку і забезпечення державної безпеки. Напередодні Другої світової війни керівництво ними було зосереджено в ГТУ НКВС СРСР. ТВ та транспортні відділення УНКВС були ліквідовані.

Юридичний статусу органів державної безпеки на транспорті у повоєнний час, після створення ГУО МДБ на транспорті, характеризувався функціональною багатоманітністю. Вони поєднували повноваження у сфері політичного розшуку, охорони громадського порядку, боротьби із загальнокримінальними злочинами та здійснення окремих функцій соціально-економічного й загальногосподарського

характеру. У такий спосіб радянське партійно-державне керівництво фактично використало досвід жандармської залізничної поліції часів Російської імперії.

7. Перед органами державної безпеки у досліджуваній період ставилися величезні за своїми масштабами задачі з проведення різноманітних каральних і обмежувальних заходів (колективізації, розкуркулення, депортацій населення, знищення організованого збройного спротиву радянській системі, особливо в регіонах, остаточно приєднаних до СРСР після Другої світової війни), формування максимально закритого суспільства й забезпечення повної ізоляції радянської країни від зовнішнього світу. Їх вирішення було можливим тільки шляхом залучення значної військової сили. Роль такої військової сили, яка мала сприяти органам державної безпеки у виконанні визначених задач, відігравали внутрішні, прикордонні війська та війська урядового зв'язку. Їх підпорядкування органами державної безпеки було спрямовано на більш ефективне розв'язання останніми проблем оперативної діяльності.

В розвитку юридичного статусу військ органів державної безпеки у період панування тоталітарного режиму, з урахуванням змін у їх відомчій підпорядкованості, можна виділити три етапи. Під час першого (1929–1934 рр.) відбувся процес збільшення чисельності військ ДПУ та поглиблення їх функціональної спеціалізації з виділенням окремих видів внутрішніх військ. Війська залучалися до збройного придушення виступів українського селянства, спрямованих проти колективізації, забезпечували охорону важливих промислових підприємств, залізниць, здійснювали заходи ППО. Були визначені засади взаємовідносин військ і органів державної безпеки. Централізована підпорядкованість забезпечувалася через пряме керівництво військами з боку голови ДПУ УСРР, який був командуючим військами ОДПУ в Україні. Опосередковане – через УПО ВДПУ та начальників місцевих територіальних органів державної безпеки.

З 1934 р. внутрішні й прикордонні війська вийшли з підпорядкування органів державної безпеки, але продовжували (з деякою перервою в 1941 р.) перебувати з ними в єдиному відомчому механізмі. Після створення в 1943 р. окремих НКДБ і НКВС військові формування були включені до структури останнього. Це був другий

етап в розвитку юридичного статусу внутрішніх і прикордонних військ (1934–1947 рр.), під час якого вони перебували у складі НКВС і МВС.

Відновлення підпорядкованості внутрішніх і прикордонних військ органам державної безпеки відбулося на третьому етапі (1947–1953 рр.). Партійно-державним керівництвом СРСР було здійснено послідовну передачу з МВС до МДБ внутрішніх військ, військ урядового зв'язку та прикордонних військ. Такий захід був зумовлений необхідністю організації боротьби з українським націоналістичним підпіллям на теренах Західної України. Докладно визначалися принципи взаємодії військ і територіальних органів державної безпеки, зокрема оперативна підпорядкованість військових підрозділів начальникам відповідних органів МДБ.

Партійно-радянське керівництво розглядало війська МДБ, як збройну опору правлячого режиму, намагаючись сформувати їх, як зразкові елітні військові підрозділи. Втім, незважаючи на всі зусилля, рівень бойової підготовки, дисципліна та морально-психологічний стан особового складу, залишалися низькими.

8. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки здійснювалося кількома способами. Перший з них полягав у прямому призначенні («мобілізації») представників «партійно-комсомольського активу», як правило, без проходження ними навчання та спеціальної підготовки на посади в органи державної безпеки. «Мобілізація» комуністів, комсомольців і осіб, що перебували на особливому обліку, як шлях кадрового поповнення органів державної безпеки, використовувалася владою постійно, впродовж всього досліджуваного періоду. Це було спричинено, насамперед, необхідністю проведення масових репресивних акцій.

Другим способом кадрового забезпечення органів державної безпеки був відбір осіб, які відповідали встановленим вимогам, на навчання до спеціальних відомчих закладів: Центральної (Вищої), міжкrajових і спеціалізованих шкіл НКВС–НКДБ–МДБ СРСР. В УРСР у різний час діяли Київська (з 1938 р. – Харківська) міжкrajова школа та Харківська школа зовнішньої розвідки НКВС СРСР. Наприкінці війни і в повоєнний час була відновлена Харківська міжкrajова школа НКДБ–МДБ і створена Львівська міжкrajова школа МДБ.

З метою докладного вивчення кандидатів, насамперед, на предмет їх політичної відданості правлячому режиму, була введена процедура спецперевірки. Вона передбачала вивчення особи, її зв'язків і оточення за місцем народження, навчання, проживання, роботи, перевірку анкетних даних і т. д.

Незалежно від способу підбору майбутні співробітники органів державної безпеки мали бути членами (кандидатами в члени) ВКП(б) або членами ВЛКСМ, ретельно перевіреними щодо політичних поглядів і відсутності компрометуючих матеріалів. Інші вимоги варіювалися в залежності від потреб майбутньої служби: проходження військової служби в РСЧА, вік, освіта, стан здоров'я тощо.

З другої половини 1930-х рр. акцент щодо вимог до кандидатів, які підлягали прямому зарахуванню до органів НКВС, змістився в бік обов'язкової наявності у них політичної відданості режиму. Підтвердженням може слугувати практика «партійно-комсомольського призову» до органів державної безпеки, тобто прямого набору на оперативні посади винятково представників «партійно-комсомольського активу». Ця практика продовжувалася також у воєнний і повоєнний час.

9. Система підготовка кадрів, яка охоплювала діючих співробітників, здійснювалася у відомчих навчальних закладах на потоках перепідготовки та удосконалення діяльності оперативного складу, у відділеннях Інституту масового заочного навчання партактиву, на вечірніх курсах загальноосвітніх шкіл, а також в органах і підрозділах без відриву від служби.

Підготовка кадрів носила централізований характер. Відомчі навчальні заклади, які базувалися в Україні, підпорядковувалися загальносоюзному центру. Уніфікований зміст мали навчальні програми, за якими відбувалася підготовка майбутніх або перепідготовка та підвищення кваліфікації діючих співробітників.

10. Порядок проходження служби співробітниками органів державної безпеки у досліджуваній період регулювало положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС СРСР, затверджене 16 жовтня 1935 р. постановою ЦВК і РНК СРСР. Його редакція оголошена в наказі НКВС СРСР № 226 від 21 червня 1936 р. докладно визначала широкий спектр питань кадрового комплектування, присвоєння спеціальних звань, просування по службі та звільнення

у запас, вирішення інших важливих аспектів службової діяльності співробітників оперативних підрозділів органів державної безпеки.

Статус військовослужбовців співробітники оперативних підрозділів органів державної безпеки отримали після видання Указу Президії ВР СРСР від 6 липня 1945 р. «Про звання, форму одягу і знаки розрізнення начальницького складу Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату державної безпеки СРСР» і Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. З 1952 р. в МДБ знову було відновлено існування спеціальних звань.

Статус військовослужбовців зрівняв у правах і обов'язках військовослужбовців військ і співробітників органів державної безпеки, що однак не врахувало різниці в їх службовій діяльності. Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. більшою мірою стосувалося військовослужбовців військ і внутрішньої охорони МДБ, ніж співробітників оперативних підрозділів МДБ. Поширення статусу військовослужбовців на співробітників оперативних підрозділів, акцентуючи увагу на воєнізації сфери державної безпеки, військовому характері відносин, принципах єдиноначальності, у той же час, не повною мірою відображало специфіку здійснення розвідувальної та контррозвідувальної діяльності.

11. Механізм державного терору являв собою сукупність елементів – політико-ідеологічних (настанови та політичні рішення партійних органів), нормативних (юридичних) (норми, які регулювали застосування державного примусу) й інституційних (система організаційних структур, що забезпечували застосування цих настанов і норм). Вони були цілеспрямовано вибудовані тоталітарною владою, як інструмент для тотального контролю над суспільством, придушення будь-якого спротиву та інакомислення.

Юридичну складову механізму державного терору становили норми кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства. Вони закріплювали висловлену Й. Сталіним тезу про «загострення класової боротьби», інші політичні рішення й настанови вищих партійних інстанцій СРСР і УРСР, спрямовані на організацію та здійснення масових політичних репресій.

До організаційної складової механізму державного терору входили партійні структури і керована ними мережа каральних органів, які виступали основними виконавцями репресивного законодавства. Особливе місце в організаційній складовій механізму державного терору в період 1929–1953 рр., як і в усій системі радянського тоталітарного владарювання, займали органи державної безпеки.

Це було зумовлено, по-перше, специфікою нормативного регулювання діяльності органів державної безпеки. Воно здійснювалося або безпосередньо на підставі відповідних рішень вищих партійних органів СРСР і УРСР, що містили так звані компартійні норми, або згідно з прийнятими на їх основі нормативними актами загальносоюзних органів, які дублювалися республіканським законодавством і деталізувалися відомчими підзаконними актами – наказами, інструкціями та директивами НКВС–НКДБ–МДБ СРСР і УРСР. По-друге, особливостями відомчої нормотворчості в органах державної безпеки УРСР. Нормативні й індивідуальні накази НКВС–НКДБ–МДБ УРСР мали форму офіційного письмового документу, систему зовнішніх реквізитів та базувалися на принципі пріоритету загальносоюзних актів над республіканськими. По-третє, провідною роллю, яку відігравали органи державної безпеки в здійсненні масових політичних репресій. Основним видом діяльності органів державної безпеки, який забезпечував здійснення державного терору була квазісудова діяльність.

12. У період панування тоталітарного режиму в Україні паралельно співіснували кілька форм квазісудової діяльності органів державної безпеки.

По-перше, делегування співробітників для роботи в якості членів або керівників спеціальних судів: НС судових установ, спецколегій облсудів, військових трибуналів і лінійних судів залізничного та водного транспорту. Участь співробітників органів державної безпеки в діяльності спеціальних судів позбавляла громадян права на справедливе та неупереджене правосуддя.

По-друге, пряме здійснення Особливою нарадою та «Судовою трійкою» при Колегії ДПУ УСРР квазісудових функцій, тобто безпосередній розгляд адміністративних і кримінальних справ з винесенням по них рішень і вироків.

По-третє, забезпечення органами державної безпеки діяльності міжвідомчих позасудових адміністративних органів – «трійок» та «двійок». «Трійки» ДПУ мали забезпечувати репресивну політику радянської держави під час проведення насильницької колективізації, голодомору та паспортизації населення. Найбільш небезпечний характер носила діяльність «трійок» та «особливих трійок», які були створені при УНКВС за участю представників місцевих партійних комітетів і прокурорських органів у 1937–1938 рр. З ними пов'язаний апогей сталінських репресій, так званий «великий терор». Діяльність «трійок» і «двійок» порушувала конституційні права громадян, а також норми, які регулювали організацію та діяльність судових установ, закріплені в VII розділі Конституції УРСР 1937 р.

По-четверте, спрямування в адміністративному, а не кримінально-процесуальному порядку справ, які розслідувалися органами державної безпеки УРСР, до загальносоюзних позасудових установ.

13. Державний контроль за органами державної безпеки, його форми, методи і характер визначалися юридичним статусом ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ та їх місцем в системі державного механізму, який закріплювали Конституції УРСР 1929 і 1937 рр.

Формально норми Основного закону визначили належність НКВС–НКДБ–МДБ УРСР до категорії союзно-республіканських наркоматів (міністерств) та наявність подвійного підпорядкування як РНК УРСР, так і НКВС–НКДБ–МДБ СРСР. Однак, як свідчила практика, вказані норми носили декларативний характер і в досліджуваний період існувала реальна невідповідність між фактичним і юридичним статусом наркомату (міністерства), яка зберігалась і надалі. Контроль за органами державної безпеки з боку вищих державних органів та інших державних структур був поступово формалізований, а згодом й фактично припинений на тлі концентрації контрольних функцій в партійних структурах.

Партійний контроль за органами державної безпеки мав всеохоплюючий характер і стосувався їх діяльності, організаційної структури та кадрового складу.

Основними формами контролю за діяльністю органів державної безпеки були: ознайомлення з документами та матеріалами про напрями роботи, заслуховування звітів про їх результати, обстеження та перевірки органів і підрозділів, попереднє

схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної або слідчої діяльності.

У сфері кадрового складу контроль здійснювався починаючи з відбору кандидатів на службу, висунення й призначення на керівні посади, та завершуючи здійсненням політико-виховної роботи серед співробітників. Основними формами були: участь партійних працівників у комісіях з відбору на службу; погодження призначень в партійних органах на «номенклатурні посади»; звітність перед партійними органами про кадрову роботу; організація партійних і комсомольських осередків в органах державної безпеки, їх підзвітність відповідним партійним і комсомольським органам; обов'язкове партійно-політичне виховання особового складу; введення керівництва органів державної безпеки різного рівня до складу ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У.

Система призначень на посади в органах державної безпеки, яка сформувалася у післявоєнний час, забезпечила контроль з боку вищих партійних інстанцій СРСР, насамперед, ПБ ЦК ВКП(б), за призначеннями керівництва МДБ УРСР і обласних УМДБ, а вищого партійного керівництва УРСР – за призначеннями керівників середньої ланки МДБ УРСР, обласних УМДБ і їх місцевих органів. Обкоми і райкоми КП(б)У контролювали призначення особового складу обласних УМДБ, міських, районних і окружних відділів і відділень. Така система сприяла певній незалежності начальників обласних УМДБ від місцевого партійного керівництва, оскільки секретарі обкомів КП(б)У не мали впливу на процес призначення останніх. Водночас, начальники обласних УМДБ призначення своїх підлеглих мали узгоджувати з місцевими партійними структурами. Це був своєрідний тоталітарний варіант моделі «стримок і противаг», за рахунок якої досягався баланс інтересів різних партійних груп в керівництві ВКП(б) щодо здійснення кадрової політики в органах державної безпеки. Вказана модель дозволяла забезпечувати централізацію та обмежувати місцеві впливи при вирішенні кадрових питань у даній сфері.

14. Стан прокурорського нагляду за органами державної безпеки характеризувався поступовим посиленням його централізації в загальносоюзному масштабі. Особливо негативну роль відіграло створення у 1933 р. Прокуратури СРСР

як самостійного державного органу. Посилилася єдиноначальність в управлінні, активізувалася слідча діяльність прокуратури. Прокурорський нагляд за органами ДПУ був фактично відірваний від загальної системи прокурорського нагляду як у кадровому, так і в організаційно-функціональному відношенні.

Централізація органів прокуратури супроводжувалася вихолощенням змісту прокурорського нагляду. Прокуратура, формально зберігаючи функції нагляду за органами державної безпеки, кардинально змінила акценти діяльності. Прокурорські органи реагували тільки на кричущі, найбільш грубі порушення законності, які мали «політичний характер» і могли негативно позначитися на авторитеті влади. Прокурорський нагляд за органами державної безпеки характеризувався вибірковістю, втратив самостійний характер і використовувався партійними структурами як політичний інструмент для вирішення гострих соціальних проблем.

Сили і засоби прокурорського нагляду були спрямовані не на виявлення та усунення порушень процесуального законодавства в діях органів державної безпеки, а на сприяння останнім у проведенні масових репресій. Прокурорські працівники стали неодмінними учасниками різноманітних позасудових органів або санкціонували позасудові заходи, які проводилися за ініціативою партійно-державного керівництва СРСР і УРСР. При цьому, поза прокурорським наглядом залишалася агентурно-оперативна діяльність органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ.

Підводячи підсумок дослідженню, слід наголосити, що радянські органи державної безпеки у своїй діяльності виходили далеко за межі свого, і так дуже широкого, юридичного статусу, були становим хребтом механізму тоталітарного владарювання, являючи собою потужний, безжальний силовий інструмент придушення народу в руках партійної верхівки на чолі з Й. Сталіним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. Абакумов: начальник СМЕРШа: взлет и гибель любимца Сталина. Москва: Яуза: ЭКСМО, 2005. 352 с.
2. Агабеков Г.С. Секретный террор: записки разведчика. Москва: ТЕРРА Книжный клуб, 1998. 336 с.
3. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство у 20–ті рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1/2 (10/11). С. 87–127.
4. Бабій Б. М. З історії органів ВУНК–ДПУ УРСР (1918–1926 рр.). *Проблеми правознавства*. 1966. Вип. 5. С. 56–69.
5. Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 456 с.
6. Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 1994. 228 с.
7. Бернадський Б. В. Контррозвідувальна діяльність Російської імперії в Україні (історико-правовий аспект). Київ: Видавець Карпенко В. М., 2018. 792 с.
8. Бернадський Б. В. Охорона державної таємниці, як складова частина контррозвідувальної діяльності Департаменту поліції МВС Російської імперії (на прикладі українських губерній): монографія. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 274 с.
9. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь–Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
10. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь–Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.
11. Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. 447 с.

12. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.
13. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 281–315.
14. Бородич Л.В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917–1941 рр. (Історико-правовий аспект) : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 1999. 164 с.
15. Бюлетень НКЮ УСРР. 1932. № 25–26.
16. Бюлетень НКЮ УСРР. 1932. № 34.
17. Бюлетень НКЮ УСРР. 1932. № 4–5.
18. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. У 2-х частинах / упоряд. Сергій Кокін, Марк Юнге. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Частина 1. 614 с.
19. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. У 2-х частинах / упоряд. Сергій Кокін, Марк Юнге. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Частина 2. 598 с.
20. «Великий терор» в Україні: німецька операція 1937–1938 років / упоряд. Альфред Айсфельд, Наталія Сердюк. Київ: К.І.С., 2018. 1248 с.
21. Веденєєв Д. В. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки в 1941–1945 рр. (за документами НКВС-НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 291–352.
22. Веденєєв Д. В. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.). *Нариси воєнно-політичної історії України*. Острог: НУОА, 2014. С. 318–340.
23. Вихристенко В. І. Спецслужби в геноциді України. Одеса : Маяк, 2002. 174 с.
24. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. / відп. ред. Валерій Васильєв, Роман Подкур, Лінн Віола. Т. 3: Чекісти в лещатах «соціалістичної

законності». Его-документи 1938–1941 рр. / укладачі Андрій Савін, Олексій Тепляков, Марк Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.

25. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2. Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області /авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с.

26. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т.1. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / автори-укладачі: Валерій Васильєв, Лінн Віола, Роман Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.

27. Власенко С. И. Правоохранительные органы Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1987. 16 с.

28. Волков В. Высылка и ссылка в судебном порядке (ст. ст. 35 и 36 УК). *Административный вестник*. 1927. №7–8.

29. Ворожко В. П. Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у радянській Україні (1919-1954 рр.): дис.... канд. істор. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький 2015. 232 с.

30. Вронська Т., Ляковська С. Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 1928-х – на початку 1948-х рр. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції*: матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 156–197.

31. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України. 2009. 486 с.

32. Вронська Т. В. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). Київ : Темпора, 2019. 420 с.
33. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944-1952): монографія. Харків: Право, 2008. 264 с.
34. ВЧК-ГПУ. Документы и материалы / ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. Москва: Изд-во гуманитарной лит-ры, 1995. 272 с.
35. Галкін Д. В. Організаційно-структурна побудова міліції УСРР у 1918–1934 роках (історико-правова характеристика): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2011. 19 с.
36. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 .
37. ГДА МВС України. Ф. 3. Спр. 1.
38. ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 3.
39. ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 7.
40. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 54.
41. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 55.
42. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 57.
43. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 58.
44. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 60.
45. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 61.
46. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 62.
47. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 63.
48. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 64.
49. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 65.
50. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 66.
51. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 67.
52. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 68.
53. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 69.
54. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 70.

55. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 71.
56. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 72.
57. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 73.
58. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 75.
59. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 76.
60. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 77.
61. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 78.
62. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 79.
63. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 81.
64. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 82.
65. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 83.
66. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 84.
67. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 85.
68. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 86.
69. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 87.
70. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 88.
71. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 91.
72. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 92.
73. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 94.
74. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 95.
75. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 96.
76. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 98.
77. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 99.
78. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 119.
79. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 120.
80. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 121.
81. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 122.
82. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 123.
83. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 124.
84. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 125.

85. ГДА МВС України. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 126.
86. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 246.
87. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 433.
88. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 434.
89. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 662.
90. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 663.
91. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 664.
92. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 665.
93. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 679.
94. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 680.
95. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 681.
96. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 682.
97. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 683.
98. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 684.
99. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 685.
100. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 686.
101. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 687.
102. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 688.
103. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 689.
104. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 690.
105. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 691.
106. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 692.
107. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 693.
108. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 694.
109. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 695.
110. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 696.
111. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 697.
112. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 698.
113. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 699.
114. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 700.

115. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 701.
116. ГДА СБ України. Ф. 2. Спр. 702.
117. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 1.
118. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 2.
119. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 3.
120. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 4.
121. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 5.
122. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 6.
123. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 7.
124. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 8.
125. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 9.
126. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 10.
127. ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 11.
128. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 1 (СРСР).
129. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 3.
130. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 3 (СРСР).
131. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 5 (СРСР).
132. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 6 (СРСР).
133. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 7 (СРСР).
134. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 7.
135. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 9.
136. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 10 (СРСР).
137. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 14 (СРСР).
138. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 15 (СРСР).
139. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 16 (СРСР).
140. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 17 (СРСР).
141. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 18 (СРСР).
142. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 19 (СРСР).
143. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 20 (СРСР).
144. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 21 (СРСР).

145. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 24 (СРСР).
146. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 30.
147. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 45.
148. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 46.
149. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 48.
150. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 51.
151. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 52.
152. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 53.
153. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 54.
154. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 55.
155. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 58.
156. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 60.
157. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 61.
158. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 62.
159. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 63.
160. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 118.
161. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 119.
162. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 120.
163. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 121.
164. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 122.
165. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 123.
166. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 124.
167. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 126.
168. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 127.
169. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 135.
170. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 136.
171. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 138.
172. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 139.
173. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 140.
174. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 141.

175. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 142.
176. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 143.
177. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 144.
178. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 146.
179. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 158.
180. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 159.
181. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 201 (СРСР).
182. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 286.
183. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 287.
184. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 290.
185. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 292.
186. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 666.
187. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 667.
188. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 668.
189. ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 255.
190. ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 281.
191. ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 370. Т. 3.
192. ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 370. Т. 4.
193. ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 373.
194. ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 29. Спр. 16.
195. ГДА СБ України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 1.
196. ГДА СБ України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 2.
197. ГДА СБ України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 4.
198. ГДА СБ України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 6.
199. ГДА СБ України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 7.
200. ГДА СБ України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 1.
201. ГДА СБ України. Ф. 22. Спр. 35.
202. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 1 (1959). Спр. 14.
203. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 1 (1959). Спр. 33.
204. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 1 (1959). Спр. 34.

205. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 3 (1950). Спр. 8.
206. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 3 (1959). Спр. 4.
207. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 3 (1959). Спр. 7.
208. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 3 (1959). Спр. 9.
209. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 3 (1959). Спр. 15.
210. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 7 (1950). Спр. 4.
211. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 7 (1950). Спр. 8.
212. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 7 (1950). Спр. 10.
213. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 7 (1959). Спр. 1.
214. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 4. Спр. 10.
215. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 8. Спр. 1.
216. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 8. Спр. 2.
217. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 8. Спр. 3.
218. ГДА СБ України. Ф. 23. Оп. 8. Спр. 4.
219. ГДА СБ України. Ф. 43. Спр. 10.
220. ГДА СБ України. Ф. 68. Спр. 228.
221. Голинков Д Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Москва: Политиздат, 1986. 397 с.
222. Голіченко В. Д. Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. Київ: Вид-во Київ. Ун-ту, 1968. 184 с.
223. Головка О. М., Ярмиш О. Н. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України кінця XVIII – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх прав*. 2002. Спец. вип. С. 67–74.
224. Голунский С. А., Карев Д. С. Военные суды и военная прокуратура : учебник по спец. ч. курса судоустройства. Москва, 1940. 223 с.
225. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Організація і діяльність міліції Української РСР у 1951 р. *Наука і правоохорона*. 2019. № 2 (44). С.33–44.
226. Греченко В. А. Апогей сталінського тоталітаризму (30-ті роки XX ст.): Монографія. Харків:ТОРСІНГ ПЛЮС. 2007. 352 с.

227. Греченко В. А., Головка О. В. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918–1941 рр.): монографія. Харків: Ніка Нова, 2012. 402 с.
228. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія. Харків: Вид-во НУВС, 2001. 276 с.
229. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960 / сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2000. 888 с.
230. Гурняк О. Г. Політико-правові засади репресій військовослужбовців в УРСР другої половини 30-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.
231. Дерев'яний І. Розстріл в'язнів у червні–липні 1941 р. Як це було. Українська правда. Історична правда. 24.06.2011. URL: <http://www.istpravda.com.ua> (дата звернення 12.05.2019).
232. Дорошенко И. А. История органов и войск государственной безопасности СССР: учебное пособие. Часть вторая: Деятельность органов и войск государственной безопасности в период построения фундамента социализма и ликвидации эксплуататорских классов (1921-1932 гг.) / отв. ред. М. Л. Орлов. Москва, 1960. 292 с.
233. Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. 512 с.
234. Епллбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: Наш формат, 2018. 440 с.
235. Жертвы репрессий / Ю. С. Шемшученко, А. Н. Мироненко, В. И. Пристайко и др.; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. Киев, 1993. 296 с.
236. Зайцев Л. О. Судоустрій і судочинство в умовах воєнного стану (1941–1946 рр.). *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку*. Київ : «Наукова думка», 2014. С. 409–424.
237. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1932. № 5. Ст. 28.
238. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1932. № 16. Ст. 113.

239. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1932. № 22–23. Ст. 138.
240. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1932. № 26–27. Ст. 160.
241. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1935. № 8–9. Ст. 41.
242. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1935. № 37. Ст. 177–178
243. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1936. № 18. Ст. 83.
244. Золотарьов В. А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / упорядник О. А. Ємельянов; вступ. ст. С. А. Кокіна; худож.-формлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. Харків: Фоліо, 2007. 319 с.
245. Золотарьов В. А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919 – 1941). Харків: Фоліо, 2003. 477 с.
246. Золотарьов В. А., Стьопкін В. П. ЧК–ДПУ–НКВС в Донбасі: люди та документи 1919–1941. Донецьк, 2010. 512 с.
247. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958. Москва: РОССПЭН, 2015. 414 с.
248. Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов): учеб. пособие для вузов, факультативных занятий и школьных уроков по курсу Новейшая история / В. И. Бахмин (ред.). Москва: Магистр, 1996. 285 с.
249. Измозик В.С. Глаза и уши режима (государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 годах). Санкт-Петербург.: Издательство СПб УЭФ, 1995. 164 с.
250. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917– 1954 гг: сб. док. / сост. Л. Н. Гусев; ред. С. А. Голунский. Москва: Госюриздат, 1955. 625 с.
251. История милиции Украинской ССР в документах и материалах. Том 1. (1917–1937) / под. ред. П.П. Михайленко. Київ, 1969. 884 с.

252. История советских органов государственной безопасности: учебник / ред. кол.: В. М. Чебриков (председатель), Г. Ф. Григоренко, Н. А. Душин, Ф. Д. Бобков. Москва, 1977. 640 с.

253. История советской разведки. Выпуск третий (1926-1929 годы): сборник документов по истории оперативной деятельности органов и войск ОГПУ / сост. А.С. Бондарь, Н.Ф. Канищев. Москва, 1961. 300 с.

254. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953рр.): історико-правовий аспект: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 182 с.

255. Карев Д. С., Савицкий Н. И. Очерки истории советской военной прокуратуры / под ред. Н. П. Афанасьева. Москва. 1948. 103 с.

256. Карлаг = Қарлаг = Karlag : науч.-исслед. работа : [очерки истории Караганд. исправ.-труд. лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931-1959)] / [Н. О. Дулатбеков и др.] ; Караганд. ун-т "Болашак". Караганда : [б. и.], 2012. 828 с.

257. Кириченко В. Є. Інтегративний підхід при визначенні методології історико-правового дослідження. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали ХХІІІ Міжнародної історико-правової конференції 24–26 вересня 2010 р., м. Алушта. Київ; Сімферополь: «Доля», 2011. С. 48–56.

258. Клочков В. Г. Історія прокуратури України: монографія. 3–тє вид., перероб. і доп. Київ: НТВ «Правник», 2004. 246 с.

259. Коллективизация і голод на Україні, 1929–1933: зб. док. і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.

260. Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. Вінниця, 1997. 536 с.

261. Колпакиди А., Прохоров Д. Внешняя разведка России. Санкт-Петербург.: «Издательский Дом «Нева»»; Москва: «ОЛМА–ПРЕСС», 2001. 511 с.

262. Колпакиди А.И., Прохоров Д.П. КГБ: Спецоперации советской разведки. Москва: «Олімп», «Издательство Астрель», «Издательство АСТ», 2000. 624 с.

263. Колпакиди А. И., Серяков М. Л. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского

Союза и Российской Федерации. Санкт-Петербург: Издательский Дом «Нева»; Москва: «ОЛМА–ПРЕСС образование», 2002. 736 с.

264. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Пер. Н. Волошинович, З. Корабліна. Луцьк : Терен, 2009. 880 с.

265. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. Н. Волошинович [та ін.]. Луцьк : Терен, 2007. 455 с.

266. Конституция (Основной закон) Украинской Советской Социалистической Республики. Киев, 1938. 31 с.

267. Контрразведывательный словарь / Авдеев Ю.И., Акимов И.Н., Акимов И.Н. и др.; ред. кол.: В.Ф.Никитченко (отв. ред.), П.С.Дмитриев, В.Я.Дорохов и др. Москва, 1972. 371 с.

268. Коровин В. В. История отечественных органов безопасности. Учебное пособие. Москва, 1998. 253 с.

269. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. Київ, 1995. 204 с.

270. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

271. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. Харків: Вид-во Харк. Ун-ту, 1971. 172 с.

272. Лисюк Ю., Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918 – 1953 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 429–436.

273. Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК компартії України 1943-1959 / Упорядники: О. Вовк, І. Павленко, Ю Черченко. Том 3. Київ-Торонто, 2001. 652 с.

274. Лубянка 2. Из истории отечественной контрразведки. Москва: Издательство объединения «Мосгорархив», АО «Московские учебники и картолитография», 1999. 360 с.

275. Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. 1917–1960: справочник / сост. А.И Кокурин, Н.В. Петров. Ред. Н.Г. Пихоя. Москва: Изд. МФД, 1997. 352 с.

276. Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва, 2003. 912 с.

277. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва, 2004. 736 с.

278. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917-1991. Справочник. Под ред. акад. А. Н. Яковлева. Авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Москва: МФД, 2003. 768 с.

279. Ляковська С. П. Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927-1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики: моногр. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2011. 216 с.

280. Ляковська С. П. Діяльність органів ВУЧК – ДПУ УСРР у сфері економіки (1921-1928 рр.): моногр. Київ: Нац. акад. СБУ, 2016. 508 с.

281. Маймескулов Л. Н. ГПУ и Прокуратура УССР: становление надзора *Актуальные проблемы формирования правового государства: краткие тезисы и докладов и научных сообщений республиканской научной конференции 24–26 октября 1990 г.* Харків: Юридический институт, 1990. С.57–59.

282. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). Харьков: «Основа», 1990. 345 с.

283. Мироненко О. М. Военный коммунизм Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 1998. Т. 1. С. 501.

284. Михайленко П.П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Том 2 (1926–1967 гг.). Київ, 1967. 952 с.

285. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3-х т. Т. 2: 1926–1945. Київ: Генеза, 1999. 412 с.

286. Мозохин О. Б. Деятельность ГПУ–ОГПУ по обеспечению экономической безопасности Советского государства : 1922-1934 гг. : дисс. ... докт. истор. наук : 07.00.02. Пенза, 2011. 449 с.

287. Мозохин О. Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности: статистические сведения о деятельности ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ СССР (1918–1953): монография. Москва: Кучково поле, 2011. 749 с.

288. Мурза В. В. Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922–1933): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2003. 18 с.

289. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939-1953 рр.): монографія. Луцьк: Вежа, 2008. 260 с.

290. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). історико-статистичне дослідження: моногр. Донецьк, 2003. 623 с.

291. Окипнюк В. Органы государственной безопасности Молдавской автономии в составе УССР: историко-правовой анализ. *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2020. № 1/2. С. 77–80.

292. Окипнюк В.Т. Организация обучения сотрудников органов МГБ УССР в послевоенный период. *Право и политика*. 2018. № 4. С. 132-137.

293. Окипнюк В.Т. Органы государственной безопасности УССР в механизме «большого террора». *Право и Закон*. 2019. № 3. С. 213-218.

294. Окипнюк В.Т. Система подготовки кадров органов государственной безопасности УССР в довоенный период (1929–1939 гг.). *Право и политика*. 2018. № 3. С. 191-196.

295. Окіпнюк В. Т. «Трійка». Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 138–139.

296. Окіпнюк В. Т. Актуальні напрями вітчизняних історико-правових досліджень в умовах інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Концепція та методологія історії українського права: збірник матеріалів науково-*

практичного круглого столу, присвяченого пам'яті професора Олександра Шевченка (м. Київ, 28 квітня 2017 року). Київ: «ДС День Печати», 2017. С. 95-96.

297. Окіпнюк В. Т. Архівно-слідча справа О. О. Малиновського як історичне джерело. *Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність*. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ. 2010. – С. 87–99.

298. Окіпнюк В. Т. Відомчі підсобні господарства у системі фінансово-матеріального забезпечення органів НКВС УСРР у період становлення тоталітарного режиму. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин: тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 червня 2011 року)*. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – С. 69–72.

299. Окіпнюк В. Т. Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 55–60.

300. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз: монографія. Київ: НА СБУ, 2002. 290 с.

301. Окіпнюк В. Т. Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР у період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 21–28.

302. Окіпнюк В. Т. Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 роках. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 163–173.

303. Окіпнюк В. Т. Деякі аспекти правозастосовної діяльності надзвичайних сесій судів УРСР у 1924–29 рр. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2009. № 4–5 (90–91). С. 31–37.

304. Окіпнюк В. Т. Діяльність позасудових органів в УРСР у 1930-ті рр. та проблема реалізації конституційних прав громадян. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції (м. Чернігів 4-6 липня 2014 р.)*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 225–228.

305. Окіпнюк В. Т. Діяльність спецколегій судів УСРР у 1935–36 рр.: історико-юридичний аналіз. *Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність*: матеріали XXIV Міжнародної історико-правової конференції (м. Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. С. 336–341.

306. Окіпнюк В. Т. Земельна політика радянської влади у період колективізації і органи ДПУ УСРР. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Том 22 (61). №2. С. 64–72.

307. Окіпнюк В. Т. Каральні органи. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 43.

308. Окіпнюк В. Т. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 35–41.

309. Окіпнюк В. Т. Концепція «соціальної небезпечності особи» і радянська судова та адміністративна практика. *Поняття, терміни і категорії історико-правової науки*: матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Миколаїв, 23–26 квітня 2009 р.). Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 179–183.

310. Окіпнюк В. Т. Координація діяльності органів Державного політичного управління і Народного комісаріату закордонних справ УСРР (на початку 1920-х рр.). *Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах*: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції (м. Євпаторія 21–23 вересня 2012 р.). Київ; Сімферополь: «Доля», 2012. Частина II. С. 114–118.

311. Окіпнюк В. Т. Кримінальний кодекс УСРР 1922. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403.

312. Окіпнюк В. Т. Кримінальний кодекс УСРР 1927. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403-404.

313. Окіпнюк В. Т. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 407.

314. Окіпнюк В. Т. Леплевський. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 474.

315. Окіпнюк В. Т. Місцеві територіальні органи державної безпеки УРСР у 1943–1946 роках. *Місьцеве управління та місьцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки* : матеріали XXXIX Міжнародної історико-правової конференції, 2–3 листопада 2018 р., м. Львів. Київ–Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 290–295.

316. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки СРСР. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 55-56.

317. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки УРСР. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 56.

318. Окіпнюк В. Т. Нормативно-правове регулювання діяльності органів державної безпеки УРСР з обліку збитків, завданих нацистською окупацією. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми*: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (м. Полтава, 28–31 травня 2015р.). Київ-Полтава: ПОЕТ, 2015. С. 308–310.

319. Окіпнюк В. Т. Об'єднане державне політичне управління СРСР (ОДПУ СРСР). *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін. Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 445–446.

320. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці. *Історико-правові проблеми автономізму та федералізму*: матеріали X-ї Міжнародної історико-правової конференції (м. Севастополь. – Сімферополь, 22-24 вересня 2003 року). Севастополь. – Сімферополь. 2004. С. 243–246

321. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929–1939 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 54–59.

322. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. 2-ге вид., доопр. та доповн. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 390 с.

323. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. Київ: Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2015. 360 с.

324. Окіпнюк В. Т. Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського тоталітарного режиму (1946–1953 рр.): історико-правове дослідження. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 38–51.

325. Окіпнюк В. Т. Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів органів державної безпеки радянської України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Право». 2012. Вип.173. Ч.3. С. 27-35.

326. Окіпнюк В. Т. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР як елемент системи масового порушення прав людини в УСРР. *Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей)*: матеріали XXXIII Міжнародної історико-правової конференції (с. Коблеве 17–20 вересня 2015р.). Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2015. С. 332–338.

327. Окіпнюк В. Т. Особлива нарада. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 360–362.

328. Окіпнюк В. Т. Особливі відділи. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.* Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 527–528.

329. Окіпнюк В. Т. Особливості зовнішнього оформлення наказів НКВС УРСР у 1930-ті рр. *Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти:*

історія та сучасність: матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції (м. Феодосія 19-22 вересня 2013 р.). Київ; Сімферополь: Універсум, 2013. С. 638-641.

330. Окіпнюк В. Т. Особливості методології історико-правового дослідження радянських органів державної безпеки. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (м. Алушта, 24–26 вересня 2010 р.). Київ; Сімферополь: «Доля», 2011. С. 318–322.

331. Окіпнюк В. Т. Особливості проведення українізації в органах ДПУ УСРР в другій половині 20-х рр. XX ст. *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва*: матеріали XII історико-правової конференції, (м. Бахчисарай, 10-13 вересня 2004 р.). Сімферополь. 2005. С. 373–376.

332. Окіпнюк В. Т. Перебування О. О. Малиновського в Івановському таборі особливого призначення. *Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодення*: матеріали 1-го Міжнародного науково-практичного семінару. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. С. 117–121.

333. Окіпнюк В. Т. Позасудові органи. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 612.

334. Окіпнюк В. Т. Позасудові репресії в УСРР 1922–1934 рр. *Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.). Вінниця: Велес, 2002. С. 56–61.

335. Окіпнюк В. Т. Політичний в'язень. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 633-634.

336. Окіпнюк В. Т. Поняття терористичного акта в радянському кримінальному законодавстві. *Державна політика у сфері запобігання тероризму: міжнародний досвід і його актуальність для України*: збірник матеріалів науково-практичної конференції. (м. Київ, 31 жовтня 2008 року). Київ.: Інтертехнологія, 2008. С. 153–157.

337. Окіпнюк В. Т. Права людини і діяльність радянських спецслужб в Україні: історико-правовий аналіз. *Верховенство права та місцеве самоврядування в*

Україні». Наукові записки НаУКМА. Том 200. Юридичні науки. Київ, 2017. С. 122-124.

338. Окіпнюк В. Т. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №2 (29). С. 120–134.

339. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання взаємодії органів ДПУ та органів міліції і кримінального розшуку в боротьбі з бандитизмом (20-ті – початок 30-х рр.). *Вісник ЛІВС МВС України*. 1999. № 1. С. 75–84.

340. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД*. 2010. №.1(34). С. 94-130.

341. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання позабюджетного фінансування органів ДПУ УСРР. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення: збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 червня 2010 року)*. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. С. 62–65.

342. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР у 1930-ті роки. *Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова: матеріали ХХVІІІ Міжнародної історико-правової конференції (м. Рівне, 13–16 червня 2013 р.)*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 340–344.

343. Окіпнюк В. Т. Правові основи забезпечення режиму таємності органами ДПУ УСРР (20-ті – початок 30-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. №2 (17). С. 316-325.

344. Окіпнюк В. Т. Проблема міграції в діяльності органів Державного політичного управління УСРР. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти: матеріали ХІV Міжнародної історико-правової конференції, (м. Балаклава, 4-7 вересня 2005 р.)*. Сімферополь. 2006. С. 140–143.

345. Окіпнюк В. Т. Проблеми юридичної підготовки співробітників Державного політичного управління УСРР. *Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи*: матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.). Київ, 2004. – С. 170-173.

346. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні (1929–1941 роках): історико-правовий аналіз. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4 (38). С. 312–319.

347. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні на початковому етапі «холодної війни» (1946–1953). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 7–13.

348. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні у період Другої світової війни. *Історико-правовий часопис*. 2018. №1 (11). С. 24–30.

349. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49–56.

350. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.

351. Окіпнюк В. Т. Реденс. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 258–259.

352. Окіпнюк В. Т. Репресії. *Великий енциклопедичний юридичний словник*. За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-е вид перероб. і допов. Київ. 2012. С. 797.

353. Окіпнюк В. Т. Реформа каральних органів УСРР (1930-1934 рр.): причини, передумови, юридичний зміст, наслідки. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції*: матеріали круглого столу (м. Київ, 19 грудня 2013 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 134-156.

354. Окіпнюк В. Т. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934-1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. №1/2 (30/31). С. 292-310.

355. Окіпнюк В. Т. Розвиток організаційно-штатної структури підрозділів прокуратури по нагляду за додержанням законів органами Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Збірник наук. праць. 2012. №1 (58). С. 107–115.

356. Окіпнюк В. Т. Сергієнко. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 474.

357. Окіпнюк В. Т. Система військ НКВС УСРР і Кримської АСРР у 1934 р. *Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність*: матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Одеса, 27–29 квітня 2012 р.). Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2012. С. 412–416.

358. Окіпнюк В. Т. Систематизація нормативних актів з питань порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР у середині 1940-х – першій половині 1950-х років. *Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) статуту Великого князівства Литовського*: матеріали XXXV Міжнародної історико-правової конференції (м. Дубно, 22–25 вересня 2016 р.). Київ–Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2016. С. 335-343.

359. Окіпнюк В. Т. Слідча діяльність органів державної безпеки УРСР (середина 1930-х – початок 1950-х років): історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 41–45.

360. Окіпнюк В. Т. Смерш. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 535.

361. Окіпнюк В. Т. Спеціальні колегії судів у системі тоталітарної влади УСРР: юридичний аналіз діяльності у 1935–1936 рр. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. Випуск 56. С. 134–139.

362. Окіпнюк В. Т. Співвідношення корпоративних і правових норм у діяльності органів державної безпеки УСРР у 20–ті – 30–ті рр. XX ст. *Тези до XV*

історико-правової конференції присвяченої пам'яті професора К. Г. Федорова, (м. Запоріжжя, 2–4 вересня 2006 р.). Запоріжжя. 2006. С. 89–91.

363. Окіпнюк В. Т. Судові органи радянської України у механізмі державного терору (1929–1941 рр.). *Правова держава*. 2012. Випуск 23. С. 62–69

364. Окіпнюк В. Т. Судові органи радянської України у міжвоєнний період (1922-1941 рр.). *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку*. Київ: «Наукова думка», 2014. С.387–409.

365. Окіпнюк В. Т. Трибунали військові. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 133–135.

366. Окіпнюк В. Т. Конституція СРСР 1924. *Енциклопедія історії України: У 8 томах / Рекол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наук. думка, 2008. Т. 5. С. 86–89.

367. Окіпнюк В. Т. Участь органів ДПУ–НКВС УСРР у здійсненні судочинства в період становлення тоталітарного режиму. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.).* Київ; Сімферополь: СМД, 2011. Ч.1. С. 302–306.

368. Окіпнюк В. Т. Червоний терор. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.* Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 1125.

369. Окіпнюк В. Т. Штатна структура і персональний склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920–1930–х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2 (37). С. 137–183.

370. Окіпнюк В. Т. Юридичне закріплення основних задач органів НКВС УРСР в Західній Україні на початку Другої світової війни. *Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.:* матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Дніпро, 1–4 червня 2017 р.). Київ–Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 359–363.

371. Окіпнюк В. Т. Юридичне оформлення створення органів НКВС УРСР в Західній Україні, Північній Буковині та Бессарабії. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі*: матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Берегове, 27–30 листопада 2014 р.). Київ–Ужгород: Видавництво «Говерла», 2014. С. 322-325.

372. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання боротьби радянських каральних органів з українським національно-визвольним рухом в Західній Україні в 1940-х роках. *Пам'ятки права як відображення історичних процесів і культури суспільства: до 500-річчя Реформації*: матеріали XXXVII Міжнародної історико-правової конференції (с. Колочава 14–17 вересня 2017 р.). Київ–Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 269-276.

373. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах тоталітарного режиму: історико-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2 (24). С. 125–131.

374. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання примусового виселення органами МДБ УРСР членів родин учасників українського національно-визвольного руху в 1948–1949 роках. *Західні та східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції 1–3 червня 2018 р., м. Вінниця. Київ–Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 187–190.

375. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання проведення слідчої діяльності органами державної безпеки УСРР у період формування тоталітарного режиму (кінець 1920-х – середина 1930-х років). *Наука і правоохорона*. 2018. № 4. С. 270–276.

376. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання створення місцевих територіальних органів НКДБ УРСР у 1941 році. *Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки*: матеріали XXXIV Міжнародної історико-правової конференції (м. Тисмениця, 27-29 травня 2016 р.). Київ–Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2016. С. 408-411.

377. Окіпнюк В. Т. Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4 (6). С. 117–124.

378. Окіпнюк В. Т. Юхим Давидович Елькін: сторінки біографії. *Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи*: матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права. Сімферополь: Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2003. С. 164–167.

379. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917 – 1941 рр.): структура, функції, діяльність : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 205 с.

380. Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2000. 19 с.

381. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов / ред. С. В. Степашин [и др.]. Москва : Книга и бизнес, 1995. Т. 1, кн. 1 : Накануне. Кн.1 (ноябрь 1938 г.-декабрь 1940 г.) / сост. В. П. Ямпольский [и др.]. [Б. м.] : [б.в.], 1995. 452 с.

382. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов / ред. С. В. Степашин [и др.] ; Академия федеральной службы контрразведки РФ. Москва : Книга и бизнес, 1995. Т. 1, кн. 2 : Накануне; 1 января - 21 июня 1941 г. (кн.2) / сост. Ямпольский В. П. и др. [Б. м.] : [б.в.], 1995. 398 с.

383. Органы и войска МВД России. Краткий исторический очерк. Москва, 1996. 463 с.

384. Петров Н. В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941-1954 : справочник. Москва : О-во «Мемориал»; «Звенья», 2010. 1008 с.

385. Петров Н. В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: справочник / под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. Москва : Звенья, 1999. 504 с.

386. Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937 - 1938 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2006. 20 с.

387. Пилипчук В. Г. Військова контррозвідка на теренах України (1903–1922 рр.). Навч. посібник. Київ: Вид-во НА СБ України, 2004. 143 с.

388. Пилипчук В. Г. Військова контррозвідка: організаційно-правове забезпечення її становлення в УСРР (1917–1922 рр.): монографія. Київ: НА СБ України, 2002. 170 с.

389. Платонова Н. Депортація населення західноукраїнських областей у 1948-1950 рр. Студії з архівної справи та документознавства. Київ. 2003. Т.9. С. 143-146.

390. Плеханов А. М. ВЧК-ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921-1928. Москва: Кучково поле, 2006. 704 с.

391. Плотникова Н. С. Проблемы правового регулирования деятельности органов государственной безопасности НКВД СССР. Материалы исторических чтений на Лубянке. 1997-2000 гг. Российские спецслужбы. История и современность. Москва, 2003. С.48–52.

392. Пограничные войска в СССР 1918-1928. Сборник документов и материалов. Москва: Наука, 1972. 926 с.

393. Подкур Р. Ю. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 125 с.

394. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 372 с.

395. Политбюро и органы государственной безопасности. Сборник документов / под общ. ред. О. Мозохина. Москва: «Кучково поле», 2017. 799 с.

396. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відповід. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. 952 с.

397. Попович Т. П., Лемак В. В. Тоталітарний державний режим: теоретико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 23. Частина II. Том 1. 2013. С. 57–59.

398. Портнов В. П. ВЧК (1917–1922). Москва: Юрид. лит., 1987. 208 с.

399. Постников Л. А. Краткий очерк истории Высшей школы КГБ СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва, 1990. 150 с.

400. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). Київ, 2001. 220 с.

401. Правовое положение органов государственной безопасности СССР: монография / А.Е.Лунев, Н.В.Крупский, А.В.Суходрев и др.; под ред. А.Е.Лунева. Москва, 1963. 288 с.

402. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілка визволення України»: невідомі документи і факти : науково-документальне видання. Київ : Інтел, 1995. 448 с.

403. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ : Україна, 1996. 335 с.

404. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). Київ, 1999. 356 с.

405. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.

406. Рассказов Л.П. ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД в механизме формирования и функционирования политической системы советского общества (1917 - 1941 гг.): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 1994. 587 с.

407. Ривлин А. Л. Организация суда и прокуратуры в СССР: учебник. Харьков, 1968. 255 с.

408. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд. В. Борисенко та ін.; відп. ред. В. Даниленко. Київ, 2008. 604 с.

409. Россіхін В. В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917-1991 рр.). Запоріжжя: КПУ, 2015. 368 с.

410. Савчин Г. Я. Радянська система виконання покарань у західних областях України (1944–1953 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів. 2015. 20 с.

411. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – ноябрь 1958 г. / под ред. к.ю.н. Мандельштам Ю. И. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1959. 500 с.
412. Сенюшкин В. В. Руководство Коммунистической партии органами ЧК в период гражданской войны и иностранной интервенции (по материалам Юга Украины, январь 1918 – февраль 1922): автореф дис. ... канд. истор. наук. Одесса, 1967. 22 с.
413. Симбирцев И. Спецслужбы первых лет СССР. 1923–1939. Москва : Центрполиграф, 2008. 381 с.
414. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1926. № 57. Ст. 413.
415. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1928. № 51. Ст. 448, 449.
416. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1929. № 13. Ст. 106.
417. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1929. № 50. Ст. 444–445.
418. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1933. № 40. Ст. 239.
419. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1934. № 1. Ст. 2а, 2б.
420. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1934. № 14. Ст. 113.
421. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1934. № 22. Ст. 186.
422. Советская военная контрразведка: сборник документов (1922–1941 гг.). Москва, 1981. 302 с.
423. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4-х т. Т.2: 1923–1929 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 1168 с.

424. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 864 с.
425. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 840 с.
426. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4-х т. Т. 4. 1935–1939 гг. / под ред. А. Береловича, С. Красильникова, Ю. Мошкова и др. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2012. 983 с.
427. Соловьев А. К. Деятельность органов государственной безопасности Белоруссии на временно оккупированной территории в годы Великой отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944 года): автореф. дис... докт. юрид. наук : 20.03.02. Москва, 1990. 50 с.
428. Софинов П. Г. Очерки истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917-1922). Москва: Гос. изд. пол. Лит-ра, 1960. 248 с.
429. Списки службовців НКВД в Україні (1935–1939) / упоряд. і пер.: Лев Хмельковський. Львів: Свічадо, 2018. 563 с.
430. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. Москва: ОЛМА–ПРЕСС, 1997. 688 с.
431. Судоплатов П. Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля. Москва: ТОО «Гея», 1996. 512 с.
432. Сусл Д.С. Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.). Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 233 с.
433. Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність: монографія. Суми: ВДГ «Університетська книга», 2004. 348 с.
434. Терлецька І.В. Сучасна українська та російська історіографія сталінізму: монографія. Київ: Київ. нац. торг. – екон. ун – т. 2013. 320 с.

435. Тимченко А.П. Правовые основы организации деятельности милиции Украины в 1917–1941 гг.: учебное пособие. Луганск: РИО ЛИВД, 1998. 86 с.

436. Тихоненков Д.А. Проблеми контролю та нагляду за органами ВУНК–ДПУ УСРР у 1918 – на початку 1929 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1998. 18 с.

437. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 880 с.

438. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 927 с.

439. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 3. Конец 1930–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 1008 с.

440. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 4. 1934–1936 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 1056 с.

441. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 648 с.

442. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 5. 1937–1939. Кн. 2. 1938–1939 / под ред. В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 704 с.

443. Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. 848 с.

444. Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 года. 2-е издание официальное. Харків, 1927.

445. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. Харків: Ун-т внутрішніх справ, 1995. 74 с.

446. Хлобустов О. М. Петр Ивашутин. Жизнь отдана разведке. Москва : Алгоритм, 2016. 349 с.

447. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 1785.

448. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 6. Спр. 73.

449. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 6. Спр. 377.

450. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 6. Спр. 378.

451. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 13. Спр. 542.

452. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 14. Спр. 1000.

453. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 14. Спр. 1028.

454. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 16. Спр. 318.

455. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 16. Спр. 778.

456. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 16. Спр. 779.

457. ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 13. Спр. 55.

458. ЦДАВО України. Ф. 183. Оп. 4. Спр. 550.

459. ЦДАВО України. Ф. 257. Оп.1. Спр. 1099.

460. ЦДАВО України. Ф. 288. Оп. 1. Спр. 1.

461. ЦДАВО України. Ф. 288. Оп. 1. Спр. 4.

462. ЦДАВО України. Ф. 288. Оп. 1. Спр. 11.

463. ЦДАВО України. Ф. 288. Оп. 1. Спр. 12.

464. ЦДАВО України. Ф. 288. Оп. 1. Спр. 14.

465. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 59.

466. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 185.

467. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 141.

468. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 142.
469. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 143.
470. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 7.
471. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 28.
472. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 29.
473. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 30.
474. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 31.
475. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 32.
476. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 33.
477. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 34.
478. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 56.
479. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 57.
480. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 60.
481. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 68.
482. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 72.
483. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 73.
484. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 77.
485. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 80.
486. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2992.
487. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3184.
488. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3189.
489. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3190.
490. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1362.
491. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1367.
492. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2237.
493. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2370.
494. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2372.
495. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2373.
496. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2374.
497. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2416.

498. ЦДАГО Україн. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2422.
499. ЦДАГО Україн. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2425.
500. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2426.
501. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2427.
502. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2431.
503. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2432.
504. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2433.
505. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2434.
506. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2436.
507. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2437.
508. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 100.
509. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 103.
510. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 104.
511. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 377.
512. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 378.
513. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 379.
514. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 384.
515. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 385.
516. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 386.
517. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 388.
518. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 389.
519. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 876.
520. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000. 482 с.
521. Червоне право. 1930. № 18–19.
522. Черниченко С. А. Прокурорский надзор за работой судебно-следственных органов и ГПУ в годы нэпа (1922–1928). *Проблемы законности*. 1997. Вып. 32. С.51–56.

523. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.). Матеріали до біографічного довідника. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 362–373.

524. Шабалина Е. И. Историко-правовое исследование места и роли органов прокуратуры в механизме Советского государства (20–30 г. XX века): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2007. 187 с.

525. Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. Київ, 2002. 468 с.

526. Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.

527. Шармар О.М. Роль органів ВУНК, ДПУ, НКВС УСРР (УРСР) у здійсненні політики держави на селі (1919 - 1939 рр.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 20 с.

528. Шевченко А. Є., Пашенко Д. А. Становлення та еволюція режимної системи в радянській Україні (1917–1953 рр.) : монографія. Вінниця, 2019. 320 с.

529. Шевченко А. Є. Історія органів внутрішніх справ України на транспорті : монографія в 3 кн. Донецьк : ПП «ВД «Кальміус». 2011. Книга 1 : Правові основи діяльності органів внутрішніх справ КРСР на транспорті у першій половині XX ст. 664 с.

530. Шевченко А. Є. Організаційно-правові аспекти становлення та адміністративної діяльності спеціальних підрозділів НКВС України на транспорті у кінці 20-х – середині 40-х рр. XX ст. : моногр. Київ, 2005. 472 с.

531. Шитюк М.М., Ніколаєв І.Є. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ – НКВС України в 20 - 50 роки XX століття: моногр. Миколаїв, 2007. 273 с.

532. Юридический словарь. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1953. 784 с.

533. Юридический словарь. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. Том 1. 688 с.

534. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с.

535. Яковенко Д.Т. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922–1925 гг.: дис... канд. юрид. наук. Київ, 1956. 326 с.

536. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків : Консум. 2001. С. 127–132.

537. Barron, John. KGB: the secret work of Soviet secret agents. New York : Reader's digest press, 1974. 462 p.

538. Mord auf Befehl [Text] : Der Fall Staschynskij. Eine Dokumentation aus den Akten / K. Anders. - Tübingen am Neckar : Verlag Fritz Schlichtenmayer, 1963. 112 S.

539. Von Potsdam nach Workuta: Das NKGB/ MGB/ KGB-Gefängnis Potsdam-Neuer Garten im Spiegel der Erinnerung dt. u. russ. Häftlinge / Elke Fein [et al.] ; Brandenburgische Landeszentrale für polit. Bildung, Förderverein für MEMORIAL/St. Petersburg e. V. Berlin. - Potsdam : UNZE , 1999. 142 S.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.

Рецензії:

Гавриленко О.А. Перше узагальнююче історико-правове дослідження діяльності радянських органів державної безпеки в Україні доби тоталітаризму. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 1. С. 154–155.

Макарчук В. С. «Таємна» опора радянського тоталітарного режиму в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 445.

Усенко І. Б. Про органи безпеки Української РСР професійно, відкрито і зважено. *Правова держава*. 2020. Випуск 31. С. 684–686.

2. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. В. Т. Окіпнюк. 2-ге вид., доопр. та доповн. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 390 с.

Одноосібний підрозділ у колективній монографії

3. Окіпнюк В. Т. Судові органи радянської України у міжвоєнний період (1922-1941 рр.). Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Київ: «Наукова думка», 2014. С. 387–409.

Статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, і в наукових періодичних виданнях інших держав

4. Окіпнюк В. Т. Деякі аспекти правозастосовної діяльності надзвичайних сесій судів УРСР у 1924–29 рр. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2009. № 4–5 (90–91). С. 31–37.

5. Окіпнюк В. Т. Земельна політика радянської влади у період колективізації і органи ДПУ УСРР. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Том 22 (61). №2. С. 64–72.

6. Окіпнюк В. Т. Судові органи Радянської України у механізмі державного терору (1929–1941 рр.). *Правова держава*. 2012. Випуск 23. С. 62–69.

7. Окіпнюк В. Т. Розвиток організаційно-штатної структури підрозділів прокуратури по нагляду за додержанням законів органами Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Збірник наук. праць. 2012. №1 (58). С. 107–115.

8. Окіпнюк В. Т. Спеціальні колегії судів у системі тоталітарної влади УСРР: юридичний аналіз діяльності у 1935–1936 рр. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. Випуск 56. С. 134–139.

9. Окіпнюк В. Т. Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів органів державної безпеки радянської України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Право». 2012. Вип.173. Ч.3. С. 27-35.

10. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні (1929–1941 роках): історико-правовий аналіз. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4 (38). С. 312–319.

11. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні у період Другої світової війни. *Історико-правовий часопис*. 2018. №1 (11). С. 24–30.

12. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах тоталітарного режиму: історико-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2 (24). С. 125–131.

13.Окіпнюк В. Т. Слідча діяльність органів державної безпеки УРСР (середина 1930-х – початок 1950-х років): історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 41–45.

14.Окіпнюк В.Т. Система підготовки кадрів органів державної безпеки УРСР в довоєнний період (1929–1939 гг.). *Право і політика*. 2018. № 3. С. 191–196.

15.Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання проведення слідчої діяльності органами державної безпеки УРСР у період формування тоталітарного режиму (кінець 1920-х – середина 1930-х років). *Наука і правоохорона*. 2018. № 4. С. 270–276.

16.Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929–1939 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 54–59.

17.Окіпнюк В.Т. Організація обслуговування співробітників органів МГБ УРСР в післявоєнний період. *Право і політика*. 2018. № 4. С. 132-137.

18.Окіпнюк В. Т. Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4 (6). С. 117–124.

19.Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні на початковому етапі «холодної війни» (1946–1953). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 7–13.

20.Окіпнюк В. Т. Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 роках. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 163–173.

21.Окіпнюк В. Т. Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 55–60.

22.Окіпнюк В. Т. Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР у період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 21–28.

23. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49–56.

24. Окіпнюк В.Т. Органы государственной безопасности УССР в механизме «большого террора». *Право и Закон*. 2019. № 3. С. 213–218.

25. Окіпнюк В. Т. Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського тоталітарного режиму (1946–1953 рр.): історико-правове дослідження. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 38–51.

26. Окіпнюк В. Т. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 35–41.

27. Окіпнюк В. Органы государственной безопасности Молдавской автономии в составе УССР: историко-правовой анализ. *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2020. № 1/2. С. 77–80.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Окіпнюк В. Т. Позасудові репресії в УСРР 1922–1934 рр. *Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.)*. Вінниця, 2002. С. 56–61.

29. Окіпнюк В. Т. Юхим Давидович Елькін: сторінки біографії. *Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи: матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права*. Сімферополь, 2003. С. 164–167.

30. Окіпнюк В. Т. Проблеми юридичної підготовки співробітників Державного політичного управління УСРР. *Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи: матеріали IX історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.)*. Київ, 2004. С. 170-173.

31. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці. *Історико-правові проблеми автономізму та федералізму: матеріали Х-ї Міжнародної історико-правової конференції*

(м. Севастополь. – Сімферополь, 22-24 вересня 2003 року). Севастополь – Сімферополь, 2004. С. 243–246.

32. Окіпнюк В. Т. Особливості проведення українізації в органах ДПУ УСРР в другій половині 20-х рр. ХХ ст. *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва*: матеріали XII історико-правової конференції, (м. Бахчисарай, 10-13 вересня 2004 р.). Сімферополь, 2005. С. 373–376.

33. Окіпнюк В. Т. Проблема міграції в діяльності органів Державного політичного управління УСРР. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*: матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції, (м. Балаклава, 4-7 вересня 2005 р.). Сімферополь, 2006. С. 140–143.

34. Окіпнюк В. Т. Співвідношення корпоративних і правових норм у діяльності органів державної безпеки УСРР у 20–ті – 30–ті рр. ХХ ст. *Тези до XV історико-правової конференції присвяченої пам'яті професора К. Г. Федорова*, (м. Запоріжжя, 2–4 вересня 2006 р.). Запоріжжя, 2006. С. 89–91.

35. Окіпнюк В. Т. Поняття терористичного акта в радянському кримінальному законодавстві. *Державна політика у сфері запобігання тероризму: міжнародний досвід і його актуальність для України*: збірник матеріалів науково-практичної конференції. (м. Київ, 31 жовтня 2008 року). Київ, 2008. С. 153–157.

36. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання позабюджетного фінансування органів ДПУ УСРР. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення*: збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 червня 2010 року). Суми, 2010. С. 62–65.

37. Окіпнюк В. Т. Архівно-слідча справа О. О. Малиновського як історичне джерело. *Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність*. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 2010. С. 87–99.

38. Окіпнюк В. Т. Концепція «соціальної небезпечності особи» і радянська судова та адміністративна практика. *Поняття, терміни і категорії історико-правової науки*: матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Миколаїв, 23-26 квітня 2009 р.). Миколаїв, 2010. С. 179–183.

39. Окіпнюк В. Т. Особливості методології історико-правового дослідження радянських органів державної безпеки. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (м. Алушта, 24–26 вересня 2010 р.). Київ; Сімферополь, 2011. С. 318–322.

40. Окіпнюк В. Т. Діяльність спецколегій судів УСРР у 1935–36 рр.: історико-юридичний аналіз. *Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність*: матеріали XXIV Міжнародної історико-правової конференції (м. Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.). Львів, 2011. С. 336–341.

41. Окіпнюк В. Т. Участь органів ДПУ–НКВС УСРР у здійсненні судочинства в період становлення тоталітарного режиму. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку*: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.). Київ; Сімферополь, 2011. Ч.1. С. 302–306.

42. Окіпнюк В. Т. Відомчі підсобні господарства у системі фінансово-матеріального забезпечення органів НКВС УСРР у період становлення тоталітарного режиму. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин*: тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 червня 2011 року). Суми, 2011. С. 69–72.

43. Окіпнюк В. Т. Перебування О. О. Малиновського в Івановському таборі особливого призначення. *Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодення*: матеріали 1-го Міжнародного науково-практичного семінару. Острог, 2012. С. 117–121.

44. Окіпнюк В. Т. Система військ НКВС УСРР і Кримської АСРР у 1934 р. *Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність*: матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Одеса, 27–29 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 412–416.

45. Окіпнюк В. Т. Координація діяльності органів Державного політичного управління і Народного комісаріату закордонних справ УСРР (на початку 1920-х рр.). *Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах*: матеріали

XXVII Міжнародної історико-правової конференції (м. Євпаторія 21–23 вересня 2012 р.). Київ; Сімферополь, 2012. Частина II. С. 114–118.

46. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР у 1930-ті роки. *Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова*: матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції (м. Рівне, 13–16 червня 2013 р.). Київ, 2013. С. 340–344.

47. Окіпнюк В. Т. Особливості зовнішнього оформлення наказів НКВС УРСР у 1930-ті рр. *Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: історія та сучасність*: матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції (м. Феодосія 19-22 вересня 2013 р.). Київ; Сімферополь, 2013. С. 638-641.

48. Окіпнюк В. Т. Реформа каральних органів УСРР (1930-1934 рр.): причини, передумови, юридичний зміст, наслідки. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції*: матеріали круглого столу (м. Київ, 19 грудня 2013 р.). Київ, 2014. С. 134-156.

49. Окіпнюк В. Т. Діяльність позасудових органів в УРСР у 1930-ті рр. та проблема реалізації конституційних прав громадян. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід*: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції (м. Чернігів 4-6 липня 2014 р.). Київ, 2014. С. 225-228.

50. Окіпнюк В. Т. Юридичне оформлення створення органів НКВС УРСР в Західній Україні, Північній Буковині та Бессарабії. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі*: матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Берегове, 27–30 листопада 2014 р.). Київ–Ужгород, 2014. С. 322-325.

51. Окіпнюк В. Т. Нормативно-правове регулювання діяльності органів державної безпеки УРСР з обліку збитків, завданих нацистською окупацією. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми*: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (м. Полтава, 28–31 травня 2015р.). Київ–Полтава, 2015. С. 308-310.

52. Окіпнюк В. Т. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР як елемент системи масового порушення прав людини в УСРР. *Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей)*: матеріали XXXIII Міжнародної історико-правової конференції (с. Коблеве 17–20 вересня 2015р.). Херсон, 2015. С. 332–338.

53. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання створення місцевих територіальних органів НКДБ УРСР у 1941 році. *Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки*: матеріали XXXIV Міжнародної історико-правової конференції (м. Тисмениця, 27-29 травня 2016 р.). Київ–Херсон, 2016. С. 408-411.

54. Окіпнюк В. Т. Систематизація нормативних актів з питань порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР у середині 1940-х – першій половині 1950-х років. *Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) статуту Великого князівства Литовського*: матеріали XXXV Міжнародної історико-правової конференції (м. Дубно, 22–25 вересня 2016 р.). Київ–Херсон, 2016. С. 335-343.

55. Окіпнюк В. Т. Актуальні напрями вітчизняних історико-правових досліджень в умовах інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Концепція та методологія історії українського права*: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченого пам'яті професора Олександра Шевченка (м. Київ, 28 квітня 2017 року). Київ, 2017. С. 95-96.

56. Окіпнюк В. Т. Юридичне закріплення основних задач органів НКВС УРСР в Західній Україні на початку Другої світової війни. *Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.*: матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Дніпро, 1–4 червня 2017 р.). Київ–Херсон, 2017. С. 359–363.

57. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання боротьби радянських каральних органів з українським національно-визвольним рухом в Західній Україні в 1940-х роках. *Пам'ятки права як відображення історичних процесів і культури суспільства: до 500-річчя Реформації*: матеріали XXXVII Міжнародної історико-правової конференції (с. Колочава 14–17 вересня 2017 р.). Київ–Херсон, 2017. С. 269-276.

58. Окіпнюк В. Т. Права людини і діяльність радянських спецслужб в Україні: історико-правовий аналіз. *Верховенство права та місцеве самоврядування в Україні*. Наукові записки НаУКМА. Том 200. Юридичні науки. Київ, 2017. С. 122-124.

59. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання примусового виселення органами МДБ УРСР членів родин учасників українського національно-визвольного руху в 1948–1949 роках. *Західні та східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції 1–3 червня 2018 р., м. Вінниця. Київ–Херсон, 2018. С. 187–190.

60. Окіпнюк В. Т. Місцеві територіальні органи державної безпеки УРСР у 1943–1946 роках. *Місьцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки* : матеріали XXXIX Міжнародної історико-правової конференції, 2–3 листопада 2018 р., м. Львів. Київ–Херсон, 2018. С. 290–295.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

61. Окіпнюк В. Т. Каральні органи. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 43.

62. Окіпнюк В. Т. Кримінальний кодекс УСРР 1922. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403.

63. Окіпнюк В. Т. Кримінальний кодекс УСРР 1927. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403-404.

64. Окіпнюк В. Т. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 407.

65. Окіпнюк В. Т. Леплевський. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 474.

66. Окіпнюк В. Т. Правові основи забезпечення режиму таємності органами ДПУ УСРР (20-ті – початок 30-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. №2 (17). С. 316-325.

67. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки СРСР. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 55-56.

68. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки УРСР. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 56.

69. Окіпнюк В. Т. Особлива нарада. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 360–362.

70. Окіпнюк В. Т. Позасудові органи. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 612.

71. Окіпнюк В. Т. Політичний в'язень. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 633-634.

72. Окіпнюк В. Т. Реденс. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 258–259.

73. Окіпнюк В. Т. Сергієнко. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 474.

74. Окіпнюк В. Т. Смерш. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 535.

75. Окіпнюк В. Т. Трибунали військові. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 133–135.

76. Окіпнюк В. Т. «Трійка». Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 138–139.

77. Окіпнюк В. Т. Об'єднане державне політичне управління СРСР (ОДПУ СРСР). *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.* Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 445–446.

78. Окіпнюк В. Т. Особливі відділи. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін. Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 527–528.

79. Окіпнюк В. Т. Червоний терор. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін. Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 1125.

80. Окіпнюк В. Т. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №2 (29). С. 120–134.

81. Окіпнюк В. Т. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934-1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. №1/2 (30/31). С. 292-310.

82. Окіпнюк В. Т. Конституція СРСР 1924. *Енциклопедія історії України*: У 8 томах / Рекол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2008. Т. 5. С. 86–89.

83. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД*. 2010. №.1 (34). С. 94-130.

84. Окіпнюк В. Т. Штатна структура і персональний склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920–1930–х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2 (37). С. 137–183.

85. Окіпнюк В. Т. Репресії. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-е вид перероб. і допов. Київ. 2012. С. 797.

86. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. В. Т. Окіпнюк. Київ: Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2015. 360 с.

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Перший проректор (з навчальної роботи)
 Національної академії СБ України
 кандидат юридичних наук, доцент
 С.Л. Фальченко
 21 01 2020 року

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Окіпнюка Володимира Тарасовича «Радянські органи державної безпеки в
 Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.):
 історико-правове дослідження» на здобуття наукового ступеня доктора
 юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і
 права; історія політичних і правових учень у наукову діяльність
 Національної академії Служби безпеки України**

Комісія у складі: голови – начальника НЛ №2 НОЦ Національної академії СБ України доктора юридичних наук Гребенюка В.М.; членів комісії – головного наукового співробітника НЛ №2 НОЦ Національної академії СБ України доктора юридичних наук, с.н.с. Авдошина І. В., головного наукового співробітника НЛ №1 НОЦ Національної академії СБ України кандидата юридичних наук, с.н.с. Щербини Л.І., провідного наукового співробітника НЛ №1 НОЦ Національної академії СБ України кандидата юридичних наук, доцента Тищенко Є.Ф.

ВСТАНОВИЛА:

основні наукові результати дослідження, отримані особисто автором у дисертації на тему: «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження» впроваджені в наукову діяльність Національної академії СБ України, зокрема:

– використані під час підготовки спільно з Інститутом історії України НАН України науково-документального видання з історії радянських спецслужб в Україні;

– доповідалися на всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення» (тези виступу: Юридичне оформлення створення органів державної безпеки незалежної України. Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення. Київ: ВПЦ «Київський Університет», 2017. С. 86-87), яка проводилася спільно з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка;

– заслуховувалися під час засідань круглих столів з проблем історії спецслужб і шляхів реформування СБ України, які проводилися в Національній академії СБ України – «Роль і місце спецслужб в історії українського державотворення» (2014 р.) і «Служба безпеки України: шляхи імплементації положень Закону України «Про національну безпеку України» (2019 р.), за результатами обговорення були покладені в основу рекомендацій, поданих на затвердження керівництву Служби безпеки України.

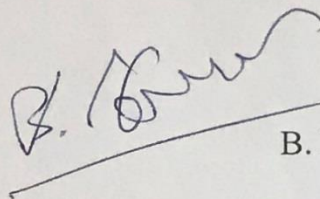
Опубліковані праці Окіпнюка В.Т. за матеріалами дисертаційного дослідження використовуються співробітниками НОЦ НА СБ України в межах:

- досліджень актуальних проблемних питань протидії СБ України «гібридній війні» Російської Федерації проти України;
- підготовки наукової продукції у межах означеної проблематики.

Результати дисертаційного дослідження Окіпнюка В.Т. мають теоретичну та практичну значущість як для розвитку юридичної науки загалом, так і для оптимізації досліджень у сфері історії спецслужб зокрема.

Голова комісії:

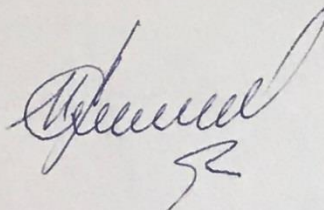
Начальник
НЛ № 2 НОЦ НА СБ України
доктор юридичних наук
«21» 01 2020 року

В. Гребенюк

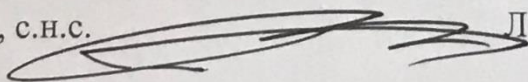
Члени комісії:

Головний науковий співробітник
НЛ № 2 НОЦ НА СБ України
доктор юридичних наук, с.н.с.
«21» 01 2020 року

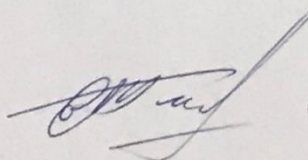
І. Авдошин

Головний науковий співробітник
НЛ № 1 НОЦ НА СБ України
кандидат юридичних наук, с.н.с.
«21» 01 2020 року

Л. Щербина

Провідний науковий співробітник
НЛ № 1 НОЦ НА СБ України
кандидат юридичних наук, доцент
«21» 01 2020 року

Є. Тищенко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор (з навчальної роботи)
Національної академії СБ України
доктор психологічних наук, старший
науковий співробітник

Фармагей О.І.

2020 року

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Окіпнюка Володимира Тарасовича «Радянські органи державної безпеки в
Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.):
історико-правове дослідження» на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і
права; історія політичних і правових учень в освітній процес Національної
академії Служби безпеки України**

Комісія у складі: голови – директора ННІ КРД Національної академії СБ України кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Реги Ю.О.; членів комісії – доцента кафедри теорії та історії держави і права ННІ КРД Національної академії СБ України кандидата юридичних наук, доцента Барчука В.Б., професора кафедри теорії та історії держави і права ННІ КРД Національної академії СБ України доктора юридичних наук, професора Шмоткіна О.В., інспектора-методиста I категорії ЦППМОД Національної академії СБ України Вергелес С. В.

ВСТАНОВИЛА:

основні наукові результати дослідження, отримані особисто автором у дисертації на тему: «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження», відображено в наступних публікаціях, які використовуються в освітньому процесі в Національній академії СБ України:

монографії, частини, розділи (підрозділи) в монографії:

1. Судові органи радянської України у міжвоєнний період (1922-1941 рр.). Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Київ: «Наукова думка», 2014. С. 387–409.

2. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико- правове дослідження: монографія. В. Т. Окіпнюк. Київ: Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2015. 360 с.

3. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. В. Т. Окіпнюк. 2-ге вид., доopr. та доповн. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 390 с.

4. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.

навчальні посібники:

1. Історія держави і права України : навч. посіб. для слухачів заочного відділення Навчально-наукового інституту перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів СБ України. Київ, 2014. 236 с. (у співавторстві з І. Б. Усенко).

2. Історія держави і права зарубіжних країн: у питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ, 2017. 180 с. (у співавторстві з О. Ю. Івановим).

3. Історія держави і права зарубіжних країн: у питаннях та відповідях : навч. посіб. Вид. 2-е, переробл. та доповн. Київ, 2019. 204 с. (у співавторстві з О. Ю. Івановим)

статті у фахових наукових виданнях:

1. Деякі аспекти правозастосовної діяльності надзвичайних сесій судів УРСР у 1924–29 рр. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2009. № 4–5 (90–91). С. 31 – 37.

2. Земельна політика радянської влади у період колективізації і органи ДПУ УСРР. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Том 22 (61). №2. С. 64–72.

3. Судові органи Радянської України у механізмі державного терору (1929–1941 рр.). *Правова держава*. 2012. Випуск 23. С. 62–69.

4. Розвиток організаційно-штатної структури підрозділів прокуратури по нагляду за додержанням законів органами Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Збірник наук. праць. 2012. №1 (58). С. 107–115.

5. Спеціальні колегії судів у системі тоталітарної влади УСРР: юридичний аналіз діяльності у 1935–1936 рр. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. Випуск 56. С. 134–139.

6. Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів органів державної безпеки радянської України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 27-35.

7. Права людини і діяльність радянських спецслужб в Україні: історико-правовий аналіз. *Верховенство права та місцеве самоврядування в Україні*. Наукові записки НаУКМА. Том 200. Юридичні науки. Київ, 2017. С. 122-124.

8. Радянські органи військової контррозвідки в Україні (1929–1941 роках): історико-правовий аналіз. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4 (38). С. 312–319.

9. Радянські органи військової контррозвідки в Україні у період Другої світової війни. *Історико-правовий часопис*. 2018. №1 (11). С. 24–30.

10. Юридичне регулювання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах тоталітарного режиму: історико-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2 (24). С. 125–131.

11. Радянські органи військової контррозвідки в Україні на початковому етапі «холодної війни» (1946–1953). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 7–13.

12. Слідча діяльність органів державної безпеки УРСР (середина 1930-х – початок 1950-х років): історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 41–45.

13. Юридичне регулювання проведення слідчої діяльності органами державної безпеки УСРР у період формування тоталітарного режиму (кінець 1920-х – середина 1930-х років). *Наука і правоохорона*. 2018. № 4. С. 270–276.

14. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929–1939 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 54–59.

15. Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4 (6). С. 117–124.

16. Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 роках. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 163–173.

17. «Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 55–60.

18. «Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49–56.

інші статті:

1. Каральні органи. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 43.

2. Кримінальний кодекс УСРР 1927. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403-404.

3. Народний комісаріат державної безпеки СРСР. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 55-56.

4. Народний комісаріат державної безпеки УРСР. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 56.

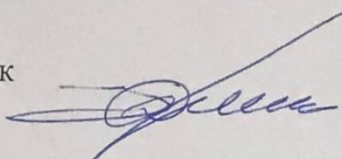
5. Об'єднане державне політичне управління СРСР. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 206–208.

6. Особлива нарада. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 360–362.
 7. Особливі відділи. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 360–362.
 8. Позасудові органи. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 612.
 9. Політичний в'язень. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 633–634.
 10. Реденс. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 258–259.
 11. Сергієнко. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 474.
 12. Смерш. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 535.
 13. Трибунали військові. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 133–135.
 14. «Трійка». Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 138–139.
 15. Успенський. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 225.
 16. Червоний терор. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 393.
 17. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №1/2 (29). С. 120–134.
 18. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934-1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. №1/2 (30/31). С. 292-310.
 19. Штатна структура і персональний склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920–1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2. С. 137–183.
- Опубліковані праці Окіпнюка В.Т. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації щодо проблематики історії держави і права України та історії держави і права зарубіжних країн, окремих аспектів історії спецслужб і правоохоронних органів.
- Крім цього, наукові здобутки дисертанта із зазначених питань використовуються ним і науково-педагогічним складом кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України в освітньому процесі при викладанні та науково-методичному забезпеченні навчальних дисциплін: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія держави і права» «Історія розвідки та

контррозвідки України», «Історія України» (навчальні плани реєстр. № 29/1-7489 від 13.07.2016; реєстр. № 29/19/7940/ві від 04.07.2019; реєстр. № 29/19/7941/ві від 04.07.2019; реєстр. № 29/19/7946/ві від 04.07.2019) на потоках підготовки за спеціальностями 081 «Право» та 251 «Державна безпека» в Навчально-наукових інститутах інформаційної безпеки та контррозвідувальної діяльності Національної академії Служби безпеки України.

Голова комісії:

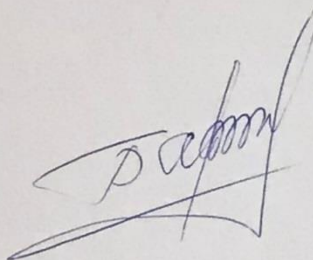
Директор
ННІ КРД НА СБ України
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
«08» 01 2020 року

Ю. Пєга

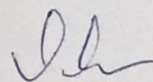
Члени комісії:

Доцент КТІДП
ННІ КРД НА СБ України
кандидат юридичних наук, доцент
«08» 01 2020 року

В. Барчук

Професор КТІДП
ННІ КРД НА СБ України
доктор юридичних наук, професор
«08» 01 2020 року

О. Шмоткін

Інспектор-методист I категорії
ЦППМОД
«08» 01 2020 року

С. Вергелес

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Начальник Апарату Голови
 Служби безпеки України
 полковник

В. Якушев

2020 року

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Окіпнюка Володимира Тарасовича на здобуття наукового ступеня доктора
 юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і
 права; історія політичних і правових учень**

Комісія у складі: голови – помічника Голови Служби безпеки України, доктора юридичних наук, полковника Прокоф'єва-Янчиленко Д.М.; членів комісії – т.в.о. начальника Центру забезпечення реформування СБ України (Офісу управління проектами) Апарату Голови СБ України полковника Сирцова В. С., офіцера з особливих доручень I категорії групи помічників та консультантів керівництва СБУ Апарату Голови СБ України, кандидата юридичних наук, полковника Кузьменка П.М.

ВСТАНОВИЛА:

основні наукові результати дослідження, отримані особисто автором у дисертації на тему «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження» впроваджені у діяльність Центру забезпечення реформування СБ України (Офісу управління проектами) Апарату Голови СБ України, а саме:

– використані під час обговорення принципів і концептуальних засад реформування СБ України в межах круглих столів за спільної участі народних депутатів України, представників СБ України, інших суб'єктів сектору безпеки, міжнародних партнерів України, наукової спільноти та громадськості (круглий стіл «Служба безпеки України: шляхи імплементації положень Закону України «Про національну безпеку України», 10 жовтня 2019 року та інші);

– враховані в ході опрацювання концептуальних і програмних документів у сфері реформування СБУ, загальних положень законопроекту про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» в контексті історичних аспектів правового регулювання діяльності спецслужб, а також негативних

наслідків їх функціонування в умовах тоталітарного режиму та деструктивного впливу на демократичний розвиток громадянського суспільства;

– застосовані в процесі аналізу функцій, повноважень та завдань спецслужб з точки зору історичних та історико-правових умов їх становлення, розвитку, а також визначення запобіжників їх неправомірного використання, у т.ч. в політичних цілях.

Взято до уваги сформульовані в дисертаційному дослідженні положення, висновки та рекомендації щодо:

– потреби критичного підходу до використання історичного досвіду еволюції правового статусу співробітників спецслужб в Україні, особливостей співвідношення військової та цивільної складової в оперативно-службовій діяльності, процедури та порядку набуття спеціальних звань тощо;

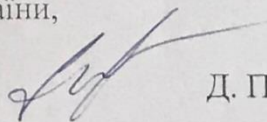
– врахування історичних уроків минулого стосовно необхідності посилення на сучасному етапі розвитку нашої держави цивільного демократичного контролю за діяльністю Служби безпеки України, оптимізації та удосконалення механізмів такого контролю, забезпечення їх дієвості та ефективності.

Отримані особисто здобувачем наукові результати мають як теоретичне значення для розвитку юридичної науки, так і практичну спрямованість у межах нормативно-правового врегулювання питань реформування СБ України.

Голова комісії:

Помічник Голови Служби безпеки України,
доктор юридичних наук,
полковник

« 28 » 01 2020 року

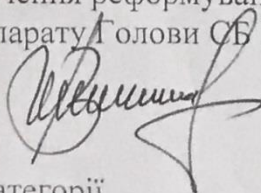

Д. Прокоф'єва-Янчилєнко

Члени комісії:

Т.в.о. начальника Центру забезпечення реформування СБУ
(Офісу управління проектами) Апарату Голови СБ України
полковник

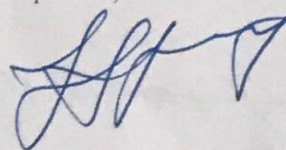
« 28 » 01 2020 року

В. Сирцов

Офіцер з особливих доручень I категорії
групи помічників та консультантів
керівництва СБУ Апарату Голови СБ України,
кандидат юридичних наук,
полковник

« 28 » 01 2020 року

П. Кузьменко

Апарат Голови СБ України
Вих. №10/2 - 118/1-8
від « 28 » 01 2020р.

